Eric HOBSBAWM

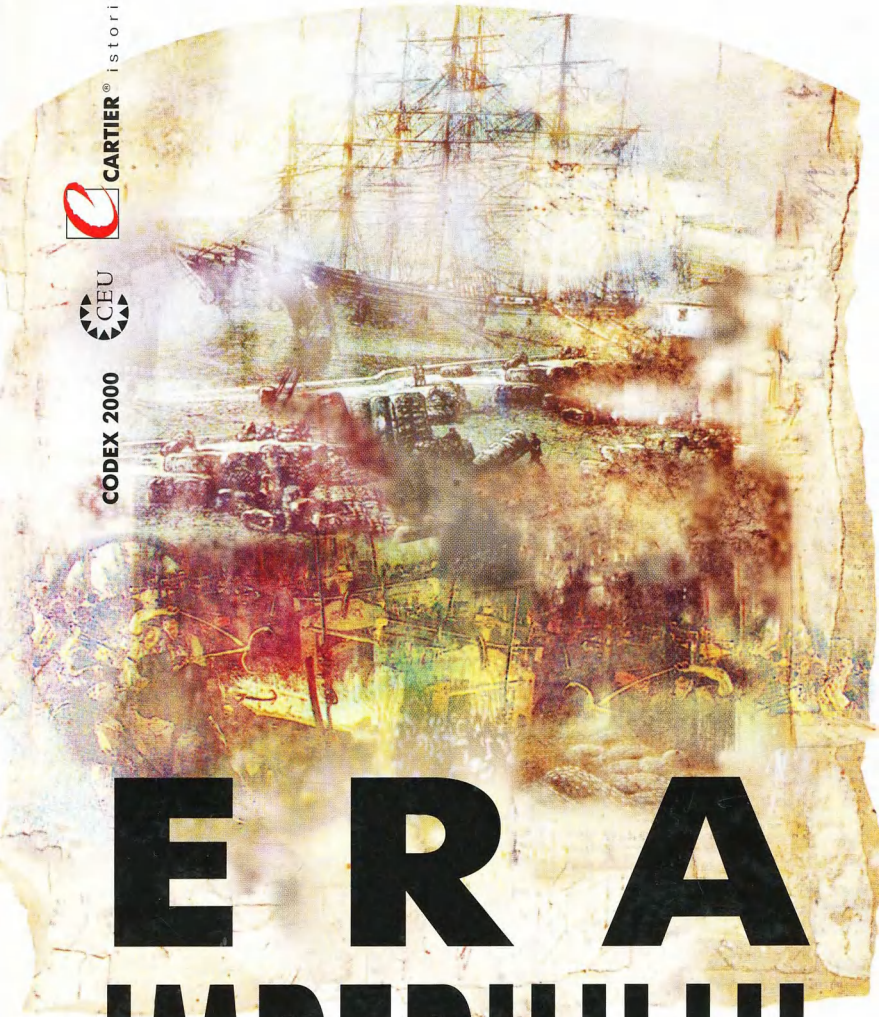

CARTIER® istoric

CEU

CODEX 2000

ERA IMPERIULUI

1875 – 1914

ERIC HOBSBAWM s-a născut în Alexandria în 1917. Şi-a făcut studiile la Viena, Berlin, Londra şi Cambridge. Membru al Academiei Britanice şi al Academiei Americane de Arte şi Ştiinţe, deţine titluri onorifice ale universităţilor din o serie de ţări. A predat la Colegiul Birkbeck al Universităţii din Londra. Actualmente predă la New Scool for Social Research din New York. Profesor universitar emerit de istorie.

Alte lucrări ale lui Eric Hobsbawm:

ERA REVOLUŢIEI 1789-1848
ERA CAPITALULUI 1848-1875
ERA EXTREMELOR 1914-1991

Eric HOBSBAWM

ERA IMPERIULUI

1875-1914

Traducere din engleză de Florin SICOIE

CARTIER® istoric
CEU
CODEX 2000

CARTIER®
Editura Cartier, SRL, str. Bucureşti, nr. 68, Chişinău, MD2012.
Tel./fax: 022/24 05 87, tel.: 24 77 99. E-mail: cartier@mdl.net
Editura Codex 2000, SRL, Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2, Bucureşti.
Tel./fax: 01/210 80 51. GSM: 094 30 49 15.
Difuzare:
Bucureşti: Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2.
Tel./fax: 01/2 10 80 51. GSM: 094 30 49 15.
Chişinău: bd. Mircea cel Bătrîn, nr. 9, sectorul Ciocana. Tel.: 022/34 64 61.

Cărţile CARTIER pot fi procurate în toate librăriile bune din România şi Republica Moldova.
LIBRĂRIILE CARTIER
Casa Cărţii Ciocana, bd. Mircea cel Bătrîn, nr. 9, Chişinău. Tel.: 34 64 61.
Librăria din Hol, str. Bucureşti, nr. 68, Chişinău. Tel.: 24 10 00.
Curtea Cărţilor Cartier, str. 31 august 1989, nr. 74, Chişinău.

Colecţia *Cartier istoric* este coordonată de Em. Galaicu-Păun
Traducere: Florin Sicoie
Lector: Em. Galaicu-Păun
Coperta seriei: Vitalie Coroban
Coperta: Vitalie Coroban
Design: Valentina Ciobanu
Procesare de text: Editura Cartier
Tehnoredactare computerizată: Valentina Ciobanu
Prepress: Editura Cartier
Tipar: Combinatul Poligrafic

ERIC HOBSBAWM. *THE AGE OF EMPIRE 1875-1914*
© Eric Hobsbawn, 1987.
Publicată pentru prima dată în Marea Britanie de
Weidenfeld and Nicolson Ltd în 1987.
Publicată de Cardinal în 1989.
Retipărită în 1991.
Publicată de Abacus în 1994.
Retipărită în 1995 (de două ori), 1996, 1997.
© Codex 2000, Cartier, pentru prezenta ediţie, 2002.
Această ediţie a apărut în 2002 la Editura Cartier.
Toate drepturile rezervate.

Această carte a apărut în cadrul proiectului de traducere al Universităţii Central-Europene cu sprijinul Fundaţiei Soros-Moldova şi al Institutului Societăţii Deschise, Budapesta.

Hobsbawm, Eric. *Era Imperiului*; trad.: Florin Sicoie — Ed. 1. Cartier, 2002,
504 pag. — (Colecţia *Cartier istoric*).
Titlul original (în engleză): *The Age of Empire 1875-1914*

ISBN 9975-79-142-5

Cuprins

PREFAŢĂ 7

PARTEA INTRODUCTIVĂ 9

Capitolul 1. REVOLUŢIA CENTENARĂ 23

Capitolul 2. O ECONOMIE ÎŞI SCHIMBĂ VITEZA 49

Capitolul 3. ERA IMPERIULUI 77

Capitolul 4. POLITICA DEMOCRAŢIEI 113

Capitolul 5. MUNCITORII LUMII 148

Capitolul 6. DRAPELE FLUTURÎND: NAŢIUNI ŞI NAŢIONALISM 185

Capitolul 7. POZIŢIA SAU INCERTITUDINILE BURGHEZIEI 213

Capitolul 8. NOUA FEMEIE 247

Capitolul 9. METAMORFOZA ARTELOR 281

Capitolul 10. CERTITUDINI NĂRUITE: ŞTIINŢELE 311

Capitolul 11. RAŢIUNE ŞI SOCIETATE 335

Capitolul 12. SPRE REVOLUŢIE 353

Capitolul 13. DE LA PACE LA RĂZBOI 385

EPILOG 419

TABELE 435

HĂRŢI 447

NOTE 455

LECTURI SUPLIMENTARE 473

INDICE 488

PREFAŢĂ

Deşi scrisă de un istoric de profesie, această carte nu se adresează altor colegi, ci tuturor celor care doresc să înţeleagă lumea şi care cred că istoria este importantă pentru atingerea acestui scop. Obiectivul ei nu este de a le povesti cititorilor exact ce s-a întîmplat în lume în cei patruzeci de ani dinaintea Primului Război Mondial, deşi sper că ea le va oferi o oarecare idee asupra perioadei. Dacă vor să afle mai multe, o pot face cu uşurinţă consultînd vasta şi adesea excelenta literatură de specialitate, din care o mare parte e disponibilă, în limba engleză, oricui este interesat de istorie. O parte din aceasta e indicată în ghidul de Lecturi Suplimentare.

Ceea ce am încercat să realizez în acest volum, ca şi în cele două volume care îl precedă (*Era Revoluţiei 1789-1848* şi *Era Capitalului 1848-1875*), este să înţeleg şi să explic secolul al nouăsprezecelea şi locul lui în istorie, să înţeleg şi să explic o lume aflată în procesul de transformare revoluţionară, să urmăresc rădăcinile prezentului nostru în solul trecutului şi, poate mai presus de orice, să înţeleg trecutul mai degrabă ca pe un întreg coerent decît (după cum ne sileşte adesea specializarea istorică să-l privim) ca pe un ansamblu de teme separate: istoria diferitelor state, a politicii, a economiei, a culturii etc. Încă de cînd am început să fiu interesat de istorie, mi-am dorit întotdeauna să ştiu cum se îmbină toate aceste aspecte ale vieţii trecute (sau prezente) şi de ce.

Prin urmare, această carte nu este (exceptînd întîmplarea) o expunere narativă sau sistematică şi, cu atît mai puţin, o etalare a erudiţiei. Ea este citită cel mai bine ca dezvoltarea unei argumentaţii sau, mai degrabă, ca urmărirea unei teme fundamentale pe parcursul diferitelor capitole. Cititorii trebuie să decidă dacă încercarea este convingătoare, deşi am făcut tot ce mi-a stat în putinţă ca să devină accesibilă celor care nu sînt istorici.

Nu vreau să-mi recunosc îndatorarea faţă de numeroşii autori ale căror lucrări le-am folosit, chiar dacă, adesea, n-am fost de acord cu ei, şi cu atît mai puţin faţă de ideile pe care le-am căpătat, de-a lungul anilor, din discuţiile cu colegi şi studenţi. Dacă ei îşi recunosc propriile idei şi observaţii, pot, cel mult, să mă învinuiască de a-i fi înţeles greşit sau că am înţeles greşit faptele, aşa cum am făcut, cu siguranţă, uneori. Pot, totuşi, să le mulţumesc celor care au făcut posibil să concretizez o veche preocupare pentru această perioadă într-o singură carte. Collège du France mi-a dat posibilitatea să alcătuiesc ceva de tipul unui prim proiect, sub forma unui curs de treisprezece prelegeri, în 1982; le sînt recunoscător acestei auguste instituţii şi lui Emmanuel Le Roy Ladurie, de la care a pornit invitaţia. Leverhulme Trust mi-a oferit calitatea de profesor emerit asociat, în 1983-1985, ceea ce mi-a permis să obţin sprijin pentru cercetări; Maison des Sciences de l'Homme şi Clemens Heller din Paris, ca şi World Institute for Development Economics Research of the United Nations University şi Macdonnell Foundation mi-au oferit posibilitatea cîtorva săptămîni liniştite, în 1986, ca să-mi închei lucrarea. Dintre cei care m-au ajutat în cercetare, le sînt deosebit de recunoscător lui Susan Haskins, Vanessa Marshall şi Dr. Jenna Park. Francis Haskell a citit capitolul referitor la arte, Alan Mackay pe cele referitoare la ştiinţe, Pat Thane pe cel privind emanciparea femeii, ferindu-mă, astfel, de unele erori, deşi mă tem că nu de toate. André Schiffrin a citit întregul manuscris ca un prieten şi ca un reprezentant al cititorilor educaţi, dar nu experţi în domeniu, cărora li se adresează cartea. Mi-am petrecut mulţi ani ţinîndu-le prelegeri de istorie europeană studenţilor de la Colegiul Birkbeck, Universitatea din Londra, şi mă îndoiesc că aş fi putut să înfăţişez o istorie a secolului al nouăsprezecelea în istoria lumii fără această experienţă. Aşadar, această carte le este dedicată.

PARTEA INTRODUCTIVĂ

Memoria înseamnă viaţă. Ea e întotdeauna purtată de grupuri de oameni aflaţi în viaţă, şi, din acest motiv, se găseşte într-o continuă evoluţie. E supusă dialecticii amintirii şi uitării, fără să-şi dea seama de modificările ei succesive, deschisă la tot felul de utilizări şi manipulări. Uneori rămîne într-o stare latentă pentru perioade lungi, apoi reînvie brusc. Istoria este reconstituirea întotdeauna incompletă şi problematică a ceea ce nu mai există. Memoria aparţine întotdeauna vremii noastre şi formează o legătură însufleţită cu prezentul etern; istoria este o reprezentare a trecutului.

Pierre Nora, 1984[1]

Simpla relatare a cursului evenimentelor, chiar şi la scară mondială, e puţin probabil să conducă la o mai bună înţelegere a forţelor care se găsesc în acţiune astăzi în lume, dacă nu sîntem conştienţi, în acelaşi timp, de schimbările structurale de dedesubt. Avem nevoie, înainte de toate, de un cadru nou şi de noi termeni de referinţă. Pe acestea va căuta să le ofere lucrarea de faţă.

Geoffrey Barraclough, 1964[2]

I

În vara lui 1913, o tînără absolvea liceul la Viena, capitala Imperiului Austro-Ungar. Era încă o realizare cu totul neobişnuită pentru fetele din Europa Centrală. Pentru a sărbători evenimentul, părinţii săi au decis să-i ofere o călătorie în străinătate, şi, pentru că era de neconceput ca o tînără respectabilă de optsprezece ani să fie expusă pericolului şi tentaţiilor de una singură, au căutat o rudă potrivită. Din fericire, printre diferitele familii înrudite din diverse orăşele poloneze şi ungureşti care, în ultimele generaţii, se îndreptaseră către vest, spre prosperitate şi educaţie, exista una care se descurcase extrem de bine. Unchiul Albert pusese pe picioare un lanţ de magazine în Levant – Constantinopol,

Smirna, Alep, Alexandria. La începutul secolului al douăzecilea, existau o mulţime de afaceri care puteau fi făcute în Imperiul Otoman şi Orientul Mijlociu, iar Austria fusese, timp îndelungat, fereastra către Orient a afacerilor Europei Centrale. Egiptul era atît un muzeu viu, potrivit pentru autoinstruire culturală, cît şi o comunitate rafinată a clasei de mijloc cosmopolite europene, cu care comunicarea era posibilă cu uşurinţă, prin intermediul limbii franceze, în care tînăra şi surorile ei se perfecţionaseră la un institut-internat din vecinătatea Bruxelles-ului. El îi cuprindea, desigur şi pe arabi. Unchiul Albert a fost bucuros să-şi întîmpine tînăra rudă, care a călătorit pînă în Egipt la bordul unui vapor al Companiei Lloyd Triestino, din Trieste, care era, pe atunci, principalul port al Imperiului Habsburgic şi, de asemenea, cum s-a întîmplat, reşedinţa lui James Joyce. Tînăra era viitoarea mamă a autorului de faţă.

Cu cîţiva ani mai devreme, un tînăr călătorise, de asemenea, spre Egipt, dar dinspre Londra. Mediul lui familial era mult mai modest. Tatăl său, care emigrase în Anglia din Polonia rusească, în anii '870, era de meserie tîmplar de mobilă fină şi şi-a cîştigat o existenţă nesigură în East London şi Manchester, crescînd, cît se putea de bine, o fiică din prima căsătorie şi opt copii din cea de-a doua, cei mai mulţi dintre ei născuţi deja în Anglia. Cu excepţia unui singur fiu, nici unul n-a avut talent pentru afaceri şi nici n-a fost atras de ele. Numai unul dintre cei mai tineri a avut şansa să studieze, devenind inginer de mine în America de Sud, care făcea pe atunci, în mod neoficial, parte din Imperiul Britanic. Cu toţii, totuşi, erau pasionaţi în dobîndirea limbii şi culturii engleze, astfel că s-au anglicizat cu entuziasm. Unul a devenit actor, altul a continuat meseria familiei, unul a devenit învăţător, alţi doi s-au alăturat serviciilor publice care se extindeau, sub forma poştei. Cum s-a întîmplat, Anglia ocupase de curînd (1882) Egiptul, şi astfel unul din fraţi s-a trezit reprezentînd o părticică din Imperiul Britanic, şi anume Serviciul de Poştă şi Telegraf Egiptean, în Delta Nilului. El a sugerat că Egiptul s-ar fi potrivit şi unui alt frate, a cărui principală înzestrare pentru a-şi croi un drum în viaţă i-ar fi servit extraordinar de mult dacă n-ar fi trebuit, realmente, să-şi cîştige existenţa: era inteligent, agreabil, cu simţul muzicii şi un sportiv polivalent, ca şi un boxer profesionist de categorie uşoară. De fapt, el era exact tipul de

englez care şi-ar fi găsit şi menţinut un post într-un birou de expediţie mult mai uşor în "colonii" decît oriunde în altă parte. Acel tînăr era viitorul tată al autorului, care şi-a întîlnit, deci, viitoarea soţie acolo unde i-a adus împreună situaţia economică şi politică a Erei Imperiului, ca să nu mai menţionăm istoria socială a acesteia – probabil la Sporting Club-ul de la periferia Alexandriei, în apropierea căruia aveau să-şi întemeieze primul cămin. E cu totul improbabil ca o asemenea întîlnire să se fi produs într-un astfel de loc sau să fi dus la căsătoria unor astfel de oameni în orice perioadă a istoriei anterioară celei de care se ocupă această carte. Cititorii trebuie să fie capabili să descopere de ce.

Totuşi, există un motiv mai serios pentru a începe volumul de faţă cu o anecdotă autobiografică. Pentru noi toţi, există o zonă crepusculară între istorie şi memorie; între trecutul ca arhivă generalizată, care e deschisă unei examinări relativ lipsite de patimă, şi trecutul ca parte a amintirilor propriei vieţi sau ca fundal pentru aceasta. Pentru fiinţele umane luate ca indivizi, această zonă se întinde din momentul din care încep tradiţiile sau amintirile familiei aflate în viaţă – să zicem, de la cea mai veche fotografie de familie pe care cel mai în vîrstă membru aflat în viaţă al familiei o poate identifica sau explica – pînă la sfîrşitul copilăriei, cînd destinul public şi cel privat sînt recunoscute ca inseparabile şi definindu-se reciproc ("L-am întîlnit puţin înainte de sfîrşitul războiului"; "Kennedy trebuie să fi murit în 1963, pentru că asta s-a întîmplat atunci cînd eram încă la Boston"). Lungimea acestei zone poate varia, ca şi neclaritatea şi vagul ce o caracterizează. Dar există întotdeauna o astfel de ţară a nimănui a timpului. Este, pentru istorici sau pentru oricine altcineva, de departe cea mai dificil de abordat parte a istoriei. Pentru autorul de faţă, născut către sfîrşitul Primului Război Mondial din părinţi ce aveau treizeci şi trei şi, respectiv, nouăsprezece ani în 1914, Era Imperiului cade în această zonă crepusculară.

Dar acest lucru e valabil nu numai în cazul indivizilor, ci şi al societăţilor. Lumea în care trăim este, totuşi, în mare măsură, o lume creată din bărbaţi şi femei care au crescut în perioada de care se ocupă acest volum sau în umbra ei imediată. Poate că acest lucru încetează să mai fie aşa pe măsură ce secolul al douăzecilea se apropie de sfîrşit – cine poate fi sigur de asta? –, dar a fost, în mod sigur, valabil pentru primele două treimi din secolul nostru.

Să analizăm, de exemplu, o listă de nume ale personalităţilor politice care trebuie incluse printre cei care au pus în mişcare şi au dat formă secolului al douăzecilea. În 1914, Vladimir Ilici Ulianov (Lenin) avea patruzeci şi patru de ani, Iosif Vissarionovici Djugaşvili (Stalin) treizeci şi cinci, Franklin Delano Roosevelt treizeci, J. Maynard Keynes treizeci şi doi, Adolf Hitler douăzeci şi cinci, Konrad Adenauer (artizanul Republicii Federale Germania de după 1945) treizeci şi opt. Winston Churchill avea patruzeci de ani, Mahatma Gandhi patruzeci şi cinci, Jawaharlal Nehru douăzeci şi cinci, Mao Tse Dun douăzeci şi unu, Ho Şi Min douăzeci şi doi, aceeaşi vîrstă cu Iosip Broz (Tito) şi Francisco Franco Bahamonde (Generalul Franco al Spaniei), aşadar cu doi ani mai tînăr decît Charles de Gaulle şi cu nouă ani mai tînăr decît Benito Mussolini. Să analizăm cifre semnificative din domeniul culturii. Un exemplu dintr-un *Dicţionar al gîndirii moderne*, publicat în 1977, oferă următorul rezultat:

Persoane născute în 1914 şi după aceea	23%
Persoane active în perioada 1880-1914 sau adulte în 1914	45%
Persoane născute în perioada 1900-14	17%
Persoane active înainte de 1880	15%

În mod evident, persoanele care au alcătuit un asemenea compendiu care se referă la trei pătrimi din secolul al douăzecilea au considerat, totuşi, Era Imperiului ca fiind de departe cea mai semnificativă în formarea gîndirii moderne curente. Indiferent dacă sîntem sau nu de acord cu raţionamentul lor, el este semnificativ din punct de vedere istoric.

Prin urmare, nu numai relativ puţinii supravieţuitori care au o legătură directă cu anii dinainte de 1914 se confruntă cu problema felului în care trebuie perceput peisajul din punctul de vedere al propriului crepuscul, dar în acelaşi fel, mai impersonal, procedează oricine trăieşte în lumea anilor '980, în măsura în care ea a fost conturată de era care a condus la Primul Război Mondial. Nu vreau să spun că trecutul mai îndepărtat nu are nici o semnificaţie pentru noi, ci că relaţia lui cu noi e diferită. Atunci cînd ne ocupăm de perioade îndepărtate, ştim că le analizăm, în esenţă, mai degrabă ca

străini şi intruşi decît ca nişte antropologi occidentali din vest porniţi să cerceteze popoarele din munţii papuaşi. Dacă ele sînt îndeajuns de îndepărtate din punct de vedere geografic, cronologic sau emoţional, asemenea perioade pot supravieţui exclusiv prin relicvele neînsufleţite ale celor morţi: cuvinte şi simboluri scrise, tipărite sau gravate, obiecte materiale, imagini. Mai mult decît atît, dacă sîntem istorici, ştim că tot ce scriem poate fi judecat şi îndreptat numai de alţi asemenea străini pentru care, la fel, "trecutul e o altă ţară". Sigur că pornim arogîndu-ne vremea, locul şi poziţia noastră, inclusiv tendinţa de a remodela trecutul în termenii noştri, ca să înţelegem ce ne-a atras privirea şi ce anume ne permite să recunoaştem perspectiva. Fără îndoială, operăm cu instrumentele şi materialele obişnuite profesiei noastre, folosind arhivele şi alte surse de prima mînă, citind o cantitate enormă de literatură de mîna a doua, croindu-ne drum printre discuţiile şi neînţelegerile generaţiilor predecesorilor noştri, prin tendinţele şi fazele schimbătoare de interpretare şi de interes, întotdeauna curioşi, întotdeauna (trebuie sperat) punînd întrebări. Dar nimic nu ne stă pe cap, cu excepţia altor contemporani care se ceartă, de pe poziţia străinilor, asupra unui trecut care nu mai aparţine memoriei. Pentru că pînă şi ceea ce credem că ne amintim despre Franţa de la 1789 sau despre Anglia lui George III este ceea ce am aflat din surse de mîna a doua sau a cincea, prin intermediul pedagogilor, oficial sau neoficial.

Atunci cînd istoricii se confruntă cu o perioadă care a lăsat în urmă martori oculari în viaţă, se ciocnesc două concepţii istorice cu totul diferite sau, în cel mai bun caz, care se completează reciproc: cea ştiinţifică şi cea existenţială, memoria de arhivă şi cea personală. Pentru că fiecare este un istoric al vremii vieţii lui, trăite conştient, în măsura în care ajunge la o înţelegere cu ea — un istoric pe care nu te poţi bizui, din cele mai multe puncte de vedere, după cum ştie oricine care s-a aventurat în "istoria orală", dar unul a cărei contribuţie este esenţială. Cercetătorii care intervievează militari sau politicieni în vîrstă vor fi dobîndit deja informaţii mai multe şi mai sigure despre ce s-a întîmplat din cărţi şi documente decît are sursa lor în memorie, dar pot, fără îndoială, să le înţeleagă greşit. Şi, spre deosebire, să spunem, de istoricul cruciadelor, istoricul Celui de-al Doilea Război

Mondial poate fi corectat de cei care, amintindu-şi, clatină din cap şi spun: "Dar n-a fost deloc aşa". Cu toate acestea, ambele variante ale istoriei, care se confruntă, astfel, una cu alta, sînt, în sensuri diferite, construcţii coerente ale trecutului, considerate în mod conştient ca atare şi, cel puţin potenţial, capabile de a fi definite.

Dar istoria zonei crepusculare e diferită. Ea însăşi este o imagine percepută într-un mod incoerent şi incomplet a trecutului, uneori mai umbrită, alteori exactă în aparenţă, întotdeauna transmisă printr-un amalgam de cunoştinţe şi memorie de mîna a doua conturată de tradiţia publică şi privată. Pentru că ea face încă parte din noi, dar nu se mai află chiar în sfera noastră personală. Formează ceva similar acelor hărţi antice multicolore, pline de contururi şi spaţii albe incerte, încadrate cu monştri şi simboluri. Monştrii şi simbolurile sînt amplificaţi de mass-media modernă, deoarece chiar faptul că zona crepusculară e importantă pentru noi o face centrală şi pentru preocupările ei. Mulţumită lor astfel de imagini fragmentare şi simbolice au devenit durabile, cel puţin în lumea occidentală: *Titanicul*, care îşi păstrează toată puterea de a se găsi, la trei sferturi de veac după scufundarea sa, pe prima pagină a ziarelor, este un exemplu izbitor. Şi aceste imagini care ne fulgeră prin minte atunci cînd, dintr-un motiv sau altul, ne gîndim la perioada care s-a încheiat o dată cu Primul Război Mondial sînt mult mai dificil de detaşat de o interpretare pe care o avem în vedere a perioadei decît, să spunem, acele imagini şi anecdote care îi aduceau, de obicei, pe nespecialişti într-un aşa-zis contact cu un trecut mai îndepărtat: Drake jucînd bile în timp ce Invincibila Armadă se apropia de Anglia, colierul cu diamante sau "De ce nu mănîncă cozonac?" al Reginei Maria Antoaneta, Washington traversînd Fluviul Delaware. Nici una dintre acestea nu-l va influenţa pe istoricul serios nici măcar pentru o clipă. Ele se situează în afara noastră. Dar putem fi noi siguri, chiar ca profesionişti, că privim imaginile mitologizate ale Erei Imperiului cu un ochi la fel de rece: *Titanicul*, cutremurul de la San Francisco, Afacerea Dreyfus? Evident că nu, dacă centenarul Statuii Libertăţii poate reprezenta un reper.

Mai mult decît oricare alta, Era Imperiului ţipă după demistificare doar pentru că noi – şi asta îi include pe istorici – nu-i mai aparţinem,

dar fără să ştim cît de mult din ea se află încă în noi. Asta nu înseamnă că ea cere demitizări sau demascări (o activitate căreia ea i-a fost pionierul).

II

Necesitatea unei anumite perspective istorice este cu atît mai imperioasă cu cît oamenii de la sfîrşitul secolul al douăzecilea sînt, într-adevăr, implicaţi încă pătimaş în perioada care s-a încheiat în 1914, probabil numai pentru că august 1914 este una din cele mai de netăgăduit "momente naturale de cotitură" din istorie. Ea a fost percepută, la acea vreme, ca fiind sfîrşitul unei epoci, şi percepţia e încă valabilă. E cu totul posibil să respingi acest sentiment şi să insişti pe continuităţile şi prelungirile ei în anii Primului Război Mondial. La urma urmei, istoria nu e un traseu de autobuz în care vehiculul îşi schimbă toţi pasagerii şi echipajul atunci cînd ajunge la punctul terminus. Cu toate acestea, dacă există date mai mult decît convenabile în scopul periodizării, august 1914 este una dintre ele. Ea a fost percepută ca marcînd sfîrşitul lumii create de şi în folosul burgheziei. Ea marchează sfîrşitul "îndelungatului secol al nouăsprezecelea" cu care istoricii s-au învăţat să opereze şi care a constituit subiectul celor trei volume dintre care acesta e cel din urmă.

Nu există nici o îndoială că acesta e motivul pentru care el i-a atras, într-un număr uimitor, pe istorici, amatori sau profesionişti, pe autorii care s-au ocupat de cultură, literatură şi arte, pe biografi, pe producătorii de filme şi de programe de televiziune, şi, nu în ultimul rînd, pe creatorii de modă. Aş paria că în lumea anglofonă a apărut, în fiecare lună din ultimii cincisprezece ani, cel puţin un titlu semnificativ – de carte sau de articol – despre anii dintre 1880 şi 1914. Cele mai multe se adresează istoricilor sau altor specialişti, întrucît perioada nu este doar, după cum am văzut, crucială în evoluţia culturii moderne, ci oferă şi cadrul unui mare număr de dezbateri, continuate cu ardoare, asupra istoriei, naţionale sau internaţionale, majoritatea iniţiate în anii de dinainte de 1914: asupra imperialismului, asupra dezvoltării mişcărilor muncitoreşti şi socialiste, asupra problemei declinului economic al Imperiului Britanic, asupra naturii şi originilor Revoluţiei Ruse – pentru a numi doar cîteva. Din motive evidente, cea mai cunoscută dintre

acestea priveşte problema originilor Primului Război Mondial, şi, pînă acum, ea a generat cîteva mii de volume şi continuă să producă literatură la scară impresionantă. A rămas vie pentru că problema originilor războaielor mondiale a refuzat, din nefericire, să dispară din 1914 încoace. De fapt, legătura dintre preocupările trecute şi prezente nu e nicăieri mai evidentă ca în istoria Erei Imperiului.

Lăsînd deoparte literatura pur monografică, majoritatea autorilor preocupaţi de perioadă pot fi împărţiţi în două categorii: cei care privesc spre trecut şi cei care privesc spre viitor. Fiecare tinde să se concentreze asupra uneia dintre cele două cele mai evidente trăsături ale perioadei. Într-un sens, ea pare extraordinar de îndepărtată şi fără cale de întoarcere, atunci cînd e privită peste prăpastia de netrecut a lui august 1914. În acelaşi timp, în mod paradoxal, atît de mult din ceea ce este caracteristic sfîrşitului secolului al douăzecilea îşi are originea în ultimii treizeci de ani dinainte de Primul Război Mondial. *The Proud Tower* (*Turnul semeţ*, **n.t.**) al Barbarei Tuchman, una dintre cele mai bine vîndute "portretizări ale lumii dinainte de război (1890-1914)", este poate cel mai familiar exemplu din prima categorie; studiul lui Alfred Chandler asupra genezei managementului corporativ modern, *The Visible Hand* (*Mîna vizibilă*, **n.t.**), îl poate reprezenta pe cea de-a doua.

În termeni cantitativi şi în termeni de circulaţie, cei care privesc spre trecut predomină aproape cu siguranţă. Trecutul irecuperabil reprezintă o provocare pentru istoricii buni, care ştiu nu numai că nu poate fi înţeles în termeni anacronici, dar şi că el cuprinde, de asemenea, tentaţia enormă a nostalgiei. Cei mai puţin receptivi şi mai sentimentali încearcă, în mod constant, să recucerească atracţiile unei ere pe care amintirile clasei superioare şi mijlocii au avut tendinţa să o privească printr-un abur auriu: aşa-zisele "vremuri frumoase" sau *belle époque*. Fireşte că acest mod de abordare a fost convenabil pentru oamenii de spectacol şi alţi producători de media, pentru creatorii de modă şi pentru cei care caută să le placă acelora care au bani. Aceasta este, poate, versiunea asupra perioadei probabil cea mai familiară publicului, prin intermediul cinematografiei şi televiziunii. Ea este total nesatisfăcătoare, deşi surprinde, fără îndoială, un aspect cu totul aparte al perioadei care, la urma urmei, a adus termeni ca "plutocraţie" şi "clasă liberă" în discursul public. E discutabil dacă este mai mult sau mai puţin inutil decît ceea ce fac autorii mai nostalgi-

ci, dar mai sofisticaţi din punct de vedere intelectual care speră să demonstreze că paradisul pierdut s-ar fi putut să nu fi fost pierdut dacă n-ar fi existat unele erori evitabile sau unele accidente neprevăzute fără de care n-ar fi existat nici războiul mondial, nici Revoluţia Rusă, nici orice altceva considerat responsabil pentru pierderea lumii dinainte de 1914.

Alţi istorici sînt mai preocupaţi de opúsul marii discontinuităţi, şi anume de faptul că atît de mult din ceea ce rămîne caracteristic pentru vremurile noastre îşi are originea, uneori cu totul neşteptat, în deceniile dinainte de 1914. Ei caută aceste rădăcini şi anticipări ale vremii noastre, care sînt, într-adevăr, evidente. În politică, partidele muncitoreşti şi socialiste care formează guvernul sau principala opoziţie în majoritatea statelor Europei occidentale sînt vlăstarele epocii dintre 1875 şi 1914, şi la fel se întîmplă cu o ramură a familiei lor, cea a partidelor comuniste care conduc regimurile din Europa de Est* (volumul de faţă a apărut, pentru prima dată, înainte de prăbuşirea generală a regimurilor comuniste din Europa răsăriteană, care a avut loc după 1989, **n.t.**). La fel se întîmplă şi cu politica guvernelor alese prin vot democratic, cu partidul de masă modern şi cu sindicatele muncitoreşti organizate la nivel naţional precum, şi cu legislaţia modernă a bunăstării.

Sub numele de "modernism", *avangarda* acestei perioade a preluat cea mai mare parte din producţia culturală superioară a secolului al douăzecilea. Chiar şi în ziua de azi, atunci cînd unele *avangarde* sau alte şcoli nu mai acceptă această tradiţie, ele încă se autodefinesc în termenii a ceea ce resping ("post-modernismul"). Între timp, cultura vieţii cotidiene e încă dominată de trei inovaţii ale acestei perioade: industria publicitară sub forma ei modernă, ziarul sau periodicul modern cu o circulaţie de masă şi (direct sau prin intermediul televiziunii) fotografia în mişcare sau filmul. Ştiinţa şi tehnologia au făcut, poate, o cale lungă din perioada 1875-1914 încoace, dar, în domeniul ştiinţelor, există o continuitate evidentă între epoca lui Planck, Einstein şi a tînărului Niels Bohr şi prezent. În privinţa tehnologiei, automobilele şi maşinile de zbor cu carburant din petrol, care au apărut,

* Partidele comuniste care conduc în lumea ne-europeană s-au format după modelul acestora, dar după perioada de care ne ocupăm.

pentru prima dată în istorie, în perioada de care ne ocupăm, domină încă peisajele şi oraşele noastre. Telefoanele şi comunicarea fără fir, inventate în acea vreme, au fost îmbunătăţite, dar nu eliminate. E posibil ca, privind retrospectiv, chiar ultimele decenii ale secolului al douăzecilea să nu mai poată fi privite ca potrivindu-se cadrului stabilit înainte de 1914, dar, pentru majoritatea scopurilor orientative, ele vor fi încă de folos.

Dar nu e de ajuns să prezentăm istoria trecutului în astfel de termeni. Fără îndoială că problema continuităţii şi discontinuităţii dintre Era Imperiului şi cea prezentă are încă importanţă, de vreme ce sentimentele noastre sînt încă direct implicate în această parte a trecutului istoric. Cu toate acestea, din punctul de vedere al istoricului, luate separat, continuitatea şi discontinuitatea sînt probleme lipsite de valoare. Dar cum trebuie să categorisim această perioadă? Fiindcă, la urma urmei, relaţia trecutului cu prezentul este centrală şi pentru cei care scriu, şi pentru cei care citesc istorie. Ambele categorii vor sau ar trebui să vrea să înţeleagă cum a devenit trecutul prezent, şi ambele categorii vor să înţeleagă trecutul, principalul obstacol fiind că *nu* seamănă cu prezentul.

Era Imperiului, deşi închisă într-o carte, reprezintă cel de-al treilea şi ultimul volum din ceea ce s-a dovedit a fi o analiză generală asupra secolului al nouăsprezecelea în istoria mondială – adică asupra "îndelungatului secol al nouăsprezecelea" al istoricilor, care se întinde din 1776 pînă în 1914. N-a fost în intenţia iniţială a autorului să se apuce de ceva atît de nebunesc de ambiţios. Dar, în măsura în care trei volume scrise la anumite intervale, de-a lungul anilor, cu excepţia ultimului, fără să fie concepute în mod intenţionat ca părţi ale unui singur proiect, au vreo coerenţă, ea se datorează faptului că împărtăşesc o concepţie comună despre ceea ce a însemnat secolul al nouăsprezecelea. Şi, în măsura în care această concepţie comună a reuşit să lege *Era Revoluţiei* de *Era Capitalului* şi pe ambele, pe rînd, de *Era Imperiului* – şi sper că a reuşit –, ar trebui să fie, de asemenea, utilă în a lega *Era Imperiului* de ceea ce a venit după ea.

În esenţă, axa centrală în jurul căreia am încercat să organizez istoria secolului este triumful şi transformarea capitalismului în formele specifice din punct de vedere istoric ale societăţii burgheze în versiunea ei liberală. Istoria începe cu dubla breşă decisivă a primei revoluţii in-

dustriale din Anglia, care a pus bazele capacităţii nelimitate a sistemului productiv lansat de capitalism în vederea creşterii economice şi penetrării globale, şi a revoluţiei politice franco-americane, care a creat principalele modele ale instituţiilor publice ale societăţii burgheze, la care se adaugă apariţia practic simultană a celor mai caracteristice – şi legate între ele – sisteme teoretice: economia politică clasică şi filozofia utilitaristă. Primul volum al acestei istorii, *Era Revoluţiei 1789-1848*, este structurat în jurul acestui concept de "revoluţie dualistă".

Ea a dus la cucerirea sigură de sine a globului de către economia capitalistă, susţinută de clasa ei caracteristică, "burghezia", şi sub flamurile expresiei sale intelectuale caracteristice, ideologia liberalismului. Aceasta este tema principală a celui de-al doilea volum, care acoperă perioada scurtă dintre revoluţiile de la 1848 şi izbucnirea Crizei din anii '870, cînd perspectivele societăţii burgheze şi ale economiei acesteia păreau relativ lipsite de probleme, pentru că triumfurile lor de atunci păreau atît de izbitoare. Pentru că fie rezistenţele politice ale "vechilor regimuri", împotriva cărora fusese făcută Revoluţia Franceză, erau înfrînte, fie aceste regimuri însele păreau că acceptă hegemonia economică, instituţională şi culturală a progresului burgheziei triumfătoare. Din punct de vedere economic, dificultăţile unei industrializări şi ale unei creşteri economice limitate de îngustimea bazei sale de pornire au fost învinse, nu în ultimul rînd, de extinderea transformării industriale şi de lărgirea enormă a pieţelor mondiale. Din punct de vedere social, nemulţumirile explozive ale celor săraci din timpul Erei revoluţiei au fost, în consecinţă, dezamorsate. Pe scurt, obstacolele majore pentru progresul continuu şi, probabil, nelimitat al burgheziei păreau să fi fost îndepărtate. Posibilele dificultăţi ivite din contradicţiile interne ale acestui progres nu păreau încă să constituie un motiv de neliniştе imediată. În Europa, existau mai puţini socialişti şi revoluţionari sociali în această perioadă decît în oricare alta.

Era Imperiului, pe de altă parte, e pătrunsă şi dominată de aceste contradicţii. A fost o eră de linişte fără precedent în lumea occidentală, care a generat o eră de războaie mondiale la fel de fără precedent. În ciuda aparenţelor, a fost o eră de creştere a stabilităţii sociale în interiorul zonei economiilor industriale dezvoltate, care a dat naştere la mici grupuri de oameni ce, cu o uşurinţă aproape dispreţuitoare, au putut cuceri şi

conduce imperii întinse, dar care, în mod inevitabil, a generat la periferiile ei forţele îmbinate ale rebeliunii şi revoluţiei care aveau s-o înghită. Începînd cu 1914, lumea a fost dominată de frica şi, cîteodată, de realitatea războiului global, dar şi de frica (sau speranţa) revoluţiei – ambele bazate pe situaţiile istorice care au rezultat direct din Era Imperiului.

A fost era cînd mişcări masive organizate ale clasei muncitorilor salariaţi, create de către capitalismul industrial şi caracteristice lui, au apărut brusc şi au cerut răsturnarea capitalismului. Dar ele s-au ivit în economii aflate într-o puternică înflorire şi expansiune, şi, în ţările în care erau cele mai tari, la un moment la care, probabil, capitalismul le oferea condiţii ceva mai puţin mizerabile decît înainte. A fost o eră cînd instituţiile politice şi culturale ale liberalismului burghez au fost extinse sau pe punctul de a fi extinse asupra maselor muncitoare care trăiau în societăţile burgheze, inclusiv chiar (pentru prima dată în istorie) la femeile acestora, dar extinderea s-a făcut cu preţul împingerii clasei lor centrale, burghezia liberală, spre marginile puterii politice. Pentru că democraţiile electorale, care reprezentau produsul inevitabil al progresului liberal, au lichidat liberalismul burghez ca forţă politică în majoritatea ţărilor. A fost o eră de criză de identitate şi transformare profundă pentru o burghezie al cărei fundament moral tradiţional s-a prăbuşit chiar sub presiunea propriilor acumulări de bunăstare şi confort. Chiar existenţa ei ca o clasă de stăpîni a fost subminată de transformarea propriului sistem economic. Persoanele juridice (adică marile corporaţii şi organizaţii de afaceri), deţinute de acţionari, folosind manageri şi directori angajaţi, au început să înlocuiască proprietarii reali şi familiile lor de la gestionarea şi deţinerea propriilor lor întreprinderi.

Asemenea paradoxuri sînt nesfîrşite. Istoria Erei Imperiului este plină de ele. Într-adevăr, modelul ei de bază, aşa cum e privit în această carte, este cel al societăţii şi lumii liberalismului burghez îndreptîndu-se, în vreme ce-şi atingea apogeul, către ceea ce a fost numită "moartea lui stranie", victimă chiar a contradicţiilor inerente progresului său.

Mai mult decît atît, cultura şi viaţa intelectuală din această perioadă arată o conştientizare curioasă a acestui model al răsturnării, al morţii iminente a unei lumi şi al necesităţii alteia. Dar ceea ce i-a dat perioadei culoarea şi savoarea unică a fost faptul că venirea cataclismelor era şi aşteptată, şi neînţeleasă, şi incredibilă. Avea să vină războiul mondial,

dar nimeni, nici chiar cei mai buni dintre profeţi, n-au înţeles cu adevărat ce fel de război avea să fie. Şi, atunci cînd, în cele din urmă, lumea a ajuns pe marginea prăpăstiei, cei care luau deciziile s-au precipitat spre abis în neîncrederea generală. Noile mari mişcări socialiste erau revoluţionare; dar, pentru cele mai multe dintre ele, revoluţia era, într-un fel, rezultatul logic şi necesar al democraţiei burgheze, care a dat unei majorităţi în creştere dreptul de decizie asupra unei minorităţi în scădere. Şi, pentru aceia dintre ei care aşteptau insurecţia reală, a fost o bătălie a cărei ţintă, la început, ar fi putut să fie doar instituirea democraţiei burgheze ca un preliminariu necesar pentru ceva mai avansat. Aşadar, revoluţionarii au rămas în interiorul Erei Imperiului, chiar dacă se pregăteau s-o depăşească.

În ştiinţe şi arte, conformismele secolului al nouăsprezecelea erau răsturnate, dar niciodată n-au crezut mai ferm mai multe persoane, recent educate şi conştiente din punct de vedere intelectual, în ceea ce micile avangarde respingeau chiar atunci. Dacă analiştii opiniei publice din lumea dezvoltată dinainte de 1914 ar fi comparat speranţa cu deznădejdea şi optimiştii cu pesimiştii, speranţa şi optimismul ar fi prevalat cu siguranţă. În mod paradoxal, probabil că ei ar fi adunat, proporţional, mai multe voturi în noul secol, pe măsură ce lumea occidentală se apropia de 1914, decît ar fi făcut-o în ultimele decenii al celui trecut. Dar, desigur, acel optimism îi includea nu numai pe cei care credeau în viitorul capitalismului, ci şi pe cei ce aşteptau cu nerăbdare şi speranţă suprimarea lui.

În sine, nu există nimic legat de modelul istoric al răsturnării, al dezvoltării subminîndu-şi propriile fundamente, care să fie nou sau specific acestei perioade ca distinctă de oricare alta. Aşa funcţionează transformările istorice endogene. Aşa funcţionează şi acum. Ce este unic pentru îndelungatul secol al nouăsprezecelea e că forţele titanice şi revoluţionare ale acestei perioade, care au făcut lumea de nerecunoscut, au fost transportate de un vehicul specific şi, din punct de vedere istoric, unic şi fragil. Exact în felul în care transformarea economiei mondiale a fost, pentru o perioadă crucială, dar necesarmente scurtă, identificată cu destinul unui singur stat de mărime medie – Marea Britanie –, şi dezvoltarea lumii contemporane a fost identificată, în mod temporar, cu aceea a societăţii burgheze liberale din secolul al nouăsprezecelea. Chiar măsura în care ideile, valorile, arogările şi instituţiile asociate ei au părut

să triumfe în Era Capitalului indică natura tranzitorie, din punct de vedere istoric, a acelui triumf.

Această carte analizează momentul istoric în care a devenit clar că societatea şi civilizaţia create de şi pentru burghezia liberală occidentală nu reprezenta forma permanentă a lumii industriale moderne, ci numai o fază a dezvoltării sale de început. Structurile economice care susţin lumea secolului al douăzecilea, chiar şi atunci cînd sînt capitaliste, nu mai sînt cele ale "întreprinderii private" în sensul în care ar fi înţeles-o oamenii de afaceri în 1870. Revoluţia a cărei amintire domină lumea de la Primul Război Mondial încoace nu mai e Revoluţia Franceză de la 1789. Cultura care o străbate nu mai e cea burgheză, aşa cum ar fi fost înţeleasă înainte de 1914. Continentul care şi-a constituit atunci într-un mod copleşitor forţa economică, intelectuală şi militară nu mai face lucrul acesta acum. Nici istoria în general, nici cea a capitalismului, în particular, nu s-au încheiat în 1914, deşi o parte destul de mare a lumii a fost mutată, prin revoluţie, într-un tip de economie fundamental diferit. Era Imperiului sau, după cum a numit-o Lenin, imperialismul, n-a fost, evident, "ultimul stadiu" al capitalismului; dar Lenin n-a pretins niciodată cu adevărat atunci că ar fi fost. El l-a numit doar, în prima versiune a importantei sale broşuri, "cel mai recent" stadiu al capitalismului*. Şi, cu toate acestea, se poate înţelege de ce analiştii – şi nu numai analiştii ostili societăţii burgheze – puteau să aibă senzaţia că era istoriei mondiale în care au trăit în ultimele cîteva decenii dinaintea Primului Război Mondial a constituit mai mult decît doar o altă fază de evoluţie. Într-un fel sau altul, ea părea să anticipeze şi să pregătească o lume diferită ca tip faţă de cea trecută. Şi aşa s-a şi dovedit din 1914 încoace, chiar dacă nu în modul aşteptat sau prezis de majoritatea profeţilor. Nu mai există cale de întoarcere către lumea societăţii burgheze liberale. Chiar apelurile la reînvierea spiritului capitalismului secolului al nouăsprezecelea la sfîrşitul secolului al douăzecilea certifică imposibilitatea de a se mai întîmpla acest lucru. Spre bine sau spre rău, din 1914 secolul burgheziei aparţine istoriei.

* A fost rebotezat "cel mai înalt stadiu" după moartea sa.

Capitolul 1

REVOLUŢIA CENTENARĂ

"Hogan este profet. (...) Un profet, Hinnissy, e cineva care prezice necazuri. (...) Hogan e astăzi cel mai fericit om din lume, dar mîine are să se întîmple ceva."

Spusele Domnului Dooley, 1910[1]

I

Centenarele sînt o invenţie a sfîrşitului secolului al nouăsprezecelea. La un anumit moment, situat între centenarul Revoluţiei Americane (1876) şi cel al Revoluţiei Franceze (1789) – ambele sărbătorite prin obişnuitele expoziţii internaţionale – cetăţenii educaţi ai lumii occidentale au devenit conştienţi de faptul că această lume, născută între Declaraţia de Independenţă, construirea primului pod de fier din lume şi asaltul Bastiliei, era acum veche de un secol. Cum se putea compara lumea anilor '880 cu cea a anilor '780?*

În primul rînd, ea era acum într-adevăr globală. Aproape toate părţile ei erau deja cunoscute şi trasate pe hartă într-un mod mai mult sau mai puţin adecvat ori aproximativ. Cu excepţii neglijabile, explorarea nu mai însemna "descoperire", ci o formă de strădanie atletică, adesea cu puternice elemente de competiţie personală sau naţională, exemplificată de încercarea de a domina cele mai aspre şi neospitaliere ţinuturi ale Arcticii şi Antarcticii. Peary, din SUA, avea să cîştige, în 1909, cursa cuceririi Polului Nord împotriva concurenţei britanice şi scandinave; Amundsen, din Norvegia, a atins Polul Sud în 1911, cu o

---

* *Era Revoluţiei*, capitolul 1, analizează acea lume veche.

lună înaintea ghinionistului căpitan britanic Scott. (Nici una dintre aceste realizări nu avea şi nu intenţiona a avea cea mai măruntă consecinţă practică.) Calea ferată şi vaporul făcuseră din călătoriile intercontinentale sau transcontinentale o chestiune mai degrabă de săptămîni decît de luni, cu excepţia celei mai mari părţi din întinsele teritorii ale Africii, Asiei continentale şi a unor zone din interiorul Americii de Sud, şi în curînd aveau să facă din ea o chestiune de zile: o dată cu terminarea, în 1904, a căii ferate transsiberiene, avea să fie posibil să călătoreşti de la Paris la Vladivostok în cincisprezece sau şaisprezece zile. Telegraful electric a făcut acum din comunicarea informaţiilor în întreaga lume o chestiune de ore. În consecinţă, bărbaţi şi femei din lumea occidentală – dar nu numai ei – călătoreau şi comunicau la mari distanţe, cu o uşurinţă fără precedent şi într-un număr fără precedent. Să luăm un exemplu simplu, care ar fi fost considerat o fantezie absurdă în epoca lui Benjamin Franklin. În 1879, aproape un milion de turişti au vizitat Elveţia. Peste două sute de mii din ei erau americani: echivalentul a mai mult decît a douăzecea parte din întreaga populaţie a Statelor Unite la primul ei recensămînt (1790).*[2]

În acelaşi timp, era o lume mult mai dens populată. Cifrele demografice sînt atît de speculative, în special pentru sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, încît precizia numerică este şi lipsită de sens, şi periculoasă, însă nu vom greşi prea mult presupunînd că acele aproximativ 1.500 de milioane de oameni care trăiau, probabil, în anii '880 reprezentau dublul populaţiei lumii din anii '780. În mare măsură, cei mai mulţi dintre ei erau asiatici, după cum fuseseră întotdeauna, dar, dacă în 1800 ei constituiseră aproape două treimi din omenire (după estimări recente), în jur de 1900 ei formau probabil 55% din ea. Următorul mare bloc îl constituiau europenii (inclusiv Rusia Asiatică, slab populată). Numărul lor era, aproape sigur, mai mult decît dublu, de la, să zicem, 200 de milioane, în 1800, la 430 de milioane în 1900, şi, mai mult decît atît, emigrarea lor în masă peste ocean a fost în mare măsură responsabilă pentru cea mai amplă schimbare în populaţia lumii, creşterea populaţiei Americilor de la aproximativ 30 la aproape

*Pentru o mai mare aprofundare a acestui proces de globalizare, vezi *Era Capitalului*, capitolele 3 şi 11.

160 de milioane, între 1800 şi 1900; şi, mai ales, în America de Nord, de la aproximativ 7 la peste 80 de milioane. Continentul pustiit al Africii, despre a cărui demografie se recunoaşte că ştim puţin, a crescut mai încet decît oricare altul, poate cu cel mult o treime în acest secol. În timp ce, la sfîrşitul secolului al optsprezecelea, existau poate de trei ori mai mulţi africani decît americani (din America de Nord şi din cea Latină), la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea erau probabil substanţial mai mulţi americani decît africani. Populaţia redusă a insulelor Pacificului, inclusiv Australia, deşi sporită de emigrarea europeană de la cifra ipotetică de două milioane la probabil şase, a adus o creştere demografică neglijabilă.

Totuşi, în timp ce, într-un sens, lumea devenea mai mare, din punct de vedere demografic, şi mai mică şi globală, din punct de vedere geografic – o planetă legată încă şi mai strîns prin lanţul circulaţiei mărfurilor şi oamenilor, capitalului şi comunicaţiilor, produselor materiale şi ideilor –, în altul aluneca spre divizare. Existaseră regiuni bogate şi sărace, economii şi societăţi avansate şi înapoiate, unităţi mai puternice şi mai slabe de organizare politică şi forţă militară, în anii '780, ca în toate celelalte epoci istorice despre care avem mărturii. Şi e greu de negat faptul că o prăpastie majoră separa marea centură a lumii, care fusese patria tradiţională a societăţilor de clasă şi, mai mult sau mai puţin, a statelor şi oraşelor care dăinuiau, operînd prin intermediul unor minorităţi cu ştiinţă de carte şi – din fericire pentru istoric – generînd documente scrise, de regiunile nordice şi sudice asupra cărora etnografii şi antropologii de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea şi începutul secolului al douăzecilea îşi concentrau atenţia. Cu toate acestea, în interiorul acestei centuri largi, care se întindea din Japonia, la est, pînă la ţărmurile Atlanticului de Nord şi Mijlociu şi, prin cucerirea europeană, în interiorul Americilor, şi în care trăia cea mai parte a omenirii, decalajele, deşi deja mari, nu păreau încă insurmontabile.

În termeni de producţie şi bunăstare, ca să nu amintim cultura, diferenţele dintre principalele regiuni preindustriale erau, după standardele moderne, deosebit de mici; să spunem, între 1 şi 1,8. Într-adevăr, o estimare recentă arată că, între 1750 şi 1800, produsul naţional brut *per capita*, în ceea ce numim astăzi "ţări dezvoltate", era în mod substanţial acelaşi ca în ceea ce numim acum "Lumea a Treia",

deşi aceasta se datorează, probabil, dimensiunii impresionante şi ponderii relative a Imperiului Chinez (cu aproximativ o treime din populaţia lumii), al cărui standard mediu de viaţă s-ar fi putut să fi fost, în acea etapă, superior, de fapt, aceluia al europenilor[3]. În secolul al optsprezecelea, europenii ar fi considerat, într-adevăr, Imperiul Celest un loc foarte ciudat, dar nici un observator inteligent nu l-ar fi privit, din nici un punct de vedere, ca pe o economie şi o civilizaţie inferioare celei a europenilor, şi cu atît mai puţin ca pe o ţară "înapoiată". Dar, în secolul al nouăsprezecelea, prăpastia dintre ţările vestice, baza revoluţiei economice care transforma lumea, şi rest s-a lărgit, la început lent, mai tîrziu cu o rapiditate crescîndă. În 1880 (după aceeaşi estimare), venitul *per capita* în lumea "dezvoltată" era aproape dublu faţă de "Lumea a Treia", în 1913 avea să fie de mai bine de trei ori mai mare şi în creştere. În 1950 (ca să amplificăm procesul), diferenţa era de la 1 la 5, în 1970, de la 1 la 7. Mai mult decît atît, prăpastia dintre "Lumea a Treia" şi zonele cu adevărat dezvoltate ale lumii "dezvoltate", adică ţările industrializate, a început mai devreme şi s-a mărit încă şi mai dramatic. Partea *per capita* a PIB-ului era deja de aproape două ori mai mare comparativ cu "Lumea a Treia" în 1830 şi de aproape şapte ori mai mare în 1913*.

Tehnologia a constituit o cauză majoră a acestei prăpăstii, adîncind-o nu doar economic, ci şi politic. La un secol după Revoluţia Franceză, devenea tot mai evident că ţările mai sărace şi înapoiate puteau fi învinse cu uşurinţă şi (dacă nu erau foarte mari) cucerite, din cauza inferiorităţii tehnice a armamentului lor. Acest fapt era, din punct de vedere comparativ, nou. Invazia lui Napoleon în Egipt, în 1798, aşezase, faţă în faţă, armatele franceză şi mamelucă, dotate cu echipament comparabil. Cuceririle coloniale ale forţelor europene fuseseră realizate nu prin armament miraculos, ci prin agresivitate,

* Cifra ce măsoară partea *per capita* a PIB-ului e o interpretare pur statistică: produsul naţional brut împărţit la numărul de locuitori. Deşi e folositor pentru comparaţii generale ale creşterii economice între diferite ţări şi/sau perioade, el nu ne spune nimic despre venitul real ori despre standardul de viaţă al persoanelor din regiune sau despre distribuţia veniturilor în cadrul ei, cu excepţia faptului că, teoretic, într-o ţară cu o cifră mare *per capita* ar exista mai mult de împărţit decît într-o ţară cu o cifră mică.

cruzime şi, mai presus de orice, organizare disciplinată mai mare[4]. Totuşi, revoluţia industrială, care a pătruns şi în domeniul războiului, în deceniile de la mijlocul secolului (cf. *Era Capitalului*, capitolul 4) a înclinat încă şi mai mult balanţa în favoarea lumii "avansate", prin intermediul explozivilor puternici, mitralierelor şi transportului cu abur (vezi capitolul 13, mai jos). Din acest motiv, jumătatea de secol de la 1880 la 1930 avea să fie epoca de aur sau, mai corect, de fier a diplomaţiei canonierelor.

De aceea, în 1880 avem de-a face nu atît cu o lume unitară, cît cu două sectoare îmbinate într-un singur sistem global: cel dezvoltat şi cel rămas în urmă, cel dominant şi cel dependent, cel bogat şi cel sărac. Chiar şi această abordare e falsă. În timp ce prima lume (mai restrînsă), în ciuda considerabilelor deosebiri interne, era unită prin istorie şi ca reazem comun al dezvoltării capitaliste, lumea a doua (mult mai vastă) nu era unită prin nimic, în afara legăturilor ei cu prima, adică în afara dependenţei potenţiale sau efective de aceasta. Ce altceva, cu excepţia unei apartenenţe comune la rasa umană, avea Imperiul Chinez în comun cu Senegalul, Brazilia cu Noile Hebride, Marocul cu Nicaragua? Cea de-a doua lume nu era unită nici prin trecut, cultură, structură socială, nici prin instituţii, nici măcar prin ceea ce noi considerăm astăzi ca fiind cea mai importantă caracteristică a lumii dependente, şi anume sărăcia în masă. Pentru că bogăţia şi sărăcia, ca şi categorii sociale, se aplică doar societăţilor stratificate într-un anume fel şi economiilor structurate într-un anumit mod, ceea ce nu era cazul, pînă atunci, al unor zone ale lumii dependente. Toate societăţile umane cunoscute în istorie cuprind anumite inechităţi sociale (în afara celor dintre sexe), dar, dacă maharajahii indieni care vizitau Occidentul puteau fi trataţi ca şi cum ar fi fost milionari în înţelesul apusean al cuvîntului, căpeteniile sau şefii din Noua Guinee nu puteau fi asimilaţi în acest sens, nici măcar ca idee. Şi, dacă oamenii simpli din orice parte a lumii, atunci cînd îşi părăseau locul natal, se transformau, în mod natural, în muncitori şi, deci, în membri ai categoriei "celor săraci", nu era relevant să-i descrii în acest fel în habitatul lor nativ. În orice caz, existau zone favorizate ale lumii – mai ales la tropice – unde nimănui nu trebuia să-i lipsească nici adăpostul, nici hrana, nici tihna. Într-adevăr, existau încă societăţi mici în care noţiunile de muncă şi repaus n-aveau nici un înţeles, şi nici nu existau cuvinte pentru ele.

Dacă existenţa celor două sectoare mondiale era de netăgăduit, graniţele dintre ele erau neclare, mai ales pentru că grupul de state de către care şi prin care s-a realizat cucerirea economică a globului – şi, în perioada de care ne ocupăm, şi cea politică – era unit prin istorie, ca şi prin dezvoltare economică. El consta din "Europa", şi nu numai din acele regiuni, mai ales nord-vestice şi central-europene, şi din coloniile lor de peste ocean care au format, în mod clar, miezul dezvoltării capitaliste. "Europa" includea regiunile sudice, care jucaseră, cîndva, un rol major în evoluţiile capitaliste de început, dar, din secolul al şaisprezecelea, ieşiseră din circuit, şi cuceririle primelor mari imperii europene de peste ocean, în special Peninsula Italică şi cea Iberică. Includea, de asemenea, o vastă zonă de la graniţa estică unde, vreme de mai bine de o mie de ani, creştinătatea – adică moştenitorii şi descendenţii Imperiului Roman* – luptaseră împotriva invaziilor periodice ale cuceritorilor militari din Asia Centrală. Ultimul val al acestora, care formase marele Imperiu Otoman, fusese treptat alungat din vastele zone ale Europei pe care le-a controlat între secolul al şaisprezecelea şi al optsprezecelea, iar zilele sale în Europa erau clar numărate, deşi, în 1880, controla încă o centură substanţială de-a curmezişul Peninsulei Balcanice (părţi din actuala Grecie, Iugoslavie şi Bulgarie, şi toată Albania), precum şi anumite insule. Mare parte din teritoriile recucerite sau eliberate puteau fi privite ca "europene" doar din politeţe: de fapt, Peninsula Balcanică era încă în mod curent considerată ca aparţinînd "Orientului Apropiat": din acest motiv, Asia de sud-vest a ajuns să fie cunoscută ca "Orientul Mijlociu". Pe de altă parte, cele două state care făcuseră cel mai mult ca să-i împingă înapoi pe turci erau sau au devenit mari puteri europene, în ciuda înapoierii cunoscute, totale sau parţiale, a popoarelor şi teritoriilor lor: Imperiul Habsburgic şi, în primul rînd, imperiul ţarilor ruşi.

*Între secolul V d.Hr. şi 1453, Imperiul Roman a supravieţuit, cu succes schimbător, avîndu-şi capitala la Bizanţ (Istanbul) şi creştinismul ortodox ca religie de stat. Ţarul rus, după cum îi arată numele (ţar = Caesar; Ţarigrad, "cetatea împăratului", este încă denumirea slavă pentru Istanbul), se considera succesorul acestui imperiu, iar Moscova ca "cea de-a treia Romă".

Părţi însemnate din "Europa" se găseau, prin urmare, cel mult la marginile centrului dezvoltării economice capitaliste şi societăţii burgheze. În unele, majoritatea locuitorilor trăiau în mod clar într-un alt secol decît contemporanii şi conducătorii lor – ca pe coastele adriatice ale Dalmaţiei sau în Bucovina, unde, în 1880, 88% din populaţie era analfabetă, comparativ cu 11% în Austria de Jos, parte a aceluiaşi imperiu[5]. Mulţi austrieci educaţi împărtăşeau convingerea lui Metternich, conform căreia "Asia începe acolo unde drumul răsăritean părăseşte Viena", iar cei mai mulţi dintre italienii din nord îi considerau pe cei mai mulţi dintre cei din sud un fel de barbari africani, dar, în ambele monarhii, regiunile înapoiate constituiau doar o parte a statului. În Rusia, întrebarea "european sau asiatic?" lovea mult mai adînc, de vreme ce, practic, întreaga zonă, din Bielorusia şi Ucraina, înspre est, către Pacific, era la fel de îndepărtată de societatea burgheză, cu excepţia unui strat subţire al celor educaţi. Ea constituia, într-adevăr, subiectul unor înflăcărate dezbateri publice.

Fără îndoială, istoria, viaţa politică, cultura şi, nu în ultimul rînd, secolele de expansiune maritimă şi terestră împotriva lumii a doua legau pînă şi zonele înapoiate ale primei lumi de cele avansate, dacă lăsăm la o parte cele cîteva enclave izolate ale muntenilor din Balcani şi altele asemenea. Rusia era, într-adevăr, înapoiată, deşi conducătorii ei priviseră sistematic către vest vreme de două secole şi dobîndiseră controlul asupra unor teritorii de la graniţa de vest ca Finlanda, ţările Baltice şi părţi din Polonia, care erau, în mod distinct, mai avansate. Cu toate acestea, din punct de vedere economic Rusia făcea categoric parte din "Occident", atîta vreme cît guvernul ei era clar angajat într-o politică de industrializare masivă, după modelul occidental. Din punct de vedere politic, Imperiul ţarist era mai degrabă colonizator decît colonie, iar din punct de vedere cultural restrînsa minoritate educată din Rusia a constituit una din gloriile civilizaţiei occidentale din secolul al nouăsprezecelea. Ţăranii din Bucovina, în nord-estul îndepărtat al Imperiului Habsburgic*, poate că trăiau încă în Evul Mediu, dar capitala ei, Cernăuţi, cuprindea o universitate europeană remarcabilă, iar

* Regiunea a devenit parte a României, în 1918, şi, din 1947, face parte din Republica Sovietică Ucraina.

clasa ei de mijloc a evreilor emancipaţi şi asimilaţi era orice, numai medievală nu. La celălalt capăt al Europei, Portugalia era mică, slabă, înapoiată, după orice standard contemporan, practic, o semicolonie a Angliei, şi doar ochiul credinţei putea decela acolo ceva în dezvoltarea economică. Totuşi, Portugalia a rămas nu numai membră a clubului statelor suverane, ci şi un mare imperiu colonial, în virtutea istoriei ei; şi-a păstrat imperiul african, nu numai pentru că puterile europene rivale nu s-au putut hotărî cum să-l împartă, ci şi pentru că, fiind "europeană", posesiunile ei nu erau – sau nu prea erau – privite ca surse de materii prime pentru cucerirea colonială.

În anii '880, Europa era nu numai centrul iniţial al dezvoltării capitaliste care a dominat şi a transformat lumea, ci, de departe, cea mai importantă componentă a economiei mondiale şi a societăţii burgheze. N-a existat niciodată în istorie un secol mai european şi nici nu va mai exista vreodată. Din punct de vedere demografic, lumea cuprindea o proporţie mai mare de europeni la sfîrşitul secolului decît la începutul lui – poate unu la patru, comparativ cu unu la cinci[6]. În ciuda milioanelor de oameni pe care vechiul continent le-a trimis către diferite lumi noi, populaţia creştea repede. Deşi ritmul şi impulsul real al industrializării ei contura deja viitorul Americii ca supraputere economică mondială sigură, producţia industrială europeană era încă de mai bine de două ori mai mare decît cea americană, iar progresul tehnologic major încă provenea mai ales din estul Atlanticului. Maşinile cu motor, cinematografia şi telegrafia s-au dezvoltat mai întîi, în mod serios, în Europa. (Japonia a luat un start mult mai lent în economia mondială modernă, deşi acesta a fost mai rapid în politica mondială.)

În privinţa culturii de vîrf, lumea coloniilor de albi de peste mări a rămas încă preponderent dependentă de bătrînul continent; şi acest lucru era chiar mai evident printre puţin numeroasele elite educate ale societăţilor de non-albi, de vreme ce acestea luau "Occidentul" drept model. Din punct de vedere economic, Rusia nu putea să se compare cu creşterea rapidă şi bunăstarea din SUA. Din punct de vedere cultural, Rusia lui Dostoievski (1821-1881), Tolstoi (1828-1910), Cehov (1860-1904), a lui Ceaikovski (1840-1893), Borodin (1834-1887) şi Rimsky-Korsakov (1844-1908) era o mare putere, iar SUA lui Mark Twain (1835-1910) şi Walt Whitman (1819-1892) nu era, chiar dacă îl

adăugăm aici pe Henry James (1843-1916), care emigrase de mult în atmosfera mai plăcută din Anglia. Cultura şi viaţa intelectuală europeană încă aparţineau mai ales unei minorităţi a celor prosperi şi educaţi, şi era adaptată funcţionării admirabile într-un şi pentru un astfel de mediu. Contribuţia liberalismului şi stînga ideologică din spatele lui aveau să atragă după sine faptul ca realizările acestei culturi de elită să devină accesibile în mod liber tuturor. Muzeul şi biblioteca liberă au fost realizările caracteristice. Cultura americană, mai democratică şi egalitaristă, nu şi-a intrat în drepturi pînă în era culturii de masă din secolul al douăzecilea. La momentul respectiv, chiar în probleme legate atît de strîns de progresul tehnic, cum ar fi ştiinţele, SUA se aflau încă în urma nu numai a germanilor şi britanicilor, dar chiar şi a micii Olande, dacă e să judecăm după distribuirea geografică a premiilor Nobel în primul lor sfert de veac.

Dar, dacă o parte din "prima lume" s-ar fi potrivit la fel de bine zonei de dependenţă şi de înapoiere, practic întreaga "lume a doua" îi aparţinea, cu excepţia Japoniei, care se "occidentaliza" sistematic din 1868 încoace (vezi *Era Capitalului*, capitolul 8), şi a teritoriilor de peste mări colonizate de numeroase populaţii de origine europeană – în 1880, încă, preponderent, din Europa de nord-vest şi centrală –, cu excepţia, desigur, a unor populaţii băştinaşe pe care n-au reuşit să le elimine. Această dependenţă – sau, mai exact, incapacitatea fie de a se ţine la distanţă de comerţul şi tehnologia Occidentului, fie de a găsi un substitut pentru ele, fie de a se împotrivi oamenilor înarmaţi cu armele şi organizarea occidentală – a fost cea care a pus în aceeaşi categorie societăţi ce nu aveau, de altfel, nimic în comun, ca şi victimele istoriei secolului al nouăsprezecelea faţă de făuritorii lui. Cum spune o crudă zicătoare occidentală, cu o oarecare tentă militară:

> Orice s-ar întîmplă, noi avem
> Mitraliera Maxim, iar ei nu.[7]

În comparaţie cu această diferenţă, diferenţele dintre societăţile din epoca de piatră, ca acelea din Insulele Melaneziei, şi societăţile rafinate şi urbanizate din China, India şi lumea islamică păreau nesemnificative. Ce conta că artele lor erau admirabile, că monumentele culturilor lor

antice erau minunate şi că sistemele lor filozofice (mai ales cele religioase) i-au influenţat pe unii eruditi şi poeţi occidentali cel puţin la fel de mult sau chiar mai mult decît creştinismul? În esenţă, ele erau în aceeaşi măsură la bunul plac al navelor care veneau din străinătate, aducînd încărcături de mărfuri, oameni înarmaţi şi idei împotriva cărora erau neputincioase şi care le-au transformat universurile lor în moduri care le conveneau invadatorilor, oricare ar fi fost sentimentele celor invadaţi.

Asta nu înseamnă că diviziunea dintre cele două lumi era, pur şi simplu, una între ţări industrializate şi agricole, între civilizaţiile oraşului şi satului. "Lumea a doua" cuprindea oraşe mai vechi şi/sau la fel de mari ca şi prima: Pekin, Constantinopol. Piaţa mondială capitalistă a secolului al nouăsprezecelea a generat, în interiorul ei, centre urbane disproporţionat de mari, prin care erau canalizate relaţiile ei economice: Melbourne, Buenos Aires, Calcutta aveau, fiecare, în jur de o jumătate de milion de locuitori, în anii '880, fiind mai mari decît Amsterdam, Milano, Birmingham sau München, în timp ce Bombay, cu trei sferturi de milion de locuitori, era mai mare decît toate oraşele Europei, cu excepţia unei jumătăţi de duzină. Deşi, cu cîteva excepţii speciale, oraşele erau mai numeroase şi jucau un rol mai important în economiile primei lumi, lumea "dezvoltată" rămînea, în mod surprinzător, agricolă. Numai în şase ţări europene agricultura utiliza mai puţin de jumătate din forţa de muncă – în general, mult mai mult de jumătate – masculină: dar acestea şase reprezentau, în mod definitoriu, miezul mai vechii dezvoltări capitaliste – Belgia, Anglia, Franţa, Germania, Olanda, Elveţia. Oricum, numai în Anglia agricultura constituia ocupaţia unei minorităţi restrînse, de aproximativ o şesime; oriunde în altă parte, ea utiliza între 30 şi 45 la sută[8]. Exista, într-adevăr, o diferenţă izbitoare între agricultura îndreptată spre comerţ şi privită ca o afacere a regiunilor "dezvoltate" şi agricultura celor înapoiate. Ţăranii danezi şi bulgari aveau puţine lucruri în comun, din punct de vedere economic, în jurul anului 1880, în afara interesului pentru grajduri şi cîmpuri. Totuşi, agricultura, ca şi meşteşugurile străvechi, reprezenta un mod de viaţă adînc înrădăcinat în trecutul îndepărtat, după cum au aflat etnologii şi folcloriştii de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, atunci cînd au căutat tradiţii vechi şi " reminiscenţe

populare" în primul rînd la sate. Chiar şi agricultura cea mai revoluţionară le păstra încă.

Dimpotrivă, industria nu era cu totul limitată la prima lume. Cu totul separat de construirea unei infrastructuri (de exemplu, de porturi şi căi ferate) şi de industria extractivă (minele) din multe economii dependente şi coloniale, ca şi de prezenţa industriei manufacturiere din multe regiuni rurale înapoiate, o anumită industrie, de tipul celei occidentale din secolul al nouăsprezecelea tindea să se dezvolte modest în ţările dependente ca India, chiar în acest stadiu timpuriu, cîteodată împotriva opoziţiei puternice din partea intereselor metropolitane: în special industria textilă şi alimentară. Pînă şi metalele au pătruns în lumea a doua. Marea firmă indiană de fier şi oţel Tata şi-a început activitatea în anii '880. Cu toate acestea, mica producţie a micilor meşteşugari cu ateliere familiale sau a atelierelor "de producţie" rămînea o caracteristică atît a lumii dezvoltate, cît şi a lumii dependente. Ea era pe cale să intre într-o perioadă de criză, monitorizată cu nelinişte de către specialiştii germani, confruntată fiind cu concurenţa fabricilor şi a distribuţiei moderne. Dar, în ansamblu, ea supravieţuia încă, cu o forţă considerabilă.

Fără îndoială, e corect, în mare, să faci din industrie un criteriu de modernitate. În anii '880, nici o ţară din afara lumii "dezvoltate" (şi a Japoniei, care i se alăturase) nu putea fi descrisă ca industrială sau, măcar, pe cale de industrializare. Chiar şi acele ţări "dezvoltate" care erau încă preponderent agrare sau, în orice caz, neasociate imediat, în mintea oamenilor, cu fabrici şi forje erau, s-ar putea spune, deja acordate pe lungimea de undă a societăţii industriale şi a înaltei tehnologii. În afară de Danemarca, ţările scandinave, de exemplu, fuseseră pînă de curînd cunoscute ca sărace şi înapoiate. Cu toate acestea, în cîteva decenii, ele aveau mai multe telefoane pe cap de locuitor decît oricare altă regiune europeană[9], inclusiv Anglia şi Germania, au cîştigat considerabil mai multe premii Nobel pentru ştiinţă decît SUA şi erau pe cale să devină citadele ale mişcărilor politice socialiste, organizate în mod specific cu gîndul la interesele proletariatului industrial.

Şi, încă şi mai evident, putem descrie lumea "avansată" ca urbanizîndu-se rapid, şi, într-adevăr, în cazuri extreme, ca pe o lume, fără precedent, a oraşenilor[10]. La 1800, existaseră, în Europa, numai

şaptesprezece oraşe cu o populaţie de mai mult de o sută de mii de locuitori, avînd o populaţie totală sub 5 milioane. În jur de 1890, existau 103, cu o populaţie totală de mai mult de şase ori mai mare. Ceea ce generase secolul al nouăsprezecelea, începînd din 1789, nu era atît uriaşul furnicar urban, cu milioanele sale de locuitori aflaţi în agitaţie – deşi, în jur de 1880, încă trei oraşe de peste un milion de locuitori se alăturaseră Londrei de la 1800 încoace (Paris, Berlin şi Viena). Mai degrabă, el generase un sistem larg răspîndit de oraşe mijlocii şi mari, în special zone vaste şi foarte dense sau aglomerări urbane ale unor asemenea dezvoltări orăşeneşti şi industriale, înghiţind treptat partea rurală a regiunii. Cele mai proeminente dintre acestea erau relativ noi, rezultatul dezvoltării de la mijlocul secolului a industriei grele, ca Tyneside şi Clydeside, în Anglia, sau numai al dezvoltării pe scară largă, ca Ruhr, în Germania, sau centura de cărbune şi oţel din Pennsylvania. Acestea, o repetăm, nu cuprindeau, neapărat, oraşe importante, dacă nu conţineau şi capitale, centre ale administraţiei guvernamentale şi ale altor activităţi terţiare, sau porturi internaţionale importante, care aveau, de asemenea, tendinţa de a genera populaţii neobişnuit de numeroase. Destul de curios, exceptînd Londra, Lisabona şi Copenhaga, nici un stat european, în 1880, nu cuprindea un oraş care să fie şi una, şi alta.

II

Dacă este dificil a descrie, în două-trei cuvinte, diferenţele economice dintre cele două sectoare ale lumii, oricît de profunde şi de evidente ar fi fost, nu e mai uşor a rezuma diferenţele politice dintre ele. A existat, în mod clar, un model general al structurii şi instituţiilor oportune ale unei ţări într-adevăr "avansate", cu sau fără unele diferenţe locale. Ea trebuia să cuprindă un stat cu teritoriul mai mult sau mai puţin omogen, suveran din punct de vedere internaţional, suficient de mare ca să asigure bazele dezvoltării economice naţionale, bucurîndu-se de un singur grup de instituţii legale şi politice de un tip în mare măsură liberal şi repezentativ (adică trebuia să se bucure de o singură constituţie şi de domnia legii), dar şi, la un nivel inferior, trebuia să dispună de un grad avansat de autonomie şi iniţiativă locală. Trebuia să fie compusă

din "cetăţeni", adică din totalitatea locuitorilor individuali de pe teritoriul său, care se bucurau de anumite drepturi juridice şi politice fundamentale, mai degrabă decît, să spunem, din totalitatea corporaţiilor sau altor tipuri de grupuri şi comunităţi. Relaţiile lor cu guvernul naţional trebuiau să fie directe, iar nu mediate de astfel de grupuri. Şi aşa mai departe. Acestea reprezentau aspiraţii, şi nu numai pentru ţările "dezvoltate" (care, în jur de 1880, se conformau, într-o anumită măsură, acestui model), ci şi pentru toate cele care nu doreau să se ţină, în mod deliberat, la distanţă de progresul modern. În această privinţă, statul-naţiune liberal-constituţional nu era limitat ca model la lumea "dezvoltată". Într-adevăr, cel mai mare grup de state operînd, teoretic, după acest model, în general în varianta federalistă americană decît în cea centralistă franceză avea să se regăsească în America Latină. Aceasta consta, la acea dată, din şaptesprezece republici şi un imperiu care n-a supravieţuit anilor '880 (Brazilia). În practică, era de notorietate faptul că realitatea politică din America Latină sau, în această privinţă, aceea din unele monarhii teoretic constituţionale din sud-estul Europei n-avea prea mult de-a face cu teoria constituţională. O foarte mare parte din lumea nedezvoltată nu cuprindea state de acest tip, şi uneori de nici unul. O parte din ea consta din posesiunile puterilor europene, administrate în mod direct de acestea: respectivele imperii coloniale aveau să se extindă, în scurt timp, enorm. O parte din ea, de exemplu în interiorul Africii, consta din unităţi politice cărora termenul de "stat", în sensul european acceptat pe atunci, nu li se putea aplica în mod serios, deşi alţi termeni obişnuiţi pe atunci ("triburi") nu erau mult mai buni. O parte din ea consta din imperii uneori foarte vechi, cum ar fi cel Chinez, Persan şi Otoman, care aveau corespondente în istoria europeană, dar care, în mod cert, nu erau state teritoriale ("state-naţiuni") de tipul celor din secolul al nouăsprezecelea şi erau, foarte evident (se părea), învechite. Pe de altă parte, aceeaşi şubrezenie, chiar dacă nu totdeauna aceeaşi vechime, afecta unele imperii aflate pe cale de dispariţie, care aparţineau, cel puţin în parte sau la limită, lumii "dezvoltate", fie şi numai datorită statutului lor, recunoscut ca şubred, de "mari puteri": imperiul ţarist şi cel Habsburgic (Rusia şi Austro-Ungaria).

În termeni de politică internaţională (adică potrivit estimărilor

guvernelor şi ministerelor de externe europene), numărul entităţilor tratate ca state suverane din întreaga lume era mai degrabă modest, după standardele noastre. În jurul lui 1875, nu existau mai mult de şaptesprezece în Europa (inclusiv cele şase "puteri" – Anglia, Franţa, Germania, Rusia, Austro-Ungaria, Italia – şi Imperiul Otoman), nouăsprezece în cele două Americi (inclusiv, practic, o "mare putere", SUA), patru sau cinci în Asia (în principal Japonia şi cele două vechi imperii ale Chinei şi Persiei) şi poate trei cazuri cu totul marginale în Africa (Marocul, Etiopia, Liberia). În afara celor două Americi, care cuprindeau cea mai mare grupare de republici din lume, practic toate acestea erau monarhii – în Europa, numai Elveţia şi (din 1870) Franţa nu erau –, deşi, în ţările dezvoltate, majoritatea erau monarhii constituţionale sau, cel puţin, făceau eforturi oficiale în direcţia unui anume tip de reprezentare electorală. Imperiile ţarist şi Otoman – unul aflat la limitele "dezvoltării", celălalt aparţinînd, în mod clar, lumii victimelor – erau singurele excepţii europene. Cu toate acestea, cu excepţia Elveţiei, Franţei, SUA şi, poate, a Danemarcei, nici unul dintre statele reprezentative nu se baza pe dreptul de vot democratic (la acea etapă, exclusiv masculin)*, deşi unele colonii nominale de albi din Imperiul Britanic (Australia, Noua Zeelandă, Canada) erau destul de democratice – într-adevăr, erau mai democratice decît orice alte zone, cu excepţia cîtorva state din arealul Munţilor Stîncoşi din SUA. Oricum, în astfel de ţări din afara Europei, democraţia politică presupunea eliminarea populaţiei indigene dinainte – indieni, aborigeni etc. Acolo unde n-au putut fi eliminaţi prin expulzarea în "rezervaţii" sau prin genocid, ei nu făceau parte din comunitatea politică. În 1890, din 63 de milioane de locuitori ai SUA doar 230.000 erau indieni.

În privinţa locuitorilor lumii "dezvoltate" (şi a celor ai ţărilor care căutau sau erau obligate s-o imite), bărbaţii adulţi îndeplineau tot mai mult criteriului minim al societăţii burgheze: acela de a fi indivizi liberi şi egali din punct de vedere juridic. Iobăgia legală nu mai exista nicăieri în Europa. Sclavia legală, abolită aproape pretutindeni în lumea

* Lipsirea de dreptul de vot a analfabeţilor, ca să nu mai vorbim de înclinaţia spre lovituri de stat militare, face imposibilă clasificarea republicilor din America Latină ca democratice în vreun sens.

occidentală şi dominată de aceasta, ajunsese la capăt chiar şi în ultimele refugii, Brazilia şi Cuba: n-a supravieţuit anilor '880. Libertatea şi egalitatea garantată de lege erau departe de a fi incompatibile cu inegalitatea reală. Idealul societăţii burgheze liberale era exprimat în mod limpede în fraza ironică a lui Anatole France: "Legea, în maiestuoasa ei echitate, îi acordă fiecărui om acelaşi drept de a cina la Ritz şi de a dormi sub un pod". Totuşi, în lumea "dezvoltată", erau acum importanţi mai curînd banii sau lipsa lor decît originea sau diferenţele de libertate sau de statut legal, ceea ce a determinat distribuirea tuturor, cu excepţia privilegiilor exclusivismului social. Iar egalitatea juridică nu excludea nici inegalitatea politică, pentru că nu conta numai averea, ci şi puterea *de facto*. Cei bogaţi şi puternici nu erau doar mai influenţi din punct de vedere politic, ci puteau şi exercita numeroase constrîngeri extra-juridice, aşa cum o ştia prea bine orice locuitor al unor regiuni de interior precum cele din sudul Italiei şi din cele două Americi, ca să nu mai vorbim de negrii americani. Totuşi, exista o diferenţă clară între acele părţi ale lumii în care asemenea inegalităţi erau încă încastrate formal în sistemul social şi politic, şi cele în care acestea erau, cel puţin formal, incompatibile cu teoria oficială. Era o situaţie analogă diferenţei dintre ţările în care tortura reprezenta încă o formă legală a procesului judiciar (de exemplu, Imperiul Chinez) şi cele în care ea nu exista oficial, deşi poliţiştii recunoşteau, în mod tacit, diferenţa dintre clasele "torturabile" şi "netorturabile" (ca să folosim termenii romancierului Graham Greene).

Cea mai clară distincţie dintre cele două sectoare ale lumii era culturală, în cel mai larg sens al cuvîntului. În jur de 1880, lumea "dezvoltată" consta, preponderent, din ţări sau regiuni în care majoritatea bărbaţilor şi, din ce în ce mai mult, a femeilor posedau ştiinţă de carte, în care politica, economia şi viaţa intelectuală, în general, se emancipaseră de sub tutela vechilor religii, bastioanelor de tradiţionalism şi superstiţie, şi care, practic, au monopolizat tipul de ştiinţă care era din ce în ce mai important pentru tehnologia modernă. Pe la sfîrşitul anilor '870, orice ţară sau regiune europeană cu o majoritate de analfabeţi putea fi aproape cu siguranţă clasificată drept nedezvoltată sau înapoiată şi aşa mai departe. Italia, Portugalia, Spania, Rusia şi ţările balcanice se găseau, în cel mai bun caz, la limita

dezvoltării. În Imperiul Austriac (fără Ungaria) slavii din teritoriile cehe, vorbitorii de limbă germană şi mai puţin ştiutorii de carte italieni şi sloveni reprezentau părţile avansate ale ţării, ucrainenii, românii şi sîrbo-croaţii, predominant analfabeţi, regiunile înapoiate. Oraşe cu o populaţie preponderent analfabetă, ca în cea mai mare parte din "Lumea a Treia" de atunci, ar reprezenta un indiciu încă şi mai convingător al înapoierii, de vreme ce oraşele erau, în mod normal, mult mai alfabetizate decît satele. Existau cîteva elemente culturale cu totul evidente în asemenea discrepanţe, de exemplu încurajarea sensibil mai mare a educaţiei de masă printre protestanţi şi evrei (occidentali), spre deosebire de catolici, musulmani şi alte religii. O ţară săracă şi preponderent rurală ca Suedia, cu un procent de analfabeţi nu mai mare de 10%, în 1850, ar fi greu de imaginat în altă parte decît în zona protestantă a lumii (adică majoritatea ţărilor învecinate cu Marea Baltică, Marea Nordului şi Atlanticul de Nord, cu prelungiri în Europa Centrală şi în America de Nord). Pe de altă parte, nivelul de alfabetizare reflecta de asemenea, şi în mod vizibil, dezvoltarea economică şi diviziunile sociale ale forţei de muncă. Printre francezi (1901), procentul de analfabeţi era de trei ori mai mare la pescari faţă de muncitori şi servitori, de două ori mai mare la ţărani, jumătate la persoanele angajate în comerţ, cei din serviciul public şi din zona profesiilor fiind, în mod evident, cu cea mai multă ştiinţă de carte dintre toţi. Ţăranii care-şi conduceau propriile afaceri aveau *mai puţină* ştiinţă de carte decît lucrătorii agricoli (deşi diferenţa nu era mare), dar în domeniile mai puţin tradiţionale ale industriaşilor şi patronilor din comerţ exista mai multă ştiinţă de carte decît printre muncitori (deşi nu mai multă decît printre funcţionarii lor)[12]. În practică, factorii culturali, sociali şi economici nu pot fi disociaţi.

Educaţia în masă, care era asigurată, la acea vreme, în ţările dezvoltate prin generalizarea în creştere a şcolii primare, de către stat sau sub ocrotirea lui, trebuie diferenţiată de educaţia şi cultura elitelor în general puţin numeroase.

Aici diferenţele dintre cele două sectoare ale acelei centuri a globului care cunoşteau ştiinţa de carte erau mai mici, deşi educaţia superioară a unor straturi ca acelea ale intelectualilor europeni, învăţaţilor musulmani sau hinduşi şi mandarinilor din estul Asiei avea puţine în comun

(dacă nu s-au adaptat, la rîndul lor, modelului european). Analfabetismul în masă, ca în Rusia, nu excludea o cultură impresionantă, chiar dacă restrînsă din punct de vedere numeric, a unei minorităţi. Totuşi, anumite instituţii ilustrau zona de "dezvoltare" sau de dominaţie europeană, cu deosebire universitatea esenţialmente laică, ce nu exista în afara acestei zone*, şi, cu alte obiective, opera (vezi harta din *Era Capitalului*). Amîndouă aceste instituţii reflectau pătrunderea civilizaţiei "occidentale" dominante.

III

A defini diferenţa dintre părţile avansate şi înapoiate, dezvoltate şi nedezvoltate ale lumii e un exerciţiu complex şi frustrant, pentru că asemenea clasificări sînt, prin natura lor, statice şi simpliste, iar realitatea căreia trebuie să-i corespundă nu este. Schimbarea a dat numele secolului al nouăsprezecelea: schimbarea pe baza şi în funcţie de interesele regiunilor dinamice situate de-a lungul ţărmurilor mărilor Atlanticului de Nord, care reprezentau, la acea vreme, miezul capitalismului mondial. Cu cîteva excepţii marginale şi minore, toate ţările, chiar şi cele pînă atunci cu totul izolate, erau înşfăcate, măcar periferic, de tentaculele acestei transformări globale. Pe de altă parte, chiar şi cele mai "avansate" dintre ţările "dezvoltate" s-au schimbat, în parte, prin adaptarea moştenirii unui trecut străvechi şi "înapoiat", şi cuprindeau straturi şi pături ale societăţii care se împotriveau transformării. Istoricii îşi storc creierii pentru a găsi cea mai bună cale de a formula şi prezenta această schimbare universală, dar pretutindeni diferită, complexitatea modelelor şi interacţiunilor sale, precum şi direcţiile ei majore.

Majoritatea analiştilor din anii '870 vor fi fost mult mai impresionaţi de liniaritatea ei. În termeni materiali, în termeni de cunoaştere şi în ceea ce priveşte capacitatea de a transforma natura, părea atît de evident că schimbarea însemna propăşire, că istoria – istoria modernă, în orice caz –

* Universitatea nu era încă, neapărat, instituţia modernă pentru aprofundarea cunoştinţelor, după modelul german al secolului al nouăsprezecelea, care se răspîndea în Vest.

părea să fie echivalentul progresului. Progresul era măsurat prin curba, în continuă creştere, a tot ce putea fi măsurat sau a tot ce hotăra omul să măsoare. Îmbunătăţirea continuă, chiar şi a acelor lucruri care aveau încă, în mod clar, nevoie de el, era garantată de experienţa istorică. Părea greu de crezut că, cu ceva mai mult de trei secole mai înainte, europenii inteligenţi priviseră agricultura, tehnica militară şi chiar medicina vechilor romani ca pe un model pentru propria lor agricultură, tehnică militară şi medicină, că, cu numai două secole în urmă, a putut exista o discuţie serioasă asupra problemei dacă modernii ar putea depăşi vreodată realizările anticilor şi că, la sfîrşitul secolului al optsprezecelea, experţii s-au putut îndoi că populaţia Marii Britanii era în creştere.

Progresul era cel mai evident şi mai de netăgăduit în domeniul tehnologiei şi în consecinţa ei evidentă, dezvoltarea în producţia materială şi în comunicare. Maşinile moderne funcţionau, preponderent, pe baza aburului şi erau făcute din fier şi oţel. Cărbunele devenise, în mod predominant, cea mai importantă sursă de energie industrială reprezentînd 95% din aceasta în Europa (cu excepţia Rusiei). Apele curgătoare din Europa şi America de Nord, care determinaseră cîndva localizarea atîtor filaturi de bumbac la început – al căror nume chiar evocă semnificaţia forţei apei – au revenit încă o dată la viaţa rurală. Pe de altă parte, noile surse de energie, electricitatea şi petrolul, nu aveau încă o mare importanţă, deşi, în anii '880, deveneau utilizabile pe scară largă atît generarea de electricitate, cît şi motorul cu ardere internă. Nici măcar SUA n-aveau nevoie, în 1890, de mai mult de trei milioane de becuri electrice, şi, la începutul anilor '880, cea mai modernă economie industrială europeană, Germania, folosea mai puţin de 400.000 de tone de petrol pe an[13].

Tehnologia modernă era nu numai de netăgăduit şi triumfătoare, ci şi foarte vizibilă. Maşinile ei de producţie, deşi nu neapărat puternice, după standardele moderne – în Anglia, ele se ridicau, în medie, la mai puţin de douăzeci CP, în 1880 –, erau, de obicei, masive, fiind încă făcute în principal din fier, după cum se poate convinge orice vizitator al muzeelor de tehnologie[14]. Dar, de departe, cele mai mari şi mai puternice maşini ale secolului al nouăsprezecelea erau cele mai vizibile şi mai asurzitoare dintre toate. Acestea erau cele 100.000 de locomotive de cale ferată (200-450 CP), trăgîndu-şi cele aproape $2\frac{3}{4}$ milioane de

vagoane de marfă şi pasageri sub forma unor trenuri lungi, sub flamuri de fum. Ele făceau parte din cea mai spectaculoasă inovaţie a secolului, de neconceput – spre deosebire de transportul aerian – cu un secol mai devreme, cînd Mozart îşi scria operele. Vaste reţele de şine strălucitoare, alergînd de-a lungul talazurilor, peste poduri şi viaducte, prin triaje, prin tunele de pînă la şaisprezece kilometri lungime, prin trecători montane situate la înălţimea principalelor vîrfuri ale Alpilor, căile ferate au constituit, în mod colectiv, cel mai mare efort în lucrări publice întreprins pînă atunci de om. Ele foloseau mai mulţi oameni decît oricare altă întreprindere industrială. Ajungeau în centrele marilor oraşe, unde triumfalele lor succese erau celebrate prin gări la fel de triumfale şi gigantice, şi în cele mai îndepărtate colţuri ale zonei rurale, unde nu pătrunsese vreo altă urmă a civilizaţiei secolului al nouăsprezecelea. La începutul anilor 1880 (1882), pe ele călătoreau aproape două miliarde de oameni pe an, majoritatea, fireşte, din Europa (72%) şi America de Nord (20%)[15]. În regiunile "dezvoltate" din Occident nu puteau exista, la acea vreme, decît foarte puţini bărbaţi, poate chiar foarte puţine dintre femeile mai puţin mobile, care, la un anumit moment al vieţii lor, să nu fi avut contact cu calea ferată. Probabil că numai celălalt produs derivat al tehnologiei moderne, reţeaua de fire de telegraf, în succesiunea ei nesfîrşită de stîlpi de lemn, de aproape trei sau patru ori mai mare ca lungime decît sistemul mondial de căi ferate, era mai bine cunoscut pe plan universal.

În 1882, cele 22 000 de vapoare cu abur din lume, deşi probabil mai puternice ca maşini decît locomotivele, erau nu doar mult mai puţin numeroase şi vizibile doar pentru minoritatea restrînsă de oameni care mergeau în porturile din preajmă, dar şi, într-un anume sens, mai puţin caracteristice. Fiindcă, în 1880, ele reprezentau încă o parte mai mică (dar importantă) din tonajul flotei comerciale, chiar şi în industrializata Anglie, decît vasele cu pînze. În privinţa flotei comerciale mondiale ca întreg, existau încă, în 1880, aproape trei tone sub puterea vîntului pentru fiecare tonă sub puterea aburului. Această situaţie avea să se schimbe, imediat şi spectaculos, în anii '880, în favoarea aburului. Tradiţia domnea încă pe apă şi, mai ales, în ciuda trecerii de la cherestea la fier şi de la pînze la abur, în problemele construirii, încărcării şi descărcării navelor.

Cîtă atenţie vor fi acordat observatorii nespecialişti serioşi, în cea de-a doua jumătate a anilor '870, progreselor revoluţionare ale tehnologiei, care se dezvoltau sau se năşteau la acea vreme: diferitele tipuri de turbine şi de motoare cu ardere internă, telefonul, gramofonul şi becul electric incandescent (toate recent inventate), automobilul cu motor, devenit operaţional datorită lui Daimler şi Benz, în anii '880, ca să nu mai amintim cinematografia, aviaţia şi radio-telegrafia care au fost produse sau la care se lucra în anii '890? Aproape sigur ei s-ar fi aşteptat şi ar fi prevăzut progrese importante în orice ramură avînd legătură cu electricitatea, fotografia şi sinteza chimică, care erau suficient de familiare, şi n-ar fi fost surprinşi ca tehnologia să poată reuşi în rezolvarea unei probleme atît de evidente şi de urgente ca inventarea unei maşini mobile pentru mecanizarea transportului rutier. N-ar fi fost de aşteptat ca ei să anticipeze undele radio şi radioactivitatea. Cu siguranţă că vor fi speculat – cînd n-au făcut oamenii astfel? – asupra perspectivelor zborului uman şi că vor fi fost plini de speranţe, dat fiind optimismul tehnologic al epocii. Oamenii erau, cu siguranţă, însetaţi de noi invenţii, cu cît mai spectaculoase, cu atît mai bine. Thomas Alva Edison, care a înfiinţat, în 1876, la Menlo Park, New Jersey, ceea ce a fost, probabil, primul laborator privat de cercetare industrială, a devenit un erou naţional pentru americani o dată cu primul său gramofon, în 1877. Dar, în mod sigur, ei nu s-ar fi aşteptat la transformările propriu-zise aduse de aceste inovaţii în societatea de consum, pentru că, de fapt, cu excepţia SUA, acestea aveau să rămînă relativ modeste pînă la Primul Război Mondial.

Progresul a fost cel mai vizibil, deci, în capacitatea producţiei materiale şi a comunicării rapide şi răspîndite din lumea "dezvoltată". Beneficiile acestei înmulţiri a bunăstării nu ajunseseră, aproape sigur, în anii '870, la marea majoritate a locuitorilor Asiei, Africii şi Americii Latine, cu excepţia unei părţi din conul sudic al acesteia din urmă. Nu e clar în ce măsură pătrunseseră printre oamenii din peninsulele Europei sudice sau din Imperiul ţarist. Chiar în lumea "dezvoltată", ele erau distribuite foarte inegal între cei 3,5% bogăţaşi, cei 13-14% aparţinînd clasei mijlocii şi cei 82-84% care făceau parte din clasa muncitoare, dacă ne luăm după clasificarea oficială franceză la prohodul Republicii, în anii '870 (vezi *Era Capitalului*, capitolul 12). Cu toate acestea, era greu

de negat o anumită îmbunătăţire în situaţia oamenilor simpli din această zonă. Creşterea înălţimii oamenilor, care face ca fiecare generaţie de astăzi să fie mai înaltă decît aceea a părinţilor, începuse probabil, în jur de 1880, într-un număr de ţări — dar în nici un caz pretutindeni — şi într-o manieră foarte modestă în comparaţie cu progresul de după 1880 sau chiar de mai tîrziu. (Nutriţia este, în principal, cauza decisivă a acestei creşteri a staturii umane.)[16] Speranţa medie de viaţă la naştere era încă destul de modestă, în anii '880: 43-45 de ani în principalele zone "dezvoltate"*, deşi sub 40 de ani în Germania şi 48-50 în Scandinavia[17]. (În anii '960, avea să ajungă la aproximativ 70 de ani în aceste ţări.) Cu toate acestea, speranţa de viaţă crescuse cu siguranţă destul de mult pe parcursul secolului, deşi scăderea drastică a mortalităţii infantile, care afecta cel mai mult această cifră, era de-abia la început.

Pe scurt, cea mai mare speranţă a săracilor, chiar în părţile "dezvoltate" ale Europei, era încă, probabil, să cîştige atît cît să-şi ţină trupul şi sufletul la un loc, să aibă un acoperiş deasupra capului şi destule haine, mai ales în perioadele cele mai vulnerabile ale ciclului vieţii, cînd cuplurile aveau copii sub vîrsta la care-şi puteau cîştiga existenţa sau cînd bărbaţii şi femeile ajungeau la bătrîneţe. În zonele "dezvoltate" ale Europei, ei nu se mai gîndeau la foametea efectivă ca o eventualitate. Pînă şi în Spania, ultima foamete majoră s-a produs în anii '860. Oricum, în Rusia foametea rămînea un risc semnificativ al vieţii: în 1890-1891, avea să se producă o foamete importantă. În ceea ce mai tîrziu avea să se numească "Lumea a Treia", ea rămînea endemică. Apărea, cu siguranţă, un sector substanţial de ţărani prosperi şi exista, de asemenea, în anumite ţări un sector de muncitori calificaţi "respectabili" sau, dacă nu, de rari meşteşugari capabili să economisească bani şi să cumpere mai mult decît cele strict necesare subzistenţei. Dar adevărul este că singura piaţă al cărei profit era de natură să-i tenteze pe întreprinzători şi pe oamenii de afaceri era cea destinată veniturilor mijlocii. Cea mai remarcabilă inovaţie în materie de distribuţie o constituie magazinele universale din marile oraşe, înfiinţate, mai întîi, în Franţa, America şi Anglia, şi de-abia începînd să pătrundă în Germania. Bon Marché, Whiteley's Universal Emporium sau Wanamakers nu se adresau

*Belgia, Anglia, Franţa, Massachusetts, Olanda, Elveţia.

claselor muncitoare. SUA, cu marea ei mulţime de clienţi, avea deja în vedere o piaţă imensă de bunuri-standard de categorie medie, dar chiar şi acolo piaţa de masă destinată săracilor (magazinele ieftine) era lăsată pe mîna micilor firme, care considerau avantajoasă furnizarea de produse pentru săraci. Producţia modernă de masă şi economia de larg consum nu apăruseră încă. Aveau să apară foarte curînd.

Dar progresul părea, de asemenea, evident în ceea ce oamenilor le plăcea încă să numească "statistica morală". Alfabetizarea era clar în creştere. Nu constituia oare un indice al evoluţiei civilizaţiei faptul că numărul de scrisori trimise în Anglia la izbucnirea războaielor împotriva lui Bonaparte era poate de două pe an pe cap de locuitor, dar în jur de patruzeci şi două în prima jumătate a anilor '880? Că erau tipărite, în fiecare lună, în SUA, 186 de milioane de exemplare de ziare şi reviste, comparativ cu 330.000 în 1788? Că, în 1880, persoanele care cultivau ştiinţa, alăturîndu-se societăţilor engleze de studiu, erau, poate, în număr de 44.000, probabil de cincisprezece ori mai multe decît cu cincizeci de ani mai devreme?[18] Fără îndoială că moralitatea, măsurată prin datele foarte îndoielnice ale statisticii infracţionale şi estimărilor nerealiste ale celor ce doreau (asemeni multor oameni din perioada victoriană) să condamne sexul în afara căsătoriei, indica o tendinţă mai puţin sigură sau mai puţin satisfăcătoare. Dar n-ar putea fi privit progresul instituţiilor către constituţionalism şi democraţie liberală, care era vizibil pretutindeni în ţările "avansate", ca un semn al îmbunătăţirii morale, complementar extraordinarelor triumfuri materiale şi ştiinţifice ale epocii? Cîţi n-ar fi fost de acord cu Mandell Creighton, episcop anglican şi istoric, care a declarat că "sîntem pe punctul de a lua în consideraţie, ca şi ipoteza ştiinţifică pe baza căreia a fost scrisă istoria, un progres în problemele umane"[19]?

În ţările dezvoltate, puţini; deşi unii ar fi putut remarca pe cît de recent, în mod comparativ, era acest consens chiar şi în aceste părţi ale globului. În restul lumii, cei mai mulţi oameni nici măcar n-ar fi înţeles afirmaţia episcopului, chiar dacă ar fi meditat asupra ei. Noutatea, mai ales cînd era adusă din afară de orăşeni şi de străini, era mai degrabă ceva ce tulbura vechile obiceiuri împămîntenite decît ceva ce aducea îmbunătăţiri; şi, într-adevăr, dovada că aducea tulburare era predominantă, pe cînd cea conform căreia aducea îmbunătăţiri era slabă şi

neconvingătoare. Lumea nici nu progresa şi nici nu se presupunea că progresează: un punct afirmat cu tărie, în lumea "dezvoltată", de acel ferm oponent a tot ce simboliza secolul al nouăsprezecelea, Biserica Romano-Catolică (vezi *Era Capitalului*, capitolul 6, I). Cel mult, dacă vremurile erau vitrege din alte motive decît capriciile naturii sau ale divinităţii, cum ar fi foametea, seceta şi epidemiile, se putea spera în restaurarea tiparului aşteptat al vieţii umane printr-o revenire la adevărata credinţă, care fusese oarecum abandonată (de exemplu, învăţăturile Sfîntului Coran) sau printr-o reîntoarcere la un anumit trecut real sau imaginar al justiţiei şi ordinii. În orice caz, vechea înţelepciune şi vechile obiceiuri erau cele mai bune, iar progresul presupunea ca tinerii să le dea lecţii celor bătrîni.

"Progresul" în afara ţărilor avansate nu era, deci, nici un fapt evident, nici o presupunere plauzibilă, ci mai ales un pericol şi o ameninţare externă. Cei care au profitat de pe urma lui şi l-au primit bine au fost minorităţile restrînse ale conducătorilor şi orăşenilor, care s-au identificat cu valorile străine şi laice. Cei pe care francezii din Africa de Nord îi numeau, în mod caracteristic, *évolués* – "persoane care evoluaseră" – erau, în acest stadiu, chiar cei care se desprinseseră de trecutul şi poporul lor, care au fost, uneori, siliţi să se desprindă (ca, de exemplu, în Africa de Nord, prin abandonarea legii islamice) dacă vroiau să se bucure de avantajele cetăţeniei franceze. Existau deocamdată puţine locuri, chiar şi în regiunile înapoiate ale Europei alăturate sau înconjurate de regiunile avansate, unde populaţia rurală sau amalgamul de orăşeni săraci erau pregătiţi să urmeze calea modernizatorilor clar anti-tradiţionalişti, după cum aveau să descopere multe din noile partide socialiste.

Prin urmare, lumea era împărţită într-o parte mai mică, în care "progresul" era indigen, şi în alta mult mai mare, în care acesta venea ca un cuceritor străin, ajutat de minorităţi de colaboratori locali. În prima, chiar masele de oameni simpli considerau acum că progresul era posibil şi de dorit, şi că, în unele privinţe, se producea. În Franţa, nici un politician abil care vroia să capete voturi şi nici un partid important nu se autocaracterizau ca fiind "conservatori"; în Statele Unite, "progresul" reprezenta o ideologie naţională; chiar şi în Germania imperială – a treia ţară mare cu sufragiu universal masculin, în anii

'870 – partidele care se autodenumeau "conservatoare" obţineau mai puţin de un sfert din voturi la alegerile generale din acel deceniu.

Dar, dacă progresul era atît de puternic, de universal şi de dezirabil, cum putea fi explicată această reticenţă de a-l primi sau chiar de a participa la el? Era doar lestul trecutului care avea să fie ridicat, treptat, inegal, dar inevitabil, de pe umerii acelor părţi ale omenirii care gemeau încă sub el? Oare n-avea să fie înălţată, curînd, o operă, acea catedrală specifică a culturii burgheze, la Manaus, o mie de mile în susul Fluviului Amazon, în mijlocul junglei primitive, din profiturile rezultate din exploatarea intensă a cauciucului – ale cărei victime indiene, din păcate, n-au avut ocazia să aprecieze *Il Trovatore*? Nu erau grupuri de apărători militanţi ai ideilor moderne, asemeni celor numiţi sugestiv *científicos* în Mexic aflaţi deja la conducerea destinelor propriei ţări sau pregătindu-se s-o preia, ca la fel de caracteristic numitul Comitet pentru Uniune şi Progres (mai bine cunoscut ca Junii Turci) din Imperiul Otoman? N-a întrerupt oare Japonia însăşi secolele de izolare pentru a adopta obiceiurile şi ideile occidentale – şi pentru a se transforma într-o mare putere modernă, aşa cum avea să fie demonstrat în curînd prin dovada concludentă a triumfului şi cuceririi militare?

Fără îndoială, eşecul sau refuzul majorităţii locuitorilor lumii de a-şi duce viaţa după exemplul stabilit de burgheziile occidentale era mai izbitor decît succesul încercărilor de a-l imita. Nu era poate de aşteptat decît ca locuitorii cuceritori ai primei lumi, capabili încă să supravegheze Japonia, să conchidă că mari părţi ale omenirii erau incapabile, din punct de vedere biologic, să realizeze ceea ce numai o minoritate de fiinţe umane, în principal cu pielea albă – sau, mai restrîns, oamenii din stirpea nord-europeană – se dovedise capabilă s-o facă. Omenirea era împărţită după "rasă", idee care a străbătut ideologia perioadei aproape tot atît de profund ca şi "progresul", în cei al căror loc la marile celebrări internaţionale ale progresului, Expoziţiile Mondiale (vezi *Era Capitalului*, capitolul 2), era la standurile triumfului tehnologic şi cei ale căror loc era în "pavilioanele coloniale" sau "satele băştinaşilor", care se adăugau acum lor. Chiar şi în ţările "dezvoltate", oamenii erau tot mai mult împărţiţi în grupul energic şi talentat al claselor de mijloc şi masele indolente, ale căror deficienţe genetice le sorteau inferiorităţii. Biologia era chemată să explice inegalitatea, mai ales de cei care se simţeau destinaţi superiorităţii.

Şi, cu toate acestea, apelul la biologie adîncea, de asemenea, disperarea celor ale căror planuri pentru modernizarea ţărilor lor se ciocneau de neînţelegerea şi rezistenţa tăcută a propriilor popoare. În republicile Americii Latine, inspiraţi de revoluţiile care transformaseră Europa şi SUA, ideologii şi politicienii considerau progresul ţărilor lor ca fiind dependent de "arienizare" – adică de "albirea" progresivă a oamenilor prin căsătorii mixte (Brazilia) sau, practic, prin repopularea prin importul de albi europeni (Argentina). Fără îndoială că clasele lor conducătoare erau albe sau cel puţin se considerau astfel, iar numele de familie neiberice de origine europeană printre elitele lor politice erau şi sînt disproporţionat de frecvente. Dar pînă şi în Japonia, oricît de necrezut ar fi astăzi, "occidentalizarea" părea îndeajuns de dificilă încît să sugereze că nu putea reuşi decît printr-o infuzie de ceea ce am numi astăzi gene occidentale (vezi *Era Capitalului*, capitolele 8, 14).

Asemenea devieri în şarlatania pseudo-ştiinţifică (cf. capitolului 10 de mai jos) dramatizează contrastul dintre progres ca aspiraţie universală şi realitate de fapt, şi incompletitudinea evoluţiei lui existente. Numai anumite ţări păreau să se transforme, cu viteze diferite, în economii industrial-capitaliste, state liberal-constituţionale şi societăţi burgheze, după modelul occidental. Chiar şi în interiorul ţărilor sau comunităţilor, prăpastia dintre cei "avansaţi" (care erau, de asemenea, în general cei bogaţi) şi cei "înapoiaţi" (care erau, de asemenea, în general cei săraci) era uriaşă şi dramatică, aşa cum erau tocmai pe cale să descopere clasele de mijloc liniştite, civilizate şi asimilate evreieşti şi bogaţii din ţările occidentale şi Europa Centrală, confruntaţi cu cele $2\frac{1}{2}$ milioane de coreligionari care au emigrat spre vest din ghetourile lor est-europene. Puteau fi oare cu adevărat aceşti barbari *aceiaşi* oameni "ca noi"?

Şi era oare masa barbarilor din interior şi din exterior atît de importantă încît să limiteze progresul la o minoritate care menţinea civilizaţia doar pentru că era capabilă să-i ţină pe barbari în şah? N-a fost oare John Stuart Mill însuşi cel care a spus: "Despotismul e un mod legitim de guvernare în relaţia cu barbarii, cu condiţia ca scopul să fie civilizarea lor"?[20] Dar exista o altă dilemă, mai profundă, a progresului. Încotro ducea el de fapt? Admiţînd că acea cucerire globală a economiei mondiale, mersul înainte al unei tehnologii şi al

unei ştiinţe triumfătoare pe care aceasta se baza tot mai mult erau într-adevăr de netăgăduit, universale, ireversibile şi, de aceea, inevitabile, admiţînd că, în jurul anilor '870, încercările de a le stăvili sau chiar de a le încetini erau tot mai nerealiste şi slăbite, şi că pînă şi forţele consacrate conservării societăţilor tradiţionale au încercat deja, uneori, să facă asta cu armele societăţii moderne, aşa cum folosesc astăzi predicatorii literei Evangheliei computere şi emisiuni de radio-televiziune, admiţînd chiar că progresul politic, sub forma guvernelor reprezentative, şi progresul moral, sub forma răspîndirii ştiinţei de carte aveau să continue şi chiar să se accelereze, ar fi condus el oare la progresul civilizaţiei în sensul în care formulase tînărul John Stuart Mill aspiraţiile secolului progresului: o lume, o ţară chiar, "mai dezvoltată, mai strălucită în privinţa celor mai frumoase trăsături ale Omului şi Societăţii, avansată pe calea spre perfecţiune, mai fericită, mai nobilă, mai înţeleaptă"?[21]

În jurul anilor '870, progresul lumii burgheze dusese într-un punct în care începeau să se audă voci mai sceptice, chiar mai pesimiste. Şi ele erau întărite de situaţia în care s-a pomenit lumea în anii '870 şi pe care puţini o prevăzuseră. Bazele economice ale progresului civilizaţiei erau scuturate de seisme. După o generaţie de expansiune fără precedent, economia mondială intra în criză.

Capitolul 2

O ECONOMIE ÎŞI SCHIMBĂ VITEZA

Asocierea a devenit tot mai mult sufletul sistemelor comerciale moderne.

A. V. Dicey, 1905[1]

Scopul oricărei asocieri între capital şi unităţile de producţie ... trebuie să fie întotdeauna reducerea cît mai mult posibil a costurilor de producţie, administrare şi vînzare, în intenţia realizării de profituri cît mai mari posibile prin eliminarea concurenţei distrugătoare.

Carl Duisberg, fondatorul lui I. G. Farben, 1903-1904[2]

Există momente în care dezvoltarea în toate zonele economiei capitaliste – în domeniul tehnologiei, al pieţelor financiare, al comerţului, al coloniilor – a ajuns în punctul în care trebuie să se producă o expansiune extraordinară a pieţei mondiale. Producţia mondială ca întreg se va ridica la un nivel nou şi mai cuprinzător. Din acest moment, capitalul începe să intre într-o perioadă de evoluţie furtunoasă.

I. Helphand ("Parvus"), 1901[3]

I

Un distins expert american, studiind economia mondială, în 1889, anul înfiinţării Internaţionalei Socialiste, observa că, din 1873, aceasta fusese marcată de "o tulburare şi o criză fără precedent a comerţului". "Cea mai remarcabilă particularitate a ei", scria el,

> a fost universalitatea; afectînd naţiuni care s-au implicat în război, ca şi pe cele care au menţinut pacea; pe cele care au o monedă stabilă, bazată pe aur, şi pe cele care au o monedă

> instabilă ...; pe cele care trăiesc într-un sistem de liber schimb de mărfuri şi pe cele ale căror schimburi sînt mai mult sau mai puţin restricţionate. A fost cumplită în comunităţi vechi, ca Anglia şi Germania, şi, în egală măsură, în Australia, Africa de Sud şi California care reprezintă noile comunităţi; a fost un dezastru care i-a făcut să-şi blesteme zilele atît pe locuitorilor ţinuturilor sterpe din Newfoundland şi Labrador, cît şi pe cei ai insulelor însorite, rodnice din Indiile de Est şi de Vest; şi nu i-a îmbogăţit pe cei aflaţi în centrele schimburilor mondiale, ale căror cîştiguri sînt, de obicei, mai mari atunci cînd afacerile sînt mai fluctuante şi mai nesigure.[4]

Această opinie, exprimată de obicei într-un stil mai puţin sofisticat, era în mare măsură împărtăşită de analiştii contemporani, deşi anumiţi istorici de mai tîrziu au găsit-o greu de înţeles. Pentru că, deşi ciclul comercial, care formează ritmul de bază al economiei capitaliste, a generat, cu siguranţă, unele crize foarte acute în perioada dintre 1873 şi mijlocul anilor '890, producţia mondială, departe de a stagna, continua să crească în mod spectaculos. Între 1870 şi 1890, producţia de fier din cele cinci principale ţări producătoare mai mult decît s-a dublat (de la 11 la 23 de milioane de tone), producţia de oţel, care a devenit acum indicele convenabil de industrializare ca întreg, a crescut de douăzeci de ori (de la jumătate de milion la 11 milioane de tone). Comerţul internaţional a continuat să crească impresionant, deşi se ştie că într-un ritm mai puţin ameţitor decît înainte. Acestea au fost chiar deceniile în care economiile industriale americană şi germană au avansat cu paşi uriaşi, iar revoluţia industrială s-a extins în alte ţări, ca Suedia şi Rusia. Cîteva din ţările de peste ocean, proaspăt integrate în economia mondială, s-au dezvoltat ca niciodată mai înainte – pregătind astfel, fiindcă veni vorba, o criză internaţională a datoriilor foarte asemănătoare cu aceea din anii '980, mai ales că numele statelor debitoare sînt cam aceleaşi. Investiţiile străine în America Latină au atins cotele cele mai ameţitoare în anii '880, în vreme ce lungimea sistemului de căi ferate din Argentina s-a dublat în cinci ani, iar atît Argentina, cît şi Brazilia atrăgeau pînă la 200.000 de imigranţi pe an. Ar putea fi descrisă o asemenea perioadă de creştere spectaculoasă a producţiei ca o "Mare Criză"?

Istoricii se pot îndoi de asta, dar contemporanii n-au făcut-o. Au fost oare aceşti inteligenţi, bine informaţi şi tulburaţi englezi, francezi, germani şi americani supuşi unei halucinaţii colective? Ar fi absurd s-o presupunem, chiar dacă tonul apocaliptic al unor comentarii ar fi putut părea excesiv chiar şi la acea vreme. În orice caz, nu toate "minţile profunde şi conservatoare" împărtăşeau sentimentul domnului Wells asupra ameninţării mai degrabă a unei ridicări a barbarilor dinlăuntru decît a vechilor barbari din afară, "în scopul unui atac asupra întregii organizări prezente a societăţii şi chiar a existenţei civilizaţiei înseşi"[5]. Cu toate acestea, unii l-au împărtăşit, ca să nu mai amintim de grupul tot mai mare de socialişti, care aştepta cu nerăbdare o prăbuşire a capitalismului sub insurmontabilele sale contradicţii interne, pe care epoca de criză părea să le demonstreze. Nota de pesimism din literatura şi filozofia anilor '880 (vezi p. 97, 258-259 mai jos) nu poate fi decît cu greu înţeleasă pe deplin în lipsa unui simţământ de rău economic general şi, în consecinţă, de rău social.

În privinţa economiştilor şi a oamenilor de afaceri, ceea ce îi îngrijora chiar şi pe cei foarte puţin înclinaţi spre viziuni apocaliptice a fost prelungita "criză a preţurilor, o criză a dobînzii şi o criză a profiturilor", după cum a formulat-o Alfred Marshall, viitorul guru al teoriei economice, în 1888[6]. Pe scurt, după prăbuşirea, recunoscută ca drastică, din anii '870 (vezi *Era Capitalului*, capitolul 2), ceea ce se afla în discuţie nu era producţia, ci profitabilitatea ei.

Agricultura a fost victima cea mai spectaculoasă al acestui declin al profiturilor, şi, într-adevăr, anumite părţi ale sale au constituit sectorul cel mai puternic afectat al economiei şi cel ale cărui nemulţumiri au avut consecinţele sociale şi politice cele mai imediate şi cu bătaia cea mai lungă. Producţia ei, puternic crescută în deceniile precedente (vezi *Era Capitalului*, capitolul 10), a inundat acum pieţele lumii, pînă atunci protejate de costurile ridicate de transport împotriva concurenţei externe masive. Consecinţele pentru preţurile agricole, atît în agricultura europeană, cît şi în economiile de peste mări care făceau exporturi, au fost dramatice. În 1894, preţul grîului era numai cu ceva mai mare de o treime din ceea ce fusese în 1867 – un bonus superb pentru cumpărători, dar un dezastru pentru fermierii şi lucrătorii agricoli, care alcătuiau încă între 40 şi 50% din forţa de muncă masculină

în ţările industriale (cu unica excepţie a Marii Britanii) şi pînă la 90% în celelalte. În unele regiuni, situaţia a fost înrăutăţită de calamităţile survenite în aceeaşi perioadă, cum ar fi contaminarea cu filoxeră de după 1872, care a redus cu două treimi producţia de vin franţuzesc, între 1875 şi 1889. Deceniile de criză n-au constituit o perioadă propice pentru fermieri în nici o ţară implicată în piaţa mondială. Reacţia agricultorilor, în funcţie de bunăstarea şi structura politică a ţărilor lor, a variat de la agitaţie electorală la răzvrătire, ca să nu mai amintim moartea datorată foametei, ca în Rusia anilor 1891-1892. Populismul, care a măturat SUA în anii '890, îşi avea originea în grînarele din Kansas şi Nebraska. Au existat răscoale ţărăneşti sau agitaţii considerate ca atare, între 1879 şi 1894, în Irlanda, Spania, Sicilia şi România. Ţările care n-aveau motive de îngrijorare din cauza ţărănimii, pentru că n-o mai aveau, ca Anglia, au putut lăsa să decadă lucratul pămîntului: aici au dispărut două treimi din suprafaţa cultivată cu grîu, între 1875 şi 1895. Unele ţări, ca Danemarca, şi-au modernizat în mod deliberat agricultura, orientîndu-se spre producţia animalieră profitabilă. Alte guverne, cum ar fi cel german, dar mai ales cel francez şi cel american, au stabilit tarife care au menţinut preţurile ridicate.

Totuşi, cele două reacţii neguvernamentale cele mai obişnuite au fost emigrarea în masă şi cooperaţia, prima practicată mai ales de cei fără pămînt şi de ţăranii săraci, iar ultima de ţăranii cu proprietăţi agricole potenţial viabile. Anii '880 au cunoscut cele mai ridicate rate de emigrare peste ocean pentru ţările vechii emigraţii (lăsînd deoparte cazul excepţional al irlandezilor din deceniul de după Marea Foamete) (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 8, V) şi începutul real al emigraţiei în masă din ţări ca Italia, Spania şi Austro-Ungaria, care aveau să fie urmate de Rusia şi de Balcani*. Aceasta a fost supapa de siguranţă care a menţinut tensiunea socială sub limita răscoalei sau revoluţiei. În privinţa cooperaţiei, ea a furnizat împrumuturi modeste pentru mica ţărănime - în jurul anului 1908, mai mult de jumătate din agricultorii independenţi din Germania erau înscrişi în asemenea mini-bănci rurale (al căror pionier a fost Catholic Raiffeisen, în anii '870). Între timp,

* Singura regiune din sudul Europei care a avut o emigraţie semnificativă înainte de anii '880 a fost Portugalia.

societăţile pentru achiziţionarea cooperatistă a alimentelor, pentru vînzarea cooperatistă şi pentru prelucrarea cooperatistă (mai ales a produselor lactate şi, în Danemarca, de conservare a costiţei) s-au înmulţit în diferite ţări. La zece ani după 1884, cînd o lege destinată legalizării sindicatelor a fost folosită de fermierii francezi în propriile lor scopuri, 400.000 dintre ei făceau parte din aproape 2.000 de asemenea *sindicate*[7]. În jur de 1900, existau 1600 de cooperative producătoare de produse lactate în SUA, mai ales în Vestul Mijlociu, iar industria lactatelor din Noua Zeelandă se găsea fermă sub controlul cooperativelor de fermieri.

Lumea afacerilor îşi avea propriile ei necazuri. O epocă influenţată de mentalitatea că o creştere a preţurilor ("inflaţie") reprezintă un dezastru economic poate găsi dificil de acceptat că oamenii de afaceri ai secolului al nouăsprezecelea erau mult mai îngrijoraţi de o prăbuşire a preţurilor – şi, într-un secol deflaţionist în ansamblul lui, nici o perioadă n-a fost mai puternic deflaţionistă decît 1873-1896, cînd nivelul preţurilor britanice a scăzut cu aproape 40 la sută. Pentru că inflaţia – în limite raţionale – e bună nu numai pentru datornici, după cum o ştie orice proprietar de casă cu ipotecă pe termen lung, ci oferă şi o creştere automată a ratei profitului, de vreme ce bunurile produse cu un cost mai scăzut erau vîndute la nivelul mai ridicat al preţurilor care prevala în momentul vînzării. Dimpotrivă, deflaţia amputa rata profitului. O largă extindere a pieţei ar fi putut mai mult decît să contrabalanseze asta – dar, în realitate, piaţa n-a crescut suficient de repede, parţial pentru că noua tehnologie industrială a făcut creşterile enorme ale producţiei şi posibile, şi necesare (cel puţin dacă uzinele aveau să fie administrate în vederea unui profit), parţial pentru că numărul de producători competitivi şi de economii industriale creştea el însuşi, sporind astfel puternic capacitatea totală disponibilă, şi parţial pentru că o piaţă de masă pentru bunurile de larg consum se dezvolta deocamdată încet. Chiar şi în privinţa bunurilor de bază, îmbinarea dintre capacităţile noi şi îmbunătăţite, utilizarea mai eficientă a produsului şi schimbările în cerere puteau fi drastice: preţul fierului a scăzut cu 50 la sută între 1871/1875 şi 1894/1898.

O dificultate suplimentară era aceea că acele costuri de producţie erau, pe termen scurt, mai neclare decît preţurile, întrucît – cu unele

excepţii – salariile nu puteau fi sau nu erau reduse proporţional, în timp ce firmele erau împovărate şi de numeroase instalaţii şi echipamente vechi sau demodate sau cu instalaţii şi echipamente noi şi costisitoare care, date fiind profiturile scăzute, se amortizau mai lent decît era de aşteptat. În unele regiuni ale lumii, situaţia era complicată în plus de scăderea treptată, dar, pe termen scurt, fluctuantă şi imprevizibilă, a preţului argintului şi a ratei sale de schimb cu aurul. Atîta timp cît ambele au rămas stabile, după cum s-a întîmplat, vreme de mulţi ani, înainte de 1872, plăţile internaţionale, calculate în metalele preţioase care constituiau baza banilor lumii, erau suficient de simple*. Cînd rata de schimb a devenit instabilă, tranzacţiile financiare între cei ale căror valute se bazau pe metale preţioase diferite au devenit mai puţin uşoare.

Ce se putea face în privinţa crizei preţurilor, profiturilor şi ratelor dobînzii? Un fel de monetarism invers era o soluţie la care, aşa cum sugerează marile şi acum uitatele dezbateri contemporane asupra "bi-metalismului", au apelat mulţi, care atribuiau scăderea preţurilor în primul rînd unei penurii globale de aur, metal care reprezenta tot mai mult (prin lira sterlină, cu o paritate fixă în aur – lira-aur) baza exclusivă a sistemului mondial de plăţi. Un sistem bazat atît pe aur, cît şi pe argint, metal care era disponibil în cantităţi tot mai mari mai ales în America, ar fi ridicat, cu siguranţă, preţurile prin inflaţie monetară. Inflaţia valutei, care a afectat mai ales pe greu încercaţii fermieri din preerie, ca să nu-i mai amintim pe cei care exploatau minele de argint din Munţii Stîncoşi, a devenit un punct major în programul mişcărilor populiste americane, iar perspectiva crucificării omenirii pe o cruce de aur a inspirat retorica marelui tribun popular, William Jennings Bryan (1860-1925). Ca şi în alte cauze favorite ale lui Bryan, cum ar fi adevărul literal al Bibliei şi necesitatea logică, în consecinţă, de a interzice învăţarea doctrinelor lui Charles Darwin, acesta a pariat pe un cal pierzător. Operaţiunile bancare, marea finanţă şi guvernele din ţările din miezul capitalismului mondial n-au avut nici cea mai mică intenţie de a renunţa la paritatea fixă a aurului, pe care o priveau aproape în

*Aproximativ 15 unităţi de argint = 1 unitate de aur.

acelaşi mod în care Bryan vedea Facerea. În orice caz, doar ţări ca Mexicul, China şi India, care nu contau, s-au bazat în primul rînd pe argint.

Guvernele erau mai înclinate să dea ascultare grupurilor foarte puternice de interese şi maselor de votanţi care le solicitau să protejeze producătorul autohton împotriva concurenţei bunurilor importate. Pentru că acestea includeau nu numai – după cum ar fi fost de aşteptat – uriaşa masă de agricultori, ci şi grupuri importante de industriaşi autohtoni, căutînd să limiteze "supraproducţia" cel puţin prin ţinerea la distanţă a străinului rival. Marea Criză a pus capăt lungii epoci de liberalism economic (cf. *Erei capitalului*, capitolul 2) cel puţin în problema comerţului de mărfuri*. Începînd cu Germania şi Italia (textile), la sfîrşitul anilor '870, taxele protecţioniste au devenit parte permanentă a scenei economice internaţionale, culminînd, la începutul anilor '890, cu taxele penale, asociate de numele lui Méline, în Franţa (1892), şi McKinley, în SUA (1890)†.

Dintre toate ţările industriale importante, numai Anglia s-a îndreptat rapid spre comerţul liber neîngrădit, în ciuda puternicelor presiuni ocazionale din partea protecţioniştilor. Motivele erau evidente, cu totul aparte de lipsa unei ţărănimi numeroase şi, deci, a unui numeros grup protecţionist. Anglia era, de departe, cel mai mare exportator de produse industriale şi devenise, în decursul secolului, tot mai orientată spre export – probabil niciodată mai mult ca în anii '870 şi '880 –, mult mai mult decît principalii ei rivali, deşi nu mai mult ca unele economii avansate de mărime mult mai mică, asemeni Belgiei,

*Circulaţia liberă a capitalului, tranzacţiilor financiare şi forţei de muncă a devenit, într-un fel, mai pronunţată.

† Nivelul mediu al taxelor în Europa în 1914[8]

	%		%
Anglia	0	Austro-Ungaria, Italia	18
Olanda	4	Franţa, Suedia	20
Elveţia, Belgia	9	Rusia	38
Germania	13	Spania	41
Danemarca	14	SUA (1913)	30[a]

[a]A scăzut de la 49,5% (1890), 39,9% (1894), 57% (1897), şi 38% (1909).

Elveţiei, Danemarcei şi Olandei. Anglia a fost incomparabil cel mai mare exportator de capital, de servicii comerciale şi financiare "invizibile" şi de servicii de transport. Într-adevăr, pe măsură ce concurenţa străină năvălea peste industria britanică, oraşul Londra şi transportul naval britanic deveneau mai importante ca oricînd pentru economia mondială. Invers, deşi acest lucru se uită adesea, Anglia era, de departe, cel mai important debuşeu pentru exporturile de materii prime ale lumii şi domina – s-ar putea spune chiar că ea constituia – piaţa mondială pentru unele din ele, cum ar fi zahărul din trestie de zahăr, ceaiul şi grîul, din care, în 1880, a cumpărat aproape jumătate din totalul cantităţilor comercializate internaţional. În 1881, englezii au cumpărat aproape jumătate din totalul exporturilor mondiale de carne şi chiar mai mult din cele de lînă şi bumbac (55% din importurile europene), mai mult decît oricine altcineva[9]. Într-adevăr, pe măsură ce Anglia şi-a lăsat să scadă propria producţie de alimente în timpul Crizei, tendinţa de a importa a devenit extraordinară. În jur anilor 1905-1909, ea a importat nu numai 56% din totalul de cereale pe care le-a consumat, dar şi 76% din brînză şi 68% din ouă[10].

Prin urmare, comerţul liber părea indispensabil, întrucît le permitea producătorilor de materii prime de peste mări să-şi schimbe produsele cu produse manufacturate britanice, întărind astfel simbioza dintre Regatul Unit şi lumea subdezvoltată pe care se sprijinea puterea economică britanică. *Estancieros*-ii argentinieni şi uruguayieni, crescătorii de oi pentru lînă australieni şi fermierii danezi n-aveau nici un interes să încurajeze industria naţională, pentru că o duceau foarte bine ca sateliţi economici în sistemul solar britanic. Costurile pentru Anglia n-au fost neglijabile. După cum am văzut, comerţul liber însemna consimţămîntul de a lăsa agricultura britanică să se scufunde dacă nu putea înota. Anglia a fost singura ţară în care pînă şi oamenii politici conservatori, în ciuda vechiului angajament de protecţie al unor asemenea partide, erau pregătiţi să abandoneze agricultura. Se ştie că sacrificiul era mai uşor, pentru că finanţele latifundiarilor foarte bogaţi şi încă hotărîtori din punct de vedere politic se sprijineau acum la fel de mult pe venitul din proprietăţi urbane şi investiţii de portofoliu ca şi pe cel din arendarea ogoarelor. N-ar fi putut să implice asta şi un consimţămînt pentru sacrificarea industriei britanice înseşi, aşa cum

se temeau protecţioniştii? Privind cu un secol înapoi de la dezindustrializarea Marii Britanii din anii '980, temerea nu pare lipsită de realism. La urma urmei, capitalismul nu există ca să producă o anumită selecţie de produse, ci bani. Cu toate acestea, deşi era deja clar că, în politica britanică, opinia oraşului Londra conta mult mai mult decît aceea a industriaşilor din provincie, la momentul respectiv interesele capitalei nu păreau încă să fie în dezacord cu acelea ale celei mai mari părţi a industriei. Aşa că Anglia a rămas devotată liberalismului economic*, şi, astfel, le-a dat ţărilor protecţioniste libertatea şi de a-şi controla propriile pieţe şi de a avea numeroase motive să-şi forţeze exportul.

Economiştii şi istoricii n-au încetat niciodată să se certe în legătură cu efectele acestei renaşteri a protecţionismului internaţional sau, cu alte cuvinte, cu strania schizofrenie a economiei capitaliste mondiale. Elementele de bază ale centrului ei, în secolul al nouăsprezecelea, erau tot mai mult constituite din "economii naţionale" – cea britanică, cea germană, cea a Statelor Unite etc. Cu toate acestea, în ciuda titlului programatic al măreţei opere a lui Adam Smith, *Bunăstarea naţiunilor* (1776), "naţiunea" ca unitate nu ocupa un loc clar în teoria pură a capitalismului liberal, ale cărei elemente de bază erau atomii ireductibili ai întreprinderii, individul sau "firma" (despre care nu se spunea mare lucru), motivaţi de imperativul maximizării cîştigurilor şi minimizării pierderilor. Ei operau pe "piaţa" care, în limitele sale, era globală. Liberalismul reprezenta anarhismul burgheziei şi, asemeni anarhismului revoluţionar, nu lăsa nici un loc pentru stat. Sau, mai degrabă, statul ca factor în economie nu exista decît ca un lucru care se amesteca în operaţiunile autonome şi independente ale "pieţei".

Într-un fel, acest mod de a privi lucrurile este parţial justificat. Pe de o parte, părea raţional de presupus – în special după liberalizarea economiilor, la mijlocul secolului (*Era Capitalului*, capitolul 2) – că ceea ce făcea o asemenea economie să funcţioneze şi să se dezvolte erau deciziile economice ale constituenţilor ei de bază. Şi, pe de altă parte,

* Exceptînd chestiunea imigraţiei fără restricţii, din moment ce ţara a fost una dintre cele dintîi care au produs o legislaţie discriminatorie împotriva afluxului în masă de străini (evrei), în 1905.

economia capitalistă era, şi nici nu se putea altfel, globală. A devenit mai solidă pe parcursul secolului al nouăsprezecelea, pe măsură ce îşi extindea activităţile în părţi tot mai îndepărtate ale planetei şi transforma toate regiunile tot mai profund. Mai mult decît atît, o asemenea economie nu ţinea cont de frontiere, pentru că funcţiona cel mai bine acolo unde nimic nu se amesteca în libera circulaţie a factorilor de producţie. Astfel, capitalismul nu era numai internaţional în practică, dar şi internaţionalist în teorie. Idealul teoreticienilor lui era o diviziune internaţională a muncii, care să asigure dezvoltarea maximă a economiei. Criteriile lui erau globale: era lipsit de sens să încerci să produci banane în Norvegia, pentru că ele puteau fi produse mult mai ieftin în Honduras. Ca rezervă, ei fluturau argumente locale sau regionale. Teoria pură a liberalismului economic era silită să accepte consecinţele cele mai extreme, chiar absurde ale presupunerilor ei, cu condiţia ca ele să poată fi prezentate ca producînd rezultate globale optime. Dacă s-ar fi putut demonstra că întreaga producţie industrială a lumii trebuia să fie concentrată în Madagascar (aşa cum 80 la sută din producţia ei de ceasuri era concentrată într-o mică parte a Elveţiei)[11] sau că întreaga populaţie a Franţei trebuia să se mute în Siberia (aşa cum un procent important de norvegieni s-au mutat, realmente, în SUA prin emigrare)*, nu exista nici un argument economic împotriva acestor evoluţii.

Ce putea fi dovedit ca fiind greşit din punct de vedere economic în monopolul britanic aproape complet asupra industriei mondiale de la mijlocul secolului sau asupra evoluţiei demografice a Irlandei, care şi-a pierdut aproape jumătate din populaţie între 1841 şi 1911? Singura teorie economică liberală echilibrată recunoscută era cea globalistă.

Dar, în practică, acest model a fost inadecvat. Economia în evoluţie a capitalismului era şi o grămadă de blocuri solide, şi un fluid. Indiferent de originile "economiilor naţionale" care constituiau aceste blocuri – adică economiile definite de frontierele statelor – şi indiferent de limitările teoretice ale unei teorii economice bazate pe ele – datorate mai ales teoreticienilor germani –, economiile naţionale existau pentru

* Între 1820 şi 1975, numărul norvegienilor care au emigrat în SUA – cam 855.000 – era aproape tot atît de mare cît populaţia totală a Norvegiei în 1820[12].

că existau statele-naţiune. Poate fi adevărat că nimeni nu s-ar fi gîndit la Belgia ca la prima economie industrializată de pe continentul european dacă Belgia ar fi rămas o parte a Franţei (aşa cum a fost înainte de 1815) sau o regiune a Ţărilor de Jos unite (ca între 1815 şi 1830). Oricum, o dată ce Belgia era stat, atît politica economică, cît şi dimensiunea politică a activităţilor economice ale locuitorilor ei erau modelate de acest fapt. Este cu siguranţă adevărat că existau şi există activităţi economice, cum ar fi finanţele internaţionale, care sînt fundamental cosmopolite şi, astfel, scutite de constrîngerile naţionale, în măsura în care acestea existau realmente. Totuşi, chiar şi asemenea întreprinderi transnaţionale aveau grijă să se ataşeze unei economii naţionale importante potrivite. De aceea, familiile de bancheri (în mare măsură germane) au avut tendinţa de a-şi transfera sediul de la Paris la Londra, după 1860. Şi cea mai internaţională dintre toate marile case bancare, cea a Rothschilds-ilor, a înflorit acolo unde opera în capitala unui stat important şi s-a ofilit acolo unde nu făcea asta: băncile Rothschilds-ilor din Londra, Paris şi Viena au rămas forţe importante, pe cînd cele din Neapole şi Frankfurt (firma a refuzat să se transfere la Berlin) nu. După unificarea Germaniei, oraşul Frankfurt nu mai era suficient.

Aceste observaţii, în mod firesc, se referă în primul rînd la sectorul "dezvoltat" al lumii, adică la statele capabile să-şi apere economiile industriale împotriva concurenţei, şi nu la restul lumii, ale cărui economii erau dependente, din punct de vedere politic sau economic, de centrul "dezvoltat". Fie că asemenea regiuni n-aveau de ales, de vreme ce puterea colonială hotăra ce trebuia să se întîmple cu economiile lor, fie că o economie imperială era în poziţia de a le transforma într-o republică bananieră sau a cafelei. Sau, altfel, asemenea economii nu erau de obicei interesate de opţiuni alternative de dezvoltare, de vreme ce aceasta le plătea în mod clar ca să se transforme în producători specializaţi de materii prime pentru o piaţă mondială alcătuită din state metropolitane. La periferia lumii, "economia naţională", în măsura în care se poate spune că ar fi existat, a avut funcţii diferite.

Dar lumea dezvoltată nu era numai un agregat de "economii naţionale". Industrializarea şi Criza le-a transformat într-un grup de economii *rivale*, în care cîştigurile uneia păreau să ameninţe poziţia

altora. Nu concurau numai firmele, ci şi naţiunile. De acum înainte, carnea cititorilor britanici era făcută să se înfioare de expozeurile jurnalistice asupra invaziei economice germane – *Made in Germany* (1896) a lui E. E. Williams sau *Invadatorii americani* (1902) a lui Fred A. Mackenzie[13]. Autorii lor rămăseseră calmi în faţa avertismentelor (justificate) ale superiorităţii tehnice străine. Protecţionismul exprima o situaţie de concurenţă economică internaţională.

Dar care i-a fost efectul? Putem lua ca stabilit faptul că un exces de protecţionism generalizat, care caută să baricadeze fiecare economie de stat-naţiune împotriva străinului, în spatele unui set de fortificaţii politice, e dăunătoare pentru creşterea economică a lumii. Acest lucra avea să fie demonstrat în mod adecvat între cele două războaie mondiale. Totuşi, în perioada 1880-1914 protecţionismul n-a fost nici general, nici, cu cîteva excepţii, prohibitiv, şi, după cum am văzut, era limitat la comerţul de mărfuri şi nu afecta circulaţia forţei de muncă şi tranzacţiile financiare internaţionale. Protecţia agricolă în ansamblu a funcţionat în Franţa, a eşuat în Italia (unde răspunsul a fost emigraţia în masă), şi a pus la adăpost agricultorii din Germania, care lucrau pe scară largă[14]. Protecţia industrială a ajutat, în ansamblu, la lărgirea bazei industriale a lumii, prin încurajarea industriilor naţionale de a viza pieţele interne ale ţărilor lor, care s-a întîmplat, de asemenea, să crească în salturi. Prin urmare, s-a calculat că sporirea globală a producţiei şi comerţului, între 1880 şi 1914, era net mai mare decît fusese în timpul deceniilor de comerţ liber[15]. Cu siguranţă că, în 1914, producţia industrială din lumea metropolitană sau "dezvoltată" era oarecum mai puţin inegal distribuită decît fusese cu patruzeci de ani mai înainte. În 1870, cele patru principale state industriale produseseră aproape 80 la sută din producţia manufacturieră totală a lumii, dar, în 1913, au produs 72 la sută dintr-o producţie care era de cinci ori mai mare[16]. Cît de mult a contribuit protecţionismul la aceasta rămîne deschis discuţiei. Faptul că nu putuse împiedica în mod serios creşterea pare clar.

Oricum, dacă protecţionismul a fost reacţia politică instinctivă la Criză a producătorului îngrijorat, el n-a fost răspunsul economic cel mai important al capitalismului la problemele sale. Acesta a fost îmbinarea concentrării economice şi raţionalizării afacerilor sau, în

terminologia americană, care începea acum să stabilească modalităţi globale, "trusturi" şi "management ştiinţific". Ambele reprezentau încercări de extindere a limitelor profitului, comprimate de competiţie şi de scăderea preţurilor.

Concentrarea economică nu trebuie confundată cu monopolul, în sensul strict al cuvîntului (controlul pieţei de către o singură întreprindere), sau, în sensul mai obişnuit şi mai larg, de control al pieţei de către o mînă de firme dominante (oligopol). Cu siguranţă că exemplele dramatice ale concentrării, care au atras înfierarea publică, erau de acest tip, produse, în general, prin fuziuni sau aranjamente de control al pieţei între firme care, potrivit teoriei liberei iniţiative, ar fi trebuit să-şi taie unele altora gîturile, în beneficiul consumatorului. Aşa erau "trusturile" americane, care au provocat apariţia legislaţiei antimonopoliste, ca Sherman Anti-Trust Act (1890), de o eficacitate îndoielnică, şi "sindicatele" sau "cartelurile" germane – mai ales în industria grea – care se bucurau de favorurile guvernului. Sindicatul Cărbunelui Renania-Westphalia (1893), care controla cam 90 la sută din producţia de cărbune din regiune, sau Standard Oil Company, care, în 1880, controla 90-95 la sută din petrolul rafinat în SUA, erau, cu siguranţă, monopoluri. Astfel era, din motive practice, "Trustul de un miliard de dolari" al United States Steel (1901), cu 63 la sută din producţia americană de oţel. Este, de asemenea, clar că o tendinţă în afara concurenţei lipsite de restricţii şi către "asocierea cîtorva capitalişti care, altădată, operau singuri"[17] a devenit izbitor de evidentă în timpul Marii Crize şi a continuat în noua perioadă de prosperitate globală. O tendinţă spre monopol sau oligopol este de necontestat în industria grea, în industriile strîns dependentă de comenzile guvernului, cum ar fi sectorul de armament, aflat în creştere rapidă (vezi p. 307-309), în industriile care generau şi distribuiau noi forme revoluţionare de energie, cum ar fi petrolul şi electricitatea, în transport şi în privinţa cîtorva bunuri de larg consum ca săpunul şi tutunul.

Cu toate acestea, controlul pieţei şi eliminarea concurenţei constituiau numai un aspect al unui proces mai general de concentrare capitalistă, şi nu erau nici universale, nici ireversibile: în 1914, exista ceva mai multă concurenţă în industriile americane ale

petrolului şi oţelului decît fusese cu zece ani mai înainte. În această privinţă, e greşit ca, în 1914, să vorbim despre ce a fost clar recunoscut, în jur de 1900, ca o nouă fază a evoluţiei capitaliste, "capitalismul monopolist". Totuşi, nu contează prea mult cum o numim ("capitalism corporatist", "capitalism organizat" etc.) atîta timp cît se înţelege – şi trebuie să se înţeleagă – că asocierea avansa pe socoteala concurenţei de piaţă, corporaţiile de afaceri pe socoteala firmelor private, marile afaceri şi marile întreprinderi pe socoteala celor mai mici, şi că această concentrare implica o tendinţă către oligopol. Acest lucru era evident chiar şi într-o citadelă a întreprinderii concurenţiale de modă veche, la scară mică şi medie, ca Anglia. Începînd din 1880, structura distribuţiei a fost revoluţionată. "Băcan" şi "măcelar" nu mai însemnau acum doar un mic negustor, ci, tot mai mult, o firmă naţională sau internaţională cu sute de filiale. În sistemul bancar, o mînă de uriaşe bănci pe acţiuni, cu reţele naţionale de filiale, au înlocuit, cu mare viteză, băncile mai mici: Lloyds Bank a înghiţit 164 dintre ele. După 1900, după cum s-a observat, "banca de provincie" de modă veche – sau de alt fel – devenise "o curiozitate istorică".

Asemeni concentrării economice, "managementul ştiinţific" (termenul propriu-zis n-a intrat în uz decît în jur de 1910) a fost produsul Marii Crize. Fondatorul şi apostolul său, F. W. Taylor (1856-1915), a început să-şi expună ideile în torturanta problemă a industriei americane a oţelului în 1880. Ea a pătruns în Europa, venind dinspre vest, în anii '890. Presiunea asupra profiturilor din timpul Crizei, ca şi mărimea şi complexitatea în creştere a firmelor, sugerau faptul că metodele tradiţionale sau empirice de conducere a afacerilor şi; în special, a producţiei nu mai erau adecvate. De aici necesitatea unei metode mai raţionale sau mai "ştiinţifice" de controlare, monitorizare şi programare a întreprinderilor mari şi cu o maximizare a profiturilor. Sarcina asupra căreia "taylorismul" şi-a concentrat imediat eforturile şi cu care avea să se identifice "managementul ştiinţific" în opinia publică era cum să se obţină mai multă muncă de la muncitori. Acest obiectiv era urmărit prin trei metode principale: (1) prin izolarea fiecărui muncitor de grupul de muncă şi prin transferarea controlului procesului muncii de la el sau grup la agenţii de conducere, care-i spuneau muncitorului exact ce să facă şi cîtă

producţie să realizeze în lumina (2) unei divizări sistematice a fiecărui proces în elementele componente temporizate ("studiul timpului şi mişcării") şi (3) a diferitelor sisteme de salarizare care să-i dea muncitorului imboldul de a produce mai mult. Astfel de sisteme de retribuire în funcţie de rezultate s-au răspîndit aproape peste tot, dar, din raţiuni practice, taylorismul, în sensul său literal, n-a făcut, în fapt, nici un progres înainte de 1914 în Europa – sau chiar în SUA – şi n-a devenit cunoscut decît ca un slogan în cercurile manageriale din ultimii ani dinainte de război. După 1918, numele lui Taylor, ca şi acela al altui pionier al producţiei de masă, Henry Ford, avea să servească ca o etichetă stenografiată convenabilă pentru folosirea raţională a maşinilor şi forţei de muncă pentru maximizarea producţiei, în mod paradoxal printre planificatorii bolşevici, ca şi printre capitalişti.

Fără îndoială, este clar că transformarea structurii marilor întreprinderi, de la atelier şi pînă la birouri şi contabilitate, a făcut progrese substanţiale între 1880 şi 1914. "Mîna vizibilă" a organizării şi managementului corporatist modern înlocuia acum "mîna invizibilă" a pieţei anonime a lui Adam Smith. De aceea, directorii, inginerii şi contabilii au început să practice preluarea de la administratorii-proprietari. "Corporaţia" sau *Konzern*-ul a înlocuit individul. Omul de afaceri tipic, cel puţin în marile afaceri, era mult mai probabil acum nu un membru al familiei fondatorului, ci un director salariat, iar omul care-l verifica era mai probabil un bancher sau un acţionar decît un capitalist administrator.

Exista o a treia cale posibilă pentru rezolvarea problemelor din afaceri: imperialismul. Coincidenţa cronologică dintre Criză şi faza dinamică a împărţirii coloniale a lumii a fost adesea remarcată. Cît de mult au fost legate cele două este o problemă mult dezbătută printre istorici. În orice caz, după cum va arăta capitolul următor, relaţia era mai degrabă complexă decît una de tipul cauză-efect. Fără îndoială, este de necontestat că presiunea capitalului în căutare de investiţii mai profitabile, ca şi a producţiei în căutare de pieţe, au contribuit la politicile de expansiune – inclusiv la cucerirea colonială. "Expansiunea teritorială", spunea un oficial din Departamentul de Stat al SUA, în 1900, "nu e decît produsul secundar al unei expansiuni

a comerţului"[18]. Acesta nu era, în orice caz, singura persoană din afacerile şi politica internaţională cu asemenea opinii.

Un rezultat final sau un produs secundar al Marii Crize trebuie menţionat. Ea a fost şi o epocă de mari frămîntări sociale. Nu numai, după cum am văzut, printre fermieri, zguduiţi de trepidaţiile seismice ale prăbuşirii preţurilor agricole, ci şi printre clasele muncitoare. Nu este evident de ce a condus Marea Criză la o mobilizare de masă a claselor muncitoare industriale din numeroase ţări şi, de la sfîrşitul anilor '880, la apariţia de mişcări socialiste şi muncitoreşti de masă, în unele din ele. Pentru că, în mod paradoxal, chiar scăderile de preţuri care, în mod automat, i-au radicalizat pe fermieri au scăzut foarte pronunţat costul de trai al salariaţilor şi au produs o îmbunătăţire indiscutabilă în standardul material de viaţă al muncitorilor, în majoritatea ţărilor industrializate. Dar aici nu trebuie decît să remarcăm că mişcările muncitoreşti moderne sînt, de asemenea, copiii perioadei Crizei. Aceste mişcări vor fi prezentate în capitolul 5.

II

De la mijlocul anilor '890 şi pînă la Marele Război, orchestra economică globală a cîntat mai degrabă în registrul major al prosperităţii decît, ca pînă atunci, în registrul minor al crizei. Belşugul bazat pe afaceri înfloritoare a constituit cadrul a ceea ce se numeşte încă pe continentul european "frumoasa epocă" (*belle époque*). Trecerea de la îngrijorare la euforie a fost atît de bruscă şi dramatică, încît economiştii vulgari au căutat nişte forţe speciale exterioare pentru a o explica, un zeu în maşinărie, pe care l-au găsit în descoperirea uriaşelor rezerve de aur din Africa de Sud, în ultima dintre marile goane occidentale după aur, Klondike (1898) şi în alte părţi. Istoricii economici au fost, în ansamblu, mai puţin impresionaţi de asemenea teze esenţialmente monetariste decît unele guverne de la sfîrşitul secolului al douăzecilea. Cu toate acestea, viteza răsturnării a fost izbitoare şi diagnosticată aproape imediat de către un revoluţionar cu privirea ageră, A. L. Helphand (1869-1924), care scria sub pseudonimul Parvus, ca indicînd începutul unei noi şi lungi perioade de progres capitalist furtunos. De fapt, contrastul dintre Marea Criză şi avîntul economic secular care a urmat

oferea fundamentele primelor speculaţii privitoare la acele "valuri lungi" din evoluţia capitalismului mondial, care aveau să fie asociate ulterior cu numele economistului rus Kondratiev. În acelaşi timp, era, în orice caz, evident că aceia ce făcuseră previziuni sumbre asupra viitorului capitalismului sau chiar asupra colapsului său iminent se înşelaseră. Printre marxişti, s-au desfăşurat dezbateri pătimaşe în legătură cu ce implica acest lucru pentru viitorul mişcărilor lor şi dacă doctrinele lui Marx ar fi trebuit "revizuite".

Istoricii economici au avut tendinţa de a-şi îndrepta atenţia asupra a două aspecte ale epocii: asupra redistribuirii puterii şi iniţiativei economice, adică asupra declinului relativ al Angliei şi avansului relativ – şi absolut – al SUA şi, mai presus de orice, al Germaniei, şi asupra problemei fluctuaţiilor pe termen lung şi scurt, adică în primul rînd asupra "valului lung" al lui Kondratiev, a cărui oscilaţie în jos şi în sus a separat în mod clar perioada de care ne ocupăm în două. Oricît de interesante ar fi aceste probleme, ele sînt secundare din punct de vedere al economiei mondiale.

În principiu, nu e deloc surprinzător că Germania, cu o creştere a populaţiei de la 45 la 65 de milioane, şi SUA, cu o creştere de la 50 la 92 de milioan ar fi trebuit să ajungă din urmă Anglia, mai mică din punct de vedere teritorial, şi mai puţin populată. Acest lucru nu face, totuşi, triumful exporturilor industriale germane cu nimic mai puţin impresionant. În cei treizeci de ani de pînă la 1913, ele au crescut de la mai puţin decît jumătate din cifra britanică la o cifră mai mare decît cea britanică. Cu excepţia ţărilor care ar trebui numite "semi-industrializate" – adică, din raţiuni practice, dominioanele, reale sau virtuale, ale Imperiului Britanic, inclusiv teritoriile dependente, din punct de vedere economic, din America Latină –, exporturile de produse manufacturate germane le depăşiseră pe cele englezeşti pe toată linia. Ele erau mai mari cu o treime în lumea industrială şi chiar cu 10% mai mari în lumea subdezvoltată. Iarăşi, nu e surprinzător faptul că Anglia a fost incapabilă să-şi menţină extraordinara poziţie de "atelier al lumii" din jurul anului 1860. Chiar SUA, în culmea supremaţiei lor mondiale de la începutul anilor '950 – şi reprezentînd o parte de trei ori mai mare din populaţia lumii în comparaţie cu aceea britanică din 1860 –, n-au atins niciodată 53% din producţia mondială

de fier şi oţel, şi 49% din producţia textilă a acesteia. Încă o dată, asta nu explică exact de ce – sau măcar dacă – a existat o încetinire a creşterii şi un declin în economia britanică, întrebări care au devenit subiectul unei vaste literaturi de specialitate. Problema importantă este nu cine s-a dezvoltat mai mult şi mai repede în economia mondială aflată în progres, ci creşterea globală a acesteia ca întreg.

În privinţa ritmului Kondratiev – a-l numi "ciclu", în sensul strict al cuvîntului, înseamnă să provoci întrebarea –, acesta ridică, desigur, întrebări analitice fundamentale în legătură cu natura creşterii economice din epoca capitalistă sau, după cum ar putea pune problema unii specialişti, în legătură cu creşterea oricărei economii din lume. Din nefericire, nici o teorie despre această curioasă alternare a fazelor de încredere şi tulburare economică, formînd împreună un "val" cam de o jumătate de secol, nu e general acceptată. Cea mai bine-cunoscută şi mai elegantă teorie în legătură cu aceasta, aceea a lui Josef Alois Schumpeter (1883-1950), asociază fiecare "oscilaţie negativă" cu epuizarea potenţialului în materie de profit al unui set de "inovaţii" economice şi noua oscilaţie pozitivă cu un nou set de inovaţii, privite mai ales – dar nu numai – din punct de vedere tehnologic, al căror potenţial va fi, la rîndul său, epuizat. Astfel, noile industrii, acţionînd ca "sectoare de vîrf" ale creşterii economice – de exemplu bumbacul, în prima revoluţie industrială, căile ferate în şi după anii '840 –, devin, după cum era de aşteptat, locomotivele care scot economia mondială din marasmul în care s-a împotmolit temporar. Teoria este destul de plauzibilă, de vreme ce fiecare din perioadele de oscilaţie pozitivă seculară, începînd din anii '780, a fost într-adevăr asociată cu apariţia unor industrii noi şi tot mai revoluţionare din punct de vedere tehnologic: nu în ultimul rînd, cel mai extraordinar dintre toate avînturile economice globale de acest tip, cele două decenii şi jumătate dinaintea începutului anilor '970. Problema legată de elanul de la sfîrşitul anilor '890 este că industriile inovatoare din acea perioadă – vorbind în linii mari, cea chimică şi electrică, sau cele asociate cu noile surse de energie, pe cale de a concura serios aburul – nu par, deocamdată, îndeajuns de importante încît să domine mişcările economiei mondiale. Pe scurt, de vreme ce nu le putem explica în mod adecvat, periodizările lui Kondratiev nu ne prea sînt de folos. Ele doar ne

îngăduie să remarcăm că perioada de care se ocupă acest volum acoperă căderea şi ridicarea unui "val Kondratiev"; dar acest lucru nu este deloc surprinzător în sine, de vreme ce întreaga istorie modernă a economiei mondiale urmează acest model.

Cu toate acestea, există un aspect al analizei Kondratiev care trebuie să fie relevant pentru o perioadă de "globalizare" rapidă a economiei mondiale. Aceasta este relaţia dintre sectorul *industrial* al lumii, care creştea datorită unei continue revoluţii a producţiei, şi producţia *agricolă* a lumii, care creştea mai ales datorită deschiderii discontinue de noi zone geografice de producţie sau de zone proaspăt specializate în producţia de export. În 1910-1913, lumea occidentală avea disponibil pentru consum aproape de două ori mai mult grîu decît (în medie) în anii '870. Dar cea mai mare parte a acestei creşteri venise din cîteva ţări: SUA, Canada, Argentina şi Australia, şi, în Europa, Rusia, România şi Ungaria. Creşterea producţiei agricole din Europa Occidentală (Franţa, Germania, Regatul Unit, Belgia, Olanda, Scandinavia) nu alcătuia decît pînă la 10-15% din această nouă ofertă. Aşa că nu e deloc surprinzător, chiar dacă uităm de catastrofele agricole de tipul celor opt ani de secetă (1895-1902), care au ucis jumătate din oile Australiei, şi noilor dăunători, ca gărgăriţa bumbacului, care a atacat recolta de bumbac din Statele Unite începînd cu 1892, că rata creşterii producţiei agricole mondiale a scăzut, după accelerarea dinainte. Deci, "termenii comerţului" vor fi tins să se deplaseze în favoarea agriculturii, şi împotriva industriei, adică fermierii plăteau, în mod relativ sau absolut, mai puţin pentru ce cumpărau de la industrie, iar industria, în mod relativ sau absolut, mai mult pentru ce cumpăra de la agricultură.

S-a susţinut că această schimbare în termenii comerţului poate explica trecerea de la o izbitoare scădere a preţurilor, în 1873-1896, la o sensibilă creştere a preţurilor, de atunci şi pînă în 1914 – şi după aceea. Poate. Ce este sigur este că această schimbare în termenii comerţului a presat asupra costurilor de producţie ale industriei şi, deci, asupra profitabilităţii acesteia. Din fericire pentru "frumuseţea" *belle époque*, economia era construită în aşa fel încît să transfere această presiune de la profituri asupra muncitorilor. Creşterea rapidă a salariilor reale, atît de caracteristică Marii Crize, s-a încetinit vizibil.

În Franţa şi în Anglia, a existat o *scădere* efectivă a salariilor reale, între 1899 şi 1913. Apăsătoarea tensiune socială şi tulburările din ultimii ani dinainte de 1914 se datorează, în parte, acestui fapt.

Atunci, ce a făcut ca economia lumii să fie atît de dinamică? Indiferent de explicaţia amănunţită, în mod clar cheia problemei va fi găsită în centura centrală a ţărilor în curs de industrializare şi industrializate, întinzîndu-se tot mai mult în jurul emisferei nordice temperate, pentru că acestea acţionau ca locomotiva creşterii globale, atît ca producători, cît şi ca pieţe.

Aceste ţări formau acum o enormă masă productivă, crescînd şi extinzîndu-se rapid, în inima economiei mondiale. Ele includeau acum nu numai centrele majore şi minore ale industrializării de la jumătatea secolului, extinzîndu-se ele însele, în cea mai mare parte, cu o rată variind de la impresionant la aproape inimaginabil – Anglia, Germania, SUA, Franţa, Belgia, Elveţia, teritoriile cehe –, ci şi o nouă serie de regiuni în curs de industrializare: Scandinavia, Olanda, nordul Italiei, Ungaria, Rusia, chiar Japonia. Ele formau, de asemenea, un grup tot mai masiv de cumpărători pentru bunurile şi serviciile lumii: un grup care trăia tot mai mult din cumpărări, adică tot mai puţin dependent de economiile rurale tradiţionale. Definiţia obişnuită din secolul al nouăsprezecelea a "orăşeanului" era a unei persoane care trăia într-o localitate cu mai mult de două mii de locuitori. Totuşi, chiar dacă folosim un criteriu ceva mai puţin modest (5000), procentul de europeni din zona "dezvoltată" şi de nord-americani care trăiau în oraşe se ridicase, în jur de 1910, la 41 (de la 19 şi, respectiv, 14, în 1850) şi poate că 80% dintre orăşeni (comparativ cu două treimi, în 1850) trăiau în oraşe de peste 20.000 de locuitori; dintre aceştia, la rîndul lor, mai mult de jumătate trăiau în oraşe de peste 100.000 de locuitori, adică reprezentau un vast rezervor de clienţi[19].

Mai mult decît atît, mulţumită scăderilor de preţuri din timpul Crizei, aceşti clienţi aveau o cantitate mai mare de bani disponibilă pentru cheltuieli decît înainte, chiar ţinînd seama de scăderea salariilor reale de după 1900. Semnificaţia colectivă crucială a acestei acumulări de clienţi, chiar printre cei săraci, era recunoscută acum de către oamenii de afaceri. Dacă filozofii politici s-au temut de ridicarea maselor, agenţii de vînzări au salutat-o. Industria de publicitate, care s-a dezvoltat,

pentru prima dată, ca o forţă majoră în această perioadă, li se adresa. Vînzarea în rate, care este, în mare măsură, un produs al acestei perioade, era destinată să le permită oamenilor cu venituri mici să cumpere produse de folosinţă îndelungată. Iar arta şi industria cinematografică revoluţionară (vezi capitolul 9 mai jos) au crescut din nimic, în 1895, pînă la etalări ale bunăstării mai presus de visele de avariţie, în jur de 1915, şi pînă la producţii atît de costisitoare, ca spectacolele de operă ale prinţilor pentru cerşetor, şi totul datorită unui public care plătea în monede de cinci cenţi.

O singură cifră poate ilustra importanţa zonei "dezvoltate" a lumii la acea vreme. În ciuda dezvoltării remarcabile de noi regiuni şi economii de peste mări, în ciuda hemoragiei unei uriaşe şi fără precedent emigrări în masă, proporţia de europeni în populaţia lumii a crescut efectiv, în timpul secolului al nouăsprezecelea, iar rata ei de creştere s-a accelerat de la 7% pe an, în prima jumătate, 8%, în cea de-a doua, pînă la aproape 13%, în 1900-1913. Dacă adăugăm acestui continent urbanizat de potenţiali clienţi SUA şi cîteva economii de peste ocean, aflate în dezvoltare rapidă, dar mult mai mici, obţinem o lume "dezvoltată" de genul a aproape 15% din suprafaţa planetei, cuprinzînd cam 40% din locuitorii acesteia.

Aceste ţări formau, deci, majoritatea economiei mondiale. Între ele, constituiau 80% din piaţa internaţională. Mai mult decît atît, ele determinau dezvoltarea restului lumii, ale cărui economii căpătau amploare prin satisfacerea necesităţilor străine. Nu putem şti ce s-ar fi întîmplat cu Uruguay-ul sau Honduras-ul dacă ar fi fost lăsate să se descurce singure. (În orice caz, acest lucru era improbabil: Paraguay-ul încercase odată să părăsească piaţa mondială şi a fost silit prin masacre să revină în cadrul ei – cf. *Era Capitalului*, capitolul 4.) Ceea ce ştim cu siguranţă este că una producea carne de vită pentru că exista o piaţă pentru asta în Anglia, şi alta banane pentru că nişte comercianţi din Boston au socotit că americanii ar plăti ca să le mănînce. Unele asemenea economii-satelit o duceau mai bine decît altele, dar, cu cît o duceau mai bine, cu atît mai mare era beneficiul pentru economiile miezului central, pentru care o asemenea creştere însemna debuşee mai mari şi în creştere pentru exportul de bunuri şi de capital. Marina comercială mondială, a cărei creştere indică, în

mare, expansiunea economiei mondiale, rămăsese mai mult sau mai puţin statică, între 1860 şi 1890. Mărimea ei a fluctuat între 16 şi 20 milioane de tone. Între 1890 şi 1914, aproape că s-a dublat.

III

Cum putem rezuma atunci economia mondială a Erei Imperiului?

În primul rînd, după cum am văzut, era o economie cu baze mult mai largi, din punct de vedere geografic. Sectorul ei industrial şi în curs de industrializare a fost lărgit, în Europa, prin revoluţie industrială, în Rusia şi ţări ca Suedia şi Olanda, pînă atunci puţin atinse de ea, în afara evoluţiilor din America de Nord şi, deja într-o oarecare măsură, din Japonia. Piaţa internaţională a materiilor prime a crescut enorm – între 1880 şi 1913, comerţul internaţional cu aceste mărfuri aproape că s-a triplat –, şi aşa, deci, au făcut şi zonele dedicate producţiei, şi cele dedicate integrării pe piaţa mondială. Canada s-a alăturat principalilor producători mondiali de grîu după 1900, recolta ei crescînd de la o medie anuală de 52 milioane de baniţe, în anii '890, la una de 200 de milioane, în 1910-13[20]. În acelaşi timp, Argentina a devenit un important exportator de grîu – şi în fiecare an lucrătorii italieni, porecliţi "rîndunele" (*golondrinas*), traversau în ambele sensuri 10.000 de mile de Atlantic pentru a-i culege recolta. Economia Erei Imperiului a fost una în care Baku şi Bazinul Doneţk au devenit parte a geografiei industriale, cînd Europa exporta şi bunuri, şi fete în noi oraşe ca Johannesburg şi Buenos Aires, şi cînd operele erau construite pe oasele indienilor morţi în oraşe producătoare de cauciuc, situate la o mie de mile în susul Amazonului.

Rezultă, după cum s-a remarcat deja, că economia mondială era acum sensibil mai pluralistă decît înainte. Anglia a încetat să mai fie singura economie complet industrializată şi, într-adevăr, singura economie industrială. Dacă punem la un loc producţia industrială şi minieră (inclusiv construcţiile) din cele patru principale economii naţionale, în 1913, SUA furnizau 46% din acest total, Germania 23,5%, Marea Britanie 19,5%, iar Franţa 11%[21]. Era Imperiului, după cum vom vedea, a fost esenţialmente o epocă de rivalitate statală. Mai mult decît atît, relaţiile dintre lumea dezvoltată şi cea subdezvoltată erau, la rîndul

lor, mai variate şi mai complexe decît în 1860, cînd jumătate din toate exporturile din Asia, Africa şi America Latină fuseseră expediate într-o singură ţară, Anglia. În jurul anului 1900, partea britanică a scăzut la un sfert, iar exporturile Lumii a Treia către alte ţări vest-europene erau deja mai mari decît acelea către Anglia (31%)[22]. Era Imperiului nu mai era monocentrică.

Acest pluralism în creştere al economiei mondiale era, într-o oarecare măsură, mascat de dependenţa ei continuă, într-adevăr tot mai mare, de serviciile financiare, comerciale şi de transport naval ale Angliei. Pe de o parte, oraşul Londra era, mai mult ca oricînd, placa turnantă pentru tranzacţiile internaţionale de afaceri ale lumii, astfel încît numai serviciile lui comerciale şi financiare cîştigau aproape îndeajuns încît să compenseze marele deficit din balanţa comerţului de mărfuri (137 de milioane de lire sterline faţă de 142 de milioane, în 1906-1910). Pe de alta, ponderea enormă a investiţiilor străine britanice şi flota ei comercială întăreau şi mai mult locul central al ţării într-o economie mondială care depindea de Londra şi era bazată pe lira sterlină. Pe piaţa internaţională de capital, Anglia rămînea preponderent dominantă. În 1914, Franţa, Germania, SUA, Belgia, Olanda, Elveţia şi restul lor deţineau 56% din investiţiile mondiale de peste ocean; Anglia *singură* deţinea 44%[23]. În 1914, doar flota cu abur britanică era cu 12% mai mare decît toate flotele comerciale ale tuturor celorlalte state europene luate la un loc.

De fapt, locul central al Angliei a fost întărit, pentru moment, chiar de către dezvoltarea pluralismului mondial. Pentru că, pe măsură ce economiile aflate de curînd pe calea industrializării cumpărau mai multe materii prime din lumea subdezvoltată, acumulau, între ele, un deficit cu totul substanţial în comerţul lor cu acea lume. Numai Anglia a restabilit un echilibru global, importînd mai multe bunuri manufacturate de la rivalii ei, prin propriile exporturi industriale către lumea dependentă, dar, mai ales, prin masivul venit invizibil atît din serviciile internaţionale de afaceri (operaţiuni bancare, asigurări etc.), cît şi din venitul care ajungea la cel mai mare creditor al lumii din enormele sale investiţii externe. Relativul declin al Angliei i-a întărit, deci, poziţia financiară şi bunăstarea. Interesele industriei britanice şi

ale Londrei, pînă atunci îndeajuns de compatibile, au început să intre în conflict.

A treia caracteristică a economiei mondiale este, la prima vedere, cea mai evidentă: revoluţia tehnologică. Aceasta a fost, după cum o ştim cu toţii, perioada în care telefonul şi telegraful fără fir, fonograful şi cinematografia, automobilul şi aeroplanul au devenit parte a peisajului vieţii moderne, ca să nu mai amintim folosirea ştiinţei a înaltei tehnologii în scopuri casnice, prin intermediul unor produse ca aspiratorul de praf (1908) şi ca singurul medicament universal inventat vreodată, aspirina (1899). N-ar trebui să uităm nici de cea mai folositoare dintre maşinăriile perioadei, a cărei contribuţie la emanciparea umană a fost imediat recunoscută, şi anume de modesta bicicletă. Şi totuşi, înainte de a saluta această impresionantă recoltă de inovaţii ca pe o "a doua revoluţie industrială", să nu uităm că ea nu e aşa decît privind retrospectiv. Pentru contemporani, inovaţia majoră a constat în aducerea la zi a primei revoluţii industriale, prin îmbunătăţiri ale tehnologiei verificate a aburului şi fierului: prin oţel şi turbine. Din punct de vedere tehnologic, industriile revoluţionare bazate pe electricitate, chimia şi motorul cu ardere internă au început, desigur, să joace un rol major, mai ales în noile economii dinamice. La urma urmei, Ford a început să-şi fabrice Modelul T în 1907. Şi totuşi, ca să luăm numai Europa, între 1880 şi 1913 au fost construite tot atîtea mile de cale ferată ca şi în "epoca" iniţială a "căii ferate" dintre 1850 şi 1880. Franţa, Germania, Elveţia, Suedia şi Olanda şi-au dublat, mai mult sau mai puţin, reţelele de căi ferate în aceşti ani. Ultimul triumf al industriei britanice, monopolul efectiv în construcţia de nave, pe care Anglia şi l-a arogat între 1870 şi 1913, a fost cîştigat prin exploatarea resurselor primei revoluţii industriale. Deocamdată, noua revoluţie industrială mai degrabă a întărit-o decît a înlocuit-o pe cea veche.

A patra caracteristică a fost, după cum deja am văzut, o dublă transformare în structura şi în *modus operandi* ale întreprinderii capitaliste. Pe de o parte, au existat concentrarea de capital, dezvoltarea pe scară largă care i-au condus pe oameni să facă distincţie între "afaceri" şi "marile afaceri" (*Grossindustrie, Grossbanken, grande industrie*...), retragerea pieţei liberei concurenţe şi toate celelalte evoluţii care, în jurul anului 1900, i-au făcut pe analişti să bîjbîie după etichete generale

care să descrie ceea ce evident părea să fie o nouă fază a dezvoltării economice (vezi capitolul următor). Pe de alta, a existat încercarea sistematică de a raţionaliza producţia şi conducerea întreprinderii, prin aplicarea de "metode ştiinţifice" nu numai tehnologiei, ci şi organizării şi deciziei.

A cincea caracteristică a fost o transformare extraordinară pe piaţa bunurilor de larg consum: o schimbare atît în ceea ce priveşte cantitatea, cît şi calitatea. O dată cu creşterea populaţiei, a urbanizării şi a veniturilor reale, piaţa de masă, pînă atunci mai mult sau mai puţin limitată la alimente şi îmbrăcăminte, adică la necesităţile de bază ale subzistenţei, a început să domine industriile producătoare de bunuri de larg consum. Pe termen lung, aceasta a fost mai importantă decît creşterea sensibilă, în materie de consum, a claselor avute şi tihnite, ale căror modele de cereri nu s-au schimbat în mod deosebit. Fordul Model T, iar nu Rolls-Royce-ul a fost cel care a revoluţionat industria de maşini. Simultan, o tehnologie revoluţionară şi imperialismul au ajutat la crearea unei serii de bunuri şi servicii noi pentru piaţa de masă – de la aragaze, care s-au înmulţit, în această perioadă, în bucătăriile clasei muncitoare britanice, la bicicletă, cinematograf şi modesta banană, al cărei consum era practic necunoscut înainte de 1880. Una dintre cele mai evidente consecinţe a fost crearea mass-mediei care, pentru prima dată, şi-a meritat numele. Un ziar britanic ajungea, pentru prima dată, la o vînzare de un milion de exemplare în anii '890, iar unul francez în jur de 1900[24].

Toate acestea au implicat o transformare nu numai a producţiei, prin ceea ce a ajuns să fie numită acum "producţie de masă", dar şi a distribuţiei, inclusiv cumpărarea pe credit (mai ales în rate). Astfel, vînzarea ceaiului în pachete-standard de un sfert de livră a început în Anglia în 1884. Acest lucru avea să facă averile unor numeroşi magnaţi ai băcăniei, pornind de pe străzile dosnice ale clasei muncitoare din marile oraşe, cum ar fi Sir Thomas Lipton, ai cărui iaht şi bani i-au adus prietenia Regelui Eduard VII, un monarh renumit pentru atracţia lui pentru milionarii cheltuitori. Filialele lui Lipton s-au înmulţit de la nici una, în 1870, la cinci sute, în 1899[25].

Acest lucru s-a potrivit, de asemenea, în mod firesc, cu a şasea caracteristică a economiei: creşterea accentuată, şi absolută, şi relativă,

a sectorului terţiar al economiei, atît public, cît şi privat – munca în birouri, magazine şi alte servicii. Ca să luăm numai cazul Angliei, o ţară care, aflată pe culme, dominase economia mondială cu o proporţie ridicol de mică a muncii de birou: în 1851, existau 67.000 de funcţionari publici şi 91.000 de persoane în sectorul comercial, la un total de populaţie ocupată de aproximativ $9\frac{1}{2}$ milioane. În jurul anului 1881, existau deja 360.000 de persoane în sectorul comercial – încă aproape în întregime bărbaţi –, deşi doar 120.000 în sectorul public. Dar, în jurul anului 1911, comerţul oferea slujbe la aproape 900.000 de persoane, dintre care 17% femei, iar sectorul public se triplase. Angajaţii din sectorul comercial, ca procentaj din populaţia ocupată, se încinciseră din 1851. Vom lua în consideraţie consecinţele sociale ale acestei înmulţiri a "gulerelor albe" şi "mîinilor albe" în altă parte.

Caracteristica finală a economiei pe care o voi remarca aici este creşterea convergenţei dintre politică şi economie, adică rolul tot mai mare al guvernului şi sectorului public sau ceea ce ideologii cu convingeri liberale, ca avocatul A. V. Dicey, au văzut ca pe un avans ameninţător al "colectivismului" pe socoteala vechii, bunei şi solidei întreprinderi individuale sau voluntare. De fapt, era unul din simptomurile acelei retrageri a economiei de piaţă liberă, bazată pe concurenţă, care constituise idealul – şi, într-o anumită măsură, realitatea – capitalismului de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea. Într-un fel sau altul, după 1875 a existat un scepticism crescînd referitor la eficacitatea economiei de piaţă autonome şi auto-reglabile, celebra "mînă ascunsă" a lui Adam Smith, în lipsa unui oarecare ajutor din partea statului şi autorităţii publice. Mîna devenea vizibilă pe toate căile.

Pe de o parte, aşa cum vom vedea (capitolul 4), democratizarea politicii a împins adesea guverne reticente şi tulburate în direcţia politicilor de reformă şi bunăstare socială, ca şi în acţiuni politice menite să apere intereselor economice ale anumitor grupuri de votanţi, cum ar fi protecţionismul şi – oarecum mai puţin eficiente – măsurile împotriva concentrării economice, ca în SUA şi Germania. Pe de alta, rivalităţile politice dintre state şi concurenţa economică dintre unele grupuri naţionale de întreprinzători au fuzionat, contribuind astfel – după cum vom vedea – atît la fenomenul imperialismului, cît şi la geneza Primului Război Mondial. Ele au condus, accidental, şi la

dezvoltarea unor industrii, cum ar fi cea a armamentului, în care rolul guvernului era decisiv.

Fără îndoială, în timp ce rolul strategic al sectorului public putea fi crucial, ponderea lui reală în economie rămînea modestă. În ciuda înmulţirii exemplelor contrare – cum ar fi achiziţionarea de către guvernul britanic a unei participaţii în industria petrolieră din Orientul Mijlociu şi controlul acestuia asupra noii telegrafii fără fir, ambele cu semnificaţie militară, graba guvernului german de a naţionaliza părţi din industria naţională şi, mai presus de orice, politica sistematică de industrializare a guvernului rus, începînd din anii '890 –, nici guvernele, nici opinia publică nu se gîndeau la sectorul public ca la altceva decît ca la un fel de anexă minoră a economiei private, chiar ţinînd cont de dezvoltarea accentuată în Europa a administraţiei publice (mai ales locale) în domeniul utilităţilor şi serviciilor publice. Socialiştii n-au împărtăşit această credinţă în supremaţia sectorului privat, deşi acordau un oarecare credit economiei socializate. Probabil că s-au gîndit la asemenea întreprinderi municipale ca la un "socialism municipal", dar cea mai mare parte din ele era preluată de autorităţi care n-aveau nici intenţii şi nici măcar simpatii socialiste. Economiile moderne, controlate, organizate şi dominate în mare măsură de către stat, au fost produsul Primului Război Mondial. În orice caz, între 1875 şi 1914 ponderea cheltuielilor publice în produsele naţionale aflate în creştere rapidă ale celor mai multe ţări importante tindea să scadă: şi asta în ciuda creşterii puternice a cheltuielilor de pregătire de război[26].

Economia lumii "dezvoltate" a crescut şi s-a transformat în asemenea moduri. Cu toate acestea, ceea ce i-a surprins pe contemporani din lumea "dezvoltată" şi industrială chiar mai mult decît transformarea evidentă a economiei lor a fost succesul ei şi mai evident. Ei au trăit, în bună măsură, în vremuri înfloritoare. Chiar şi masele muncitoare au beneficiat de pe urma acestei expansiuni, cel puţin în măsura în care economia industrială din perioada 1875-1914 a fost extrem de intensivă în materie de forţă de muncă şi părea să furnizeze o cerere aproape nelimitată de muncă relativ necalificată sau printr-o pregătire de scurtă durată pentru bărbaţii şi femeile care asaltau oraşul şi industria. Acest lucru a fost cel care a permis afluxul de europeni care au emigrat în SUA ca să se integreze într-o lume industrială. Cu

toate acestea, dacă economia oferea locuri de muncă, ea nu oferea încă mai mult de o scădere modestă şi, adesea, minimă a sărăciei pe care majoritatea oamenilor muncii, în cea mai mare parte a istoriei, o priviseră ca pe destinul lor. În mitologia retrospectivă a claselor muncitoare, deceniile dinainte de 1914 nu figurează ca o epocă de aur, aşa cum se întîmplă în mitologiile bogătaşilor europeni şi chiar în cele ale mai modestelor clase de mijloc. Pentru acestea, *la belle époque* a fost, într-adevăr, paradisul care avea să fie pierdut după 1914. Pentru oamenii de afaceri şi pentru guvernele de după război, 1913 avea să fie punctul de referinţă permanentă, la care aspirau să se întoarcă dintr-o epocă de necazuri. Din perspectiva anilor înnoraţi şi tulburi de după război, momentele extraordinare ale ultimului avînt de dinainte de război păreau, retrospectiv, însorita "normalitate" la care aspirau, şi unii, şi alţii, să revină. În zadar. Pentru că, aşa cum vom vedea, chiar tendinţele din economia de dinainte de 1914 au fost cele care au făcut epoca atît de aurită pentru clasele de mijloc să se îndrepte către războiul mondial, revoluţie şi dezbinare, şi au exclus o reîntoarcere în paradisul pierdut.

Capitolul 3

ERA IMPERIULUI

Doar confuzia politică totală şi optimismul naiv pot împiedica recunoaşterea faptului că eforturile ineluctabile în extinderea comerţului, făcute de către toate naţiunile civilizate sub control burghez, după o perioadă trecătoare de concurenţă aparent paşnică, se apropie în mod clar de punctul în care numai puterea va decide partea fiecărei naţiuni în controlul economic al lumii şi, de aici, sfera de activitate a poporului ei, şi mai ales potenţialul cîştigurilor muncitorilor ei.

Max Weber, 1894[1]

"Cînd ajungeţi printre chinezi"... spune [Împăratul Germaniei], "aminţiţi-vă că sînteţi avangarda Creştinătăţii", spune el, "şi înfingeţi-vă baionetele în nesuferiţii păgîni de culoarea fildeşului pe careî i vedeţi", spune el. "Faceţi-l să înţeleagă ce înseamnă civilizaţia noastră occidentală. ... Şi dacă apare ocazia prin care să căpătăm ceva pămînt acolo, nu cumva să lăsaţi vreun francez sau vreun rus să vi-l ia."

Filozofia Domnului Dooley, 1900[2]

I

O economie mondială al cărei pas era stabilit de către centrul ei capitalist dezvoltat sau în curs de dezvoltare era foarte probabil să se transforme într-o lume în care "cei avansaţi" îi dominau pe "cei înapoiaţi"; pe scurt, într-o lume a imperiului. Dar, în mod paradoxal, epoca dintre 1875 şi 1914 poate fi numită Era Imperiului nu numai pentru că a dezvoltat un nou tip de imperialism, ci şi pentru un motiv mult mai de modă veche. A fost, probabil, perioada din istoria modernă a lumii în care numărul de conducători care se auto-denumeau oficial

astfel sau care erau consideraţi de către diplomaţii occidentali ca meritînd titlul de "împăraţi" a ajuns la punctul culminant.

În Europa, conducătorii Germaniei, Austriei, Rusiei, Turciei şi (în calitatea lor de stăpîni ai Indiei) Angliei revendicau acest titlu. Două dintre acestea (Germania şi Anglia/India) erau inventii ale anilor '870. Ele mai mult decît compensau dispariţia celui de-al "Doilea Imperiu" al lui Napoleon III din Franţa. În afara Europei, conducătorilor Chinei, Japoniei, Persiei şi – poate cu o parte mai mare de curtoazie diplomatică internaţională – Etiopiei şi Marocului le era atribuit de obicei acest titlu, în timp ce, pînă în 1889, un împărat american a supravieţuit în Brazilia. Unul sau doi "împăraţi" chiar şi mai obscuri s-ar mai fi putut adăuga pe listă. În 1918, cinci dintre aceştia dispăruseră. Astăzi (1987), singurul supravieţuitor titular al acestei societăţi selecte de supra-monarhi este conducătorul Japoniei, al cărui profil politic este slab şi a cărui influenţă politică e neglijabilă*.

Într-un sens mai puţin trivial, perioada de care ne ocupăm este, evident, epoca unui nou tip de imperiu, cel colonial. Supremaţia economică şi militară a ţărilor capitaliste fusese de multă vreme o ameninţare serioasă, dar nu fusese întreprinsă nici o încercare sistematică de a o transpune într-o cucerire, anexare sau administrare oficială, între sfîrşitul secolului al optsprezecelea şi ultimul pătrar al secolului al nouăsprezecelea. Între 1880 şi 1914, aceasta a fost făcută, şi majoritatea lumii din afara Europei şi a celor două Americi a fost împărţită oficial în teritorii aflate sub conducerea oficială sau sub dominaţia politică neoficială a unuia sau a altuia dintr-o mînă de state: în principal Anglia, Franţa, Germania, Italia, Olanda, Belgia, SUA şi Japonia. Victimele acestui proces erau, într-o oarecare măsură, vechile imperii europene pre-industriale supravieţuitoare ale Spaniei şi Portugaliei, primul – în ciuda încercărilor de a extinde teritoriul aflat sub controlul său în Africa de Nord-Vest – mai mult decît ultimul. Oricum, supravieţuirea principalelor teritorii portugheze din Africa (Angola şi Mozambicul), care aveau să reziste mai mult decît alte colonii imperialiste, s-a datorat în primul rînd incapacităţii rivalilor moderni

* Sultanul Marocului preferă titlul de "rege". Nici unul din ceilalţi mini-sultani supravieţuitori din lumea islamică n-ar fi sau n-ar putea fi considerat "rege al regilor".

ai acestora de a cădea de acord asupra modului exact de a le împărți între ei. Nici un fel de rivalități similare n-au salvat rămășițele Imperiului Spaniol din cele două Americi (Cuba, Puerto Rico) și din Pacific (Filipinele) de SUA, în 1898. Din punct de vedere nominal, cele mai multe din marile imperii tradiționale ale Asiei au rămas independente, deși puterile occidentale și-au tăiat în ele "zone de influență" sau chiar de administrare directă care puteau (ca în acordul anglo-rus asupra Persiei, din 1907) să acopere întregul lor teritoriu. În fapt, neajutorarea lor militară și politică era de la sine înțeleasă. Independența lor se baza fie pe avantajul lor ca state-tampon (ca în Siam – acum Thailanda –, care separa zonele britanică și franceză din Asia de Sud-Est, sau Afghanistan, care despărțea Anglia de Rusia), fie pe incapacitatea puterilor imperiale rivale de a cădea de acord asupra unei formule de împărțire, fie pe mărimea lor redusă. Singurul stat ne-european care a rezistat cu succes cuceririi coloniale oficiale, atunci cînd aceasta a fost încercată, a fost Etiopia, care a ținut în șah Italia, cel mai slab dintre statele imperiale.

Două regiuni principale ale lumii erau, din motive practice, divizate în întregime: Africa și Pacificul. N-a fost lăsat nici un stat independent în Pacific, acum în totalitate împărțit între britanici, francezi, germani, olandezi, SUA și – încă la scară modestă – Japonia. În jurul anului 1914, cu excepția Etiopiei, a neînsemnatei republici vest-africane a Liberiei și a acelei părți din Maroc care încă rezista cuceririi complete, Africa aparținea în întregime imperiilor britanic, francez, german, belgian, portughez și, marginal, celui spaniol. Asia, după cum am văzut, păstra o zonă vastă și nominal independentă, deși imperiile europene mai vechi s-au extins și și-au rotunjit marile lor posesiuni – Anglia prin anexarea Birmaniei la imperiul său indian și prin instaurarea sau întărirea zonei de influență în Tibet, Persia și regiunea Golfului Persic, Rusia prin înaintarea în Asia Centrală și (cu mai puțin succes) în Siberia de la Pacific și Manciuria, olandezii prin instaurarea unui control mai ferm în regiunile periferice ale Indoneziei. Două imperii practic noi au fost întemeiate prin cucerirea franceză a Indochinei, inițiată în perioada lui Napoleon III, și, de către japonezi, pe socoteala Chinei, în Coreea și Taiwan (1895) și, mai tîrziu, mai modest, pe socoteala Rusiei (1905). Doar o singură regiune a globului a rămas substanțial neafectată

de acest proces de împărţire. În 1914, cele două Americi erau ceea ce fuseseră în 1875 sau, în această privinţă, în 1820, o salbă unică de republici suverane, cu excepţia Canadei, insulelor caraibiene şi a unor părţi din litoralul caraibian. Cu excepţia SUA, statutul lor politic făcea arareori impresie asupra altcuiva în afara vecinilor. Era de la sine înţeles că, din punct de vedere economic, ele erau teritorii dependente ale lumii dezvoltate. Totuşi, nici măcar SUA, care îşi afirmau tot mai mult hegemonia politică şi militară în această regiune vastă, n-au încercat în mod serios s-o cucerească şi s-o guverneze. Singurele lor anexări directe s-au limitat la Puerto Rico (Cubei i s-a permis o independenţă recunoscută nominal) şi la o fîşie îngustă de-a lungul noului Canal Panama, care făcea parte dintr-o altă republică mică şi independentă doar cu numele, desprinsă din mai marea Columbie în acest scop printr-o revoluţie locală aranjată. În America Latină, dominaţia economică şi astfel de întoarceri politice de arme, atunci cînd era nevoie, erau dirijate fără o cucerire oficială. Cele două Americi erau, desigur, singura regiune importantă a globului în care nu exista nici o rivalitate serioasă între marile puteri. Cu excepţia britanicilor, nici un stat european nu poseda mai mult decît rămăşiţele împrăştiate (mai ales caraibiene) ale imperiului colonial din secolul al optsprezecelea, care n-aveau prea mare importanţă economică sau de alt ordin. Nici britanicii, nici oricine altcineva n-au găsit un motiv bun pentru a se opune SUA, ca reacţie la ameninţarea Doctrinei Monroe*.

Această împărţire a lumii între o mînă de state, care dă titlul volumului de faţă, a fost cea mai spectaculoasă expresie a acelei divizări tot mai mari a globului în puternici şi slabi, în "avansaţi" şi "înapoiaţi" pe care am remarcat-o deja. Era, de asemenea, izbitor de nouă. Între 1876 şi 1915, cam un sfert din suprafaţa terestră a globului a fost distribuită sau redistribuită sub formă de colonii între o jumătate de duzină de state. Anglia şi-a mărit teritoriile cu aproape 4 milioane de

* Această doctrină, afirmată pentru prima dată în 1823 şi ulterior repetată şi detaliată de guvernele Statelor Unite, exprima ostilitatea faţă de orice continuare a colonizării sau a intervenţiei politice a puterilor europene în emisfera occidentală. Aceasta avea să însemne mai tîrziu că SUA erau singura putere cu dreptul de a interveni oriunde în acea emisferă. Pe măsură ce SUA deveneau mai puternice, Doctrina Monroe era luată tot mai în serios de statele europene.

mile pătrate, Franţa cu aproape 3,5 milioane, Germania a dobîndit mai mult de 1 milion, Belgia şi Italia doar sub 1 milion fiecare. SUA au căpătat cam 100.000, în principal de la Spania, Japonia cam tot pe atît de la China, Rusia şi Coreea. Vechile colonii africane ale Portugaliei s-au extins cu aproximativ 300.000 de mile pătrate; Spania, în timp ce era o învinsă categoric (în faţa SUA), reuşea totuşi să obţină nişte teritorii stîncoase în Maroc şi Sahara Occidentală. Creşterea imperială a Rusiei e mai dificil de măsurat, pentru că s-a desfăşurat, toată, în teritorii învecinate şi a continuat politica de expansiune teritorială seculară a statului ţarist; mai mult decît atît, aşa cum vom vedea, Rusia a pierdut unele teritorii în favoarea Japoniei. Dintre imperiile coloniale majore, numai olandezii au eşuat sau au refuzat să dobîndească teritorii noi, cu excepţia extinderii controlului lor efectiv asupra insulelor indoneziene pe care le "stăpîniseră" oficial de multă vreme. Dintre cele minore, Suedia şi-a lichidat singura colonie rămasă, o insulă din Indiile de Vest, vînzînd-o Franţei, iar Danemarca era pe cale de a face acelaşi lucru – păstrînd numai Islanda şi Groenlanda ca teritorii dependente.

Ce e mai spectaculos nu este, în mod necesar, şi mai important. Cînd analiştii scenei mondiale de la sfîrşitul anilor '890 au început să studieze ceea ce părea, în mod evident, o nouă fază în modelul general de dezvoltare naţională şi internaţională, sensibil diferită de lumea liberală a comerţului liber şi a liberei concurenţe de la mijlocul secolului, ei au văzut în crearea imperiilor coloniale numai unul din aspectele ei. Analiştii ortodocşi au crezut că disting, în termeni generali, o nouă epocă de expansiune naţională în care (după cum am sugerat) elementele politice şi economice nu mai erau clar separabile, iar statul juca un rol tot mai activ şi crucial atît pe plan intern, cît şi extern. Analiştii heterodocşi au studiat-o, într-un mod specific, ca pe o nouă fază a evoluţiei capitaliste, apărută din diferitele tendinţe pe care le-au distins în această evoluţie. Cea mai influentă dintre aceste analize asupra a ceea ce avea să fie numit în curînd "imperialism", broşura lui Lenin din 1916, nu lua efectiv în considerare "împărţirea lumii între marile puteri" pînă în cel de-al şaselea din cele zece capitole ale sale[3].

Fără îndoială, dacă colonialismul era numai un aspect al unei schimbări mai generale în problemele mondiale, el era de departe cel mai izbitor la modul imediat. El constituia punctul de plecare pentru

analizele mai profunde, pentru că nu încape nici o îndoială că vocabula "imperialism" a devenit pentru prima oară parte a vocabularul politic şi jurnalistic în timpul anilor '890, în cursul dezbaterilor legate de cucerirea colonială. Mai mult decît atît, atunci şi-a dobîndit dimensiunea economică pe care, ca şi concept, n-a mai pierdut-o niciodată. Acesta e motivul pentru care referirile la formele antice de expansiune politică şi militară pe care se bazează termenul sînt fără sens. Împăraţii şi imperiile erau vechi, dar imperialismul era întru totul nou. Cuvîntul (care nu apare în scrierile lui Karl Marx, care a murit în 1883) a intrat pentru prima dată în politica Angliei în anii '870 şi era încă privit ca un neologism la sfîrşitul acelui deceniu. A explodat în uzul general în anii '890. În jurul anului 1900, atunci cînd intelectualii au început să scrie cărţi despre el, era, ca să-l citäm pe unul dintre primii dintre ei, liberalul britanic J. A. Hobson, "pe buzele tuturor ... şi folosit ca să desemneze cea mai puternică mişcare din politica curentă a lumii occidentale"[4]. Pe scurt, era un termen nou născocit pentru a descrie un fenomen nou. Acest fapt evident e suficient ca să respingă una din numeroasele şcoli din dezbaterea încordată şi cu o mare încărcătură ideologică asupra "imperialismului", şi anume pe aceea care afirmă că acesta nu reprezenta nimic nou, poate că era adevărat că nu constituia decît o rămăşiţă precapitalistă. A fost, în orice caz, perceput ca nou şi a fost pus în discuţie ca o noutate.

Disputele care înconjură acest subiect ultrasensibil erau atît de pătimaşe, dense şi confuze încît prima sarcină a istoricului este să le descîlcească, astfel încît fenomenul real să poată fi privit separat. Pentru că majoritatea dezbaterilor n-au fost despre ceea ce s-a întîmplat în lumea perioadei 1875-1914, ci despre marxism, un subiect care este capabil să dea naştere la resentimente puternice; fiindcă, aşa cum s-a întîmplat, analiza (extrem de critică) a imperialismului în versiunea lui Lenin avea să devină esenţială pentru marxismul revoluţionar al mişcărilor comuniste, după 1917, şi pentru mişcările revoluţionare ale "lumii a treia". Ceea ce a dat dezbaterii o ascuţime specială este faptul că o parte a lui pare să aibă un uşor avantaj încorporat, pentru care acei susţinători şi opozanţi ai imperialismului au sărit unii la gîtul altora începînd din anii '890, cuvîntul însuşi căpătînd treptat, şi acum este improbabil s-o piardă, o coloratură peiorativă. Spre deosebire de

"democraţie", pe care chiar duşmanilor săi le face plăcere s-o afirme, datorită conotaţiilor ei favorabile, "imperialismul" este, de obicei, ceva care trebuie dezaprobat şi, prin urmare, făptuit de alţii. În 1914, o mulţime de politicieni erau mîndri să se autointituleze imperialişti, dar, în decursul secolului nostru, ei au dispărut, practic, din vedere.

Miezul analizei leniniste (care s-a bazat, în mod deschis, pe o mulţime de autori contemporani, atît marxişti, cît şi nemarxişti) consta din faptul că noul imperialism avea rădăcini economice într-o fază nouă specifică a capitalismului, care, printre altele, ducea la "împărţirea teritorială a lumii între marile puteri capitaliste" într-un grup de colonii oficiale şi neoficiale şi de sfere de influenţă. Aceste rivalităţi dintre puterile capitaliste care au condus la această divizare au generat şi Primul Război Mondial. Nu e nevoie să discutăm aici mecanismele specifice prin care "capitalismul monopolist" a dus la colonialism – opiniile asupra acestui lucru diferă chiar şi printre marxişti – sau extinderea mai recentă a unor asemenea analize la o "teorie a dependenţei" mai largă, la sfîrşitul secolului al douăzecilea. Toate presupun, într-un fel sau altul, că expansiunea economică peste mări şi exploatarea lumii de peste mări au fost cruciale pentru ţările capitaliste.

A critica aceste teorii n-ar fi deosebit de interesant şi ar fi nerelevant în prezentul context. Ce trebuie reţinut este pur şi simplu că analiştii nemarxişti ai imperialismului au avut tendinţa de a afirma opusul a ceea ce au spus marxiştii, şi, prin asta, au făcut ca subiectul să se complice şi mai mult. Ei au avut tendinţa de a nega orice legătură specifică între imperialismul de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea şi din secolul al douăzecilea cu capitalismul în general sau cu faza specifică a acestuia, care, după cum am văzut, părea să apară la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea. Ei au negat faptul că imperialismul ar fi avut rădăcini economice importante, că le-a produs beneficii, din punct de vedere economic, ţărilor imperiale, lăsînd la o parte faptul că exploatarea zonelor înapoiate a fost, în orice caz, esenţială pentru capitalism şi că a avut efecte negative asupra economiilor coloniale. Ei au afirmat că imperialismul n-a condus la rivalităţi de nerezolvat între puterile imperiale şi că n-a avut semnificaţii serioase asupra originii Primului Război Mondial. Respingînd explicaţiile economice, ei s-au

concentrat asupra celor psihologice, ideologice, culturale şi politice, deşi, de obicei, îngrijindu-se să evite teritoriul periculos al politicii interne, de vreme ce şi marxiştii tindeau să pună accentul pe avantajele, pentru clasele conducătoare metropolitane, ale politicilor şi propagandei imperialiste care, printre altele, au contracarat recurgerea tot mai amplă la clasele muncitoare din partea mişcărilor sindicale de masă. Unele din aceste contraatacuri s-au dovedit puternice şi eficiente, deşi cîteva asemenea direcţii de argumentare erau reciproc incompatibile. În fapt, o mare parte din literatura teoretică de început a anti-imperialismului nu e de reţinut. Dar dezavantajul literaturii anti-anti-imperialiste este că nu explică, de fapt, conjunctura evoluţiilor economice şi politice, naţionale şi internaţionale, pe care contemporanii din jurul anului 1900 le-au găsit atît de izbitoare, încît au căutat o explicaţie cuprinzătoare pentru ele. Ea nu explică de ce contemporanii simţeau că "imperialismul", la acea vreme, era şi o noutate, şi o evoluţie *centrală* din punct de vedere istoric. Pe scurt, o mare parte din această literatură se mărgineşte să nege fapte care erau îndeajuns de evidente la acea vreme şi încă sînt.

Lăsînd la o parte leninismul şi anti-leninismul, primul lucru pe care trebuie să-l restabilească istoricul este faptul evident, pe care nimeni în anii '890 nu l-ar fi negat, că împărţirea globului avea o dimensiune economică. A demonstra asta nu înseamnă să explici totul despre imperialismul perioadei. Evoluţia economică nu este un fel de ventriloc, iar restul istoriei manechinul ei. În această privinţă, nici măcar cel mai fixist om de afaceri, care nu urmăreşte decît profitul, să zicem, din minele de aur şi diamante din Africa de Sud, nu poate fi tratat vreodată exclusiv ca o maşină de produs bani. El nu era imun la apelurile politice, emoţionale, ideologice, patriotice sau chiar rasiale, care erau atît de clar asociate cu expansiunea imperialistă. Fără îndoială, dacă poate fi stabilită vreo legătură economică între tendinţele dezvoltării economice din centrul capitalist al globului de la acel moment şi extinderea lui spre periferie, devine mult mai puţin plauzibil să aşezi întreaga greutate a explicaţiei asupra motivaţiilor imperialismului care n-au o legătură intrinsecă cu penetrarea şi cucerirea lumii ne-occidentale. Şi chiar cele care par să aibă una, cum ar fi calculele strategice ale puterilor rivale, trebuie analizate ţinînd cont de dimensiunea economică. Chiar politi-

ca actuală din Orientul Mijlociu, care e departe de a putea fi explicată numai pe baza unor simple temeiuri economice, nu poate fi discutată în mod realist fără a lua în consideraţie petrolul.

Acum, faptul major referitor la secolul al nouăsprezecelea este crearea unei singure economii globale, ajungînd treptat în cele mai îndepărtate colţuri ale lumii, a unei reţele tot mai dense de tranzacţii economice, comunicaţii şi mişcări de bunuri, bani şi oameni, legînd una de alta ţările dezvoltate de lumea nedezvoltată (vezi *Era Capitalului*, capitolul 3). Fără aceasta, nu exista nici un motiv special pentru care statele europene să fi avut un interes mai mult decît efemer în treburile, să zicem, din Bazinul Congo sau să se fi implicat în dispute diplomatice în legătură cu cine ştie ce atol din Pacific. Această globalizare a economiei nu era nouă, deşi se accelerase considerabil în deceniile de la mijlocul secolului. A continuat să se dezvolte – mai puţin izbitor, în termeni relativi, dar mai masiv, în termeni de volum şi cifre – între 1875 şi 1914. Exporturile europene crescuseră, într-adevăr, de mai bine de patru ori, între 1848 şi 1875, în timp ce doar s-au dublat, de atunci şi pînă în 1915. Dar marina comercială a lumii nu crescuse, între 1840 şi 1870, decît de la 10 la 16 milioane de tone, în vreme ce, în următorii patruzeci de ani, s-a dublat, la fel cum reţeaua mondială de cale ferată s-a extins de la ceva mai mult de 200.000 de kilometri (1870) la peste 1 milion de kilometri, chiar înainte de Primul Război Mondial.

Această strînsă reţea de transport i-a atras chiar şi pe cei înapoiaţi şi, pînă atunci, marginali în lumea economică, şi a creat un nou interes printre vechile centre de bunăstare şi dezvoltare faţă de aceste zone îndepărtate. Într-adevăr, acum, cînd erau accesibile, multe din aceste regiuni păreau, la prima vedere, să nu fie decît extinderi potenţiale ale lumii dezvoltate, care începeau deja să fie colonizate şi dezvoltate de bărbaţi şi femei de stirpe europeană, nimicind sau îndepărtînd locuitorii băştinaşi, dînd naştere la oraşe şi, fără îndoială, la momentul potrivit, la civilizaţia industrială: SUA de la vest de Mississippi, Canada, Australia, Noua Zeelandă, Africa de Sud, Algeria, conul sudic al Americii de Sud. Previziunea, după cum vom vedea, nu s-a îndeplinit. Fără îndoială, deşi adesea îndepărtate, asemenea zone erau, în minţile contemporanilor, distincte de celelalte regiuni unde, din considerente climatice, colonizarea de către albi era neatractivă, dar unde – spre a

cita un guvernator imperial în funcţie, la acea vreme – "europenii pot veni în număr mic, cu capitalurile, energia şi cunoştinţele lor pentru a dezvolta un comerţ dintre cele mai rentabile şi pentru a obţine produsele necesare uzului civilizaţiei sale avansate"[5].

Pentru că acea civilizaţie avea acum nevoie de exotic. Dezvoltarea tehnologică se baza acum pe materii prime care, din motive de climă sau de hazard geologic, se găseau exclusiv sau din abundenţă în locuri îndepărtate. Motorul cu ardere internă, acel produs tipic al perioadei, se baza pe petrol şi cauciuc. Petrolul provenea încă, preponderent, din SUA şi Europa (Rusia şi, la mare distanţă în urma ei, România), dar deja cîmpurile petrolifere din Orientul Mijlociu erau subiectul unor intense confruntări diplomatice şi tocmeli. Cauciucul era exclusiv un produs tropical, extras prin exploatarea atroce a băştinaşilor din pădurile tropicale din Congo şi Amazon, ţinta protestelor anti-imperialiste timpurii şi justificate. La timpul cuvenit, a fost cultivat intensiv în Malaezia. Cositorul provenea din Asia şi America de Sud. Metalele neferoase, de o importanţă pînă atunci neglijabilă, au devenit esenţiale pentru aliajele de oţel cerute de tehnologia vitezelor ridicate. Unele dintre acestea erau disponibile la discreţie în lumea dezvoltată, mai ales în SUA, dar altele nu erau. Noile industrii, electrică şi a automobilelor, tînjeau după unul din cele mai vechi metale, cuprul. Rezervele majore ale acestuia şi eventualii producătorii se găseau în ceea ce sfîrşitul secolului al douăzecilea numea Lumea a Treia: Chile, Peru, Zair, Zambia. Şi, bineînţeles, exista cererea constantă şi niciodată satisfăcută de metale preţioase, care, în această perioadă, a transformat Africa de Sud în, de departe, cel mai mare producător de aur din lume, ca să nu mai amintim avuţia ei de diamante. Minele erau principalii pionieri în deschiderea lumii în faţa imperialismului şi cei mai eficienţi, deoarece profiturile lor erau îndeajuns de senzaţionale ca să justifice şi construcţia căilor ferate de alimentare.

Oarecum separat de cererile pentru o nouă tehnologie, creşterea consumului de masă în ţările metropolitane a produs o piaţă a produselor alimentare aflată într-o expansiune rapidă. Ca volum absolut, aceasta era dominată de produsele alimentare de bază din zona temperată, grîne şi carne, produse acum ieftine şi în mari cantităţi în cîteva regiuni ale coloniilor europene – în America de Nord şi de Sud,

Rusia şi Australasia. Dar a şi transformat piaţa pentru produsele cunoscute de multă vreme şi în mod caracteristic (cel puţin în germană) ca "produse coloniale", şi vîndute de băcanii lumilor dezvoltate: zahăr, ceai, cafea, cacao şi derivaţii ei. O dată cu transportul rapid şi conservarea, fructele tropicale şi subtropicale au devenit disponibile: ele au făcut posibilă "republica bananieră".

Britanicii, care consumaseră 1,5 livre de ceai pe cap de locuitor în anii '840 şi 3,26 în anii '860, consumau 5,7 livre în anii '890 – dar aceasta reprezenta un import mediu anual de 224 de milioane de livre, comparativ cu mai puţin de 98 de milioane în anii '860 şi aproximativ 40 milioane în anii '840. În vreme ce britanicii au renunţat la puţinele ceşti de cafea pe care le băuseră pînă atunci pentru a-şi umple ceainicele din India şi Ceylon (Sri Lanka), americanii şi germanii importau cafea în cantităţi tot mai spectaculoase, în special din America Latină. La începutul anilor '900, familiile din New York consumau o livră de cafea pe săptămînă. Fabricile de băuturi şi ciocolată Quaker, potrivite pentru distribuţia băuturilor răcoritoare nealcoolice, îşi aduceau materia primă din Africa de Vest şi din America de Sud. Şireţii oameni de afaceri din Boston care au fondat United Fruit Company, în 1885, au creat imperii private în Caraibe pentru a aproviziona America cu pînă nu demult neînsemnata banană. Fabricile de săpun, exploatînd piaţa care demonstrase pentru prima dată, pe deplin, capacităţile noii industrii de publicitate, s-a îndreptat către uleiurile vegetale din Africa. Plantaţiile, latifundiile şi fermele au fost cel de-al doilea pilon al economiilor imperiale. Comercianţii şi financiarii metropolitani l-au format pe cel de-al treilea.

Aceste evoluţii n-au schimbat forma şi caracterul ţărilor industrializate sau în curs de industrializare, deşi au creat noi ramuri ale marilor afaceri, ale căror destine erau strîns legate de acelea ale unor părţi specifice ale globului, ca în cazul companiilor de petrol. Dar ele au transformat restul lumii, în măsura în care l-au metamorfozat într-un complex de teritorii coloniale şi semicoloniale, care deveneau tot mai mult producători specializaţi pentru una sau două materii prime pentru exportul pe piaţa mondială, de ale cărei capricii erau cu totul dependente. Malaezia însemna tot mai mult cauciuc şi cositor, Brazilia cafea, Chile nitraţi, Uruguay carne, Cuba zahăr şi ţigări de foi.

De fapt, cu excepţia SUA, pînă şi coloniile albilor au eşuat în materie de industrializare (în acest stadiu) pentru că şi ele erau prinse în această cuşcă a specializării internaţionale. Puteau deveni nemăsurat de prospere, chiar după standardele europene, mai ales cînd erau locuite de imigranţi europeni liberi şi, în general, combativi, cu musculatură politică în adunările alese, al căror radicalism democratic putea fi formidabil, deşi acesta se bloca imediat atunci cînd era vorba de includerea băştinaşilor*. Un european care ar fi dorit să emigreze în vremea Erei Imperiului ar fi făcut, probabil, mai bine să se mute în Australia, Noua Zeelandă, Argentina sau Uruguay decît oriunde altundeva, inclusiv în SUA. Toate aceste ţări au făcut să crească partide sau chiar guvernări muncitoreşti şi radical-democratice şi ambiţioase sisteme de bunăstare şi securitate socială publică (Noua Zeelandă, Uruguay), cu mult înainte ca statele europene s-o fi făcut. Dar ei au procedat astfel ca anexe ale economiei industriale europene (adică, în esenţă, britanică), şi, prin urmare, nu le renta – sau, în orice caz, intereselor angajate în exportul de materii prime – să se industrializeze. Nu că metropolele ar fi privit cu ochi buni industrializarea lor. Indiferent de retorica oficială, funcţia coloniilor şi teritoriilor dependente neoficiale era aceea de a completa economiile metropolitane, şi nu de a concura cu acestea.

Teritoriile dependente care nu aparţineau de ceea ce s-a numit "capitalism colonial" (alb) n-o duceau prea bine. Interesul lor economic consta din îmbinarea resurselor cu o forţă de muncă ce, fiind alcătuită din "băştinaşi", costa puţin şi putea fi menţinută ieftin. Fără îndoială, oligarhiile de latifundiari şi de negustori compradori – locali, aduşi din Europa sau şi una, şi alta – şi, unde le aveau, guvernele lor, au beneficiat pe întreaga lungime a perioadei de expansiune seculară pentru exportul materii prime din regiunea lor, perioadă întreruptă numai de crize scurte, deşi uneori (ca în Argentina, în 1890) dramatice, generate de ciclul comercial, supraspeculaţie, război şi pace. Totuşi, deşi Primul Război Mondial a dislocat unele din pieţele lor, producătorii dependenţi au fost la distanţă de el. Din punctul lor

* De fapt, democraţia albă îi excludea, de obicei, de la beneficiile cîştigate pentru cei cu pielea albă sau chiar refuza să-i ia în considere ca pe nişte fiinţe umane pe de-a-ntregul.

de vedere, Era Imperiului, care a început la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, a durat pînă la Marea Criză din 1929-1933. La fel, în cursul aceste perioade ei aveau să devină tot mai vulnerabili, pe măsură ce averile lor erau tot mai mult în funcţie de preţul cafelei (care, în jurul anului 1914, producea deja 58% din valoarea exporturile braziliene şi 53% din a celor columbiene), al cauciucului şi cositorului, al cacao, cărnii de vită sau lînii. Dar pînă la prăbuşirea supremă a preţului materiilor prime din timpul crizei din 1929, această vulnerabilitate nu părea a fi de mare importanţă pe termen lung, comparativ cu expansiunea aparent nelimitată a exporturilor şi creditelor. Dimpotrivă, aşa cum am văzut, înainte de 1914 termenii comerţului păreau a lucra în favoarea producătorilor de materii prime.

Fără îndoială, importanţa economică tot mai mare a unor asemenea zone pentru economia mondială nu explică de ce, printre altele, a trebuit să existe o grabă a statelor industriale de frunte de a împărţi globul în colonii şi sfere de influenţă. Analiza antiimperialistă a imperialismului a sugerat diferite motive pentru care trebuia să se întîmple acest lucru. Cel mai cunoscut dintre ele, presiunea capitalului pentru investiţii mai profitabile decît s-ar fi putut asigura acasă, siguranţa investiţiei faţă de concurenţa capitalului străin, este cel mai puţin convingător. De vreme ce exporturile de capital britanice s-au extins enorm în ultima treime a secolului şi, într-adevăr, venitul din asemenea investiţii a devenit esenţial pentru balanţa britanică de plăţi, era destul de natural ca "noul imperialism" să fie asociat cu exporturile de capital, după cum a făcut J. A. Hobson. Dar nu se poate nega că, în realitate, foarte puţin din acest flux masiv s-a îndreptat către noile imperii coloniale: cele mai multe din investiţiile străine britanice au mers spre coloniile de albi, în general mai vechi, care se dezvoltau rapid şi care aveau să fie în curînd recunoscute ca "dominioane" practic independente (Canada, Australia, Noua Zeelandă, Africa de Sud), şi spre cele care puteau fi numite dominioane "onorifice", cum ar fi Argentina şi Uruguay-ul, ca să nu mai amintim SUA. Mai mult decît atît, majoritatea unor asemenea investiţii (76 la sută, în 1913) au luat forma de împrumuturi publice pentru căi ferate şi servicii publice, care rentau, cu siguranţă, mai mult decît investiţiile în datoria guvernului britanic – o medie de 5 la sută faţă de una de 3 la sută – dar erau, la fel de sigur, mai puţin rentabile

decît profiturile capitalului industrial de acasă, exceptîndu-i, fără îndoială, pe bancherii care le aranjau. Ele erau presupuse ca fiind nişte investiţii mai degrabă sigure decît de înalt randament. Nimic din asta nu înseamnă că nu erau dobîndite colonii pentru că un anumit grup de investitori nu era pregătit să întreprindă un masacru sau să se ridice în apărarea investiţiilor deja făcute. Indiferent de ideologie, cauza Războiului Bur a fost aurul.

O cauză generală mai convingătoare a expansiunii coloniale a fost căutarea de pieţe. Faptul că aceasta a fost adesea o decepţie e nerelevant. Era foarte răspîndită convingerea că "supraproducţia" Marii Crize putea fi rezolvată printr-un vast flux de exporturi. Oamenii de afaceri, întotdeauna înclinaţi să umple spaţiile goale de pe harta comerţului mondial cu mari numere de potenţiali clienţi, vor fi căutat, în mod firesc, asemenea zone neexploatate: China a fost o regiune care a bîntuit imaginaţia agenţilor de vînzări – ce-ar fi dacă fiecare din cei 300 de milioane de chinezi ar cumpăra măcar o cutie de conserve? –, iar Africa, continentul necunoscut, a fost o alta. Camerele de Comerţ din oraşele britanice, de la începutul anilor de criză '880, erau ultragiate la gîndul că negocierile diplomatice i-ar fi putut exclude pe comercianţii lor de la accesul în Bazinul Congo, care era considerat ca oferind perspective de vînzări colosale, cu atît mai mult cu cît lua forma unei propuneri de plată din partea acelui om de afaceri încoronat, Regele Leopold II al Belgienilor[7]. (După cum se ştie, metoda lui preferată, cea de exploatare prin muncă forţată, nu era destinată să încurajeze mari achiziţii *per capita*, chiar atunci cînd nu diminua efectiv numărul clienţilor prin tortură şi masacru).

Dar punctul dificil al situaţiei economiei globale era că un număr de economii dezvoltate a simţit simultan nevoia de noi pieţe. Dacă erau îndeajuns de puternice, idealul lor era "uşa deschisă" pe pieţele lumii subdezvoltate; dacă nu erau destul de puternice, sperau să acapareze pentru ele teritorii care, în virtutea faptului că le aveau în proprietate, ar fi acordat afacerilor naţionale o poziţie de monopol sau, cel puţin, un avantaj substanţial. Împărţirea zonelor neocupate din Lumea a Treia a fost consecinţa logică a acestui fapt. Într-un fel, aceasta era o prelungire a protecţionismului care a cîştigat teren aproape pretutindeni, după 1879 (vezi capitolul anterior). "Dacă n-aţi fi fost nişte protecţionişti atît

de încăpăţînaţi", îi spunea premierul britanic ambasadorului francez, în 1897, "nu ne-aţi fi găsit atît de activi în a anexa teritorii"[8]. În această măsură, "noul imperialism" era sub-produsul natural al unei economii internaţionale bazate pe rivalitatea cîtorva economii industriale concurente, intensificată de presiunile economice din anii '880. Nu urmează de aici că orice colonie în parte ar fi fost de aşteptat să se transforme singură într-un Eldorado, deşi asta a fost realmente ceea ce s-a întîmplat în Africa de Sud, care a devenit cel mai mare producător de aur al lumii. Coloniile puteau pur şi simplu furniza baze sau puncte de lansare potrivite pentru penetrarea afacerilor regionale. Acest lucru a fost afirmat limpede de către un oficial al Departamentului de Stat al Statelor Unite, la cumpăna dintre secole, cînd SUA a urmat moda internaţională, făcînd o scurtă cursă pentru un imperiu colonial propriu.

În acest punct, motivaţia economică pentru dobîndirea anumitor teritorii coloniale devine dificil de disjuns de acţiunea politică necesară în acest scop, întrucît protecţionismul de orice fel reprezintă o economie care operează cu ajutorul politicii. Motivul strategic al colonizării era, evident, cel mai puternic în Anglia, care avea colonii întemeiate de multă vreme, care erau plasate decisiv, spre a controla accesul spre diferite zone de uscat şi mare considerate a fi vitale pentru interesele maritime şi comerciale de pe tot globul ale Angliei sau, o dată cu apariţia vasului cu aburi, care ar fi putut funcţiona ca staţii de alimentare cu cărbune. (Gibraltarul şi Malta erau vechi exemple din prima categorie, Bermudele şi Adenul s-au dovedit a fi exemple folositoare pentru cea de-a doua.) Exista şi importanţa simbolică sau reală pentru tîlhari de a căpăta o parte de pradă potrivită. O dată ce puterile rivale au început să ciopîrţească harta Africii sau Oceaniei, fiecare dintre ele a încercat, în mod firesc, să împiedice faptul ca o porţie prea mare (sau o bucăţică deosebit de atractivă) să ajungă la ceilalţi. O dată ce statutul de mare putere a devenit, deci, asociat cu ridicarea steagului acesteia pe cine ştie ce plajă mărginită de palmieri (sau, mai probabil, peste întinderi de arbuşti uscaţi), achiziţia de colonii în sine a devenit un simbol al statutului, indiferent de valoarea acestora. În jur de 1900, pînă şi SUA, al căror tip de imperialism n-a fost niciodată, mai înainte sau de atunci, asociat în mod deosebit cu posesiunea de colonii oficiale, s-au simţit obligate să urmeze moda. Germania resimţea profund faptul că o

naţiune atît de puternică şi de dinamică ca ea poseda o parte sensibil mai mică din teritoriul colonial decît britanicii şi francezii, deşi coloniile ei erau de slab interes economic şi de interes strategic şi mai mic. Italia se încăpăţîna în capturarea unor fîşii deosebit de neatrăgătoare din deşertul şi munţii africani, ca să-şi susţină poziţia de mare putere; iar eşecul din 1896 în cucerirea Etiopiei i-a afectat, fără îndoială, acea poziţie.

Căci, dacă marile puteri erau state care dobîndeau colonii, micile puteri nu aveau, cum s-a şi întîmplat, "dreptul" la ele. Spania a pierdut cea mai mare parte din ce i-a rămas din imperiul colonial ca urmare a Războiului Americano-Spaniol din 1898. După cum am văzut, au fost discutate în mod serios planuri de împărţire a rămăşiţelor imperiului african al Portugaliei între noii colonialişti. Doar olandezii şi-au păstrat liniştiţi bogatele şi vechile lor colonii (mai ales în Asia de Sud-Est), iar Regelui Belgienilor, după cum de asemenea am văzut, i s-a permis să-şi delimiteze domeniul său particular în Africa, cu condiţia să îngăduie ca el să fie accesibil tuturor, pentru că nici o mare putere nu era doritoare să dea altora o parte importantă din marele bazin al Fluviului Congo. Ar trebui, desigur, să adăugăm că existau vaste întinderi în Asia şi în cele două Americi unde, din raţiuni politice, acapararea de părţi masive de teritoriu de către puterile europene era în afara discuţiei. În cele două Americi, situaţia coloniilor europene supravieţuitoare era îngheţată de Doctrina Monroe: numai SUA aveau libertate de acţiune. În cea mai mare parte a Asiei, lupta se ducea pentru sfere de influenţă în state nominal independente, mai ales China, Persia şi Imperiul Otoman. Excepţii de la aceasta au făcut ruşii şi japonezii – primii încununaţi de succes în a-şi extinde aria din Asia Centrală, dar eşuînd în dobîndirea de părţi din nordul Chinei, ultimii obţinînd Coreea şi Formosa (Taiwan) ca rezultat al unui război cu China din 1894-1895. Principalele zone de competiţie în acapararea de teritorii se aflau, deci, practic, în Africa şi Oceania.

În esenţă, explicaţiile strategice ale imperialismului i-au atras, astfel, pe unii istorici, care au încercat să pună expansiunea britanică în Africa pe seama nevoii de a apăra rutele către India şi poziţiile maritime şi terestre ale acestui dominion de ameninţări potenţiale. E într-adevăr important să amintim că, în general vorbind, India era miezul strategiei

britanice, şi că această strategie necesita un control nu numai asupra rutelor maritime scurte către subcontinentul indian (Egipt, Orientul Mijlociu, Marea Roşie, Golful Persic şi Arabia de Sud), ca şi asupra rutelor maritime lungi (Capul Bunei Speranţe şi Singapore), ci şi asupra întregului Ocean Indian, incluzînd sectoarele cruciale ale coastei africane şi teritoriile din interiorul ei. Guvernele britanice erau profund conştiente de asta. E la fel de adevărat că dezintegrarea puterii locale în acest scop, în anumite zone cruciale, cum ar fi Egiptul (inclusiv Sudanul), i-a implicat pe britanici în stabilirea unei prezenţe politice mult mai directe decît intenţionau iniţial şi chiar în stăpînirea efectivă. Totuşi, aceste argumente nu invalidează o analiză economică a imperialismului. În primul rînd, ele subestimează interesul economic direct de a dobîndi anumite teritorii africane, dintre care Africa de Sud este cel mai evident. În orice caz, lupta pentru Africa de Vest şi Congo era în primul rînd economică. În al doilea rînd, ele au pierdut din vedere faptul că India era "cea mai strălucitoare nestemată a coroanei imperiale" şi miezul gîndirii strategice globale britanice tocmai datorită importanţei ei foarte reale pentru economia britanică. Aceasta n-a fost niciodată mai mare ca în acea vreme, cînd pînă la 60 la sută din exporturile britanice de bumbac se îndreptau către India şi Orientul Îndepărtat, a cărui cheie era India – 40-45 la sută se îndreptau numai către India –, şi cînd balanţa de plăţi a Angliei depindea de surplusul de plăţi pe care-l furniza India. În al treilea rînd, dezintegrarea guvernelor indigene locale, care uneori determina instaurarea stăpînirii europene asupra unor zone pe care europenii nu se deranjaseră pînă atunci să le administreze, se datora ea însăşi subminării structurilor locale de către penetrarea economică. Şi, în cele din urmă, încercarea de a dovedi că nimic din evoluţia internă a capitalismului occidental din anii '880 nu explică reîmpărţirea teritorială a lumii eşuează, deoarece capitalismul mondial din această perioadă era, în mod clar, diferit de ceea ce fusese în anii '860. El consta acum dintr-o pluralitate de "economii naţionale" rivale, care "se protejau" una de alta. Pe scurt, politica şi economia nu pot fi separate, într-o societate capitalistă, mai mult decît religia şi societatea într-una islamică. Încercarea de a imagina o explicaţie pur neeconomică a "noului imperialism" e tot atît de

nerealistă ca şi încercarea de a născoci o explicaţie pur neeconomică pentru ascensiunea partidelor clasei muncitoare.

De fapt, ascensiunea mişcărilor muncitoreşti sau, mai general, a politicii democratice (vezi capitolul următor) a avut o legătură distinctă cu apariţia "noului imperialism". Chiar de cînd marele imperialist Cecil Rhodes observa, în 1895, că, dacă cineva voia să evite războiul civil, trebuia să devină imperialist[9], cei mai mulţi analişti au fost conştienţi de aşa-numitul "imperialism social", adică de încercarea de a folosi expansiunea imperialistă pentru a diminua nemulţumirile interne prin progrese economice sau reformă socială sau pe alte căi. Nu există absolut nici o îndoială că politicienii erau perfect conştienţi de beneficiile potenţiale ale imperialismului. În unele cazuri – în special cel al Germaniei –, ascensiunea imperialismului a fost explicată, în primul rînd, în termeni de "primat al politicii interne". Probabil că varianta de imperialism social a lui Cecil Rhodes, care viza, în primul rînd, beneficiile economice pe care le putea aduce imperiul, în mod direct sau indirect, maselor nemulţumite, era cea mai puţin relevantă. Nu există dovezi valabile că acea cucerire colonială ca atare a avut prea mare legătură cu locurile de muncă sau veniturile reale ale majorităţii muncitorilor din ţările metropolitane*, iar ideea că emigrarea către colonii va fi furnizat o supapă de siguranţă pentru ţările suprapopulate era ceva mai mult decît o fantezie demagogică. (De fapt, niciodată n-a fost mai uşor de găsit un loc unde să emigrezi ca între 1880 şi 1914, şi doar o minoritate restrînsă de emigranţi s-a îndreptat sau a trebuit să se îndrepte spre colonii alese la întîmplare.)

Mult mai relevantă era practica familiară de a le oferi votanţilor mai degrabă glorie decît reforme mai costisitoare: şi ce era mai glorios decît cuceririle de teritorii exotice şi de rase oacheşe, mai ales cînd acestea erau de obicei cîştigate uşor? Mai general, imperialismul a încurajat masele, şi în special pe cele potenţial nemulţumite, să se

* În cazuri particulare, imperiul s-ar putea să fi fost de folos. Minerii din Cornwall şi-au părăsit minele de cositor aflate în declin din peninsula lor *en masse* pentru cîmpurile de aur din Africa de Sud, unde au cîştigat o grămadă de bani şi au murit chiar şi mai devreme decît de obicei din cauza bolilor de plămîni. Proprietarii de mine din Cornwall, cu un risc mai mic pentru vieţile lor, au acaparat noile mine de cositor din Malaezia.

identifice cu statul şi naţiunea imperialistă, şi, astfel, să înzestreze, involuntar, cu justificare şi legitimitate sistemul social şi politic reprezentat de către acel stat. Or, într-o epocă a politicii de masă (vezi capitolul următor), chiar vechile sisteme aveau nevoie de o nouă legitimitate. Şi în această privinţă, contemporanii erau cu totul clari. Ceremonia britanică de încoronare, din 1902, remodelată cu grijă, a fost lăudată deoarece era destinată să exprime "recunoaşterea, de către o democraţie liberă, a unei coroane ereditare, *ca simbol al unei dominaţii mondiale a rasei lor*" (sublinierea mea, E. H.). Pe scurt, imperiul era un bun liant ideologic.

Nu e cu totul clar cît de eficientă a fost această variantă specifică de fluturare patriotică de steaguri, mai ales în ţări în care liberalismul şi mai radicala stîngă dobîndiseră puternice tradiţii antiimperialiste, antimilitariste, anticolonialiste sau, mai general, antiaristocratice. Nu încape îndoială că, în unele ţări, imperialismul era extrem de popular printre noile pături mijlocii şi ale "gulerelor albe", a căror identitate socială se baza, în mare măsură, pe pretenţia de a reprezenta mijloacele alese ale patriotismului (vezi, mai jos, capitolul 8). Există mult mai puţine dovezi ale entuziasmului spontan al muncitorilor pentru cuceririle coloniale, lăsînd la o parte războaiele, sau, într-adevăr, ale vreunui interes pentru colonii, vechi sau noi (cu excepţia celor ale coloniştilor albi). Încercările de a instituţionaliza mîndria faţă de imperialism, ca prin instaurarea unei "Zile a Imperiului" în Anglia (1902), s-au bazat, în mare măsură, în succesul lor pe mobilizarea audienţei captive a copiilor de şcoală. (Apelul la patriotism într-un sens mai general va fi analizat mai jos.)

Fără îndoială, e imposibil de negat că ideea superiorităţii faţă de o lume de piei întunecate din locuri îndepărtate şi a dominaţiei asupra acestora a fost cu adevărat populară, şi, astfel, a adus beneficii politicii imperialismului. În marile sale Expoziţii Universale (vezi *Era Capitalului*, capitolul 2), civilizaţia burgheză se glorificase întotdeauna prin triumfurile triple ale ştiinţei, tehnologiei şi produselor. În era imperiilor, se glorifica şi prin coloniile sale. La sfîrşitul secolului, "pavilioanele coloniale", pînă atunci practic necunoscute, s-au înmulţit: optsprezece completau Turnul Eiffel în 1889, paisprezece atrăgeau turiştii în Paris în 1900[11]. Nu încape îndoială că asta era publicitate aranjată, dar, ca

orice propagandă, comercială sau politică, izbutită, ea a reuşit pentru că atingea sensibilitatea publicului. Exponatele coloniale au fost un succes. Jubileele, funeraliile şi încoronările regale britanice erau, toate, mai impresionante pentru că, asemeni triumfurilor romane antice, ele expuneau maharajahi supuşi în veşminte împodobite cu giuvaeruri – mai degrabă sincer loiali decît captivi. Paradele militare erau, toate, mai pitoreşti pentru că ele cuprindeau sikh-i cu turbane, rajputani mustăcioşi, gurkha zîmbitori şi implacabili, spahii şi senegalezi înalţi şi negri: lumea a ceea ce era considerat barbarism în slujba civilizaţiei. Chiar în Viena habsburgică, neinteresată de colonii peste ocean, un sat ashanti îi magnetiza pe privitori. Rousseau Vameşul n-a fost singurul om care visa la tropice.

Sentimentul superiorităţii care îi unea, astfel, pe albii occidentali, bogaţi, din clasele de mijloc şi săraci, a reuşit acest lucu nu numai pentru că toţi se bucurau de privilegiile stăpînitorului, mai ales cînd se aflau efectiv în colonii. În Dakar sau Mombasa, cel mai modest funcţionar era un stăpîn şi acceptat ca "gentleman" de către oameni care nici măcar nu l-ar fi băgat în seamă la Paris sau la Londra; muncitorul alb era şeful celor negri. Dar chiar acolo unde ideologia insista cel puţin asupra unei egalităţi potenţiale, ea se preschimba în dominaţie. Franţa credea în transformarea supuşilor ei în francezi, teoretic descendenţi (după cum accentuau manualele şcolare, la Tombuctu şi în Martinica, ca şi la Bordeaux) din "nos ancêtres les gaulois" (strămoşii noştri gali), spre deosebire de britanici, convinşi de neenglezismul fundamental şi permanent al bengalezilor şi populaţiei yoruba. Cu toate acestea, chiar existenţa acestor pături de băştinaşi *évolués* sublinia lipsa de "evoluţie" a marii majorităţi. Bisericile au pornit la convertirea păgînilor la diferite variante de credinţă creştină adevărată, cu excepţia locurilor unde au fost în mod activ descurajate de către guvernările coloniale (ca în India) sau unde sarcina era clar imposibilă (ca în regiunile islamice).

Aceasta a fost epoca clasică a enormelor strădanii misionare*.

* Între 1876 şi 1902, s-au făcut 119 traduceri ale Bibliei, comparativ cu 74, în cei treizeci de ani anteriori, şi cu 40, în anii 1816-1845. Numărul noilor misiuni protestante din Africa, în perioada 1886-1895, a fost de douăzeci şi trei sau de aproape trei ori mai mare ca în orice deceniu anterior[12].

Efortul misionar nu era, în nici un caz, o agentură a politicii imperialiste. Adesea a fost în dezacord cu autorităţile coloniale; aproape întotdeauna, a pus pe primul loc interesele convertiţilor săi. Cu toate acestea, triumful lui Dumnezeu a fost în funcţie de avansarea imperialismului. Se poate discuta încă dacă comerţul urma steagul, dar nu încape nici un fel de îndoială că acea cucerire colonială a deschis calea pentru activitatea misionară efectivă – ca în Uganda, Rhodesia (Zambia şi Zimbabwe) şi Nyasaland (Malawi). Şi, dacă religia creştină insista asupra egalităţii sufletelor, ea accentua inegalitatea corpurilor – chiar a corpurilor clericale. Era ceva făcut de albi pentru băştinaşi şi plătit de albi. Şi, deşi credincioşii băştinaşi s-au înmulţit, cel puţin jumătate din cler a rămas alb. În privinţa vreunui episcop de culoare, ar fi nevoie de un microscop puternic pentru a-l detecta undeva, între 1880 şi 1914. Biserica Catolică nu şi-a sfinţit primii episcopi asiatici pînă în anii '920, la optzeci de ani după ce remarcase cît de dorită ar fi fost o asemenea evoluţie[13].

Cît priveşte mişcarea cea mai pătimaş devotată egalităţii tuturor oamenilor, ea vorbea pe două voci. Stînga seculară era antiimperialistă în principiu şi adesea în practică. Libertate pentru India, ca şi libertate pentru Egipt şi Irlanda, erau obiectivul mişcării muncitoreşti britanice. Stînga n-a şovăit niciodată în condamnarea războaielor şi cuceririlor coloniale, adesea – ca în cazul opoziţiei britanice faţă de Războiul Bur – cu riscul considerabil al impopularităţii temporare. Radicalii au dezvăluit ororile din Congo, de pe plantaţiile metropolitane de cacao din insulele africane, din Egipt. Campania care a dus la marea victorie electorală a Partidului Liberal britanic din 1906 a fost legată, în mare măsură, de denunţarea publică a "sclaviei chinezeşti" din minele sud-africane. Cu toate acestea, cu excepţii rarissime (ca în Indonezia olandeză), socialiştii occidentali au făcut efectiv puţin pentru a organiza rezistenţa popoarelor coloniale împotriva stăpînitorilor lor, pînă în epoca Internaţionalei Comuniste. În interiorul mişcării socialiste şi muncitoreşti, cei care acceptau sincer imperialismul ca fiind de dorit sau, măcar, ca reprezentînd un stadiu esenţial în istoria popoarelor încă "nepregătite pentru autoguvernare", constituiau o minoritate a aripei drepte, revizionistă şi fabiană, deşi mulţi lideri sindicali considerau, probabil, că discuţiile despre colonii erau irelevante sau îi credeau pe oamenii de culoare în primul rînd o forţă de muncă ieftină,

ameninţîndu-i serios pe muncitorii albi. Desigur, presiunea de a-i opri pe imigranţii de culoare care a întemeiat politicile "California albă" şi "Australia albă", între anii '880 şi 1914, a venit, în primul rînd, din partea clasei muncitoare, iar sindicatele din Lancashire s-au alăturat patronilor fabricilor de bumbac din Lancashire în a insista că India trebuia să rămînă neindustrializată. Din punct de vedere internaţional, socialismul dinainte de 1914 a rămas, preponderent, o mişcare de europeni şi de emigranţi albi sau de descendenţi ai lor (vezi, mai jos, capitolul 5). Colonialismul a rămas marginal pentru interesele lor. Într-adevăr, analiza făcută de ei şi definirea noii faze "imperialiste" a capitalismului, pe care au detectat-o la sfîrşitul anilor '890, priveau, în mod corect, anexarea şi exploatarea colonială pur şi simplu ca pe un simptom şi o caracteristică a acelei faze noi: indezirabilă, ca toate trăsăturile ei, dar nu importantă în sine. Puţini erau socialiştii care, asemeni lui Lenin, îşi fixaseră deja ochii pe "materialul inflamabil" de la periferia capitalismului mondial.

În măsura în care analiza socialistă (adică, în principal, marxistă) a imperialismului integra colonialismul într-un concept mult mai larg al unei "noi faze" a capitalismului, ea avea, fără îndoială, dreptate în principiu, deşi nu neapărat şi în detaliile modelului ei teoretic. Ea era, de asemenea, uneori prea înclinată, cum erau, într-adevăr, şi capitaliştii contemporani, să exagereze semnificaţia economică a expansiunii coloniale pentru ţările metropolitane. Imperialismul sfîrşitului secolului al nouăsprezecelea era, fără îndoială, "nou". Era produsul unei epoci de concurenţă între economiile naţionale industrial-capitaliste rivale, concurenţă care era nouă şi care a fost intensificată de presiunea de a asigura şi apăra pieţele într-o perioadă de nesiguranţă în afaceri (vezi, mai sus, capitolul 2); pe scurt, era o perioadă cînd "tarifele vamale şi expansiunea au devenit revendicarea obişnuită a clasei conducătoare"[14]. A fost parte a unui proces de abandonare a unui capitalism al politicii publice şi private de *laissez-faire*, care a fost, la rîndul ei, nouă şi a implicat ascensiunea corporaţiilor mari şi a oligopolurilor, ca şi intervenţia crescută a statului în economie. A aparţinut unei perioade cînd partea periferică a economiei globale a devenit din ce în ce mai semnificativă. A fost un fenomen ce părea la fel de "natural", în 1900, pe cît ar fi părut de neplauzibil în 1860. Dar, în privinţa acestei legături

dintre capitalismul de după 1873 şi expansiunea în lumea neindustrializată, este îndoielnic dacă pînă şi "imperialismul social" ar fi jucat rolul pe care l-a jucat în politica internă a statelor care se adaptau politicii electorale de masă. Toate încercările de a separa explicarea imperialismului de evoluţiile specifice ale capitalismului la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea trebuie privite ca exerciţii ideologice, deşi adesea savante şi cîteodată perspicace.

II

Încă rămînem cu întrebările legate de impactul expansiunii occidentale (şi, din anii '890, a celei japoneze) în restul lumii şi de semnificaţia aspectelor "imperiale" ale imperialismului pentru statele metropolitane.

Răspunsul la prima dintre aceste întrebări poate fi dat mai repede decît la cea de-a doua. Impactul economic al imperialismului a fost important, dar, desigur, lucrul cel mai semnificativ în legătură cu aceasta a fost că era profund inegal, întrucît relaţia dintre metropole şi colonii era puternic asimetrică. Impactul primelor asupra celor din urmă a fost dramatice şi hotărîtor, chiar în lipsa ocupării efective, în vreme ce impactul ultimelor asupra celor dintîi va fi putut să fie neglijabil şi n-a însemnat niciodată o chestiune de viaţă şi de moarte. Cuba se menţinea sau se prăbuşea în funcţie de preţul zahărului şi de bunul plac al SUA de a-l importa, dar pînă şi ţări "dezvoltate" destul de mici – Suedia, să spunem – n-ar fi fost serios afectate dacă tot zahărul din Caraibe ar fi dispărut brusc de pe piaţă, pentru că nu depindeau, în privinţa zahărului, exclusiv de acea zonă. Practic, toate importurile şi exporturile oricărei regiuni din Africa sub-sahariană proveneau din sau se îndreptau către o mînă de metropole apusene, iar comerţul metropolitan cu Africa, Asia şi Oceania, deşi a crescut modest între 1870 şi 1914, a rămas cu totul marginal. Aproximativ 80 la sută din comerţul european, pe tot parcursul secolului al nouăsprezecelea, atît în ceea ce priveşte exporturile, cît şi importurile, se realiza cu alte ţări dezvoltate, şi acelaşi lucru e valabil şi pentru investiţiile externe europene[15]. În măsura în care acestea erau dirijate peste ocean, se îndreptau, în principal, către cîteva economii în dezvoltare rapidă,

populate, în special, cu colonişti de origine europeană – Canada, Australia, Africa de Sud, Argentina etc. –, ca şi, bineînţeles, către SUA. În această privinţă, epoca imperialistă arată foarte diferit atunci cînd e privită din Nicaragua sau Malaezia faţă de punctul de vedere al Germaniei sau Franţei.

Între ţările metropolitane, imperialismul era, evident, de cea mai mare importanţă pentru Anglia, întrucît supremaţia economică a acelei ţări depinsese, întotdeauna, de relaţiile ei speciale cu pieţele şi sursele de materii prime de peste ocean. De fapt, e discutabil că întotdeauna, de la revoluţia industrială încoace, produsele Regatului Unit fuseseră deosebit de competitive pe pieţele economiilor în curs de industrializare, cu excepţia, poate, a deceniilor de aur din perioada 1850-1870. Din acest motiv, păstrarea, cît mai mult posibil, a accesului privilegiat la lumea neeuropeană era o chestiune de viaţă şi de moarte pentru economia britanică[16]. La sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, ea era remarcabil de victorioasă în a proceda astfel, extinzînd, în paranteză fie spus, zona aflată, oficial sau efectiv, sub stăpînirea monarhiei britanice la un sfert din suprafaţa globului (zonă pe care atlasele britanice o colorau cu mîndrie în roşu). Dacă includem aşa-numitul "imperiul neoficial" de state independente care erau, de fapt, economii-satelite ale Angliei, poate că o treime din glob era britanică, din punct de vedere economic şi, într-adevăr, cultural. Pentru că Anglia a exportat pînă şi forma specială a cutiilor sale poştale, în Portugalia, şi o instituţie specific britanică, ca magazinele universale Harrods, la Buenos Aires. Dar, în jurul anului 1914, într-o bună parte din această zonă de influenţă indirectă, mai ales din America Latină, se infiltraseră deja alte puteri.

Totuşi, o mică parte din această operaţiune defensivă reuşită avea de-a face cu "noua" expansiune imperialistă, exceptînd cea mai mare dintre comori, diamantele şi aurul din Africa de Sud. Acest lucru a generat o serie de milionari (mai ales germani) făcuţi peste noapte – familiile Wernher, Beit, Eckstein *et al.* –, dintre care cei mai mulţi au fost la fel de peste noapte integraţi în înalta societate britanică, niciodată mai receptivă la banii îmbogăţiţilor la prima generaţie, dacă erau azvîrliţi împrejur în cantităţi îndeajuns de mari. În acelaşi timp, el a dus la unul din cele mai mari conflicte coloniale, Războiul Sud-African

din anii 1899-1902, care a eliminat rezistenţa a două mici republici locale de colonişti-fermieri albi.

Mare parte din succesul britanic de peste ocean s-a datorat exploatării mai sistematice a posesiunilor deja existente ale Angliei, precum şi poziţiei speciale a ţării ca importator şi investitor principal din sau în zone de tipul Americii de Sud. Cu excepţia Indiei, Egiptului şi Africii de Sud, majoritatea activităţii economice britanice se desfăşura în ţări care erau, practic, independente, asemeni "dominioanelor" albe sau zonelor de tipul SUA şi Americii Latine, unde acţiunea statului britanic se realiza sau nu se putea realiza efectiv. Căci, în ciuda strigătelor de suferinţă venite din partea Corporaţiei Creditorilor Străini (înfiinţate în timpul Marii Crize), atunci cînd aceasta s-a confruntat cu bine-cunoscuta practică latină de suspendare a plăţii datoriilor sau de plată în monedă devalorizată, guvernul n-a putut să-şi susţină eficient investitorii din America Latină pentru că nu era în stare. Marea Criză a fost un test crucial în această privinţă, pentru că, asemeni crizelor mondiale ulterioare (inclusiv aceea din anii '970 şi '980), a dus la o criză internaţională majoră a datoriilor care a pus băncile metropolei într-un mare pericol. Tot ce a reuşit guvernul britanic să facă a fost să aranjeze ca marea casă bancară Baring să fie salvată de la insolvabilitate, în "criza Baring" din 1890, atunci cînd acea bancă se aventurase prea liber, aşa cum fac băncile, în vîrtejurile finanţei argentiniene aflate în incapacitate de plată. Dacă şi-ar fi susţinut investitorii prin diplomaţia forţei, aşa cum a făcut-o tot mai mult după 1905, ar fi însemnat să-i sprijine mai degrabă împotriva întreprinzătorilor altor ţări, protejaţi de propriile guverne, decît împotriva guvernelor mai favorabile ale lumii dependente*.

De fapt, amestecînd anii buni cu cei răi, capitaliştilor britanici le-a mers destul de bine de pe urma imperiului lor neoficial sau "liber"

---

* Au existat cîteva cazuri de politică economică a canonierelor – ca în Venezuela, Guatemala, Haiti, Honduras şi Mexic –, dar ele nu modifică serios această imagine. Bineînţeles că guvernele şi capitaliştii britanici, puşi în situaţia de a alege între partide locale sau state care favorizau interesele economice britanice şi cele ostile lor, nu s-au dat înapoi de la a susţine partida utilă profiturilor britanice: Chile împotriva Peru-ului, în "Războiul Pacificului" (1879-1882); duşmanii preşedintelui Balmaceda, în Chile, în 1891. Problema erau nitraţii.

Aproape jumătate din tot capitalul pe termen lung al Angliei, pus în circulaţie în mod public, în 1914, se găsea în Canada, Australia şi America Latină. După 1900, mai mult de jumătate din economiile britanice au fost investite în străinătate.

Bineînţeles că Marea Britanie şi-a căpătat partea din regiunile recent colonizate ale lumii şi, date fiind puterea şi experienţa britanică, aceasta a constituit o parte mai mare şi, probabil, mai valoroasă decît a oricui altcuiva. Dacă Franţa a ocupat cea mai mare parte a Africii de Vest, cele patru colonii britanice din această zonă controlau "populaţii africane mai dense, capacităţi productive mai mari şi majoritatea comerţului"[17]. Cu toate acestea, obiectivul britanic nu era expansiunea, ci apărarea împotriva altora, care încălcau teritoriile dominate pînă atunci, asemeni celei mai mari părţi a lumii de peste ocean, de comerţul britanic şi de capitalul britanic.

Au beneficiat alte puteri, în mod proporţional, de pe urma expansiunilor lor coloniale? E imposibil de spus, deoarece colonizarea oficială n-a fost decît un aspect al expansiunii şi competiţiei economice globale şi, în cazul celor două principale puteri industriale, Germania şi SUA, nici măcar un aspect major al acesteia. Mai mult decît atît, după cum deja am văzut, pentru nici o altă ţară în afară de Anglia (cu posibila excepţie a Olandei) n-a existat o relaţie specială cu lumea neindustrială, crucială din punct de vedere economic. Tot ce putem spune cu deplină convingere este aceasta: în primul rînd, cursa pentru colonii pare să fi fost proporţional mai puternică în ţările metropolitane mai puţin dinamice din punct de vedere economic, unde a servit, într-o oarecare măsură, drept o compensaţie potenţială pentru inferioritatea lor economică şi politică faţă de rivali – iar, în cazul Franţei, faţă de inferioritatea ei demografică şi militară. În al doilea rînd, în toate cazurile au existat grupuri economice speciale – mai ales cele implicate în comerţul de peste mări şi în industriile care utilizau materii prime de peste mări – care făceau presiuni puternice în favoarea expansiunii coloniale, pe care o justificau, bineînţeles, prin prisma avantajului naţional. În al treilea rînd, deşi unora din aceste grupuri le-a mers destul de bine de pe urma unei asemenea expansiuni – Compagnie Française de l'Afrique Occidentale plăteau dividende de 26%, în 1913[18] –, cea mai mare parte din noile colonii existente au atras puţin capital, iar rezultatele lor economice

au fost dezamăgitoare*. Pe scurt, noul colonialism era produsul secundar al unei epoci de rivalitate politico-economice între economii naţionale concurente, rivalitate intensificată de protecţionism. Cu toate acestea, în măsura în care comerţul metropolitan cu coloniile a crescut, aproape invariabil, ca procent din comerţul total, acel protecţionism a reprezentat o reuşită modestă.

Cu toate acestea, Era Imperiului n-a fost numai un fenomen economic şi politic, ci şi unul cultural. Cucerirea globului de către minoritatea lui "dezvoltată" a transformat imaginile, ideile şi aspiraţiile, atît prin forţă şi instituţii, cît şi prin exemplu şi schimbare socială. În ţările dependente, aceasta n-a afectat pe nimeni, cu excepţia elitelor indigene, deşi, bineînţeles, trebuie amintit faptul că, în anumite regiuni, cum ar fi Africa sub-sahariană, imperialismul însuşi sau fenomenul asociat al misiunilor creştine a fost cel care a creat premisa noilor elite sociale bazate pe educaţia în stil occidental. Împărţirea statelor africane din zilele noastre în "francofone" şi "anglofone" oglindeşte exact repartizarea imperiilor coloniale francez şi britanic†. Exceptînd Africa şi Oceania, unde misiunile creştine şi-au asigurat, uneori, convertiri în masă la religia occidentală, marea masă de populaţii colonizate şi-a schimbat cu greu modul de viaţă dacă nu era silită. Şi, spre necazul misionarilor mai încăpăţînaţi, ceea ce au adoptat popoarele indigene n-a fost atît credinţa importată din apus, cît acele elemente ale ei care li se păreau logice, în termenii propriului sistem de convingeri şi instituţii sau de necesităţi. Exact ca în cazul sporturilor aduse insularilor din Pacific de către administratori britanici entuziaşti (atît de frecvent aleşi din rîndul produşilor mai musculoşi ai clasei de mijloc), religia colonială părea adesea la fel de neobişnuită pentru observatorul occidental ca şi cricketul samoan. Acest lucru s-a întîmplat chiar şi acolo unde credincioşii au urmat, în mod oficial, dogmele confesiunii lor. Dar ei au fost, de asemenea, capabili să-şi dezvolte propriile variante ale

---

* Franţa n-a reuşit nici măcar în a-şi integra pe deplin noile colonii într-un sistem protecţionist, deşi, în 1913, 55% din comerţul Imperiului Francez se realiza cu ţara-mamă. Incapabilă să rupă legăturile economice deja stabilite ale acestor zone cu alte regiuni şi metropole, Franţa a trebuit să cumpere o mare parte din necesarul ei de produse coloniale – cauciuc, blănuri şi piei, lemn tropical – *via* Hamburg, Anvers şi Liverpool.

† Care, după 1918, şi-au împărţit între ele fostele colonii germane.

credinţei, mai ales în Africa de Sud – acea regiune din Africa în care au avut loc adevărate convertiri în masă –, unde o "mişcare etiopiană" s-a desprins de misiuni încă din 1892, în scopul de a întemeia o formă de creştinism mai puţin identificată cu albii.

Ce le-a adus imperialismul elitelor sau potenţialelor elite ale lumii dependente a fost, deci, în esenţă, "occidentalizarea". El începuse să facă asta cu mult înainte. Pentru toate guvernele şi elitele ţărilor confruntate cu subjugarea sau cucerirea fusese clar, de cîteva decenii, că trebuiau fie să se occidentalizeze, fie să se scufunde (vezi *Era Capitalului*, capitolele 7, 8, 11). Şi, într-adevăr, ideologiile care au inspirat asemenea elite în epoca imperialismului datau încă din anii dintre Revoluţia Franceză şi jumătatea secolului al nouăsprezecelea, ca atunci cînd au luat forma pozitivismului lui Auguste Comte (1798-1857), o doctrină modernizatoare care a influenţat guvernele Braziliei, Mexicului şi începutul Revoluţiei Turce (vezi, mai jos, p. 284, 290). Rezistenţa elitei în faţa Vestului a rămas occidentalizantă, chiar atunci cînd s-a opus occidentalizării ca întreg, pe fondul religiei, moralei, ideologiei sau pragmatismului politic. Evlaviosul Mahatma Gandhi, purtînd un veşmînt în jurul şalelor şi ducînd un fus (pentru a descuraja industrializarea), nu numai că a fost susţinut şi finanţat de către proprietarii fabricilor mecanice de bumbac din Ahmedabad*, dar a fost el însuşi un avocat cu educaţie occidentală, vizibil influenţat de ideologia de sorginte apuseană. E cu totul de neînţeles dacă-l privim numai ca pe un tradiţionalist hindus.

De fapt, Gandhi ilustrează destul de bine impactul specific al erei imperialiste. Născut într-o castă relativ modestă de negustori şi împrumutători de bani, nelegată anterior prea mult de elita occidentalizată care administra India sub conducere britanică, el a căpătat, totuşi, o educaţie politică şi profesională în Anglia. La sfîrşitul anilor '880, aceasta era atît de acceptată ca opţiune pentru tinerii ambiţioşi din ţara sa, încît Gandhi însuşi a început să scrie un îndrumar despre viaţa englezească pentru viitorii studenţi de origine la fel de modestă ca şi a sa. Scrisă într-o engleză superbă, ea îi sfătuia în toate

* "Ah", se spune că ar fi exclamat o asemenea patroană, "dacă Bapuji ar şti măcar cît costă să-l ţinem în sărăcie!"

privinţele, de la călătoria cu vaporul P & O* la Londra şi felul în care să-şi găsească o locuinţă, pînă la respectarea preceptelor dietetice ale hindusului pios şi felul în care să se obişnuiască cu surprinzătorul obicei apusean de a te bărbieri singur în loc de a merge la bărbier[19]. În mod clar, Gandhi nu s-a considerat nici un asimilator necondiţionat, nici un adversar necondiţionat al obiceiurilor britanice. Aşa cum mulţi pionieri ai eliberării coloniale au făcut de atunci, în timpul şederii sale temporare în metropolă, prefera să se învîrtă în cercuri occidentale care erau apropiate din punct de vedere ideologic – în cazul său, cele ale vegetarienilor britanici, care puteau fi considerate, fără nici o îndoială, ca favorabile şi altor cauze "progresiste".

Gandhi şi-a însuşit tehnica specifică de mobilizare a maselor tradiţionaliste în scopuri netradiţionaliste, prin rezistenţă pasivă, într-un mediu creat de "noul imperialism". Ea este, după cum era de aşteptat, o îmbinare de elemente occidentale şi orientale pentru care n-a făcut nici un secret în privinţa îndatorării intelectuale faţă de John Ruskin şi Tolstoi. (Înainte de anii '880, fecundarea florilor politice indiene de către polenul adus din Rusia ar fi fost de neconceput, dar, în primul deceniu al noului secol, era deja obişnuită printre indieni, aşa cum avea să fie printre radicalii chinezi şi japonezi). Africa de Sud, ţara avîntului economic datorat diamantelor şi aurului, a atras o comunitate largă de imigranţi modeşti din India, iar discriminarea rasială din acest cadru nou a creat una din puţinele situaţii în care indienii care nu aparţineau elitei erau pregătiţi pentru mobilizarea politică modernă. Gandhi şi-a dobîndit experienţa politică şi şi-a cîştigat renumele ca apărător al drepturilor indiene în Africa de Sud. Cu greu ar fi putut face acelaşi lucru atunci în India, unde s-a reîntors, în cele din urmă – dar numai după izbucnirea războiului din 1914 –, ca să devină figura-cheie în mişcarea naţională indiană.

Pe scurt, Era Imperiului a creat şi condiţiile care au format lideri antiimperialişti, şi condiţiile care, după cum vom vedea (capitolul 12), au început să dea rezonanţă vocilor lor. Dar, bineînţeles, e un anacronism şi o înţelegere greşită să prezinţi istoria popoarelor şi

* Peninsular & Oriental (Steamship Navigation Co.) (n.t.).

regiunilor ajunse sub dominaţia şi influenţa metropolelor occidentale în termenii rezistenţei faţă de Vest. E un anacronism deoarece, cu excepţii menţionate mai departe, epoca mişcărilor antiimperialiste semnificative începe, pentru majoritatea regiunilor, cel mai devreme o dată cu Primul Război Mondial şi cu Revoluţia Rusă, şi o înţelegere greşită pentru că descifrează textul naţionalismului modern – independenţă, autodeterminarea popoarelor, formarea statelor teritoriale etc. (vezi, mai jos, capitolul 6) – într-un document istoric care nu le conţinea încă şi nu nici putea să le conţină. În fapt, elitele occidentalizate au fost acelea care au intrat primele în contact cu asemenea idei, graţie vizitelor lor în Occident şi prin intermediul instituţiilor educaţionale modelate de Occident, dat fiind că de acolo proveneau. Tinerii studenţi indieni care se întorceau din Anglia puteau aduce cu ei sloganurile lui Mazzini şi Garibaldi, dar, deocamdată, puţini dintre locuitorii Punjabului, ca să nu mai vorbim de regiuni ca Sudanul, aveau cea mai vagă idee despre ce puteau să însemne ele.

Cea mai puternică moştenire culturală a imperialismului a fost, prin urmare, o educaţie în stil occidental pentru minorităţile de diferite feluri: pentru puţinii favorizaţi care au devenit ştiutori de carte şi au descoperit, astfel, cu sau fără ajutorul convertirii la creştinism, calea regală a ambiţiei, care purta gulerul alb al clericului, profesorului, birocratului sau funcţionarului. În anumite regiuni, ea îi includea, de asemenea, pe cei care păşeau pe căi noi, ca soldaţi şi poliţişti ai noilor stăpînitori, purtîndu-le uniformele, adoptîndu-le ideile specifice asupra timpului, locului şi organizării interne. Acestea, desigur, erau minorităţile potenţialilor iniţiatori şi agitatori, ceea ce explică de ce epoca colonialismului, scurtă chiar şi după măsura unei singure vieţi omeneşti, a lăsat asemenea efecte durabile. Pentru că e un fapt surprinzător că, în cele mai multe părţi din Africa, întreaga experienţă a colonialismului, de la ocuparea iniţială pînă la formarea de state independente, se încadrează într-o viaţă de om – cum ar fi cea a lui Sir Winston Churchill (1874-1965).

Cum rămîne cu influenţa inversă, a lumii dependente asupra celei dominante? Exotismul fusese un produs secundar al expansiunii europene încă din secolul al şaisprezecelea, deşi observatorii filozofi din perioada Iluminismului au privit ţările ciudate din afara Europei

şi a coloniştilor europeni mai degrabă ca pe un fel de barometru moral al civilizaţiei europene. Acolo unde locuitorii lor erau în mod clar civilizaţi, ei puteau ilustra deficienţele instituţionale ale Occidentului, ca în *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu; acolo unde nu erau, puteau fi trataţi ca nişte sălbatici nobili, al căror comportament natural şi admirabil ilustra corupţia din societatea civilizată. Inovaţia secolului al nouăsprezecelea a fost că neeuropenii şi societăţile lor erau tratate tot mai mult şi în general drept inferioare, indezirabile, slabe şi înapoiate, infantile chiar. Ei erau subiecţi potriviţi pentru cucerire sau, cel puţin, pentru convertirea la valorile unicei civilizaţii *adevărate*, cea reprezentată de negustori, misionari şi corpuri de oameni înarmaţi, plini de arme de foc şi de apă de foc. Şi, într-un fel, valorile societăţilor neoccidentale tradiţionale au devenit tot mai nerelevante pentru supravieţuirea lor, într-o epocă în care nu contau decît forţa şi tehnologia militară. A reuşit rafinamentul Pekinului imperial să-i împiedice pe barbarii occidentali să ardă şi să jefuiască Palatul de Vară de mai multe ori? A rezistat eleganţa culturii de elită din capitala Mogulilor, aflată în declin, atît de frumos portretizată în Jucătorii de şah al lui Satyajit Ray, să oprească avansarea britanică? Pentru europeanul mediu, astfel de oameni au devenit obiect de dispreţ. Singurii neeuropeni pe care-i aveau la inimă erau luptătorii, de preferinţă cei care puteau fi recrutaţi în propriile lor armate coloniale (sikhi-i, gurkha, muntenii berberi, afganii, beduinii). Imperiul Otoman şi-a cîştigat un respect pizmuit de toată lumea pentru că, deşi în declin, avea o infanterie capabilă să reziste armatelor europene. Japonia a ajuns să fie tratată ca egal atunci cînd a început să cîştige războaie.

Şi, cu toate acestea, chiar densitatea reţelei de comunicare globală, chiar accesibilitatea teritoriilor străine, direct sau indirect, au intensificat confruntarea şi interferenţa dintre lumea occidentală şi cea exotică. Cei care le cunoşteau pe amîndouă şi care meditau asupra amîndurora erau puţini, deşi, în perioada imperialistă, numărul lor a fost crescut de scriitori care au ales, în mod deliberat, să devină mijlocitori între ele: scriitori sau intelectuali prin vocaţie, iar marinari prin profesie (asemeni lui Pierre Loti şi celui mai important dintre ei, Joseph Conrad), soldaţi şi administratori (ca orientalistul Louis Massignon) sau jurnalişti coloniali (ca Rudyard Kipling). Dar, tot mai mult, exoticul a devenit parte a

educaţiei de fiecare zi, ca în romanele pentru băieţi, de un succes enorm, ale lui Karl May (1842-1912), al căror erou imaginar, german de origine, a hoinărit prin Vestul Sălbatic şi Orientul islamic, cu incursiuni în Africa Neagră şi America Latină, în romanele de groază, ai căror răufăcători numărau acum printre ei orientali impenetrabili şi atotputernici, ca Dr. Fu Manchu al lui Sax Rohmer, în povestirile şcolăreşti din revistele ieftine pentru băieţii englezi, care cuprindeau acum un hindus bogat care vorbea dialectul baroc *babu** al englezei, de un stereotip aşteptat. Putea deveni o parte ocazională, dar aşteptată a experienţei de fiecare zi, ca în spectacolul *Vestul Sălbatic al lui Buffalo Bill*, cu cowboy-i şi indienii la fel de exotici, spectacol care a cucerit Europa începînd cu anul 1887, sau în "satele coloniale" ori exponatele lucrate cu tot mai mare grijă de la marile Expoziţii Universale. Aceste străfulgerări ale lumilor stranii nu erau documentare, oricare ar fi fost intenţia lor. Ele erau ideologice, întărind, în general, sentimentul de superioritate al "celor civilizaţi" faţă de "cei primitivi". Ele erau imperialiste numai pentru că, după cum arată romanele lui Joseph Conrad, legătura centrală dintre lumea exoticului şi cea de fiecare zi era penetrarea oficială sau neoficială a Lumii a Treia de către Occident. Atunci cînd limba vorbită, mai ales prin intermediul diferitelor forme de jargon, îndeosebi acela al armatelor coloniale, a asimilat cuvinte din experienţa imperială curentă, ele reflectau, adesea, un punct de vedere negativ asupra subiecţilor ei. Muncitorii italieni îi numeau pe spărgătorii de grevă *crumiri* (după un trib nord-african), iar politicienii italieni numeau detaşamentele de votanţi docili din sud, mînate la alegeri de patroni locali, *ascari* (trupe coloniale formate din băştinaşi). *Caciques*, căpeteniile indiene din Imperiul american al Spaniei, devenise un sinonim pentru orice şef politic; *caids* (şefi indigeni din Africa de Nord) au furnizat termenul pentru conducătorii bandelor criminale din Franţa.

Totuşi, a existat o parte mai pozitivă a acestui exotism. Administratorii şi militarii înzestraţi intelectual – oamenii de afaceri erau mai puţin interesaţi de asemenea chestiuni – cîntăreau profund diferenţele

---

* *Babu* sau *baboo*, titlu pentru hinduşi, în unele părţi ale Indiei, corespunzîndu-i lui *domn*; indian cu o educaţie engleză superficială. (n.t.)

dintre propriile societăţi şi cele pe care le conduceau. Ei au produs atît lucrări de o impresionantă erudiţie asupra acelor subiecte, în special în imperiul indian, cît şi reflecţii teoretice care au transformat ştiinţele sociale occidentale. Mare parte din această operă era produsul secundar al stăpînirii coloniale sau intenţiona s-o sprijine, iar majoritatea ei se baza, neîndoielnic, pe sentimentul ferm şi încrezător al superiorităţii cunoştinţelor occidentale asupra oricăror altora, cu excepţia, poate, a domeniului religiei, unde superioritatea, de exemplu, a metodismului asupra budismului nu era evidentă pentru observatorii imparţiali. Imperialismul a adus o ascensiune remarcabilă a interesului occidental pentru forme de spiritualitate provenite din Orient sau pretinzînd a proveni de acolo, ca şi, uneori, la convertirea occidentalilor la acestea[20]. Cu toate acestea, în ciuda criticismului post-colonial, această operă de erudiţie occidentală nu poate fi pur şi simplu respinsă ca fiind o depreciere trufaşă a culturilor neeuropene. Cel puţin cea mai bună parte a ei le-a luat în serios, ca pe ceva demn de respect şi din care să extragă învăţături. În domeniul artei, şi mai ales al artelor vizuale, *avant gardes*-le occidentale au tratat culturile neoccidentale cu totul ca pe nişte egale. Ele s-au inspirat, într-adevăr, în mare măsură din ele, în această perioadă. Acest lucru e adevărat nu numai în privinţa artelor considerate a reprezenta civilizaţii sofisticate, deşi exotice (ca acea japoneză, a cărei influenţă asupra pictorilor francezi a fost marcantă), ci şi în privinţa celor considerate "primitive", şi în special a celor din Africa şi Oceania. Nu încape îndoială că "primitivismul" reprezenta principala lor atracţie, dar e de netăgăduit că generaţiile de *avant-garde* de la începutul secolului al douăzecilea i-au învăţat pe europeni să privească asemenea lucrări ca artă – adesea ca mare artă – de sine stătătoare, indiferent de originea ei.

Un aspect final al imperialismului trebuie menţionat pe scurt: impactul său asupra claselor conducătoare şi de mijloc din ţările metropolitane. Într-un fel, imperialismul a dramatizat triumful acestor clase şi al societăţilor create după chipul lor aşa cum n-ar fi putut-o face nimic altceva. O mînă de ţări, mai ales din Europa nord-vestică, dominau globul. Cîtorva imperialişti, spre indignarea latinilor, ca să nu mai vorbim de slavi, le plăcea chiar să pună accent pe meritele specifice de cuceritori ale celor de origine teutonică şi mai ales

anglo-saxonă, despre care, indiferent de rivalităţile lor, se spunea că au o afinitate unii faţă de alţii, ce dăinuie încă prin respectul plin de pizmă al lui Hitler faţă de Anglia. O mînă de oameni din clasele de sus şi de mijloc din aceste ţări – ofiţeri, administratori, oameni de afaceri, ingineri – au exercitat acea dominaţie în mod efectiv. În jurul anului 1890, ceva mai mult de 6000 de funcţionari britanici guvernau aproape 300 de milioane de indieni, cu ajutorul a ceva mai mult de 70.000 de soldaţi europeni, trupă din care făceau parte, ca şi din mult mai numeroasele trupe indigene, mercenari care executau ordinele şi care erau într-adevăr selectaţi, în mod disproporţionat, din acel rezervor mai vechi de luptători coloniali înnăscuţi, cel irlandez. Cazul e la limită, dar în nici un caz atipic. Ar putea exista o dovadă mai extraordinară a superiorităţii absolute?

Numărul oamenilor implicaţi în mod direct în imperiu era, deci, relativ mic – dar importanţa lor simbolică a fost enormă. Cînd despre scriitorul Rudyard Kipling, bardul imperiului indian, s-a crezut că moare de pneumonie, în 1899, nu numai britanicii şi americanii au suferit – Kipling tocmai le adresase SUA un poem despre "Sarcina omului alb", referitor la responsabilităţile acestora în Filipine –, dar şi împăratul Germaniei a trimis o telegramă[21].

Cu toate acestea, triumful imperial a ridicat atît probleme, cît şi incertitudini. A ridicat probleme în măsura în care contradicţia dintre stăpînirea claselor conducătoare metropolitane asupra imperiilor lor şi asupra propriilor popoare a devenit tot mai greu de rezolvat. În metropole, după cum vom vedea, politica electoralismului democratic prevala sau era destinată să prevaleze tot mai mult şi, după cum se părea, inevitabil. În imperiile coloniale, domnea autocraţia, bazată pe îmbinarea dintre constrîngerea fizică şi supunerea pasivă în faţa unei superiorităţi atît de măreţe încît să pară imuabilă şi, deci, legitimă. Soldaţi şi "proconsuli" auto-disciplinaţi, oameni izolaţi cu puteri absolute asupra unor teritorii de mărimea regatelor, domneau peste continente, în timp ce, acasă, masele ignorante şi inferioare erau de nestăpînit. Nu era aici o lecţie – o lecţie în sensul *Voinţei de putere* a lui Nietzsche – de învăţat?

Imperialismul a ridicat şi incertitudini. În primul rînd, a pus faţă în faţă o minoritate restrînsă de albi – căci pînă şi majoritatea acelei

rase făcea parte dintre cei hărăziţi inferiorităţii, după cum avertiza fără încetare noua disciplină a eugeniei (vezi, mai jos, capitolul 10) – cu masele negrilor, cafeniilor şi, poate mai presus de orice, ale galbenilor, acel "pericol galben" împotriva căruia Împăratul Wilhelm II făcea un apel pentru unirea şi apărarea Occidentului[22]. Puteau imperiile lumii, cîştigate cu atîta uşurinţă, cu o bază atît de şubredă, conduse absurd de uşor, mulţumită devotamentului celor puţini şi pasivităţii celor mulţi, să dăinuiască? Kipling, cel mai important – poate singurul – poet al imperialismului, a salutat marele moment de mîndrie demagogică imperială, Jubileul de Diamant al Reginei Victoria din 1897, cu un memento profetic asupra efemerităţii imperiilor:

> Chemate departe, navele noastre se pierd în zare;
> Pe dune şi pe promontorii slăbeşte focul:
> Iată, toată măreţia noastră de ieri
> E una cu Ninive şi Tir!
> Judecător al popoarelor, mai cruţă-ne,
> Să nu uităm, să nu uităm.[23]

Măreţia plănuia construirea unei enorme noi capitale imperiale a Indiei la New Delhi. A fost Clemenceau unicul observator sceptic care va fi prevăzut că aceasta avea să fie ultima dintr-o serie lungă de ruine de capitale imperiale? Şi era vulnerabilitatea stăpînirii globului cu mult mai mare decît vulnerabilitatea stăpînirii interne asupra maselor de albi?

Incertitudinea avea două tăişuri. Căci, dacă imperiul (şi stăpînirea claselor conducătoare) era vulnerabil în faţa supuşilor săi, deşi poate nu încă, nu imediat, nu era mai puţin vulnerabil la erodarea din interior a voinţei de a stăpîni, a dorinţei de a purta lupta darvinistă pentru supravieţuirea celor mai adaptaţi? Oare nu chiar bunăstarea şi luxul, pe care le aduseseră puterea şi spiritul întreprinzător, nu vor fi slăbit fibrele acelor muşchi de ale căror eforturi constante era nevoie pentru menţinerea lor? N-a condus imperiul la parazitism, la centru, şi la triumful final al barbarilor?

Nicăieri n-au răsunat astfel de întrebări cu un ecou mai apăsat de pieire ca în cel mai mare şi mai vulnerabil dintre toate imperiile, cel care, ca mărime şi glorie, întrecea toate imperiile trecutului, şi totuşi,

în alte privinţe, era pe panta declinului. Dar pînă şi harnicii şi energicii germani vedeau imperialismul ca mergînd mînă-n mînă cu acel "stat rentier" care nu putea duce decît la decădere. Să-l lăsăm pe J. A. Hobson să dea glas acestor temeri: dacă avea să fie împărţită China,

> cea mai mare parte a Europei Occidentale şi-ar putea lua atunci înfăţişarea şi caracterul deja manifestat pe fîşiile de pămînt din sudul Angliei, pe Riviera şi în părţile stăpînite de turişti sau rezidenţiale din Italia şi Elveţia, mici nuclee de aristocraţi avuţi care primeau dividende şi pensii din Orientul Îndepărtat, împreună cu un grup oarecum mai mare de însoţitori şi furnizori profesionişti şi cu un grup mare de servitori personali şi muncitori din domeniul transportului comercial şi al etapelor finale de producţie a mărfurilor mai perisabile: toate industriile principale vor fi dispărut, alimentele de larg consum şi produsele industriale venind ca un tribut din Africa şi Asia[24].

La belle époque a burgheziei ar dezarma-o, astfel, pe aceasta. Fermecătorii şi inofensivii Eloi din romanul lui H. G. Wells, trăindu-şi vieţile jucîndu-se la soare, ar fi la discreţia întunecaţilor Morlocks, de care depindeau şi împotriva cărora erau neajutoraţi[25]. "Europa", scria economistul german Schulze-Gaevernitz, "... va lăsa povara trudei fizice, mai întîi agricultura şi mineritul, apoi mai aspra trudă din industrie, pe seama raselor colorate, iar ea însăşi se va mulţumi cu rolul de rentier şi, în acest mod, va deschide poate calea pentru emanciparea economică şi, ulterior, pentru aceea politică a raselor colorate"[26].

Aşa arătau visurile negre care tulburau somnul din *la belle époque*. În ele, coşmarurile imperiului se împleteau cu temerile democraţiei.

Capitolul 4

POLITICA DEMOCRAȚIEI

Toți cei care, prin avere, educație, inteligență sau șiretenie, au aptitudini pentru a conduce o comunitate de oameni și șansa s-o facă - cu alte cuvinte, toate clicile din clasa dominantă - trebuie să se încline în fața sufragiului universal o dată ce acesta e instituit și de asemenea, dacă ocazia impune, să-l lingușească și să-l tragă pe sfoară.

Gaetano Mosca, 1895[1]

Democrația este abia în probe, dar, pînă acum, nu s-a făcut de rușine; e adevărat că forța ei deplină n-a intrat încă în acțiune, și asta din două motive, unul mai mult sau mai puțin permanent prin efectul lui, celălalt de o natură mai efemeră. În primul rînd, indiferent de reprezentarea numerică a celor bogați, puterea lor va fi întotdeauna disproporționată; și, în al doilea rînd, organizarea deficientă a claselor înzestrate de curînd cu dreptul de vot a prevenit orice modificare importantă în balanța de putere preexistentă.

John Maynard Keynes, 1904[2]

Este semnificativ faptul că nici unul din statele seculare moderne n-a uitat să prevadă sărbători naționale, care să dea prilej pentru adunări.

Jurnalul American de Sociologie, 1896-1897[3]

I

Perioada istorică de care se ocupă acest volum a început cu o izbucnire internațională de isterie printre conducătorii Europei și printre clasele de mijloc îngrozite ale acesteia, provocată de efemera Comună din Paris din 1871, a cărei suprimare fusese urmată de masacre ale parizienilor la o scară care, în mod normal, ar fi fost de neconceput în statele civilizate din secolul al nouăsprezecelea. Chiar și după

standardele noastre mai barbare, scara e încă impresionantă (cf. *Era Capitalului*, capitolul 9). Această scurtă, brutală – şi, pentru acel moment, deloc caracteristică – dezlănţuire de teroare oarbă de către o societate respectabilă reflecta o problemă fundamentală a politicii societăţii burgheze: aceea a democratizării ei.

Democraţia, după cum observase înţeleptul Aristotel, însemna guvernarea de către masele populare, care erau, în ansamblu, sărace. Interesele celor săraci şi ale celor bogaţi, ale celor privilegiaţi şi ale celor neprivilegiaţi nu sînt, evident, aceleaşi; chiar dacă am presupune că ele sînt sau pot fi aşa, e mai puţin probabil ca masele să vadă treburile publice în aceeaşi lumină şi în aceiaşi termeni ca aceia pe care autorii victorieni britanici i-au numit "clasele", din fericire capabili încă să identifice acţiunea politică de clasă numai cu aristocraţia şi burghezia. Aceasta era dilema fundamentală a liberalismului secolului al nouăsprezecelea (cf. *Era Capitalului*, capitolul 6, I), devotat, aşa cum era, constituţiilor şi adunărilor suverane alese, care a făcut tot posibilul să dea la o parte, fiind nedemocratic, adică excluzînd majoritatea cetăţenilor de sex masculin ai statelor, ca să nu mai amintim de totalitatea locuitorilor lor feminini, de la dreptul de a vota şi de a fi aleşi. Pînă la perioada de care se ocupă acest volum, fundamentul lui de nezdruncinat era distincţia dintre ceea ce franceza logică din epoca lui Louis Philippe numise "ţara legală" şi "ţara reală" (*le pays légal*, *le pays réel*). Din momentul în care "ţara reală" a început să străpungă împrejmuirea ţării "legale" sau "politice", apărată de fortificaţiile condiţiilor de proprietate şi de educaţie pentru vot şi, în majoritatea ţărilor, de privilegii aristocratice instituţionalizate, ca ereditara cameră a nobililor, ordinea socială era în pericol.

Ce s-ar fi întîmplat cu adevărat în politică atunci cînd masele de oameni, ignorante şi abrutizate, incapabile să înţeleagă logica elegantă şi salutară a pieţei libere a lui Adam Smith, ar fi controlat destinele politice ale statelor? Ele ar fi urmat, mai mult sau mai puţin probabil, un drum care ducea la acea revoluţie socială a cărei scurtă reapariţie, în 1871, îi îngrozise atît de mult pe cei respectabili. Revoluţia putea să nu mai pară iminentă în vechea ei formă insurecţională, dar nu se ascundea oare aceasta în spatele fiecărei extinderi majore a dreptului de vot dincolo de rîndurile proprietarilor şi ale celor educaţi? N-ar fi

condus ea, după cum se temea viitorul Lord Salisbury, în 1866, în mod inevitabil la comunism?

Cu toate acestea, după 1870 a devenit tot mai clar că democratizarea politicii statelor era cu totul inevitabilă. Masele ar fi mărşăluit înainte, spre scena vieţii politice, indiferent dacă acest lucru le-ar fi plăcut sau nu conducătorilor. Şi chiar asta s-a şi întîmplat. Sistemele electorale bazate pe un larg drept de vot, uneori chiar, în teorie, pe sufragiul universal masculin, existau deja, în anii '870, în Franţa, în Germania (în orice caz, pentru parlamentul tuturor germanilor), în Elveţia şi în Danemarca. În Anglia, Legile Reformei din 1867 şi 1883 aproape că au împătrit electoratul, care a crescut de la 8 la 29 la sută din bărbaţii de peste douăzeci de ani. Belgia şi-a democratizat dreptul de vot în 1894, ca urmare a unei greve generale ce viza această reformă (creşterea a fost de la 3,9 la 37,3 la sută din populaţia masculină adultă), Norvegia l-a dublat, în 1898 (de la 16,6 la 34,8 la sută). În Finlanda, o democraţie unică extinsă (76 la sută dintre adulţi) a intrat în vigoare o dată cu revoluţia din 1905; în Suedia, electoratul a fost dublat, în 1908, ca să fie adus la acelaşi nivel cu acela al Norvegiei; jumătatea austriacă a Imperiului Habsburgic a căpătat sufragiul universal în 1907, iar Italia în 1913. În afara Europei, SUA, Australia şi Noua Zeelandă erau, bineînţeles, deja democratice, iar Argentina a devenit astfel în 1912. După standarde ulterioare, această democratizare era încă incompletă – electoratul obişnuit, sub sufragiul universal, era între 30 şi 40 la sută din populaţia adultă –, dar ar trebui remarcat faptul că pînă şi votul pentru femei era, deja, mai mult decît un slogan utopic. El fusese introdus, în anii '890, la periferiile teritoriului coloniştilor albi – în Wyoming (SUA), Noua Zeelandă şi Australia de Sud –, iar în Finlanda şi Norvegia democratică între 1905 şi 1913.

Aceste progrese erau privite fără entuziasm de guvernele care le-au introdus, chiar atunci cînd acestea erau înfăptuite din convingere ideologică faţă de reprezentarea poporului. Cititorii vor fi observat deja, întîmplător, cît de tîrziu pînă şi ţări pe care acum le considerăm profund şi istoric democratice, cum ar fi cele scandinave, au decis să lărgească votul; asta ca să nu mai amintim de Olanda care, spre deosebire de Belgia, s-a împotrivit, înainte de 1918, democratizării sistematice (deşi electoratul lor a crescut, într-adevăr, într-o proporţie comparabilă).

Politicienii au trebuit să se resemneze la extinderi profilactice ale votului atîta timp cît ei, mai degrabă decît cine ştie ce extremă stîngă, îl puteau controla încă. Acesta a fost, probabil, cazul în Franţa şi Anglia. Printre conservatori, existau cinici asemeni lui Bismarck, care credeau în loialitatea tradiţională – sau, după cum s-ar fi putut să susţină liberalii, în ignoranţa şi prostia – a unui electorat de masă, socotind că acel sufragiu universal ar fi întărit mai degrabă dreapta decît stînga. Dar pînă şi Bismarck a preferat să nu-şi asume nici un risc în Prusia (care domina Imperiul German), unde a menţinut un drept de vot cu trei colegii electorale, favorizînd puternic dreapta. Această precauţie s-a dovedit a fi înţeleaptă, pentru că electoratul de masă s-a arătat a fi incontrolabil de sus. În alte părţi, politicienii au cedat agitaţiei şi presiunii populare sau calculelor conflictelor politice interne. În ambele cazuri, s-au temut că urmările a ceea ce Disraeli numise "un salt în necunoscut" ar putea fi imprevizibile. Cu siguranţă că agitaţiile socialiste din anii '890 şi repercusiunile directe sau indirecte ale primei Revoluţii Ruse au accelerat democratizarea. Cu toate acestea, indiferent de modul în care a avansat democratizarea, între 1880 şi 1914 majoritatea statelor occidentale au trebuit să se resemneze în faţa inevitabilului. Politica democratică nu mai putea fi amînată. De acum înainte problema era cum s-o manipuleze.

Manipularea, în sensul ei cel mai crud, era încă uşoară. Se puteau fixa, de exemplu, limite stricte rolului politic al adunărilor alese prin sufragiu universal. Acesta a fost modelul bismarckian, în care drepturile constituţionale ale parlamentului german (Reichstag) erau reduse la minimum. În alte părţi, alte camere, alcătuite, uneori, din membri ereditari, ca în Anglia, votul prin colegii electorale speciale (şi cu influenţă) şi prin alte instituţii analoge punea frîne adunărilor reprezentative democratizate. Au fost menţinute elemente ale votului cenzitar, întărit prin condiţiile educaţionale (de exemplu, voturi suplimentare pentru cetăţenii cu educaţie universitară, în Belgia, Italia şi Olanda, şi mandate speciale pentru universităţi, în Anglia). Japonia a introdus sistemul parlamentar, cu astfel de limitări, în 1890. Asemenea "drepturi de vot mascate", după cum le numeau britanicii, erau întărite prin trucul util al falsificării sau a ceea ce austriecii numeau "geometrie electorală" – manipularea limitelor circumscripţiilor electorale, în scopul minimizării

sau maximizării sprijinului pentru anumite partide. Votanţii timizi sau pur şi simplu precauţi puteau fi presaţi prin votul deschis, mai ales acolo unde latifundiari puternici sau alţi patroni supravegheau scena: Danemarca a menţinut votul deschis pînă în 1901, Prusia pînă în 1918, Ungaria pînă în anii '930. Patronajul, după cum o ştiau foarte bine mai marii oraşelor americane, putea furniza grupuri mari de votanţi: în Europa, liberalul italian Giovanni Giolitti s-a dovedit a fi maestrul politicii clientelare. Vîrsta minimă de vot era elastică: varia de la douăzeci de ani, în democratica Elveţie, la treizeci, în Danemarca, şi era adesea puţin ridicată atunci cînd dreptul de vot era lărgit. Şi exista întotdeauna posibilitatea simplului sabotaj, complicînd procesul de înscriere în registrele electorale. Astfel, în Anglia, s-a estimat că, în 1914, cam jumătate din clasa muncitoare a fost lipsită *de facto* de dreptul de vot prin asemenea trucuri.

Fără îndoială, astfel de trucuri de frînare puteau încetini mişcările vehiculului politic spre democraţie, dar nu puteau opri înaintarea acesteia. Lumea occidentală, inclusiv, după 1905, chiar şi Rusia ţaristă, se îndrepta, în mod clar, spre sisteme politice bazate pe un electorat tot mai larg, dominat de oamenii de rînd.

Consecinţa logică a unor asemenea sisteme a fost mobilizarea politică a maselor pentru şi prin alegeri, adică în scopul exercitării de presiuni asupra guvernelor naţionale. Acest lucru a implicat organizarea de mişcări de masă şi de partide de masă, politica propagandei de masă şi dezvoltării mass-mediei în asensiune – în acest stadiu, mai ales proaspăt apărută presă populară sau "galbenă" – şi alte evoluţii care ridicau probleme majore şi noi pentru guverne şi clasele conducătoare. Din nefericire pentru istoric, aceste probleme dispar de pe scena dezbaterii politice deschise din Europa, pentru că democratizarea în creştere a făcut imposibilă dezbaterea lor publică cu vreun grad de sinceritate. Ce candidat dorea să le spună votanţilor săi că-i considera prea stupizi şi ignoranţi ca să ştie ce era mai bine în politică şi că pretenţiile lor erau pe cît de absurde, pe atît de periculoase pentru viitorul ţării? Ce om de stat, înconjurat de reporteri care-i purtau cuvintele pînă în cel mai îndepărtat colţ de tavernă, ar fi spus cu adevărat ce credea? Tot mai mult, politicienii erau obligaţi să facă apel la electoratul de masă; chiar să le vorbească, în mod direct, maselor

sau, în mod indirect, prin megafonul presei populare (inclusiv prin ziarele oponenţilor lor). Probabil că Bismarck nu se adresase niciodată altcuiva decît unui auditoriu de elită. Gladstone a introdus propaganda electorală de masă în Anglia (şi, poate, în Europa) în campania din 1879. Implicaţiile aşteptate ale democraţiei n-aveau să mai fie discutate, exceptîndu-i pe profanii politici, cu francheţea şi realismul dezbaterilor care înconjuraseră Legea Reformei britanice din 1867. Dar, cum oamenii care guvernau s-au drapat în veşmintele retoricii, discutarea serioasă a politicii s-a retras în lumea intelectualilor şi a publicului educat, aflat în minoritate, care-i citea. Era democratizării a fost şi epoca de aur a unei noi sociologii politice: a lui Durkheim şi Sorel, Ostrogorski şi Webbs, Mosca, Pareto, Robert Michels şi Max Webber (vezi, mai jos, p. 273-274)[4].

Cînd oamenii care guvernau vroiau într-adevăr să spună ceea ce gîndeau, ei trebuiau, de acum înainte, să facă asta în obscuritatea coridoarelor puterii, cluburilor, serilor sociale private, a partidelor de vînătoare sau caselor de la ţară de la sfîrşit de săptămînă, unde membrii elitei se întîlneau într-o atmosferă foarte diferită de aceea a comediilor gladiatoriale ale dezbaterilor parlamentare sau întrunirilor publice. Era democratizării s-a transformat, deci, într-o eră de ipocrizie sau, mai degrabă, de duplicitate politică publică şi, de aceea, şi într-una de satiră politică: a lui Mr. Dooley, a revistelor de caricaturi aspre, amuzante şi extrem de talentate ca germana *Simplicissimus* şi franceza *Assiette au Beurre* sau *Fackel* a lui Karl Kraus, de la Viena. Căci ce observator inteligent putea trece cu vederea prăpastia care se căsca între discursul public şi realitatea politică, pe care Hilaire Belloc a prins-o în epigrama lui, dedicată marelui triumf electoral liberal din 1906:

> Puterea blestemată care se sprijină pe privilegii
> Şi e în cîrdăşie cu femeile, şi şampania, şi bridge-ul
> S-a prăbuşit: iar Democraţia şi-a reluat domnia
> Care e în cîrdăşie cu bridge-ul, şi femeile, şi şampania.[5]

Dar cine erau masele care se mobilizau acum pentru acţiune politică? În primul rînd, existau clase compuse din pături sociale situate pînă atunci sub şi în afara sistemului politic, dintre care cîteva puteau forma alianţe, coaliţii sau "fronturi populare" destul de eterogene. Cea

mai formidabilă dintre acestea era clasa muncitoare, care se mobiliza acum în partide şi mişcări cu o bază de clasă explicită. Acestea vor fi analizate în capitolul următor.

Exista şi acea coaliţie mare şi prost-definită de straturi intermediare nemulţumite, nesigură asupra a ceea ce o înfricoşa mai tare, cei bogaţi sau proletariatul. Aceasta era vechea mică burghezie a meşteşugarilor şi micilor comercianţi, subminată de progresul economiei capitaliste, de sporirea rapidă a noii pături inferioare a clasei de mijloc, formată din muncitori nemanuali şi lucrători cu "gulere albe": aceştia au constituit *Handwerkerfrage* şi *Mittelstandsfrage* ale politicii germane din timpul şi de după Marea Criză. Lor le aparţinea o lume definită prin dimensiune, a "oamenilor mărunţi" împotriva intereselor "mari", şi în care chiar cuvîntul "mărunt", ca în "omul mărunt", "*le petit commerçant*", "*der kleine Mann*", a devenit un slogan şi un apel la raliere. Cîte ziare radical-socialiste din Franţa nu purtau cu mîndrie acest titlu: *Le Petit Niçois, Le Petit Provençal, La Petite Charente, Le Petit Troyen*? Mărunt, dar nu prea mărunt, pentru că mica proprietate avea tot atîta nevoie de apărare împotriva colectivismului ca şi marea proprietate, iar superioritatea funcţionarului trebuia apărată împotriva oricărei confuzii cu muncitorul manual calificat, care putea avea un venit cu totul similar; mai ales pentru că acele clase de mijloc recunoscute erau puţin înclinate să privească păturile inferioare ale claselor de mijloc ca pe egalele lor.

Aceasta era, din motive întemeiate, şi sfera politică a retoricii şi demagogiei *par excellence*. În ţările în care tradiţia unui iacobinism democratic, radical era puternică, retorica ei, puternică sau înflorită, i-a menţinut pe "oamenii mărunţi" la stînga, deşi, în Franţa, aceasta a cuprins o mare doză de şovinism şi un potenţial semnificativ de xenofobie. În Europa centrală, caracterul ei naţionalist şi, mai ales, antisemit a fost fără limite. Fiindcă evreii puteau fi identificaţi nu numai cu capitalismul, şi în special cu acea parte a capitalismului care avea influenţă asupra micilor meşteşugari şi comercianţi - bancheri, angrosişti, fondatori ai noilor lanţuri de distribuţie şi de magazine universale –, dar şi, adesea, cu socialiştii atei şi, mai general, cu intelectualii care subminau vechile şi ameninţatele adevăruri ale moralităţii şi familia patriarhală. Începînd din anii '880, antisemitismul a devenit o componentă majoră a mişcărilor politice organizate ale "oamenilor

mărunţi", de la frontierele vestice ale Germaniei, spre est, în Imperiul Habsburgic, Rusia şi România. Importanţa lui nu trebuie subestimată nicăieri. Cine ar bănui, pornind de la convulsiile antisemite care au zguduit Franţa, în anii '890, deceniul scandalurilor din Panama şi afacerii Dreyfus*, că în acea perioadă nu existau decît 60.000 de evrei în acea ţară de 40 de milioane de locuitori? (Vezi, mai jos, p. 158-159, 296).

Exista, desigur, şi ţărănimea, care forma încă majoritatea în multe ţări şi cel mai mare grup economic în altele. Deşi ţăranii şi fermierii, începînd din anii '880 – epoca crizei –, s-au mobilizat tot mai mult ca grupuri de presiune economică şi s-au alăturat, într-adevăr, noilor organizaţii pentru achiziţionarea, vînzarea, prelucrarea produselor şi creditul cooperatist, în mase impresionante din ţări atît de diferite, ca SUA şi Danemarca, Noua Zeelandă şi Franţa, Belgia şi Irlanda, ţărănimea s-a mobilizat arareori, politic şi electoral, ca şi clasă – presupunînd că un grup atît de variat poate fi privit ca o clasă. Bineînţeles că nici un guvern nu-şi putea permite să neglijeze interesele economice ale unui corp de votanţi atît de substanţial precum cultivatorii agricoli, în ţările agrare. Totuşi, în măsura în care ţărănimea se mobiliza din punct de vedere electoral, acest lucru se făcea sub lozinci neagrare, chiar acolo unde era limpede că forţa unei mişcări politice sau a unui partid anume, ca populiştii din SUA, în anii '890, sau social-revoluţionarii din Rusia (după 1902), se baza pe sprijinul fermierilor sau ţăranilor.

Dacă grupurile sociale se mobilizau ca atare, la fel procedau şi corpurile de cetăţeni unite prin convingeri diferite, cum ar fi acelea ale religiei şi naţionalităţii. Diferite, pentru că mobilizările politice de masă pe bază confesională, chiar în ţările cu religie unică, reprezentau întotdeauna blocuri contrapuse altor blocuri, fie confesionale, fie laice. Iar mobilizările electorale naţionaliste (coincizînd uneori, ca în cazul polonezilor şi irlandezilor, cu cele religioase) erau aproape întotdeauna

* Căpitanul Dreyfus, din statul major general francez, a fost condamnat pe nedrept pentru spionaj în favoarea Germaniei, în 1894. După o campanie de dovedire a nevinovăţiei sale, care a polarizat şi a zguduit toată Franţa, el a fost graţiat, în 1899, şi, în cele din urmă, reabilitat, în 1906. "Afacerea" a avut un impact traumatizant pe tot cuprinsul Europei.

mişcări autonome, în interiorul statelor multinaţionale. Ele aveau puţine lucruri în comun cu patriotismul naţional inculcat de către state – şi uneori scăpîndu-le de sub control – sau cu mişcările politice, în mod normal ale dreptei, care pretindeau că reprezintă "naţiunea" împotriva minorităţilor subversive (vezi, mai jos, capitolul 6).

Cu toate acestea, ascensiunea mişcărilor de masă politico-confesionale ca fenomen general a fost în mod substanţial împiedicată de ultraconservatorismul grupului cu o capacitate mult mai formidabilă de a-şi mobiliza şi organiza credincioşii, şi anume Biserica Romano-Catolică. Politica, partidele, alegerile făceau parte din acel mizerabil secol al nouăsprezecelea pe care Roma încercase să-l proscrie încă de la Syllabus-ul din 1864 şi de la Conciliul de la Vatican din 1870 (vezi *Era Capitalului*, capitolul 14, III). Ea a rămas total neîmpăcată cu el, după cum stă mărturie proscrierea acelor gînditori catolici care, în anii '890 şi '900, au sugerat, cu prudenţă, ajungerea la un anumit tip de acord cu ideile contemporane ("Modernismul" a fost condamnat de către Papa Pius X în 1907). Ce loc putea să existe pentru politica catolică în această lume diavolească de politică laică, în afara opoziţiei totale şi apărării specifice a practicii religioase, educaţiei catolice şi altor instituţii ale Bisericii, care erau vulnerabile faţă de stat, în conflictul permanent al acestuia cu Biserica?

Aşadar, în timp ce potenţialul politic al partidelor creştine era enorm, după cum avea să arăte istoria europeană începînd cu 1945*, şi în timp ce acesta creştea, în mod evident, o dată cu fiecare lărgire a dreptului de vot, Biserica s-a împotrivit formării unor partide politice catolice, sprijinite de către ea în mod oficial, recunoscînd, totuşi, de la începutul anilor '890, oportunitatea smulgerii claselor muncitoare de la revoluţia socialistă atee şi, bineînţeles, necesitatea de a avea grijă de principalii ei alegători, ţăranii. Însă, în ciuda binecuvîntării de către Papă a noii preocupări a catolicilor pentru politica socială (în Enciclica *Rerum Novarum*, 1891), strămoşii şi fondatorii a ceea ce aveau să devină partidele creştin-democrate din a doua epocă postbelică erau priviţi cu suspiciune şi periodică ostilitate de către Biserică, nu numai pentru

* În Italia, Franţa, Germania Occidentală şi Austria, ele au apărut ca principale partide de guvernămînt şi, cu excepţia Franţei, au şi rămas astfel.

că şi ei, asemeni "modernismului", păreau să facă unele compromisuri cu tendinţe nedorite din lumea laică, ci şi pentru că Biserica nu se simţea în largul său în noile cadre provenite din noile pături catolice mijlocii şi din partea inferioară a celor mijlocii, urbane şi rurale, ale economiilor aflate în expansiune, ce găsiseră în ele un cîmp de acţiune. Atunci cînd marele demagog Karl Lueger (1844-1910) a reuşit, în anii '890, să fondeze primul partid de masă modern creştin-social important, o mişcare, puternic antisemită, a micii burghezii, care a cucerit Viena, el a făcut asta împotriva rezistenţei ierarhiei austriece. (Ea supravieţuieşte încă, sub numele de Partid Popular, şi a guvernat Austria independentă în cea mai mare parte a istoriei ei, începînd din 1918.)

Astfel, Biserica a sprijinit, de obicei, partide conservatoare ori reacţionare de diferite tipuri sau, în rîndul naţiunilor catolice subordonate din cadrul statelor multinaţionale, mişcări naţionaliste neinfectate de virusul laic, şi a păstrat relaţii bune cu acestea. Ea sprijinea, de obicei, pe oricine împotriva socialismului şi revoluţiei. De aceea, partidele de masă catolice autentice aveau să se găsească numai în Germania (unde luaseră fiinţă pentru a se împotrivi campaniilor anticlericale ale lui Bismarck, din anii '870), Olanda (unde întreaga viaţă politică a luat forma unor grupări confesionale, incluzîndu-i pe protestanţi şi pe atei, organizate ca blocuri verticale), şi Belgia (unde catolicii şi liberalii anticlericali formaseră un sistem bipartit cu mult timp înaintea democratizării).

Partidele religioase protestante erau şi mai rare, şi, acolo unde existau, revendicările confesionale se amestecau, de obicei, cu alte sloganuri: naţionalismul şi liberalismul (ca în copleşitor de nonconformista Ţară a Galilor), antinaţionalismul (ca printre protestanţii din Ulster, care au optat pentru uniunea cu Marea Britanie, împotriva autoguvernării irlandeze), liberalismul (ca în Partidul Liberal britanic, unde disidenţa a devenit mai puternică pe măsură ce vechii aristocraţi Whig – liberali cu tendinţe conservatoare, **n.t.** – şi oamenii importanţi, legaţi prin aceleaşi interese de marile afaceri, au trecut la conservatori, în anii '880*. În Europa răsăriteană, desigur, religia în

* Disidenţă = grupuri protestante disidente din afara Bisericii Anglicane, în Anglia şi Ţara Galilor.

politică era, din punct de vedere politic, inseparabilă de naţionalism, inclusiv – în Rusia – aceea a statului. Ţarul nu era doar capul Bisericii Ortodoxe, dar şi mobiliza ortodoxia împotriva revoluţiei. Celelalte mari religii ale lumii (islamismul, hinduismul, budismul, confucianismul), ca să nu mai vorbim de cultele limitate la anumite comunităţi şi popoare, operau încă într-un univers ideologic şi politic pentru care politica democrată occidentală era necunoscută şi nerelevantă.

Dacă religia a avut un vast potenţial politic, identitatea naţională a constituit un factor mobilizator la fel de formidabil şi, în practică, mai eficient. Atunci cînd, după democratizarea votului britanic, în 1884, Irlanda şi-a votat reprezentanţii, partidul naţionalist irlandez a acaparat toate mandatele catolice din insulă. Optzeci şi cinci din cei 103 membri au alcătuit o falangă în spatele liderului (protestant) al naţionalismului irlandez, Charles Stewart Parnell (1846-1891). Oriunde conştiinţa naţională opta pentru exprimare politică, devenea evident că polonezii vor vota ca polonezi (în Germania şi Austria), iar cehii ca şi cehi. Politica jumătăţii austriece a Imperiului Habsburgic era paralizată de astfel de divizări naţionale. Într-adevăr, după agitaţiile şi contra-agitaţiile germanilor şi cehilor, la mijlocul anilor '890, parlamentarismul s-a prăbuşit complet, pentru că nici o majoritate parlamentară nu mai era, de acum înainte, posibilă pentru vreun guvern. Acordarea sufragiului universal, în 1907, n-a fost numai o cedare la presiune, ci şi o încercare disperată de a mobiliza mase electorale care ar fi putut vota pentru partide nenaţionale (catolice sau chiar socialiste), împotriva blocurilor naţionale ireconciliabile şi sfădindu-se mereu.

În forma ei extremă – partidul-mişcare disciplinat de masă –, mobilizarea politică de masă a rămas neobişnuită. Chiar printre noile mişcări muncitoreşti şi socialiste, modelul monolitic, atotcuprinzător al social-democraţiei germane nu era în nici un caz universal (vezi capitolul următor). Fără îndoială, elementele constitutive ale acestui nou fenomen puteau fi decelate acum aproape pretutindeni. Existau, în primul rînd, organizaţiile constitutive care formau baza lui. Partidul-mişcare de masă ideal tipic consta dintr-un complex de organizaţii sau filiale locale şi dintr-un complex de organizaţii, fiecare, la rîndul ei, cu filiale locale, cu scopuri specifice, dar integrate într-un partid cu obiective politice mai largi. Astfel, în 1914, mişcarea naţională

irlandeză consta din Liga Unită Irlandeză, care forma reţeaua ei naţională, organizată din punct de vedere electoral – adică în fiecare circumscripţie electorală parlamentară. Ea organiza congresele electorale, conduse de preşedintele Ligii, şi la care participau nu numai propriii săi delegaţi, ci şi cei ai breslelor (filialele orăşeneşti ale sindicatelor), ai înseşi sindicatelor, ai Asociaţiei Pământului şi Muncii, care reprezenta interesele fermierilor, ai Asociaţiei Atletice Gaelice, ai asociaţiilor de ajutor reciproc, ca Vechiul Ordin al Hibernienilor care, în paranteză fie spus, a legat insula de emigraţia americană, şi ai altor grupări. Acesta era cadrul celor mobilizaţi, care formau legătura esenţială dintre conducerea naţionalistă, dinăuntrul şi din afara Parlamentului, şi electoratul de masă, care definea limitele exterioare ale celor care sprijineau cauza autonomiei irlandeze. Activiştii organizaţi astfel puteau reprezenta ei înşişi o masă foarte substanţială: în 1913, Liga avea 130.000 de membri la o populaţie catolică irlandeză totală de 3 milioane[6].

În al doilea rînd, noile mişcări de masă erau ideologice. Ele erau mai mult decît nişte simple grupuri de presiune şi acţiune în favoarea unor obiective specifice, cum ar fi apărarea viticulturii. Astfel de grupuri de interese specifice organizate s-au înmulţit, în mod firesc, la rîndul lor, de vreme ce logica politicii democratizate avea nevoie de oameni legaţi prin aceleaşi interese, care să exercite presiuni asupra guvernelor şi adunărilor naţionale, sensibile, teoretic, la acestea. Dar grupări ca germana *Bund der Landwirte* (înfiinţată în 1893 şi căreia, aproape imediat – 1894 –, i s-au alăturat 200.000 de agricultori) nu erau legate de un partid, în ciuda evidentelor simpatii conservatoare ale *Bund*-ului şi dominării ei aproape totale de către marii latifundiari. În 1898, ea se baza pe sprijinul a 118 (din cei 397) deputaţi din Reichstag, care făceau parte din cinci partide distincte[7]. Spre deosebire de astfel de grupuri de interese specifice, totuşi puternice, noul partid-mişcare reprezenta o viziune totală asupra lumii. Ea era aceea care, mai mult decît programul politic concret specific şi, poate, aflat în schimbare, constituia, pentru membrii şi susţinătorii săi, ceva de felul acelei "religii civice" care, pentru Jean-Jacques Rousseau, pentru Durkheim şi pentru alţi teoreticieni din noul domeniu al sociologiei, trebuia să unească societăţile moderne: numai în acest caz ea forma un liant transversal.

Religia, naţionalismul, democraţia, socialismul, ideologiile precursoare ale fascismului dintre războaie: acestea ţineau laolaltă masele recent mobilizate, indiferent de interesele materiale pe care le mai reprezentau mişcările lor.

În mod paradoxal, în ţările cu o puternică tradiţie revoluţionară, ca Franţa, SUA şi, în mai mică măsură, Anglia, ideologia propriilor revoluţii din trecut le-a permis vechilor sau noilor elite să ţină în frîu, măcar parţial, noua mobilizare de masă, prin strategii de multă vreme familiare oratorilor din ziua de 4 Iulie din America de Nord democratică. Liberalismul britanic, care era moştenitorul Glorioasei Revoluţii Whig din 1688 şi care nu pierdea din vedere să facă apel, din cînd în cînd, la regicidul din 1649, în beneficiul descendenţilor sectelor puritane*, a reuşit să întîrzie dezvoltarea unui partid muncitoresc de masă pînă după 1914. Mai mult decît atît, Partidul Laburist (înfiinţat în 1900), aşa cum era, naviga în trena liberalilor. Radicalismul republican din Franţa a încercat să absoarbă şi să asimileze mobilizările populare de masă prin fluturarea steagului Republicii şi Revoluţiei împotriva duşmanilor săi. Şi nu fără succes. Lozincile "nici un duşman la stînga" şi "unitatea tuturor bunilor republicani" au făcut mult în legarea noii stîngi populare de oamenii de centru care conduceau A Treia Republică.

În al treilea rînd, se deduce că mobilizările de mase erau, în felul lor, globale. Ele fie zdruncinau vechiul cadru local sau regional al politicii, fie îl împingeau spre periferie, fie îl integrau în mişcări mai largi şi mai cuprinzătoare. În orice caz, politica naţională, în ţările democratizate, lăsa o sferă de acţiune mai restrînsă pentru partidele pur regionale, chiar în state cu diferenţe regionale puternic marcate, ca Germania şi Italia. Astfel, în Germania, caracterul regional al provinciei Hanovra (anexată de Prusia recent, în 1866), unde sentimentele anti-prusace şi loialitatea faţă de vechea dinastie Guelfă erau încă marcate, s-a manifestat numai prin acordarea unui procentaj ceva mai mic de vot (85 la sută, comparativ cu 94-100 la sută în alte părţi) diferitelor partide naţionale[8]. Faptul că minorităţile confesionale sau etnice ori, sub acest aspect, grupurile sociale şi economice erau uneori limitate la

* Premierul liberal, Lordul Rosebery, a plătit personal pentru realizarea statuii lui Oliver Cromwell, ridicată în faţa Parlamentului în 1899.

anumite zone geografice nu trebuie să ne inducă în eroare. În contrast cu politica electorală a mai vechii societăţi burgheze, noua politică de masă era tot mai incompatibilă cu vechea politică localizată, bazată pe oameni cu putere şi influenţă locală, cunoscuţi (în vocabularul politic francez) sub numele de "notabilităţi". Existau încă multe părţi în Europa şi în cele două Americi – mai ales în zone ca Peninsula Iberică şi Balcanică, sudul Italiei şi America Latină – unde nişte *caciques* sau patroni, persoane cu putere şi influenţă locală, puteau "furniza" blocuri de voturi clientelare celui mai puternic ofertant sau chiar patronilor mai mari. "Boss"-ul nici măcar nu dispărea, în politica democratică, dar acolo, tot mai mult, partidul era cel care crea notabilitatea sau, cel puţin, o salva de la izolare şi neputinţă politică, dacă nu putea face altceva. Elitele mai vechi, transformîndu-se în aşa fel încît să se adapteze democraţiei, puteau dezvolta foarte bine diferite combinaţii între politica de patronaj şi influenţă locală, şi aceea a democraţiei. Şi, într-adevăr, ultimele decenii ale vechiului secol şi primele ale celui nou au fost pline de conflicte complexe între "notabilităţile" de modă veche şi noii operatori politici, şefi locali sau alte elemente-cheie care controlau destinele partidelor locale.

Democraţia care a înlocuit, deci, politica notabilităţilor – în măsura în care reuşise deja să facă asta – n-a substituit "oamenii", în privinţa patronajului şi influenţei, ci organizarea: şi anume, comitetele, notabilităţile partidului, minorităţile de activişti.

Acest paradox a fost repede remarcat de observatorii realişti ai politicii, care au atras atenţia asupra rolului crucial al unor asemenea comitete (întruniri preelectorale, în termeni anglo-americani) sau chiar asupra "legii de fier a oligarhiei", pe care Robert Michels a crezut că o poate extrage din studiul său asupra Partidului Social-Democrat German. Michels a remarcat şi tendinţa noilor mişcări de masă de a venera figurile de frunte, deşi a exagerat în această privinţă[9]. Cît despre admiraţia care tindea, fără îndoială, să-i învăluie pe unii lideri ai mişcărilor de masă naţionale, şi care a fost întruchipată, pe mulţi pereţi modeşti, de portretele lui Gladstone, Marele Bătrîn al Liberalismului, sau ale lui Bebel, liderul social-democraţiei germane, ea reflecta, în perioada de care ne ocupăm, mai degrabă cauza care-i unea pe adepţi decît omul însuşi. Mai mult decît atît, existau destule mişcări de masă

fără lideri charismatici. Atunci cînd Charles Stewart Parnell a căzut, în 1891, victimă complicaţiilor vieţii sale personale şi ostilităţii reunite a moralităţii catolice şi a celei non-conformiste, irlandezii l-au abandonat fără ezitare – şi, cu toate acestea, nici un lider n-a stîrnit loialităţi personale mai înflăcărate decît el, iar mitul Parnell i-a supravieţuit multă vreme omului.

Pe scurt, pentru susţinătorii săi, partidul sau mişcarea îi reprezenta şi acţiona în numele lor. De aceea, era uşor pentru organizaţie să ia locul membrilor şi susţinătorilor ei, şi, în schimb, pentru liderii ei, să domine organizaţia. Mişcările de masă structurate nu erau, nici într-un caz, republici de egali. Însă îmbinarea dintre organizare şi sprijin de masă le dădea o capacitate enormă, de-abia bănuită: ele erau state potenţiale. Într-adevăr, revoluţiile majore ale secolului nostru aveau să înlocuiască vechi regimuri, vechi state şi vechi clase conducătoare cu partide-mişcări instituţionalizate ca sisteme ale puterii de stat. Acest potenţial este cu atît mai impresionant, de vreme ce organizaţiile ideologice mai vechi păreau să fie lipsite de el. Religia occidentală, de exemplu, în această perioadă, părea să-şi fi pierdut capacitatea de a se transforma într-o teocraţie, şi, cu siguranţă, nici nu-şi propunea asta*. Ce au înfiinţat Bisericile victorioase, cel puţin în lumea creştină, au fost regimuri clericale administrate de instituţii laice.

II

Democratizarea, deşi în progres, de-abia începuse să transforme politica. Cu toate acestea, implicaţiile sale, uneori deja explicite, ridicau cele mai serioase probleme pentru cei care guvernau state şi pentru clasele în interesul cărora guvernau. Exista problema menţinerii unităţii, chiar a existenţei, statelor, care era deja imperioasă în politica multinaţională, confruntată cu mişcări naţionale. În Imperiul Austriac, ea constituia problema centrală a statului, şi chiar în Anglia apariţia naţionalismului irlandez de masă a zdruncinat structura politicii existente. Se punea problema modalităţii de menţinere a continuităţii

* Ultimul exemplu al unei asemenea transformări este, probabil, întemeierea statului mormon în Utah, după 1848.

strategiilor sensibile, aşa cum erau văzute de elitele ţării – mai ales în chestiunile economice. N-ar fi afectat, în mod inevitabil, democraţia funcţionarea capitalismului, şi – după cum considerau oamenii de afaceri – în rău? N-ar fi ameninţat ea, în Anglia, comerţul liber de care erau ataşate, cu religiozitate, toate partidele? N-ar fi ameninţat ea finanţele solide şi etalonul-aur, cheia de boltă a oricărei politici economice respectabile? Această ultimă ameninţare părea presantă în SUA, o dată cu mobilizarea maselor, în anii '890, de către populism, mişcare ce şi-a îndreptat cele mai înflăcărate fulgere retorice împotriva – ca să-l citäm pe marele ei orator, William Jennings Bryan – răstignirii omenirii pe o cruce de aur. Mai general şi mai presus de orice, exista problema garantării legitimităţii, poate chiar a supravieţuirii, societăţii în forma în care era constituită la acel moment, atunci cînd era confruntată cu primejdia mişcărilor de masă în scopul revoluţiei sociale. Aceste ameninţări păreau cu atît mai periculoase datorită ineficacităţii de netăgăduit a parlamentelor, alese prin demagogie şi sfîşiate de conflicte ireconciliabile de partid, şi a indiscutabilei corupţii a sistemelor politice, care nu se mai sprijineau pe oameni cu averi independente, ci, tot mai mult, pe oameni ale căror cariere şi averi erau bazate pe succesul acestora în noua politică.

Amîndouă aceste fenomene erau imposibil de ignorat. În statele democratice cu puteri separate, ca SUA, guvernul (adică ramura executivă, reprezentată de preşedinţie) era, într-o oarecare măsură, independent de parlamentul ales, deşi era foarte probabil ca el să fie paralizat de contraponderea acestuia din urmă. (Dar alegerea democratică a preşedinţilor introducea un alt pericol.) În modelul european al guvernării reprezentative, unde guvernele erau, dacă nu protejate pe mai departe de monarhia de tip vechi, în teorie dependente de adunări alese, problemele lor păreau de neînvins. De fapt, ele veneau şi plecau adesea ca nişte grupuri turistice în hoteluri, atunci cînd o efemeră majoritate parlamentară se prăbuşea şi era urmată de o alta. Franţa, mama democraţiilor europene, deţinea probabil recordul, cu cincizeci şi două de cabinete în mai puţin de treizeci şi nouă de ani, între 1875 şi izbucnirea războiului, dintre care numai unsprezece au durat mai mult de douăsprezece luni. Se ştie, aceleaşi nume aveau tendinţa să reapară în majoritatea acestora. Nu e de mirare că acea

continuitate efectivă a guvernului şi politicii se afla în mîinile funcţionarilor permanenţi, nealeşi şi invizibili aparţinînd birocraţiei. Cît priveşte corupţia, ea n-a fost niciodată, probabil, mai mare decît la începutul secolului al nouăsprezecelea, cînd guverne, ca acela britanic, împărţiseră foarte corect numitele "oficii de profit sub oblăduirea *Coroanei*" şi sinecurele rentabile între rudele şi acoliţii lor. Totuşi, chiar cînd nu se întîmpla astfel, ea era mai vizibilă, deoarece politicienii auto-fabricaţi erau răsplătiţi, într-un fel sau altul, în funcţie de valoarea sprijinului sau opoziţiei lor faţă de oamenii de afaceri sau alte părţi interesate. Era cu atît mai vizibilă cu cît incoruptibilitatea administratorilor publici şi judecătorilor de vază permanenţi, acum în mare măsură protejaţi, în ţările constituţionale, împotriva dublului risc al alegerii şi protecţiei – cu excepţia majoră a SUA* – era acum în general considerată ca de la sine înţeleasă, cel puţin în Europa Occidentală şi Centrală. Scandaluri de corupţie politică s-au produs nu numai în ţări în care sunetul banilor ce treceau din mînă în mînă nu era înăbuşit, ca Franţa (scandalul Wilson din 1885, scandalul Panama în 1892-1893), ci chiar şi acolo unde era, ca în Anglia (scandalul Marconi din 1913), în care au fost implicaţi doi astfel de oameni ridicaţi prin propriile lor puteri, Lloyd George şi Rufus Isaacs, ulterior Preşedinte al Curţii Supreme şi Vicerege al Indiei†. Instabilitatea şi corupţia parlamentară puteau fi, desigur, asociate acolo unde guvernele alcătuiau majorităţi, în esenţă, pe baza a ceea ce însemna, de fapt, cumpărarea de voturi în schimbul favorurilor politice, care aveau, aproape inevitabil, o dimensiune financiară. După cum s-a remarcat deja, Giovanni Giolitti era, în Italia, maestru în această strategie.

---

* Şi chiar şi aici a fost înfiinţată, în 1883, o Comisie a Serviciului Public, pentru a pune temeliile unui Serviciu Public Federal, independent de protecţia politică. Însă protecţia a rămas, în majoritatea ţărilor, mai importantă decît se presupune de obicei.

† Tranzacţiile în interiorul unei elite conducătoare strîns înlănţuite, care vor fi provocat mirare printre observatorii democratici şi moraliştii politici, nu erau neobişnuite. La moartea sa, în 1895, Lordul Randolph Churchill, tatăl lui Winston, care fusese Ministru de Finanţe, îi datora aproape 60.000 de lire sterline lui Rothschild, care e de aşteptat să fi avut interese în finanţele naţionale. Dimensiunea acestei datorii, în termenii noştri, e indicată de faptul că această singură sumă se ridica la aproximativ 0,4 la sută din produsul total al impozitului pe venit din Anglia, în acel an.[10]

Contemporanii din categoriile superioare ale societăţii erau profund conştienţi de pericolele politicii democratizate şi, mai general, de rolul tot mai important al "maselor". Aceasta n-a fost numai o îngrijorare a oamenilor implicaţi în treburile publice, asemeni editorului lui *Le Temps* şi al *La Revue des Deux Mondes* – citadele ale opiniei onorabile franceze – care, în 1897, a publicat o carte sugestiv intitulată *Organizarea sufragiului universal: criza statului modern*[11] sau meditativului guvernator conservator şi viitor ministru, Alfred Milner (1854-1925), care, în 1902, a numit Parlamentul Britanic (în particular) "acea gloată de la Westminster"[12]. O mare parte din pesimismul atotpătrunzător al culturii burgheze, începînd din anii '880 (vezi, mai jos, p. 226, 258-259), reflecta, fără îndoială, sentimentul liderilor abandonaţi de foştii adepţi ai elitelor, a căror apărare împotriva maselor se fărîmiţa, al minorităţii educate şi culturalizate (adică, în primul rînd, copiii celor cu dare de mînă), invadate de către "cei care tocmai se eliberau de ... analfabetism sau de semi-barbarie"[13] ori acoperite de fluxul în creştere al unei civilizaţii adaptate acelor mase.

Noua situaţie politică s-a dezvoltat doar treptat şi în mod inegal, în funcţie de istoria internă a diferitelor state. Acest lucru face dificil şi aproape fără sens o cercetare comparativă a politicii din anii '870 şi '880. Apariţia bruscă, pe plan internaţional, a mişcărilor muncitoreşti şi socialiste de masă, în timpul anilor '880 şi după aceea (vezi capitolul următor), a fost cea care a părut să pună numeroase guverne şi clase conducătoare în situaţii dificile, în esenţă similare, deşi putem înţelege, privind retrospectiv, că nu numai mişcările de masă erau cele care produceau dureri de cap guvernamentale. Vorbind în general, în cele mai multe state europene cu constituţii limitate sau cu drept de vot restrîns, preponderenţa politică, de la mijlocul secolului, a burgheziei liberale (vezi *Era Capitalului*, capitolele 6, I, 13, III) s-a prăbuşit în cursul anilor '870, dacă nu din alte motive, atunci ca produs secundar al Marii Crize: în Belgia, în 1870, în Germania şi Austria, în 1879, în Italia, în anii '870, în Anglia, în 1874. În afara unor reveniri episodice la putere, ea n-a mai dominat niciodată. Nici un model politic la fel de clar n-a apărut în Europa în noua perioadă, deşi în SUA Partidul Republican, care condusese Nordul spre victorie în Războiul Civil, a continuat, de obicei, să cîştige preşedinţia pînă în 1913. În măsura în care problemele

insolubile sau ameninţările fundamentale ale revoluţiei ori secesiunii puteau fi ţinute în afara politicii parlamentare, oamenii de stat puteau manevra majorităţile parlamentare, prin grupurile schimbătoare ale celor care nu doreau să ameninţe nici statul, nici ordinea socială. Şi, în cele mai multe cazuri, ele puteau fi ţinute în afară, deşi, în Anglia, apariţia bruscă, în anii '880, a unui bloc solid şi militant de naţionalişti irlandezi, dornic să dezbine Camera Comunelor şi aflat în poziţia de a înclina balanţa în interiorul ei, a transformat imediat politica parlamentară şi cele două partide care-şi conduseseră cuviinciosul *pas-de-deux*. Sau, cel puţin, a precipitat, în 1886, trecerea grăbită a foştilor nobili milionari Whig şi a oamenilor de afaceri liberali în Partidul Tory, care, ca Partid Conservator şi Unionist (adică opunîndu-se autonomiei irlandeze), a evoluat tot mai mult spre un partid unit atît al marilor latifundiari, cît şi al marilor oameni de afaceri.

În alte părţi, situaţia, deşi aparent mai dramatică, a fost, în realitate, mai uşor de rezolvat. În monarhia restaurată a Spaniei (1874), fărîmiţarea oponenţilor înfrînţi ai sistemului – republicanii la stînga, carliştii la dreapta – i-a îngăduit lui Cánovas (1828-1897), aflat la putere în cea mai mare parte a perioadei 1874-1897, să manipuleze politicienii şi un vot rural apolitic. În Germania, slăbiciunea elementelor ireconciliabile i-a permis lui Bismarck să se descurce destul de bine în anii '880, iar moderaţia partidelor slave respectabile, din Imperiul Austriac, i-a oferit beneficii asemănătoare elegantului bulevardier aristocratic, Contele Taaffe (1833-1895, la putere în perioada 1879-1893). Dreapta franceză, care a refuzat să accepte republica, a rămas o minoritate electorală permanentă, iar armata n-a ameninţat autoritatea civilă: de aceea, republica a supravieţuit crizelor numeroase şi pline de culoare, care au zguduit-o (în 1877, în 1885-1887, în 1892-1893 şi în Afacerea Dreyfus din 1894-1900). În Italia, boicotul Vaticanului împotriva unui stat laic şi anticlerical a făcut uşor ca Depretis (1813-1887) să-şi dirijeze politica de "transformism", adică de transformare a opozanţilor în susţinători ai guvernului.

Într-adevăr, singura ameninţare reală a sistemului era extraparlamentară – iar insurecţia de jos nu trebuia, pentru moment, să fie luată în serios în ţările constituţionale, dacă armatele, chiar în Spania, teritoriul clasic al *pronunciamento*-ului, stăteau liniştite. Şi acolo unde,

ca în Balcani şi America Latină, atît insurecţia, cît şi oamenii înarmaţi din politică rămîneau părţi familiare ale decorului, ei făceau, mai degrabă, parte din sistem decît constituiau ameninţări potenţiale la adresa acestuia.

Cu toate acestea, situaţia era puţin probabil să dureze. Şi, atunci cînd guvernele s-au trezit confruntîndu-se cu ascensiunea unor forţe aparent ireconciliabile în politică, primul lor impuls, cel mai adesea, a fost constrîngerea. Bismarck, maestrul manipulării politice a votului limitat, a fost pus în încurcătură, în anii '870, atunci cînd s-a confruntat cu ceea ce considera o masă organizată de catolici care datorau loialitate unui Vatican reacţionar "de dincolo de munţi" (de unde termenul de "ultramontan"), şi le-a declarat un război anticlerical (aşa-numita *Kulturkampf* sau luptă culturală, din anii '870). Confruntat cu ascensiunea social-democraţilor, el a scos partidul în afara legii, în 1879. Cum o reîntoarcere la absolutismul deschis părea imposibilă şi, într-adevăr, de neimaginat – social-democraţilor interzişi li s-a permis să-şi înainteze candidaţi în alegeri –, el a eşuat în ambele cazuri. Mai devreme sau mai tîrziu – în cazul socialiştilor, după căderea lui, în 1889 –, guvernele au fost nevoite să coexiste cu noile mişcări de masă. Împăratul austriac, a cărui capitală a fost cucerită de demagogia social-creştinilor, a refuzat de trei ori să-l accepte pe liderul lor, Lueger, ca primar al Vienei, înainte de a se resemna în faţa inevitabilului, în 1897. În 1886, guvernul belgian a suprimat prin forţă militară valul de greve şi tulburări datorate muncitorilor belgieni – printre cei mai săraci din Europa Occidentală – şi i-a întemniţat pe liderii socialişti, fie că erau implicaţi, fie că nu, în tulburări. Cu toate acestea, şapte ani mai tîrziu el a acordat un fel de vot universal, după o grevă generală eficientă. Guvernele italiene au împuşcat ţărani sicilieni, în 1893, şi muncitori milanezi, în 1898. Cu toate acestea, după cele cincizeci de cadavre de la Milano, au schimbat metoda. Vorbind în general, anii '890, deceniul apariţiei socialismului ca mişcare de masă, marchează un punct de cotitură. Începea o epocă de noi strategii politice.

Generaţiile de cititori care s-au maturizat de la Primul Război Mondial încoace pot găsi surprinzător faptul că nici un guvern n-a avut în vedere, în mod serios, abandonarea sistemului constituţional şi parlamentar, la acea vreme. Pentru că *după* 1918 constituţionalismul liberal

şi democraţia reprezentativă aveau într-adevăr să se retragă pe un front larg, deşi parţial restaurat după 1945. În perioada de care ne ocupăm, nu acesta a fost cazul. Pînă şi în Rusia ţaristă, înfrîngerea revoluţiei din 1905 n-a condus la abolirea totală a alegerilor şi parlamentului (Duma). Spre deosebire de 1849 (vezi *Era Capitalului*, capitolul 1), n-a existat o reîntoarcere deschisă la reacţiune, chiar dacă, la sfîrşitul perioadei în care s-a aflat la putere, Bismarck a cochetat cu ideea suspendării sau abolirii constituţiei. S-ar fi putut ca societatea burgheză să fi fost neliniştită în legătură cu ceea ce se întîmpla, dar a fost suficient de încrezătoare şi, nu în ultimul rînd, pentru că valul expansiunii economice mondiale nu încuraja deloc pesimismul. Chiar şi opinia publică moderată din punct de vedere politic (dacă n-avea interese diplomatice sau financiare contrare) aştepta cu nerăbdare o revoluţie rusă, de la care se spera, în general, să transforme pata de pe civilizaţia europeană într-un stat burghezo-liberal decent, şi, într-adevăr, în interiorul Rusiei revoluţia din 1905, spre deosebire de cea din Octombrie 1917, a fost sprijinită cu entuziasm de către clasele mijlocii şi intelectuali. Alte mişcări insurecţionale au fost nesemnificative. Guvernele au rămas deosebit de calme în timpul epidemiei anarhiste de asasinate din anii '890, căreia i-au căzut victime doi monarhi, doi preşedinţi şi un prim-ministru*, şi, după 1900, nimeni nu s-a mai neliniştit din cauza anarhismului, în afara Spaniei şi a unor regiuni din America Latină. La izbucnirea războiului, în 1914, ministrul francez de interne nici măcar nu s-a obosit să-i aresteze pe revoluţionarii (mai ales anarhişti şi anarho-sindicalişti) şi pe subversivii antimilitarişti, priviţi ca nişte pericole la adresa statului, şi despre care poliţia întocmise de multă vreme o listă tocmai în acest scop.

Dar dacă (spre deosebire de deceniile de după 1917) societatea burgheză în ansamblu nu s-a simţit ameninţată în mod serios şi imediat, nici valorile şi aşteptările istorice ale secolului al nouăsprezecelea nu fuseseră, deocamdată, subminate în mod serios. Se spera, pe mai departe, ca acel comportament civilizat, domnia legii şi instituţiile liberale să-şi continue progresul secular. Mai rămînea multă barbarie,

*Regele Umberto al Italiei, Împărăteasa Elisabeta a Austriei, Preşedinţii Sadi Carnot al Franţei şi McKinley al SUA, şi premierul Cánovas al Spaniei.

în special (după cum erau convinşi cei "respectabili") printre păturile inferioare şi, desigur, printre popoarele "necivilizate", acum, din fericire, colonizate. Existau încă state, chiar în Europa, ca Imperiile ţarist şi Otoman, unde luminile raţiunii pîlpîiau slab sau nu erau aprinse. Totuşi, chiar scandalurile care au zguduit opinia publică naţională sau internaţională arată cît de înalte erau aşteptările de civilitate în lumea burgheză, în vremuri de pace: Dreyfus (refuzul de a cerceta fie şi o singură eroare judiciară), Ferrer, în 1909 (executarea unui pedagog spaniol, acuzat pe nedrept de provocarea unui val de tulburări în Barcelona), Zabern, în 1913 (douăzeci de demonstranţi închişi pentru o noapte de armata germană într-un oraş alsacian). De la sfîrşitul secolului al douăzecilea, nu putem privi în urmă decît cu o neîncredere melancolică la o perioadă în care masacre de felul celor care se produc aproape zilnic în lume astăzi erau considerate ca fiind un monopol al turcilor şi al membrilor triburilor.

III

De aceea, clasele conducătoare au optat pentru strategii noi, chiar dacă au făcut tot ce le stătea în putinţă pentru a limita impactul opiniei publice şi electoratelor de masă asupra propriile lor interese şi ale celor de stat, şi asupra formării şi continuării politicii înalte. Ţinta lor principală a fost mişcarea muncitorească şi socialistă, care a apărut brusc pe plan internaţional ca un fenomen de masă, în jurul anului 1890 (vezi capitolul următor). După cum s-a văzut, s-a dovedit a fi mai uşor să te înţelegi cu ea decît cu mişcările naţionaliste care au apărut în aceeaşi perioadă sau care, dacă existau deja, au intrat într-o nouă fază de militantism, autonomism şi separatism (vezi, mai jos, capitolul 6). În privinţa catolicilor, aceştia erau, dacă nu se identificaseră cu vreun naţionalism autonomist, relativ uşor de integrat, de vreme ce erau conservatori din punct de vedere social – acest lucru s-a întîmplat chiar şi în cazul rarelor partide social-creştine, ca acela al lui Lueger – şi se mulţumeau, de obicei, cu salvgardarea intereselor specifice Bisericii.

Introducerea mişcărilor muncitoreşti în jocul instituţionalizat al politicii era dificilă, în măsura în care patronii, confruntaţi cu greve şi sindicate, erau, în mod clar, mai lenţi decît politicienii în abandonarea

politicii pumnului puternic pentru aceea a mănuşii de catifea, chiar şi în paşnica Scandinavie. Puterea crescîndă a marilor afaceri era deosebit de recalcitrantă. În majoritatea ţărilor, mai ales în SUA şi Germania, patronii ca şi clasă nu s-au reconciliat niciodată cu sindicatele înainte de 1914, şi chiar în Anglia, unde sindicatele fuseseră de multă vreme acceptate în principiu şi, adesea, în practică, anii '890 au cunoscut o contraofensivă a patronilor împotriva sindicatelor, chiar în timp ce funcţionarii guvernului adoptau politici de conciliere, iar liderii Partidului Liberal făceau tot ce le stătea în putinţă pentru a-şi asigura şi capta votul muncitorimii. Era dificil şi din punct de vedere politic, acolo unde noile partide muncitoreşti au refuzat orice compromis cu statul şi sistemul burghez la nivel naţional – ele erau arareori la fel de intransigente în zona administraţiei locale –, aşa cum tindeau să facă acelea care aderau la Internaţionala din 1889, dominată de marxişti. (Politicile muncitoreşti ne-revoluţionare sau ne-marxiste nu ridicau asemenea probleme.) Dar, în jurul anului 1900, devenise clar că, în toate mişcările socialiste de masă, apăruse o aripă moderată sau reformistă; într-adevăr, chiar şi printre marxişti ea îşi găsise ideologul în persoana lui Eduard Bernstein, care declara că "mişcarea era totul, ţelul final nimic" şi a cărui pretenţie fără tact de revizuire a teoriei marxiste a produs scandal, supărare şi dezbateri înflăcărate în lumea socialistă, după 1897. Între timp, politica electoralismului de masă, căreia pînă şi majoritatea partidelor marxiste îi era entuziastă susţinătoare, de vreme ce permitea rîndurilor lor să crească cu maximă vizibilitate, nu putea decît să integreze liniştit aceste partide în sistem.

Cu siguranţă că socialiştii nu puteau fi încă aduşi la guvernare. Nu era de aşteptat nici măcar ca ei să tolereze politicieni şi guverne "reacţionare". Totuşi, o politică de a-i aduce măcar pe reprezentanţii moderaţi ai clasei muncitoare pe poziţii mai avansate, în favoarea reformei, unirea tuturor democraţilor, republicanilor, anticlericalilor sau "oamenilor din popor", în special împotriva duşmanilor mobilizaţi ai acestor cauze drepte, avea mari şanse de reuşită. Ea a fost urmată, în mod sistematic, în Franţa, începînd din 1899, sub Waldeck Rousseau (1846-1904), arhitectul unui guvern de uniune republicană împotriva duşmanilor care o ameninţau atît de clar pe aceasta în afacerea Dreyfus; în Italia, de către Zanardelli, al cărui guvern din 1903 se baza pe sprijinul

extremei stîngi, şi, mai tîrziu, de către Giolitti, marele manipulator şi conciliator. În Anglia – după unele dificultăţi din anii '890 –, liberalii au făcut, în 1903, un pact electoral cu tînărul Comitet de Reprezentare Laburist, ceea ce i-a permis acestuia din urmă să pătrundă în Parlament, într-o anumită proporţie, în 1906, ca Partid Laburist. În alte părţi, un interes comun în lărgirea dreptului de vot i-a adunat la un loc pe socialişti şi pe alţi democraţi, ca în Danemarca, unde, în 1901 – pentru prima dată în Europa –, un guvern conta şi se putea sprijini pe un partid socialist.

Motivul acestor deschideri dinspre centrul parlamentar spre extrema stîngă n-a fost, de obicei, nevoia de sprijin socialist, pentru că pînă şi unele partide socialiste mari reprezentau grupuri minoritare care, în majoritatea cazurilor, puteau fi ţinute cu uşurinţă la distanţă de jocul parlamentar, aşa cum s-a întîmplat cu partidele comuniste de mărime comparabilă din Europa, după Cel de-al Doilea Război Mondial. Guvernele Germaniei l-au ţinut pe cel mai formidabil dintre toate aceste partide la distanţă printr-o aşa-numită *Sammlungspolitik* (politică de largă uniune), adică formînd majorităţi din conservatori, catolici şi liberali garantat anti-socialişti. Era mai degrabă dorinţa de a exploata posibilităţile de domesticire a acestor fiare sălbatice ale pădurii politice, pe care oamenii inteligenţi din clasele conducătoare au decelat-o repede. Strategia de blîndă îmbrăţişare a avut rezultate diferite, iar intransigenţa patronilor, date fiind constrîngerea şi provocarea de confruntări industriale de masă, n-a făcut-o mai uşoară, dar, în ansamblu, ea a funcţionat, cel puţin în măsura în care a reuşit să despartă mişcările muncitoreşti de masă într-o aripă moderată şi una radicală de ireconciliabili – în general, o minoritate –, şi s-o izoleze pe ultima.

Oricum, democraţia ar fi fost cu atît mai uşor de îmblînzit cu cît i-ar fi fost mai puţin acute nemulţumirile. Noua strategie a implicat, deci, o disponibilitate de aventurare în programe de reformă şi bunăstare socială, care au subminat angajamentul liberal clasic, de la mijlocul secolului, pentru guverne care s-au ţinut la distanţă de domeniul rezervat iniţiativei private şi ajutorului de sine. Juristul britanic A. V. Dicey (1835-1922) a întrezărit tăvălugul colectivismului, care se aflase în mişcare începînd din 1870, aplatizînd peisajul libertăţii individuale într-o tiranie centralizată şi nivelatoare a meselor la şcoală,

asigurării de sănătate şi pensiilor de bătrîneţe. Şi, într-un sens, el a avut dreptate. Bismarck, logic ca întotdeauna, decisese deja, în anii '880, să îndepărteze temeiul de sub agitaţia socialistă printr-o schemă ambiţioasă de asigurări sociale, şi el avea să fie urmat, pe această cale, de către Austria şi guvernele liberale britanice din perioada 1906-1914 (pensii de bătrîneţe, schimburi de forţă publică de muncă, asigurarea de sănătate şi şomaj), şi chiar, după unele ezitări, de către Franţa (pensii de bătrîneţe, 1911). Destul de curios, ţările scandinave, acum "state ale bunăstării" *par excellence*, erau departe de model, iar cîteva ţări n-au făcut decît gesturi simbolice în această direcţie; SUA ale lui Carnegie, Rockefeller şi Morgan, nici unul. În acel paradis al liberei iniţiative, pînă şi munca copiilor a rămas în afara controlului legii federale, deşi, în jurul anului 1914, legi care o interziceau (în teorie) existau pînă şi în Italia, Grecia şi Bulgaria. Legile de despăgubire a muncitorilor în caz de accidente, în general existente în jurul anului 1905, nu prezentau nici un fel de interes pentru Congres şi erau condamnate ca neconstituţionale de către tribunale. Cu excepţia Germaniei, astfel de scheme de bunăstare socială au fost modeste, pînă în ultimii ani dinainte de 1914, şi chiar şi în Germania ele au eşuat, în mod vizibil, în a stopa creşterea partidului socialist. Cu toate acestea, tendinţa, sensibil mai rapidă în ţările protestante din Europa şi Australasia decît oriunde aiurea, a fost instaurată.

Dicey avea, de asemenea, dreptate în a pune accentul pe creşterea inevitabilă a rolului şi ponderii aparatului de stat, o dată ce idealul neintervenţiei statului a fost abandonat. După standardele moderne, birocraţia a rămas modestă, deşi a crescut într-o proporţie rapidă – nicăieri mai mult ca în Anglia, unde numărul de angajaţi ai guvernului s-a triplat, între 1891 şi 1911. În Europa, în jurul anului 1914, el varia de la o limită inferioară de 3% din forţa de muncă a Franţei – un fapt oarecum surprinzător – la o limită superioară de 5,5-6% în Germania şi – un fapt la fel de surprinzător – Elveţia[14]. Pentru comparaţie, în ţările CEE ale anilor '970 el constituia între 10 şi 13% din populaţia ocupată.

Dar nu putea fi atrasă loialitatea maselor fără politici sociale costisitoare, care ar fi putut micşora profiturile întreprinzătorilor de care depindea economia? După cum am văzut, se considera nu numai că imperialismul putea plăti pentru reforma socială, dar şi că era, de

asemenea, popular. După cum s-a dovedit, războiul sau, cel puţin, perspectivele unui război victorios au avut un potenţial demagogic încorporat chiar mai mare. Guvernul conservator britanic a folosit Războiul Sud-African (1899-1902) pentru a-şi mătura opozanţii liberali, în "alegerile kaki" din 1900, iar imperialismul american a mobilizat cu succes popularitatea tunurilor pentru războiul împotriva Spaniei, în 1898. Într-adevăr, elitele conducătoare ale SUA, avîndu-l în frunte pe Theodore Roosevelt (1858-1919, preşedinte în perioada 1901-1909), tocmai descoperiseră cowboy-ul purtător de armă ca simbol al americanismului adevărat, al libertăţii şi tradiţiei albe înnăscute împotriva hoardelor invadatoare ale imigranţilor din clasele inferioare ale marelui oraş incontrolabil. Acel simbol a fost exploatat intens de atunci încoace.

Oricum, problema era mai complicată. Se putea da o nouă legitimitate regimurilor statelor şi claselor conducătoare, în minţile maselor mobilizate democratic? Mare parte din istoria perioadei de care ne ocupăm e alcătuită din încercări de a răspunde la această întrebare. Sarcina era urgentă, pentru că vechile mecanismele de subordonare socială intrau adesea, în mod clar, în colaps. Astfel, conservatorii germani – esenţialmente partidul electorilor loiali marilor proprietari de pămînt şi nobililor – au pierdut jumătate din procentul lor din votul total, între 1881 şi 1912, din simplul motiv că 71 la sută din votul lor provenea din sate cu mai puţin de 2000 de locuitori, care adăposteau un procent în scădere din populaţie, şi doar 5 la sută din mari oraşe cu peste 100.000 de locuitori, în care veneau în număr mare germanii. Vechile loialităţi puteau să mai funcţioneze încă pe moşiile *junkers*-ilor din Pomerania*, unde conservatorii se menţineau la aproape jumătate din scorul electoral, dar pînă şi în Prusia luată în ansamblu nu puteau mobiliza decît 11-12 la sută din alegători[15]. Situaţia celeilalte clase conducătoare, burghezia liberală, era şi mai dramatică. Ea triumfase prin zdruncinarea coeziunii sociale a vechilor ierarhii şi comunităţi, preferînd piaţa relaţiilor umane, *Gesellschaft*-ul *Gemeinschaft*-ului – iar atunci cînd masele au intrat pe scena politică, urmărindu-şi propriile interese, ele au fost ostile faţă de tot ce simboliza

* Pomerania, o regiune situată de-a lungul Mării Baltice, la nord-est de Berlin, acum face parte din Polonia.

acel liberalism. Nicăieri n-a fost mai evident acest lucru ca în Austria, unde, pe la sfîrşitul secolului, liberalii au fost reduşi la o mică rămăşiţă izolată de orăşeni germani şi evrei germani, înlesniţi şi aparţinînd clasei de mijloc. Primăria Vienei, fortăreaţa lor din anii '860, a fost pierdută în favoarea democraţilor radicali, a antisemiţilor, a noului partid creştin social şi, pînă la urmă, în favoarea social-democraţilor. Pînă şi în Praga, unde acest nucleu burghez putea susţine că reprezintă interesele micii minorităţi vorbitoare de germană, aflate în scădere, din toate clasele (aproximativ 30.000 şi, în jurul anului 1910, de-abia 7 la sută din populaţie), ei n-au reuşit să păstreze nici loialitatea studenţilor şi a micii burghezii naţionalist-germane (*völkisch*) şi a micii burghezii, nici pe aceea a muncitorilor germani, social-democraţi sau pasivi din punct de vedere politic, nici măcar pe cea a unui procent din evrei[16].

Ce se mai poate spune despre statul însuşi, de obicei reprezentat încă prin monarhi? Putea fi destul de recent şi lipsit de orice precedent istoric relevant, ca în Italia şi în noul Imperiu German, ca să nu mai vorbim de România şi Bulgaria. Regimurile sale puteau fi rezultatul recentei înfrîngeri, revoluţii şi războiului civil, ca în Franţa, Spania şi, în această privinţă, SUA de după Războiul Civil, ca să nu mai amintim regimurile aflate în permanentă schimbare din republicile Americii Latine. În monarhiile instituite de multă vreme – chiar în Anglia anilor '870 – agitaţiile republicane erau sau păreau să fie departe de a fi neglijabile. Agitaţiile naţionale au căpătat putere. Putea fi considerată drept de la sine înţeleasă pretenţia statului la loialitatea tuturor supuşilor sau cetăţenilor săi?

Acesta a fost, prin urmare, momentul în care guvernele, intelectualii şi oamenii de afaceri au descoperit semnificaţia politică a stupidităţii. Intelectualii scriau, iar guvernele acţionau. "Oricine îşi propune să-şi bazeze concepţia politică pe o reexaminare a mecanismului naturii umane trebuie să înceapă prin a încerca să-şi învingă propria tendinţă de a exagera capacitatea intelectuală a omenirii": — aşa scria, în 1908, britanicul Graham Wallas, specialist în ştiinţe politice, conştient că scria, totodată, epitaful liberalismului secolului al nouăsprezecelea[17]. Astfel că viaţa politică a devenit tot mai ritualizată şi mai plină de simboluri şi apeluri publicitare, şi făţişe, şi subliminale. Pe măsură ce vechile metode – mai ales religioase – de asigurare a subordonării, supunerii şi loialităţii

se erodau, nevoia, acum patentă, de ceva care să le înlocuiască a condus la *inventarea* tradiţiei, folosind atît vechi şi încercaţi evocatori ai emoţiilor, cum ar fi Coroana şi gloria militară, cît şi, după cum am observat (vezi capitolul precedent), unii noi, ca imperiul şi cucerirea colonială.

Ca şi horticultura, această evoluţie era un amestec de cultivare de sus şi creştere – sau, în orice caz, pregătire pentru cultivare – de jos. Guvernele şi elitele conducătoare ştiau, cu siguranţă, ce făceau atunci cînd au instituit noi sărbători naţionale, ca 14 Iulie în Franţa (în 1880), sau au dezvoltat ritualizarea monarhiei britanice, care a devenit tot mai hieratică şi bizantină, de cînd a început, în anii '880[18]. Într-adevăr, comentatorul obişnuit al constituţiei britanice, după extinderea dreptului la vot din 1867, făcea cu luciditate distincţie între părţile ei "eficiente", prin care era, efectiv, îndeplinită guvernarea, şi părţile "respectabile", a căror funcţie era să menţină masele fericite în timp ce erau guvernate[19]. Grămezile de marmură şi de zidărie semeaţă cu care statele, doritoare să-şi confirme legitimitatea – mai ales noul Imperiu German –, îşi umpleau spaţiile goale, trebuiau să fie gîndite de autoritate, şi aşa au şi fost gîndite, în beneficiul mai degrabă financiar decît artistic al unor numeroşi arhitecţi şi sculptori. Încoronările britanice erau acum, cu totul conştient, organizate ca operaţiuni politico-ideologice pentru captarea atenţiei maselor.

Cu toate acestea, ele n-au creat nevoia de ritual şi simbol satisfăcător din punct de vedere emoţional. Ele, mai curînd, au descoperit şi au umplut un gol lăsat de raţionalismul politic al epocii liberale, de noua necesitate de adresare către mase şi de transformarea maselor înseşi. În această privinţă, inventarea tradiţiilor a mers în paralel cu descoperirea comercială a pieţei de masă şi a spectacolului şi distracţiei de masă, care aparţin aceloraşi decenii. Industria publicitară, deşi iniţiată în SUA, după Războiul Civil, şi-a intrat pentru prima dată în drepturi. Afişul modern s-a născut în anii '880 şi '890. Un cadru comun de psihologie socială (psihologia "mulţimii" a devenit un subiect răspîndit atît pentru profesorii universitari francezi, cît şi pentru mentorii publicităţii americane) a legat laolaltă Turneul Regal anual (iniţiat în 1880), o manifestare publică a gloriei şi spectacolului forţelor armate britanice şi ornamentaţia cu lumini multicolore de pe litoral, la Blackpool, teren de joc al noilor fabricanţi de sărbători proletare, Regina Victoria şi fata din reclama Kodak (produs

al anilor '900), monumentele Împăratului Wilhelm, dedicate conducătorilor din Familia Hohenzollern, şi afişele lui Toulouse-Lautrec cu celebri artişti de varieteu.

Iniţiativele oficiale au reuşit, fireşte, cel mai bine acolo unde au exploatat şi au manipulat emoţia spontană şi nedefinită a maselor sau unde au integrat teme din politica neoficială de masă. 14 Iulie, în Franţa, s-a fixat ca o autentică zi naţională pentru că mobiliza atît ataşamentul poporului faţă de Marea Revoluţie, cît şi nevoia de carnaval instituţionalizat[20]. Guvernul german, în ciuda nenumăratelor tone de marmură şi de zidărie, a eşuat în a-l statornici pe Împăratul Wilhelm I ca părinte al naţiunii, dar a beneficiat de pe urma entuziasmului naţionalist neoficial, care a ridicat "coloane pentru Bismarck" cu sutele, după moartea marelui om de stat, pe care Împăratul Wilhelm II (care a domnit în perioada 1888-1918) îl concediase. Dimpotrivă, naţionalismul neoficial a fost legat de "Germania Mică", căreia i se împotrivise atîta vreme, de puterea militară şi ambiţia mondială: după cum stau mărturie triumfurile lui "Deutschland Uber Alles" asupra imnurilor naţionale mai modeste şi ale noului steag negru-alb-roşu pruso-german asupra celui vechi, negru-roşu-auriu, de la 1848 – ambele triumfuri producîndu-se în anii '890[21].

Regimurile politice au dus, aşadar, un război tăcut pentru controlul simbolurilor şi ritualurilor ţinînd de rasa umană în interiorul frontierelor lor, nu în ultimul rînd prin controlul sistemului şcolilor publice (în special şcolile primare, baza fundamentală, în democraţii, pentru "educarea conducătorilor noştri"* în spiritul "potrivit") şi, în general acolo unde Bisericile nu prezentau încredere din punct de vedere politic, prin încercarea de a controla importantele ceremonii ale naşterii, căsătoriei şi morţii. Dintre toate asemenea simboluri, poate cele mai importante au fost muzica, în formele ei politice ale imnului naţional şi marşului militar – ambele cîntate pentru tot ceea ce însemnau, în această epocă a lui J. P. Sousa (1854-1932) şi Edward Elgar (1857-1934)† – şi, mai presus de orice, drapelul naţional. În lipsa

* Fraza aparţine lui Robert Lowe, din 1867[22].

† Între 1890 şi 1910, au existat mai multe aranjamente muzicale ale imnului naţional britanic ca oricînd înainte sau după aceea[23].

monarhiilor, drapelul însuşi putea deveni întruchiparea practică a statului, naţiunii şi societăţii, ca în SUA, unde practica venerării drapelului ca ritual zilnic în şcolile ţării s-a răspîndit, începînd de la sfîrşitul anilor '880, pînă cînd a devenit universală[24].

Norocos regimul care se putea baza pe mobilizarea unor simboluri universal acceptate, ca monarhul britanic, care îşi făcea chiar prima apariţie anuală în public la acel festival al proletariatului, Finala Cupei de fotbal, subliniind, astfel, convergenţa dintre ritualul public de masă şi spectacolul de masă. În această perioadă, spaţiile pentru ceremonii atît publice, cît şi politice, de pildă din jurul noilor monumente naţionale germane şi noilor săli de sport şi stadioane, care puteau juca şi rolul de spaţii politice, au început să se înmulţească. Cititorii mai vîrstnici îşi reamintesc, poate, discursurile lui Hitler de la Sportspalast (Palatul Sportului), din Berlin. Norocos regimul care putea, măcar, să fie asociat cu o cauză nobilă pentru care exista sprijin popular, ca revoluţia şi republica în Franţa şi SUA.

Pentru că statele şi guvernele concurau în materie de simboluri ale unităţii şi loialităţii emoţionale cu mişcările de masă neoficiale, care îşi puteau inventa propriile contra-simboluri, cum ar fi "Internaţionala" socialistă, atunci cînd fostul imn al revoluţiei, "Marseillaise", fusese preluat de către stat[25]. Deşi partidele socialiste germane şi austriece sînt citate, de obicei, ca exemple extreme de asemenea comunităţi separate, contra-societăţi şi contra-cultură (vezi capitolul următor), ele erau, de fapt, separatiste numai la modul incomplet, de vreme ce au rămas legate de cultura oficială, prin credinţa lor în educaţie (adică în sistemul şcolilor publice), în raţiune şi ştiinţă, şi în valorile artelor (burgheze) "clasice". Ele erau, la urma urmei, moştenitoarele Iluminismului. Mişcările religioase şi naţionaliste au fost cele care au concurat statul, înfiinţînd sisteme de învăţămînt rivale pe baze lingvistice sau confesionale. Totuşi, toate mişcările de masă au tins, după cum am văzut în cazul irlandez, să formeze un complex de asociaţii şi contra-comunităţi în jurul unor centre de loialitate care rivalizau cu statul.

IV

Au reuşit societăţile şi clasele conducătoare politice din Europa occidentală să facă faţă acestor mobilizări de masă subversive, potenţiale sau efective? În ansamblu, în perioada de pînă în 1914, au reuşit, cu excepţia Austriei, acel conglomerat de naţionalităţi care-şi căutau, toate, speranţele de viitor altundeva, şi care nu se mai menţinea unită acum decît prin longevitatea vechiului ei împărat, Franz Joseph (care a domnit în perioada 1848-1916), prin administraţia unei birocraţii sceptice şi raţionaliste, şi prin faptul de a fi răul cel mai mic în comparaţie cu orice altă soartă, pentru un număr de grupuri naţionale. În general, ele s-au lăsat integrate în sistem. Pentru majoritatea statelor vestului burghez şi capitalist – situaţia, în alte părţi ale lumii, era, după cum vom vedea, cu totul diferită (vezi, mai departe, capitolul 12) –, perioada de la 1875 la 1914, şi, cu siguranţă, cea de la 1900 la 1914, a fost, în ciuda agitaţiilor, una de stabilitate politică.

Mişcările care respingeau sistemul, asemeni socialismului, erau prinse în plasa celui dintîi sau, altfel – dacă erau suficient de slabe –, puteau fi folosite chiar pe post de catalizatori ai unui consens al majorităţii. Aceasta a fost, poate, funcţia "reacţiunii" în Republica Franceză, a anti-socialismului, în Germania imperială: nimic nu unea atît de mult ca un duşman comun. Pînă şi naţionalismul putea fi, uneori, manipulat. Naţionalismul galez a folosit la întărirea liberalismului, reprezentantul său, Lloyd George, devenind ministru în guvern, şi deţinătorul demagogiei supreme, şi conciliatorul dintre radicalismul democratic şi muncitorime. Naţionalismul irlandez, după dramele din 1879-1891, părea să fi fost domolit prin reforma agrară şi dependenţa politică de liberalismul britanic. Extremismul pan-german a fost reconciliat cu "Germania Mică" prin militarismul şi imperialismul imperiului lui Wilhelm. Pînă şi flamanzii din Belgia au rămas, totuşi, în perimetrul Partidului Catolic, ce nu ameninţa existenţa statului bi-naţional unitar. Ireconciliabilii extremei drepte şi extremei stîngi puteau fi izolaţi. Marile mişcări socialiste anunţau revoluţia inevitabilă, dar, la acel moment, aveau alte lucruri de care să se ocupe. Cînd a izbucnit războiul, în 1914, majoritatea s-au alăturat guvernelor şi claselor conducătoare, într-o unitate patriotică. Principala excepţie

vest-europeană confirmă, de fapt, regula. Pentru că Partidul Laburist Independent britanic, care a continuat să se opună războiului, a făcut astfel deoarece împărtăşea îndelungata tradiţie pacifistă a nonconformismului britanic şi liberalismului burghez – care a făcut, într-adevăr, din Marea Britanie *singura* ţară din al cărei cabinet, în august 1914, miniştrii liberali au demisionat din asemenea motive.*

Partidele socialiste care au acceptat războiul au făcut adesea acest lucru fără entuziasm şi mai ales pentru că le era teamă să nu fie abandonaţi de adepţii lor, care s-au îngrămădit sub drapel cu un zel spontan. În Anglia, unde nu exista serviciu militar obligatoriu, 2 milioane de oameni aveau să se înroleze ca voluntari în armată, între august 1914 şi iunie 1915, tristă dovadă a succesului politicii de integrare a democraţiei. Numai acolo unde efortul de a-i face pe cetăţenii săraci să se identifice cu naţiunea şi statul de-abia începuse să fie depus în mod serios, ca în Italia, sau acolo unde nu putea reuşi deloc, ca printre cehi, masele au rămas, în 1914, indiferente sau ostile războiului. Mişcarea de masă împotriva războiului n-a început, în mod serios, decît mult mai tîrziu.

Deoarece integrarea politică a reuşit, regimurile n-au avut de înfruntat, deci, decît ameninţarea imediată a acţiunii directe. Asemenea forme de frămîntări s-au răspîndit, cu siguranţă, mai ales în ultimii ani dinainte de război. Dar ele constituiau mai degrabă o ameninţare la adresa ordinii publice decît a sistemului social, dată fiind absenţa situaţiilor revoluţionare sau chiar prerevoluţionare în principalele ţări cu societăţi burgheze. Revoltele producătorilor de vin din sudul Franţei, rebeliunea Regimentului 17, trimis împotriva lor (1907), grevele violente, aproape generale, din Belfast (1907), Liverpool (1911) şi Dublin (1913), o grevă generală din Suedia (1908), chiar "săptămîna tragică" din Barcelona (1909), erau insuficiente, în sine, pentru a zgudui temeliile regimurilor politice. Ele erau, într-adevăr, serioase, nu mai puţin nişte simptomuri ale vulnerabilităţii economiilor complexe. În 1912, primul ministru britanic, Asquith, în ciuda impasibilităţii proverbiale a gentlemanului britanic, a plîns atunci cînd a anunţat retragerea guvernului înainte de o grevă generală a minerilor din minele de cărbuni.

---

* John Morley, biograf al lui Gladstone şi John Burns, fost lider muncitoresc.

Asemenea fenomene nu trebuie subestimate. Chiar dacă acei contemporani nu ştiau ce avea să urmeze, ei au simţit, adesea, în aceşti ultimi ani dinainte de război, societatea tremurînd ca sub şocurile seismice dinainte de cutremurele mai mari. Aceştia au fost anii în care sîmburii de violenţă pluteau în aer, deasupra hotelurilor Ritz şi caselor de ţară. Ei subliniau caracterul efemer, fragilitatea ordinii politice din *belle époque*.

Dar nici să nu le supraestimăm. În ceea ce privea ţările centrale ale societăţii burgheze, ceea ce a distrus stabilitatea din *belle époque*, inclusiv pacea acesteia, a fost situaţia din Rusia, Imperiul Habsburgic şi Balcani, şi nu aceea din Europa Occidentală sau chiar din Germania. Ceea ce a făcut periculoasă situaţia politică britanică în ajunul războiului n-a fost răzvrătirea muncitorilor, ci divizarea din rîndurile conducătorilor, o criză constituţională, atunci cînd Lorzii ultraconservatori s-au opus Camerei Comunelor, refuzul colectiv al ofiţerilor de a se supune ordinelor guvernului liberal angajat în favoarea Autoguvernării Irlandeze. Nu încape îndoială că asemenea crize s-au datorat, în parte, mobilizării muncitorimii, pentru că lucrul căruia i s-au opus, orbeşte şi zadarnic, Lorzii a fost demagogia inteligentă a lui Lloyd George, destinată să menţină "poporul" în cadrul sistemului conducătorilor lui. Şi, totuşi, ultima şi cea mai gravă dintre aceste crize a fost provocată de angajamentul politic al liberalilor faţă de autonomia irlandezilor (catolici) şi de acela al conservatorilor faţă de refuzul armat al extremiştilor protestanţi din Ulster de a o accepta. Democraţia parlamentară, jocul stilat al politicii era – după cum o vedem încă, în anii '980 – neputincios în a controla o astfel de situaţie.

În acelaşi fel, în anii dintre 1880 şi 1914, clasele conducătoare au descoperit că democraţia parlamentară, în ciuda temerilor lor, se dovedea a fi cu totul compatibilă cu stabilitatea politică şi economică a regimurilor capitaliste. Descoperirea, asemeni sistemului însuşi, era nouă – cel puţin în Europa. S-a dovedit dezamăgitoare pentru revoluţionarii sociali. Pentru că Marx şi Engels văzuseră întotdeauna în republica democratică, deşi cu totul "burgheză", anticamera socialismului, deoarece permitea şi chiar încuraja mobilizarea politică a proletariatului ca şi clasă, şi a maselor asuprite sub conducerea proletariatului. Ea ar fi favorizat, deci, victoria finală a proletariatului

în confruntarea acestuia cu exploatatorii. Şi totuşi, după sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, un sunet foarte diferit avea să fie auzit printre discipolii lor. "O republică democratică", afirma Lenin în 1917, "este cea mai bună carapace politică pentru capitalism, şi, din acest motiv, o dată ce capitalismul a cîştigat controlul chiar asupra acestei carapace ... îşi instituie puterea atît de sigur, atît de ferm, încît *nici o* schimbare, fie de persoane, fie de instituţii, fie de partide, în republica burghezo-democratică, nu poate s-o zdruncine" [26]. Ca întotdeauna, Lenin era preocupat nu atît de analiza politică în general, cît de găsirea argumentelor eficiente pentru o situaţie politică specifică, în acest caz împotriva guvernului provizoriu al Rusiei revoluţionare şi în sprijinul puterii sovietice. În orice caz, nu ne interesează valabilitatea afirmaţiei sale, care este cu totul discutabilă, nu în ultimul rînd pentru că nu reuşeşte să facă distincţia dintre împrejurările economice şi sociale care au apărat statele de revoluţia socială, şi instituţiile care le-au ajutat să facă asta. Ne interesează verosimilitatea ei. Înainte de 1880, o asemenea afirmaţie ar fi părut la fel de neverosimilă şi susţinătorilor, şi opozanţilor capitalismului, în măsura în care erau angajaţi în activitatea politică. Chiar pentru extrema stîngă politică, o judecată atît de negativă asupra "republicii democratice" ar fi fost aproape de neconceput. În spatele raţionamentului lui Lenin din 1917 stătea experienţa unei generaţii de democratizare occidentală, şi mai ales aceea a ultimilor cincisprezece ani dinaintea războiului.

Dar nu era stabilitatea acestei îmbinări dintre democraţia politică şi un capitalism înfloritor iluzia unei epoci trecătoare? Ce ne izbeşte, privind retrospectiv, în legătură cu anii dintre 1880 şi 1914 este atît fragilitatea, cît şi posibilităţile limitate ale unei asemenea combinaţii. Ea a fost şi a rămas mărginită la o minoritate de economii prospere şi înfloritoare din Vest, în general în state cu o istorie îndelungată de guvernare constituţională. Optimismul democratic, o credinţă în inevitabilitatea istorică puteau s-o facă să arate ca şi cum progresul ei universal nu putea fi oprit. Dar, la urma urmei, ea n-avea să devină modelul universal al viitorului. În 1919, întreaga Europă de la vest de Rusia şi Turcia se reorganiza sistematic în state după model democratic. Totuşi, cîte democraţii au rămas în Europa anului 1939? Pe măsură ce fascismul şi alte forme de dictatură apăreau, cazul con-

trar celui argumentat de Lenin era discutat pe larg, nu în ultimul rînd de către adepţii lui Lenin. Capitalismul trebuia să abandoneze, în mod inevitabil, democraţia burgheză. Era la fel de greşit. Democraţia burgheză a renăscut din propria-i cenuşă în 1945 şi, de atunci, a rămas sistemul favorit pentru societăţile capitaliste suficient de puternice, înfloritoare din punct de vedere economic şi nepolarizate sau divizate din punct de vedere social, ca să-şi permită un sistem atît de avantajos din punct de vedere politic. Dar acest sistem funcţionează eficient în foarte puţine din cele mai mult de 150 de state care formează Naţiunile Unite, la sfîrşitul secolului al douăzecilea. Progresul vieţii politice democratice, între 1880 şi 1914, nu-i prevestea nici trăinicia, nici triumful universal.

Capitolul 5

MUNCITORII LUMII

Am ajuns să cunosc un cizmar pe nume Schröder. (...) Mai tîrziu, el a plecat în America. (...) Mi-a dat să citesc niște ziare, și am citit un pic pentru că mă plictiseam, dar apoi am devenit din ce în ce mai interesat. (...) Ele descriau mizeria muncitorilor și felul în care aceștia depindeau de capitaliști și de latifundiari într-un mod atît de viu și de realist încît pur și simplu m-au uimit. A fost ca și cum, înainte de asta, ochii mi-ar fi fost închiși. La naiba, ce se scria în acele ziare era adevărul. Toată viața mea de pînă atunci o dovedea.

Un muncitor german, în jurul anului 1911[1]

Ei [muncitorii europeni] simt că trebuie să se producă, în curînd, mari transformări sociale, că s-a lăsat cortina peste comedia umană a guvernării de către clase, a claselor și pentru clase, că ziua democrației este aproape și că luptele truditorilor pentru propriul lor bine vor precumpăni asupra acelor războaie dintre națiuni, care înseamnă bătălii fără cauză între muncitori.

Samuel Gompers, 1909[2]

O viață proletară, o moarte proletară și incinerarea în spiritul progresului cultural.

Motto al Asociației Funerare a Muncitorilor Austrieci, "Flacăra"[3]

I

Dată fiind inevitabila lărgire a electoratului, majoritatea alegătorilor era restrînsă la săraci, oameni aflați în nesiguranță, nemulțumiți sau toate la un loc. Ei nu puteau decît să fie dominați de situația lor economică și socială, și de problemele care izvorau din ea; cu alte cuvinte, de situația clasei lor. Și clasa al cărei număr creștea tot mai vizibil, pe măsură ce valul industrializării înghițea Vestul, a cărei

prezenţă devenea mai inevitabilă ca niciodată şi a cărei conştiinţă de clasă părea să ameninţe tot mai direct sistemul social, economic şi politic al societăţilor moderne era proletariatul. Aceştia erau oamenii la care se gîndea tînărul Winston Churchill (pe atunci ministru în cabinetul liberal) atunci cînd a avertizat Parlamentul că, dacă sistemul bipartid conservator-liberal se prăbuşea, el avea să fie înlocuit de politica de clasă.

Numărul de oameni care-şi cîştigau existenţa prin muncă manuală salariată era, într-adevăr, în creştere în toate ţările potopite sau măcar atinse de valul fluxului capitalismului occidental, din fermele Patagoniei şi minele de nitraţi din Chile pînă la minele de aur îngheţate din nord-estul Siberiei, scena unei greve şi a unui masacru spectaculos în ajunul Marelui Război. Ei aveau să fie găsiţi oriunde oraşele moderne aveau nevoie de forţă de muncă în construcţii sau în serviciile municipale sau de utilităţi publice, care deveniseră indispensabile în secolul al nouăsprezecelea – gaz, apă, canalizare –, şi oriunde se întindea reţeaua de porturi, căi ferate, telegrafie, care lega lumea economică laolaltă. Aveau să fie descoperite mine în zone îndepărtate pe cuprinsul celor cinci continente: În jurul anului 1914, chiar şi cîmpurile petrolifere erau exploatate pe o scară semnificativă, în America de Nord şi Centrală, în Europa răsăriteană, Asia de Sud-Est şi Orientul Mijlociu. Mai semnificativ, chiar şi în ţările predominant agrare, pieţele urbane erau aprovizionate cu produse alimentare, băuturi, produse alcoolice şi textile primare, prelucrate prin munca ieftină a muncitorilor, într-un fel de organizare industrială, iar în unele – India este un exemplu elocvent – se dezvoltau industrii textile şi chiar a fierului şi oţelului cît se poate de semnificative. Totuşi, numărul de muncitori salariaţi s-a mărit cel mai spectaculos şi a format clase recunoscute de asemenea muncitori mai ales în ţările cu o industrializare instituită de multă vreme şi în ţările, tot mai numeroase, care, după cum am văzut, au intrat în perioada lor de revoluţie industrială între anii '870 şi 1914, adică în special cele din Europa, America de Nord şi Japonia, şi din unele din zonele colonizate masiv de albi peste ocean.

El a crescut în special prin transferul din cele două mari rezervoare de forţă de muncă pre-industrială, meşteşugurile şi zona rurală agricolă, care conţineau încă majoritatea oamenilor. Pe la sfîrşitul secolului,

urbanizarea avansase, probabil, mai rapid şi mai masiv ca niciodată mai înainte, şi importante curente de migrare – de exemplu, din Anglia şi din rîndurile evreimii est-europene – veneau din oraşe, deşi, uneori, din unele mici. Acestea puteau să treacă şi chiar treceau de la un tip de muncă neagricolă la o alta. Cît despre bărbaţii şi femeile care fugeau de pămînt (ca să folosim termenul pe atunci curent, *Landflucht*), relativ puţini dintre ei au avut ocazia de a merge în agricultură, chiar dacă au dorit-o.

Pe de altă parte, agricultura în curs de modernizare şi modernizată din Vest necesita, în mod relativ, mai puţină mînă de lucru permanentă ca înainte, deşi se folosea pe scară largă forţa de muncă migratoare sezonieră, adesea venită de departe, pentru care fermierii nu trebuiau să-şi asume responsabilitatea atunci cînd se sfîrşea sezonul de lucru: *Sachsengänger* din Polonia în Germania, "rîndunelele" italiene din Argentina*, muncitorii ambulanţi clandestini din trenuri şi chiar, deja, mexicanii din SUA. În orice caz, progresul agricol înseamnă mai puţini oameni care lucrează în agricultură. În 1910, în Noua Zeelandă, care n-avea nici o industrie demnă de luat în seamă şi care trăia cu totul datorită unei agriculturi extrem de eficiente, specializate în creşterea vitelor şi produse lactate, 54% din populaţie locuia în oraşe şi 40% (sau de două ori proporţia din Europa fără Rusia) lucra în meserii din sectorul terţiar[5].

Între timp, agricultura nemodernizată din regiunile înapoiate nu mai putea oferi pămînt suficient pentru ţăranii potenţiali, al căror număr se înmulţea la sate. Ce-şi doreau cei mai mulţi dintre ei, atunci cînd emigrau, nu era, cu siguranţă, să-şi sfîrşească vieţile ca muncitori. Ei îşi doreau să "facă America" (sau ţara unde mergeau), sperînd să cîştige suficient de mult, în cîţiva ani, pentru a-şi cumpăra o proprietate, o casă şi respectul vecinilor, ca oameni înstăriţi, în cine ştie ce sat sicilian, polonez sau grecesc. O mică parte dintre ei s-a întors, iar cei mai mulţi au rămas, ca să completeze echipele de construcţii, să umple minele, fabricile de oţel şi să ia parte la alte activităţi ale lumii urbane şi industriale care avea nevoie de muncă brută şi doar în mică măsura de altceva. Fiicele şi nevestele lor intrau în serviciul casnic.

---

* Se spune că refuzau să lucreze la cules în Germania, deoarece călătoria din Italia în America de Sud era mai ieftină şi mai uşoară, iar salariile erau mai mari.[4]

În acelaşi timp, producţia mecanizată şi de fabrică a făcut să le fugă pămîntul de sub picioare maselor considerabile care, pînă la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, produseseră majoritatea bunurilor de larg consum urbane cunoscute – îmbrăcăminte, încălţăminte, mobilă şi altele asemenea – prin metode meşteşugăreşti, variind de la acelea ale mîndrului meşter meşteşugar pînă la acelea ale muncilor grele din ateliere sau din mansardele cusătoreselor. Dacă numărul lor nu părea să scadă dramatic, nu la fel se întîmpla cu procentul lor din forţa de muncă, în ciuda creşterii spectaculoase în producţia bunurilor respective. Astfel, în Germania, numărul de oameni angajaţi în producţia de încălţăminte a scăzut numai în mică măsura, între 1882 şi 1907, de la cca. 400.000 la cca. 370.000 – dar consumul de piele s-a dublat, între 1890 şi 1910. În mod limpede, cea mai mare parte din această producţie suplimentară s-a realizat mai degrabă în cele cca. 1500 de fabrici mai mari (al căror număr se triplase, începînd din 1882, şi care foloseau acum de aproape şase ori mai mulţi muncitori decît înainte) decît în micile ateliere care nu foloseau deloc muncitori sau utilizau mai puţin de zece, ateliere al căror număr scăzuse cu 20% şi care foloseau acum numai 63% din oamenii angajaţi în producţia de încălţăminte, faţă de 93% în 1882[6]. Astfel, în ţările aflate în industrializare rapidă, sectorul meşteşugăresc pre-industrial oferea, de asemenea o mică, dar în nici un caz neglijabilă rezervă pentru recrutarea noilor muncitori.

Pe de altă parte, numărul de proletari din economiile aflate în curs de industrializare a crescut, la rîndul său, într-o proporţie atît de impresionantă datorită apetitului aparent nelimitat pentru forţa de muncă, în aceasta perioadă de expansiune economică, şi, nu mai puţin, pentru tipul de forţă de muncă pre-industrială care era acum gata să se reverse în sectoarele aflate în expansiune ale acestora. În măsura în care industria se dezvolta încă printr-un fel de îmbinare între dexteritatea manuală şi tehnologia aburului sau – ca în construcţii – nu-şi schimbase încă, în mod serios, metodele, cererea era pentru vechile calificări sau calificări adaptate după vechile meşteşuguri, ca fierari şi lăcătuşi pentru noile industrii constructoare de maşini. Acest fapt era semnificativ, deoarece calfele pregătite, un corp pre-industrial instituţionalizat de muncitori salariaţi, formau adesea elementul cel mai activ, mai educat şi mai încrezător în sine în dezvoltarea

proletariatului din economiile de început: liderul Partidului Social Democrat German era un strungar în lemn (August Bebel), cel al Partidului Socialist Spaniol un tipograf (Iglesias).

În măsura în care munca industrială era nemecanizată şi nu cerea calificări speciale, ea era nu numai la îndemîna celor mai mulţi "recruţi" necalificaţi, ci, fiind o muncă intensă, mărea numărul muncitorilor de acest tip, pe măsură ce producţia creştea. Ca să luăm două exemple evidente: atît construcţiile, care ridicau infrastructura producţiei, transportului şi oraşelor gigantice, aflate în expansiune rapidă, cît şi mineritul cărbunelui, care producea forma esenţială de energie din această perioadă – aburul – au generat "armate" vaste. Industria construcţiilor din Germania a crescut de la aproximativ o jumătate de milion de oameni, în 1875, la aproape 1,7 milioane, în 1907, sau de la aproximativ 10% la aproape 16% din forţa de muncă. În 1913, nu mai puţin de un milion şi un sfert de bărbaţi din Anglia (800.000 în Germania, 1907) tăiau, încărcau, cărau şi scoteau la suprafaţă cărbunele care menţinea în funcţiune economiile lumii. (În 1985, cifrele echivalente erau de 197.000 şi de 137.500.) Pe de altă parte, mecanizarea, care căuta să înlocuiască dibăcia şi experienţa manuală cu înşiruirea de maşini sau de procese specializate, deservite de o forţă de muncă mai mult sau mai puţin calificată, a salutat ieftinătatea şi lipsa de apărare a muncitorilor neînvăţaţi – nicăieri mai mult ca în SUA, unde vechile calificări pre-industriale erau, în orice caz, prea puţin la îndemînă. ("Dorinţa de a fi calificat nu e generală", spunea Henry Ford.)[7]

Pe măsură ce secolul al nouăsprezecelea se apropia de sfîrşit, nici o ţară industrială, în curs de industrializare sau în curs de urbanizare nu putea să nu-şi dea seama de aceste mase de muncitori, fără precedent din punct de vedere istoric, aparent anonime şi dezrădăcinate, care formau o proporţie crescîndă şi, se pare, inevitabil ascendentă din populaţia ei: probabil, în curînd, o majoritate. Pentru că diversificarea economiilor industriale, mai ales apariţia ocupaţiilor din sectorul terţiar – birouri, magazine şi servicii – nu era decît la început, cu excepţia SUA, unde lucrătorii din sectorul terţiar îi întreceau deja ca număr pe muncitorii cu gulere albastre. În alte părţi, părea să predomine evoluţia contrară. Oraşele, care în vremurile pre-industriale fuseseră locuite, în primul rînd, de oameni din sectorul terţiar, pentru că meşteşugarii lor

erau, de asemenea, în general proprietari de prăvălii, au devenit centre manufacturiere. Pe la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, cam doua treimi din populaţia ocupata din oraşele mari (adică oraşe cu peste 100.000 de locuitori) lucrau în domeniul industrial.

Atunci cînd priveau în urmă, de la capătul secolului, oamenii vor fi fost izbiţi mai ales de avansul armatelor industriei şi, în fiecare oraş sau regiune, foarte probabil de avansul specializării industriale. Oraşul industrial tipic, care era, de obicei, un oraş între 50.000 şi 300.000 de locuitori – bineînţeles, la începutul secolului, orice oraş de peste 100.000 de locuitori ar fi fost considerat foarte mare –, tindea să evoce o imagine monocromă sau, cel mult, două sau trei nuanţe asociate: textile la Roubaix sau Lodz, Dundee sau Lowell, cărbune, fier şi oţel, singure sau îmbinate, la Essen sau Middlesbrough, armament şi construcţii navale la Jarrow şi Barrow, produse chimice la Ludwigshafen sau Widnes. În această privinţă, el se deosebea ca mărime şi varietate de noul megalopolis cu mai multe milioane de locuitori, indiferent că acesta era sau nu o capitală. Deşi unele din marile capitale erau şi importante centre industriale (Berlin, St. Petersburg, Budapesta), de obicei capitalele nu ocupau o poziţie centrală în structura industriei unei ţări.

Mai mult, deşi aceste mase erau eterogene şi departe de a fi uniforme, tendinţa tot mai multora dintre ele de a lucra ca părţi ale unor firme mari şi complexe, în uzine variind de la sute la cîteva mii de angajaţi, părea a fi universală, mai ales în noile centre ale industriei grele. Krupp la Essen, Vickers la Barrow, Armstrong la Newcastle măsurau mărimea forţei de muncă din uzinele lor individuale în zeci de mii de angajaţi. Cei care lucrau în aceste fabrici şi şantiere gigantice erau o minoritate. Chiar şi în Germania, numărul mediu de oameni angajaţi în unităţi cu mai mult de 10 muncitori era, în 1913, de numai 23-24[9], dar ei reprezentau o minoritate tot mai vizibilă şi potenţial formidabilă. Şi, indiferent de ce poate stabili retrospectiv istoricul, pentru contemporani masa de muncitori era mare, fiind, indiscutabil, în creştere şi arunca o umbră întunecată asupra ordinii instituţionalizate din societate şi politică. Ce s-ar fi întîmplat, de fapt, dacă ei s-ar fi organizat politic ca şi clasă?

Exact asta s-a întîmplat, la scară europeană, dintr-o dată şi cu o viteză extraordinară. Oriunde politica democratică şi electorală a

permis-o, partidele de masă care se bazau pe clasa muncitoare, în cea mai mare parte inspirate de o ideologie a socialismului revoluţionar (pentru toate socialismul era, prin definiţie, privit ca revoluţionar) şi conduse de bărbaţi – şi chiar, uneori, de femei – care credeau într-o asemenea ideologie, au apărut în scenă şi s-au dezvoltat cu o surprinzătoare rapiditate. În 1880, ele de-abia existau, cu excepţia majoră a Partidului Social Democrat German, recent unificat (1875) şi deja constituind o forţă electorală demnă de luat în seamă. În jurul anului 1906, ele erau considerate ceva atît de obişnuit, încît un savant german putea publica o carte cu subiectul "De ce nu există socialism în SUA?"[10] Existenţa partidelor muncitoreşti şi socialiste de masă era deja o regulă: absenţa lor era cea care părea surprinzătoare.

De fapt, în jurul anului 1914 existau partide socialiste de masă pînă şi în SUA, unde candidatul partidului obţinea, în 1912, aproape un milion de voturi, şi în Argentina, unde partidul înregistra 10% din voturi, în 1914, în timp ce în Australia, un Partid Laburist cunoscut ca fiind cu totul nesocialist forma deja, în 1912, guvernul federal. În ceea ce priveşte Europa, partidele socialiste şi muncitoreşti erau forţe electorale serioase aproape oriunde condiţiile o permiteau. Ele reprezentau, într-adevăr, minorităţi, dar, în unele state, mai ales Germania şi Scandinavia, erau deja cele mai mari partide naţionale, cu pînă la 35-40% din votul total –, iar fiecare extindere a dreptului de vot arăta că masele industriale erau pregătite să aleagă socialismul. Şi nu numai că votau, dar se şi organizau în grupuri gigantice: Partidul Muncitoresc Belgian avea, în mica lui ţară, 276.000 de membri în 1911, marele PSD German avea mai mult de un milion, iar organizaţiile mai puţin politice ale muncitorilor, legate de astfel de partide şi adesea înfiinţate de ele, erau chiar mai numeroase – sindicatele şi societăţile cooperatiste.

Nu toate grupurile de muncitori erau la fel de mari, de solide şi de disciplinate ca în Europa Centrală şi de Nord. Dar, chiar acolo unde partidele muncitorilor constau mai degrabă din grupuri de activişti clandestini sau din militanţi locali, gata să conducă mobilizările atunci cînd acestea se produceau, noile partide muncitoreşti şi socialiste trebuiau să fie luate în serios. Ele reprezentau un factor semnificativ în politica naţională. Astfel, partidul francez, ai cărui membri, în 1914 –

76.000 –, nu erau nici uniţi, nici numeroşi, a obţinut, cu toate acestea, 103 deputaţi, în virtutea a 1,4 milioane de voturi. Partidul italian, cu un număr de membri mai modest – 50.000 în 1914 –, a avut aproape un milion de persoane care să voteze pentru el[11]. Pe scurt, partidele muncitoreşti şi socialiste se dezvoltau, aproape pretutindeni, într-o proporţie care, în funcţie de punctul de vedere, era extrem de alarmantă sau cu totul extraordinară. Liderii lor se bucurau de extrapolările triumfătoare ale curbei creşterii trecute. Proletariatul era destinat – nu e nevoie decît să te uiţi la Anglia industrială şi la înregistrările recensămintelor naţionale, de-a lungul anilor – să devină marea majoritate a oamenilor. Proletariatul adera la partidele sale. Era numai o chestiune de timp, potrivit opiniilor sistematice şi statistice ale socialiştilor germani, ca aceste partide să depăşească cifra magică de 51% din voturi, ceea ce, în statele democrate, trebuia să fie cu siguranţă un moment de cotitură. Sau, după cum afirma noul imn al lumii socialiste: "Internaţionala va fi rasa umană".

Nu e nevoie să împărtăşim acest optimism, care s-a dovedit a fi greşit. Fără îndoială, în anii dinainte de 1914 a fost evident că pînă şi partidele cu succesul cel mai miraculos aveau încă vaste rezerve de sprijin potenţial de mobilizat şi că îl mobilizau cu adevărat. Şi e firesc că extraordinara ascensiune a partidelor muncitoreşti socialiste, începînd din anii '880, trebuia să le dea membrilor şi susţinătorilor lor, ca şi liderilor, un sentiment de euforie, de speranţă extraordinară, de inevitabilitate istorică a triumfului lor. Niciodată mai înainte nu existase o astfel de eră a speranţei pentru cei care trudeau cu mîinile în fabrică, atelier şi mină. În versurile unui cîntec socialist rusesc: "Ieşind din trecutul întunecat, lumina viitorului străluceşte înainte".

II

Această dezvoltare remarcabilă a partidelor clasei muncitoare era, la prima vedere, mai degrabă surprinzătoare. Puterea lor stătea, în esenţă, în simplitatea elementară a mesajului lor politic. Ele erau partidele tuturor muncitorilor manuali care lucrau pentru salarii. Reprezentau această clasă în luptele ei împotriva capitaliştilor şi statelor acestora, iar obiectivul lor era să creeze o nouă societate, care ar începe

prin emanciparea muncitorilor prin propria lor acţiune şi care ar emancipa întreaga rasă umană, cu excepţia unei tot mai restrînse minorităţi a exploatatorilor. Doctrina marxismului, formulată ca atare între moartea lui Marx şi sfîrşitul secolului, domina tot mai mult majoritatea noilor partide, deoarece claritatea cu care enunţa aceste propuneri îi conferea o enormă putere de penetrare politică. Era destul să se ştie că toţi muncitorii trebuiau să se alăture sau să sprijine astfel de partide, pentru ca istoria însăşi să garanteze victoria lor viitoare.

Asta presupunea să existe o clasă de muncitori suficient de numeroasă şi de omogenă pentru a se recunoaşte în imaginea marxistă a "proletariatului" şi suficient de convinsă de valabilitatea analizei socialiste a situaţiei şi îndatoririlor ei, dintre care prima era să formeze partidele proletare, şi indiferent ce altceva făceau, să se angajeze în acţiunea politică. (Nu toţi revoluţionarii erau de acord cu acest primat al politicului, dar, pentru moment, putem lăsa deoparte această minoritate antipolitică, care era, în principal, inspirată de idei asociate pe atunci cu anarhismul.)

Dar, practic, toţi analiştii scenei clasei muncitoare erau de acord că "proletariatul" era foarte departe de a fi o masă omogenă, chiar şi în interiorul naţiunilor individuale. Într-adevăr, înainte de apariţia noilor partide oamenii vorbiseră, de obicei, mai degrabă de "clasele muncitoare" la plural decît la singular.

Diviziunile din interiorul maselor pe care socialiştii le clasificau sub titulatura de "proletariat" erau, într-adevăr, atît de mari încît ar fi fost de aşteptat ca ele să stea în calea oricărei afirmări practice a unei unice conştiinţe de clasă unificată.

Proletariatul clasic din fabrica sau uzina industrială modernă, adesea încă o minoritate restrînsă, deşi în creştere rapidă, era departe de a fi identic cu mulţimea muncitorilor manuali care lucrau în mici ateliere, în căsuţe de ţară sau, la oraş, în încăperi dosnice ori în aer liber, cu jungla labirintică a muncii salariate care umplea oraşele şi — chiar lăsînd deoparte cultivarea pămîntului — zona rurală. Industria, meşteşugurile sau alte ocupaţii, adesea extrem de localizate şi cu orizonturi dintre cele mai restrînse din punct de vedere geografic, nu îşi priveau problemele şi situaţia în acelaşi fel. Cît de multe aveau în comun, să spunem, producătorii de cazane, în exclusivitate bărbaţi, şi,

în Anglia, ţesătoarele din fabricile de bumbac, mai ales femei, sau, în interiorul aceloraşi oraşe porture, între muncitori calificaţi din şantierele navale, docheri, lucrătorii din industria confecţiilor şi constructori? Aceste diviziuni erau nu numai pe verticală, ci şi pe orizontală: între meşteşugari şi lucrători, între oameni "respectabili" şi profesionişti (care se respectau şi erau respectaţi), şi restul, între aristocraţia muncii, lumpenproletariat şi cei de la mijloc sau, într-adevăr, între diferitele straturi de meserii calificate, unde zeţarul tipograf îl privea de sus pe zidar, iar zidarul pe zugrav. Mai mult decît atît, existau nu numai diviziuni, ci şi rivalităţi între grupuri echivalente, fiecare căutînd să monopolizeze un anumit tip de muncă: rivalităţi agravate de evoluţiile tehnologice care transformau procedeele vechi, creau altele noi, făceau vechi calificări irelevante şi destrămau definiţiile tradiţionale clare pentru ceea ce aparţinea "de drept" activităţilor, să spunem, fierarului sau potcovarului. Acolo unde patronii erau puternici, iar muncitorii slabi, conducerea, prin intermediul maşinilor şi ordinelor, îşi impunea propria diviziune a muncii, dar, în alte părţi, muncitorii calificaţi puteau să se angajeze în acele amarnice "dispute de demarcare", care mocneau pe şantierele navale britanice, mai ales în anii '890, aruncîndu-i, adesea, pe muncitorii neimplicaţi în aceste lupte inter-ocupaţionale într-o inactivitate incontrolabilă şi nemeritată.

Şi, alături de toate acestea, existau diferenţele încă şi mai evidente de origine socială şi geografică, de naţionalitate, limbă, cultură şi religie, care nu puteau decît să iasă la iveală pe măsură ce industria îşi recruta grupurile, aflate în creştere rapidă, din toate colţurile propriei ţări şi, într-adevăr, în această epocă de masivă migraţie internaţională şi trans-oceanică, din străinătate. Deoarece ceea ce, dintr-un punct de vedere, arăta ca o concentrare de bărbaţi şi femei într-o singură "clasă muncitoare" putea fi privit, dintr-un altul, ca o împrăştiere gigantică de fragmente de societăţi, o diasporă de comunităţi vechi şi noi. În măsura în care aceste diviziuni ţineau muncitorii separaţi, ele le erau, în mod evident, de folos patronilor şi erau, într-adevăr, încurajate de aceştia – mai ales în SUA, unde proletariatul consta, în mare măsură, din emigranţi străini. Chiar şi un grup atît de militant ca Federaţia Vestică a Minerilor din Munţii Stîncoşi risca să fie sfîşiat de luptele între minerii calificaţi şi metodişti din Cornwall, specialişti în rocă dură,

care aveau să se găsească, pe glob, oriunde metalul era extras în mod comercial, şi irlandezii catolici, mai puţin calificaţi, care aveau să se găsească oriunde era nevoie de putere şi muncă grea, la frontierele lumii vorbitoare de limbă engleză.

Indiferent de celelalte diferenţe din interiorul clasei muncitoare, nu exista absolut nici o îndoială că diferenţele de naţionalitate, religie şi limbă o divizau. Cazul clasic al Irlandei este, în mod tragic, familiar. Dar pînă şi în Germania muncitorii catolici s-au opus chemării social-democraţiei mult mai mult decît cei protestanţi, iar în Boemia muncitorii cehi s-au împotrivit integrării într-o mişcare pan-austriacă, dominată de muncitori de limbă germană. Internaţionalismul pătimaş al socialiştilor – muncitorii, le spunea Marx, n-aveau patrie, ci doar clasă – făcea apel la mişcările muncitoreşti nu numai datorită idealului său, ci şi pentru că acesta era, adesea, precondiţia esenţială a forţei lor. Cum altfel ar fi putut fi mobilizaţi ca atare muncitorii într-un oraş ca Viena, unde o treime dintre ei erau imigranţi cehi, sau la Budapesta, unde muncitorii calificaţi erau germani, iar restul slovaci sau maghiari? Marele centru industrial Belfast a arătat şi arată încă ce se poate întîmpla atunci cînd muncitorii se identificau în primul rînd ca protestanţi şi catolici, iar nu ca muncitori sau măcar ca irlandezi.

Din fericire, apelul la internaţionalism sau, ceea ce era aproape acelaşi lucru în ţările mari, la inter-regionalism nu era cu totul ineficient. Diferenţele de limbă, naţionalitate şi religie n-au făcut, prin ele însele, imposibilă formarea unei conştiinţe de clasă unificată, mai ales cînd grupurile naţionale de muncitori nu s-au concurat, pentru că fiecare îşi avea locul ei potrivit pe piaţa forţei de muncă. Ele au creat dificultăţi majore numai acolo unde astfel de diferenţe exprimau sau simbolizau conflicte de grup severe, care depăşeau liniile de clasă sau diferenţele din interiorul clasei muncitoare care păreau să fie incompatibile cu unitatea tuturor muncitorilor. Muncitorii cehi erau suspicioşi faţă de muncitorii germani nu ca muncitori, ci ca membri ai unei naţiuni care-i trata pe cehi ca inferiori. Muncitorii catolici irlandezi din Ulster n-au fost, probabil, impresionaţi de chemările la unitatea de clasă, atunci cînd, între 1870 şi 1914, i-au văzut pe catolici tot mai mult excluşi de la muncile calificate din industrie, care a devenit, din acest motiv, practic un monopol al muncitorilor protestanţi, cu aprobarea sindicatelor lor.

Chiar şi aşa, forţa experienţei de clasă era de aşa natură încît identificarea alternativă a muncitorului cu un alt grup din clasele muncitoare pluraliste – ca polonez, ca şi catolic sau ca altceva – mai degrabă se îngusta decît înlocuia identificarea de clasă. O persoană se simţea ca fiind muncitor, dar, în mod specific, muncitor ceh, polonez sau catolic. Biserica Catolică, în ciuda profundei sale ostilităţi faţă de conflictul şi diviziunea de clasă, a fost obligată să formeze sau, cel puţin, să tolereze sindicatele, chiar sindicatele catolice – în această perioadă, în general nu foarte mari –, deşi ar fi preferat organizaţii reunite ale patronilor şi angajaţilor. Ceea ce identificarea alternativă a exclus cu adevărat nu era conştiinţa de clasă ca atare, ci conştiinţa *politică* de clasă. De aceea au existat o mişcare sindicală şi tendinţele obişnuite de a forma un partid al muncitorilor chiar şi pe cîmpul de bătălie sectar din Ulster. Dar unitatea muncitorilor a fost posibilă numai în măsura în care cele două probleme care dominau existenţa şi dezbaterea politică au fost excluse din discuţie: religia şi autoguvernarea Irlandei, asupra căreia muncitorii catolici şi protestanţi, "portocalii" şi "verzi", nu puteau să se înţeleagă. În aceste împrejurări, au fost posibile o mişcare sindicală şi o luptă industrială de un anume tip, dar nu şi – cu excepţia cuprinsului fiecărei comunităţi, şi atunci numai în mod neînsemnat sau intermitent – un partid bazat pe identificarea de clasă.

Să adăugăm la aceşti factori care stăteau în calea conştiinţei şi organizării clasei muncitoare structura eterogenă a economiei industriale însăşi, pe măsură ce se dezvolta. Aici, Anglia a fost cu totul o excepţie, pentru că existau deja un puternic sentiment nepolitic de clasă şi o organizare muncitorească. Vechimea şi arhaismul absolut ale industrializării de pionierat a acestei ţări permiseră ca un sindicalism mai degrabă primitiv, puternic descentralizat, aparţinînd mai ales breslelor, să prindă rădăcini în industriile de bază ale provinciilor care – dintr-un număr de motive – s-au dezvoltat mai puţin prin înlocuirea muncii de către maşini decît printr-o îmbinare dintre operaţiunile manuale şi forţa aburului. În toate marile industrii ale fostului "atelier al lumii" – în industria bumbacului, minieră şi metalurgică, în construcţia de maşini şi vapoare (ultima industrie dominată de Anglia) –, exista un nucleu de organizare muncitorească, apt de transformare într-un sindicalism de masă, în special de-a lungul liniilor meşteşugurilor sau

profesiilor. Între 1867 şi 1875, sindicatele dobîndiseră, în fapt, un statut legal şi privilegii care mergeau atît de departe, încît patronii combativi, guvernele conservatoare şi judecătorii n-au reuşit să le reducă sau să le abolească pîna în anii '980. Organizarea muncitorească nu era numai prezentă şi acceptată, dar şi puternică, mai ales la locul de muncă. Această putere excepţională, cu adevărat unică, a muncitorimii avea să creeze probleme tot mai mari pentru economia industrială britanică în viitor şi, într-adevăr, chiar în perioada de care ne ocupăm, dificultăţi majore pentru industriaşii care doreau s-o mecanizeze sau s-o administreze, din cauza existenţei ei. Înainte de 1914, ei au eşuat, în majoritatea cazurilor importante, dar, pentru obiectivele noastre, este suficient pur şi simplu să menţionăm anomalia Angliei în această privinţă. Presiunea politică putea ajuta la întărirea forţei atelierelor, dar nu trebuia, de fapt, să le ia locul.

În alte părţi, situaţia era destul de diferită. Vorbind în general, sindicatele eficiente nu funcţionau decît la marginile industriei moderne şi, în special, ale industriei pe scară largă: în ateliere, pe şantiere sau în întreprinderile mici şi mijlocii. În teorie, organizarea putea fi naţională, dar, în practică, era extrem de localizată şi descentralizată. În ţări ca Franţa şi Italia, grupările ei efective erau alianţe de mici sindicate locale, grupate în jurul halelor industriale locale. Federaţia sindicală naţională franceză (CGT) nu cerea decît un minimum de trei sindicate locale pentru a constitui un sindicat naţional[12]. În marile uzine ale industriei moderne, sindicatele erau neglijabile. În Germania, forţa democraţiei sociale şi a "Sindicatelor" ei "Libere" n-avea să fie găsită în industriile grele din Renania şi Ruhr. În SUA, sindicalismul din industriile grele a fost practic eliminat în timpul anilor '890 – n-avea să revină pînă în anii '930 –, dar a supravieţuit în industria la scară mică şi în sindicatele profesionale din construcţii, protejat de localismul pieţei din oraşele mari, unde urbanizarea rapidă, ca să nu mai amintim politica de mită şi contracte municipale, le-au dat o sferă de influenţă mai mare. Singura alternativă reală la sindicatul local al micilor grupuri de muncitori organizaţi, la sindicatul profesional (mai ales pentru muncitorii calificaţi) era mobilizarea ocazională şi arareori permanentă a maselor de muncitori la greve temporare, dar şi aceasta era mai ales locală.

Existau doar unele excepţii frapante, între care minerii ies în relief chiar prin diferenţierea lor faţă de dulgheri şi muncitori din industria tutunului, de fierarii-mecanici, de tipografi şi de restul meşteşugarilor-calfe care formau cadrul normal al clasei muncitoare din noile mişcări proletare. Într-un fel sau altul, aceste mase de bărbaţi musculoşi, muncind în întuneric, trăind adesea, împreună cu familiile lor, în comunităţi separate, la fel de ameninţătoare şi de aspre ca minele lor, legaţi laolaltă prin solidaritatea de muncă şi de comunitate şi prin asprimea şi periculozitatea trudei lor, au demonstrat o tendinţă marcată de a se implica în lupta colectivă: chiar şi în Franţa şi SUA, minerii din minele de cărbune au format, cel puţin temporar, sindicate puternice*. Dată fiind mărimea proletariatului minier şi concentrările sale regionale marcante, rolul său potenţial – şi, în Anglia, cel real – în mişcările muncitoreşti putea fi formidabil.

Alte două sectoare, parţial suprapuse, ale sindicalismului din afara meşteşugurilor merită, de asemenea, atenţie: transportul şi serviciul public. Angajaţii statului erau încă – pînă şi în Franţa, viitoarea fortăreaţă a sindicatelor din serviciile publice – excluşi de la organizarea muncitorească, şi aceasta a întîrziat, în mod sensibil, sindicalizarea căilor ferate, care erau, în mod frecvent, proprietate de stat. Cu toate acestea, pînă şi căile ferate private s-au dovedit dificil de organizat, în afara spaţiilor întinse şi slab populate, unde indispensabilitatea lor le conferea unora dintre cei angajaţi în cadrul căilor ferate o considerabilă pîrghie strategică: mai ales mecanicii de locomotivă şi conductorii de tren. Companiile de căi ferate erau, de departe, cele mai mari întreprinderi din economia capitalistă şi erau practic imposibil de organizat în afara ansamblului a ceea ce putea fi o reţea aproape naţională: în anii '890, Compania Căilor Ferate de Nord-Vest şi din Londra controla, de exemplu, 65.000 de muncitori, într-un sistem cu peste 7.000 de kilometri de linie şi cu 800 de gări.

---

* Aşa cum se spune în versurile şchioape ale minerilor germani, traductibile, în mare, prin:

Brutarii îşi pot coace singuri pîinea
Tîmplarii îşi pot face munca acasă:
Dar oriunde există mineri,
Tovarăşii bravi şi adevăraţi trebuie să fie pe-aproape.

Prin contrast, alt sector-cheie din transport, cel maritim, era extraordinar de localizat în porturile de la mare şi în zona adiacentă în jurul căreia, în schimb, tindea să pivoteze întreaga economie. Aici, prin urmare, orice grevă din docuri tindea să se transforme într-o grevă generală a transporturilor, care putea duce la o grevă generală. Grevele economice generale, care s-au înmulţit în primii ani a noului secol* – şi care aveau să conducă la înflăcărate dezbateri ideologice în interiorul mişcării socialiste – erau, deci, mai ales greve din oraşele portuare: Triest, Genova, Marsilia, Barcelona, Amsterdam. Acestea au fost bătălii gigantice, dar era improbabil ca ele să conducă, deocamdată, la o organizare sindicală de masă permanentă, dată fiind eterogenitatea unei forţe de muncă adesea necalificate. Dar, deşi transportul feroviar şi cel maritim erau atît de diferite, ele aveau în comun importanţa strategică crucială pentru economiile naţionale, care puteau fi paralizate prin oprirea lor. Pe măsură ce mişcările muncitoreşti se dezvoltau, guvernele erau tot mai conştiente de această strangulare potenţială şi luau în consideraţie posibile contra-măsuri: decizia guvernului francez de a înăbuşi o grevă generală a căilor ferate, în 1910, prin concentrarea a 150.000 de muncitori de la căile ferate, adică aducîndu-i sub disciplina militară, este cel mai sever exemplu[14].

Cu toate acestea, şi patronii privaţi recunoşteau rolul strategic al sectorului transporturilor. Contraofensiva împotriva valului de sindicalizare britanică, din 1889-1890 (care fusese el însuşi declanşat de grevele marinarilor şi docherilor), a început cu o bătălie împotriva muncitorilor scoţieni de la căile ferate şi cu o serie de bătălii împotriva sindicalizării masive, dar instabile, din marile porturi maritime. Dimpotrivă, ofensiva muncitorească din ajunul războiului mondial şi-a plănuit propria forţă strategică de lovire, Tripla Alianţă a minerilor din minele de cărbune, lucrătorilor de la căile ferate şi federaţiei muncitorilor din transporturi (adică angajaţii portuari). Transportul era acum privit cu claritate ca un element crucial în lupta de clasă.

Era privit cu mai multă claritate decît o altă zonă de confruntare care avea să se dovedească, în scurtă vreme, şi mai crucială: marile

* Scurtele greve generale în favoarea democratizării dreptului de vot reprezentau o problemă diferită.

industrii, aflate în dezvoltare, ale prelucrării metalelor. Pentru că aici forţa tradiţională a organizării muncitoreşti, muncitorii calificaţi cu pregătire de meşteşugari şi încăpăţînatele sindicate au dat peste marea fabrică modernă, care şi-a propus să-i reducă pe ei (sau pe cei mai mulţi dintre ei) la operatori semi-calificaţi pentru maşini-unelte şi maşini tot mai specializate şi sofisticate. Aici, la frontiera avansînd rapid a progresului tehnologic, conflictul de interese era clar. În mare, cît timp a durat pacea, situaţia a favorizat conducerea, dar, după 1914, nu e surprinzător că tăişul radicalizării muncitoreşti avea să fie găsit pretutindeni în marile uzine de armament. În spatele orientării spre revoluţie, din timpul şi de după războiul mondial, a muncitorilor metalurgişti distingem tensiunile pregătitoare din anii '890 şi '900.

Clasele muncitoare nu erau, aşadar, nici omogene, nici uşor de unificat într-un singur grup social coerent – chiar dacă lăsăm deoparte proletariatul agricol, pe care mişcările muncitoreşti căutau, de asemenea, să-l organizeze şi să-l mobilizeze, în general cu un succes neînsemnat*. Cu toate acestea, ele se unificau. Dar cum?

III

O metodă puternică era prin promovarea ideologiei de organizare. Socialiştii şi anarhiştii îşi propovăduiau noua evanghelie în rîndul maselor, pînă atunci neglijate de aproape toate instituţiile, cu excepţia exploatatorilor lor şi a celor care le spuneau să fie liniştite şi supuse: pînă şi şcolile primare (pe care le frecventau) se mulţumeau, în principal, să le inculce îndatoririle civice ale religiei, în timp ce Bisericile organizate, în afara cîtorva secte plebeiene, pătrundeau lent în teritoriul proletar sau erau nepotrivite să se ocupe de o populaţie atît de diferită de comunităţile structurate din vechile parohii rurale sau orăşeneşti. Muncitorii erau oameni necunoscuţi şi uitaţi, în măsura în care reprezentau un grup social nou. Cît de necunoscuţi, o mărturisesc zeci

* Cu excepţia Italiei, unde Federaţia Lucrătorilor Agricoli era, de departe, cel mai mare sindicat, şi cel care a pus bazele influenţei comuniste de mai tîrziu din centrul şi din anumite zone din sudul Italiei. E posibil ca în Spania anarhismul să fi avut, din cînd în cînd, o influenţă comparabilă printre lucrătorii fără pămînt.

de scrieri datorate exploratorilor şi observatorilor sociali din clasa mijlocie; cît de uitaţi, o poate judeca orice cititor al scrisorilor pictorului Van Gogh, care a mers în bazinul carbonifer belgian ca predicator. Socialiştii erau adesea primii care ajungeau la ei. Acolo unde condiţiile erau prielnice, ei le imprimau celor mai diferite grupuri de muncitori – de la calfele de meşteşugar sau avangarda militanţilor la comunităţi întregi de muncitori sezonieri sau de mineri – o singură identitate: aceea a "proletarului". În 1886, locuitorii căsuţelor din văile belgiene din jurul Liège-ului, în mod tradiţional producători de arme, nu cunoşteau politica. Ei trăiau în condiţii vitrege, singurele distracţii fiind, pentru bărbaţi, pasiunea pentru porumbei, pescuitul şi luptele de cocoşi. Din momentul în care a apărut pe scenă "Partidul Muncitorilor", ei au aderat la el *en masse*: 80-90% din Val de Vesdre a votat, de atunci înainte, cu socialiştii, şi au fost cucerite pînă şi ultimele metereze ale catolicismului local. Oamenii din regiunea Liège-ului s-au trezit împărtăşind aceeaşi identitate şi aceeaşi credinţă cu ţesătorii din Ghent, a căror limbă (flamandă) n-o puteau înţelege, şi, prin aceasta, cu toţi cei care împărtăşeau idealul unei singure clase muncitoare universale. Acest mesaj al unităţii tuturor celor care munceau şi erau săraci a fost răspîndit, pînă în cele mai îndepărtate colţuri ale ţărilor lor, de către agitatori şi propagandişti. Dar aceştia au răspîndit, de asemenea, organizarea, acţiunea colectivă structurată fără de care clasa muncitoare nu putea exista ca şi clasă, şi, prin organizare, ei au căpătat acel cadru de reprezentanţi care puteau exprima sentimentele şi speranţele bărbaţilor şi femeilor care nu erau în stare să facă asta singuri. Aceştia posedau sau găseau cuvintele pentru adevărurile pe care ei le simţeau. Fără această colectivitate organizată, ei nu erau decît nişte oameni săraci care munceau. Pentru că vechiul corpus de înţelepciune – proverbe, zicători, cîntece – care alcătuia *Weltanschauung*-ul muncitorimii sărace din lumea pre-industrială nu mai era suficient. Ei reprezentau o *nouă* realitate socială, care necesita o noua reflectare. Asta a început în momentul în care au înţeles mesajul noilor lor purtători de cuvînt: sînteţi o clasă, trebuie să dovediţi că sînteţi. Prin urmare, în cazuri extreme, era suficient, pentru noile partide, doar să-şi enunţe numele: "partidul muncitorilor". Nimeni, cu excepţia militanţilor noii mişcări, nu le-a adus muncitorilor acest mesaj al conştiinţei de clasă. El îi unea pe toţi cei

care erau pregătiţi să recunoască acest mare adevăr, dincolo de toate diferenţele dintre ei.

Dar oamenii erau pregătiţi să-l recunoască, pentru că prăpastia care-i despărţea pe cei care erau sau deveneau muncitori de restul, inclusiv alte ramuri de "oameni mărunţi", modeşti din punct de vedere social, se lărgea, pentru că lumea clasei muncitoare era tot mai separată şi, nu în ultimul rînd, pentru că acel conflict dintre cei ce plăteau salarii şi cei care trăiau din ele era o realitate existenţială tot mai dominantă. Acesta era, în mare măsură, cazul în locuri practic create de şi pentru industrie, ca Bochum (4.200 de locuitori în 1842, 120.000 în 1907, dintre care 78% erau muncitori, iar 0,3% erau "capitalişti") sau Middlesbrough (6.000 în 1841, 105.000 în 1911). În aceste centre, mai ales ale mineritului şi industriei grele, care s-au înmulţit ca ciupercile în cea de-a doua jumătate a secolului, poate chiar mai mult decît în oraşele cu fabrici textile, care reprezentaseră centrele tipice ale industriei mai înainte, bărbaţii şi femeile puteau trăi fără a vedea măcar vreun membru al claselor nesalariate, care nu îi conducea, în vreun fel (patron, director, funcţionar, profesor, preot), în afara micilor meşteşugari, comercianţi şi cîrciumari care deserveau nevoile modeste ale celor săraci şi care, dependenţi de clientela lor, s-au adaptat mediului proletar*. Producţia destinată consumatorului din Bochum conţinea, în afara obişnuiţilor brutari, măcelari şi berari, cîteva sute de cusătorese şi patruzeci şi opt de modiste, dar numai unsprezece spălătorese, şase pălărieri şi şepcari, opt blănari şi, semnificativ, nici măcar o singură persoană care să producă acel simbol caracteristic al statutului clasei mijlocii şi superioare, mănuşile[15].

Cu toate acestea, chiar şi în marele oraş, cu serviciile şi varietatea sa socială amestecate şi tot mai diversificate, specializarea funcţională, suplimentată, în această perioadă, prin sistematizare şi dezvoltarea proprietăţii, a separat clasele, cu excepţia unor teritorii neutre ca parcurile, gările şi locurile de distracţii. Vechiul "cartier popular" a decăzut o dată cu noua segregare socială: la Lyon, La Croix-Rousse, veche fortăreaţă a turbulenţilor ţesători de mătase, care descindeau în

* Rolul cîrciumilor ca locuri de întrunire pentru sindicate şi filiale ale partidului socialist, precum şi al cîrciumarilor ca militanţi socialişti este cunoscut în mai multe ţări.

centrul oraşului, era descrisă, în 1913, ca un cartier de "mici fucnţionari" – "roiul muncitorilor a părăsit platoul şi pantele sale de acces"[16]. Muncitorii s-au mutat din oraşul vechi pe celălalt mal al Ronului, cu fabricile sale. Tot mai mult, uniformitatea cenuşie a cartierelor noii clase muncitoare, împinsă afară din zonele centrale ale oraşului, a trecut dincolo: Wedding şi Neukölln, la Berlin, Favoriten şi Ottakring, la Viena, Poplar şi West Ham, la Londra – contraponderi la cartierele şi suburbiile segregate, aflate într-o dezvoltare rapidă, ale burgheziei mijlocii şi mici. Şi, dacă mult discutata criză din sectorul meşteşugăresc tradiţional a împins unele grupuri, dintre meşterii meşteşugari, către dreapta radicală anticapitalistă şi anti-proletară, ca în Germania, ea a putut, de asemenea, ca în Franţa, să le intensifice iacobinismul anticapitalist sau radicalismul republican. În privinţa calfelor şi ucenicilor lor, ea nu putea să nu-i convingă că acum nu erau altceva decît proletari. Şi nu era firesc ca meşteşugurile proto-industriale, supuse adesea la presiuni puternice, ca ţesătorii războaielor de ţesut manuale, în simbioză cu stadiile timpurii ale sistemului de fabrică, să se identifice cu situaţia proletară? Comunităţi de acest tip, localizate în diferite regiuni de deal din Germania centrală, Boemia sau din alte părţi, au devenit citadelele naturale ale mişcării.

Toţi muncitorii erau, din motive întemeiate, apţi de a fi convinşi de nedreptatea ordinii sociale, dar cheia experienţei lor era relaţia cu patronii. Noua mişcare socialistă muncitorească era inseparabilă de nemulţumirile de la locul de muncă, indiferent dacă erau exprimate sau nu prin greve şi (mai rar) sindicate organizate. Iar şi iar, apariţia unui partid socialist local e inseparabilă de un anumit grup de muncitori dintr-un centru local, a căror mobilizare o declanşa sau o reflecta. În Roanne (Franţa), ţesătorii formau inima Parti Ouvrier; cînd ţesătoriile din regiune au organizat, în 1889-1891, cantoanele rurale, şi-au schimbat dintr-o dată politica de la "reacţiune" la "socialism", iar conflictul industrial s-a transformat în organizare politică şi activitate electorală. Cu toate acestea, după cum arată exemplul muncitorimii britanice din deceniile de mijloc ale secolului, n-a existat o conexiune necesară între dorinţa de luptă şi organizare, şi identificarea clasei patronilor ("capitaliştii") ca adversar politic major. Într-adevăr, un front comun îi unise, în mod tradiţional, pe cei care munceau şi produceau, muncitori,

meşteşugari, comercianţi, burghezi, împotriva trîndăviei şi împotriva "privilegiilor" – cei ce credeau în progres (o coaliţie care traversa, de asemenea, graniţele de clasă) împotriva "reacţiunii". Totuşi, această alianţă, în mare măsură responsabilă de forţa politică şi istorică timpurie a liberalismului (vezi *Era Capitalului*, capitolul 6, I), s-a fărîmiţat, nu numai pentru că democraţia electorală a relevat interesele divergente ale diferitelor ei componente (vezi, mai sus, p. 88-90), ci şi pentru că acea clasă a patronilor, tot mai caracterizată prin mărime şi concentrare – după cum am văzut, cuvîntul-cheie "mare", ca în marile afaceri, *grande industrie*, *grand patronat*, *Grossindustrie*, apare mai frecvent[17] –, a devenit mai vizibil integrată în zona nediferenţiată a bunăstării, puterii de stat şi privilegiilor. Ea s-a alăturat "plutocraţiei", pe care demagogii din epoca eduardiană, din Anglia, au ţinut s-o marcheze – o "plutocraţie" care, pentru că perioada de criză a dat cale liberă valului intoxicator al expansiunii economice, a făcut tot mai mult caz de sine, în mod vizibil şi prin intermediul noii mass-media. Expertul şef în probleme muncitoreşti al guvernului britanic susţinea că ziarele şi automobilele, în Europa un monopol al celor bogaţi, făcea inevitabil contrastul dintre bogaţi şi săraci[18].

Dar, cum lupta politică împotriva "privilegiilor" s-a unit cu lupta, pînă atunci separată, de la şi din jurul locului de muncă, lumea muncitorului manual era tot mai separată de acelea de deasupra ei, prin dezvoltarea, rapidă şi impresionantă, în unele ţări, a sectorului terţiar al economiei, care a generat un strat de bărbaţi şi femei care lucrau fără să-şi murdărească mîinile. Spre deosebire de vechea mică burghezie a micilor meşteşugari şi comercianţi, care putea fi privită ca o zonă de tranziţie sau ca un tărîm al nimănui între muncitori şi burghezie, această nouă mică burghezie le-a separat pe cele două, fie şi numai datorită situaţiei ei economice modeste, adesea ceva mai bună decît aceea a muncitorilor bine-plătiţi, a accentuat exact ce o separa de munca manuală şi ce spera să aibă sau credea că trebuie să aibă în comun cu superiorii ei sociali (vezi capitolul 7). Ei au format un strat care-i izola pe muncitorii de sub ei.

Dacă evoluţiile economice şi sociale au favorizat, deci, formarea unei conştiinţe de clasă a tuturor muncitorilor manuali, un al treilea factor a forţat, practic, unificarea lor: economia naţională şi statul-na-

ţiune, tot mai îngemănate. Statul-naţiune nu numai că forma cadrul vieţii cetăţeanului, îi stabilea parametrii şi determina condiţiile concrete şi limitele geografice ale luptei muncitorilor, dar intervenţiile sale politice, legale şi administrative erau din ce în ce mai importante pentru existenţa clasei muncitoare. Economia opera tot mai mult ca un sistem integrat sau, mai degrabă, ca unul în care un sindicat nu mai putea funcţiona ca un agregat de unităţi locale, slab legate între ele, interesate, în primul rînd, numai de condiţiile locale, ci era obligat să adopte o perspectivă naţională, cel puţin în privinţa propriei industrii. În Anglia, noul fenomen al conflictelor de muncă organizate *la nivel naţional* apare pentru prima dată în anii '890, în timp ce spectrul grevelor naţionale din transporturi şi din minele de cărbune a devenit realitate în anii '900. În mod similar, industriile au început să negocieze acorduri colective la scară naţională, care fuseseră practic necunoscute înainte de 1889. În jurul anului 1910, ele erau cu totul obişnuite.

Tendinţa tot mai accentuată din rîndul sindicatelor, mai ales a celor socialiste, de a-i organiza pe muncitori în grupuri cuprinzătoare, fiecare acoperind o singură industrie naţională ("sindicalism industrial"), reflecta această percepţie a economiei ca un ansamblu integrat. "Sindicalismul industrial", ca aspiraţie, recunoştea că "industria" încetase să mai fie o clasificare teoretică pentru staticieni şi economişti, şi devenea acum un concept operaţional sau strategic la scară naţională, cadrul economic al luptei sindicale, indiferent unde era localizată. Puternic ataşaţi, deşi minerii din minele de cărbune britanice erau pentru autonomia bazinelor lor carbonifere sau chiar a minei unde lucrau, conştienţi de specificitatea problemelor şi obiceiurilor lor, South Wales şi Northumberland, Fife şi Staffordshire, ei s-au descoperit, din acest motiv, inevitabil adunaţi într-o organizaţie naţională, între 1888 şi 1908.

În ceea ce priveşte statul, democratizarea lui electorală a impus unitatea de clasă pe care conducătorii lui sperau s-o evite. Însăşi lupta pentru lărgirea drepturilor cetăţeneşti a dobîndit o tentă de clasă pentru muncitori, deoarece problema centrală în discuţie (cel puţin pentru bărbaţi) era dreptul de vot pentru cetăţenii *fără proprietate*. Un certificat de proprietate, oricît de modestă, trebuia să excludă, în primul rînd, o mare parte a muncitorilor. Dimpotrivă, acolo unde

drepturile generale de vot nu fuseseră încă dobîndite, cel puţin teoretic, noile mişcări socialiste au devenit, în mod inevitabil, principalele susţinătoare ale sufragiului universal, lansînd sau ameninţînd cu gigantice greve generale demonstrative în favoarea acestuia – în Belgia, în 1893 şi de două ori după aceea, în Suedia, în 1902, în Finlanda, în 1905 – care au demonstrat, dar şi au întărit puterea lor de a mobiliza masele proaspăt convertite. Chiar reformele electorale deliberat antidemocratice au putut întări conştiinţa naţională de clasă, dacă, precum în Rusia, după 1905, au creat electori aparţinînd clasei muncitoare într-o *curia* sau compartiment electoral separat (şi subreprezentat). Dar activităţile electorale în care s-au aruncat, în mod caracteristic, partidele socialiste, spre oroarea anarhiştilor care le vedeau abătînd mişcarea de la revoluţie, nu puteau decît să dea clasei muncitoare o dimensiune naţională unică, oricît ar fi fost de divizată în alte privinţe.

Mai mult decît atît: statul a unificat clasa, de vreme ce, tot mai mult, orice grup social trebuia să-şi urmărească scopurile politice exercitînd presiuni asupra guvernului *naţional*, în favoarea sau împotriva legiferării şi administrării legilor *naţionale*. Nici o clasă n-avea o nevoie mai consistentă şi continuă de acţiune pozitivă a statului în probleme economice şi sociale, pentru a compensa inadvertenţele acţiunii lor colective neajutate; şi cu cît era mai numeros proletariatul naţional, cu atît mai sensibili (fără nici o tragere de inimă) erau politicienii la revendicările unui grup de votanţi atît de mare şi de periculos. În Anglia, vechile sindicate de la mijlocul epocii victoriene şi noua mişcare muncitorească s-au separat, în anii '880, în esenţă în problema revendicării ca Ziua de Muncă de Opt Ore să fie stabilită *prin lege*, iar nu prin negociere colectivă. Adică, o lege aplicabilă, în mod universal, *tuturor* muncitorilor, prin definiţie o lege *naţională* şi chiar, după cum a considerat Internaţionala II, pe deplin conştientă de semnificaţia revendicării, o lege internaţională. Agitaţia a generat, într-adevăr, ceea ce este, probabil, cea mai viscerală şi mai emoţionantă instituţie de afirmare a internaţionalismului clasei muncitoare, demonstraţiile anuale de 1 Mai , inaugurate în 1890. (În 1917, muncitorii ruşi, în sfîrşit liberi s-o sărbătorească, au sărit chiar peste propriul calendar pentru a demonstra exact în aceeaşi zi ca şi

restul lumii.)*[19] Şi, cu toate acestea, forţa unificării clasei muncitoare în interiorul fiecărei naţiuni a înlocuit, în mod inevitabil, speranţele şi afirmările teoretice ale internaţionalismului clasei muncitoare, cu excepţia unei nobile minorităţi de militanţi şi activişti. După cum a demonstrat comportamentul majorităţii claselor muncitoare naţionale, în august 1914, cadrul efectiv al conştiinţei lor de clasă îl constituiau, cu excepţia unor scurte momente de revoluţie, statul şi naţiunea definită politic.

IV

Nu este nici posibil, nici necesar să analizăm aici întregul spectru de variaţiuni geografice, ideologice, naţionale, sectoriale sau de alt tip, reale sau potenţiale, pe tema generală a formării claselor muncitoare, din perioada 1870-1914, ca grupuri sociale conştiente şi organizate. A fost cu totul limpede că ea nu s-a produs, într-o măsură cît de cît semnificativă, în acea parte din omenire a cărei piele avea o nuanţă diferită, chiar atunci cînd (ca în India şi, bineînţeles, Japonia) dezvoltarea industriala era deja de netăgăduit. Acest progres al organizării de clasă era inegal, din punct de vedere cronologic. El s-a accelerat rapid în decursul a două scurte perioade. Primul salt important s-a produs între sfîrşitul anilor '880 şi începutul anilor 1890, ani marcaţi atît de reîntemeierea unei Internaţionale muncitoreşti ("a II-a", pentru a o deosebi de Internaţionala lui Marx, din 1864-1872), cît şi de acel simbol al speranţei şi încrederii clasei muncitoare, 1 Mai. Aceştia au fost anii în care socialiştii au apărut, pentru prima dată, într-un număr semnificativ în parlamentele cîtorva ţări, în timp ce, chiar în Germania, unde partidul lor era deja puternic, forţa SPD mai mult decît s-a dublat, între 1887 şi 1893 (de la 10,1 la 23,3%). A doua perioadă de progres major cade la un anumit moment dintre Revoluţia Rusa din 1905, care a influenţat-o în mare măsură, mai ales în Europa Centrală, şi 1914. Progresul electoral masiv al partidelor muncitoreşti şi sociali-

* După cum se ştie, în 1917, calendarul rusesc (iulian) încă era cu treisprezece zile în urma calendarului nostru (gregorian): de unde nedumerirea cunoscută, legată de Revoluţia din Octombrie care a avut loc pe 7 noiembrie.

ste era acum ajutat de răspîndirea sufragiului democratizat, care a permis, în mod efectiv, ca el să fie înregistrat. În acelaşi timp, valurile de agitaţie muncitorească au produs un progres major în forţa sindicalismului organizat. Deşi detaliile au variat enorm, în funcţie de circumstanţele naţionale, aceste două valuri de progres muncitoresc rapid se vor găsi, într-un fel sau altul, aproape pretutindeni.

Cu toate acestea, formarea unei conştiinţe a clasei muncitoare nu poate fi pur şi simplu identificată cu dezvoltarea mişcărilor muncitoreşti organizate, deşi există exemple, mai ales în Europa centrală şi în unele zone industriale specializate, în care identificarea muncitorilor cu partidul şi mişcarea lor a fost aproape totală. Astfel, în 1913, un analist al alegerilor dintr-o circumscripţie electorală din centrul Germaniei (Naumburg-Merseburg) îşi exprima surpriza că numai 88% dintre muncitori votaseră pentru PSD: aici, în mod limpede, ecuaţia "muncitor = social democrat" era considerată ca fiind norma[20]. Dar acest caz nu era, deocamdată, nici tipic şi nici măcar obişnuit. Ce era tot mai obişnuit, indiferent dacă muncitorii se identificau sau nu cu partidul lor, era o identitate nepolitică de clasă, o apartenenţă conştientă la o lume separată a muncitorilor, care includea "partidul de clasă", dar mergea mult mai departe de el. Pentru că ea se baza pe o experienţă de viaţă separată, pe un mod şi un stil de viaţă separat, care ieşea la iveală, dincolo de variaţiile regionale de limbă şi obiceiuri, în forme participative de activitate socială (de exemplu, variante de sport identificate, în mod specific, cu proletarii ca şi clasă, aşa cum a ajuns să fie asociaţia de fotbal în Anglia, începînd din anii '880) sau chiar în modele de îmbrăcăminte noi şi cu specific de clasă, ca proverbiala şapcă cu cozoroc a muncitorului.

Totuşi, fără apariţia simultană a "mişcării", pînă şi expresiile nepolitice ale conştiinţei de clasă n-ar fi fost nici complete, nici cu totul de conceput: pentru că prin intermediul mişcării "clasele muncitoare" la plural s-au topit într-o "clasă muncitoare" unică. Dar, în schimb, mişcările însele, în măsura în care deveneau mişcări de masă, erau îmbibate de neîncrederea nepolitică, dar instinctivă a muncitorilor faţă de toţi cei care nu-şi murdăreau mîinile muncind. Acest *ouvrierisme* (cum îl numeau francezii) universal reflecta realitatea din partidele de masă, pentru că acestea, spre deosebire de organizaţiile mici sau ilegale,

erau alcătuite, în mod copleşitor, din muncitori manuali. Cei 61.000 de membri ai Partidului Social Democrat din Hamburg, în 1911-1912, cuprindeau doar treizeci şi şase de "scriitori şi jurnalişti" şi *doi* membri cu profesiuni superioare. Într-adevăr, numai 5% din membrii săi nu erau proletari, iar jumătate din aceştia consta din cîrciumari[21]. Dar neîncrederea în cei care nu erau muncitori nu excludea admiraţia pentru mari învăţaţi dintr-o clasă diferită, ca însuşi Karl Marx, nici pentru o mînă de socialişti de origine burgheză, părinţi-fondatori, lideri şi oratori naţionali (două funcţii care erau, adesea, greu de deosebit) sau "teoreticieni". Şi, într-adevăr, în prima lor generaţie partidele socialiste au atras figuri admirabile, cu înzestrări deosebite, din clasa mijlocie, care meritau o asemenea admiraţie: Victor Adler în Austria (1852-1918), Jaurès în Franţa (1859-1914), Turati în Italia (1857-1932), Branting în Suedia (1860-1925).

Ce era atunci "mişcarea" care, în cazuri extreme, putea fi, practic, suprapusă cu clasa? Pretutindeni ea includea organizaţia fundamentală şi universală a muncitorilor, sindicatul, deşi în forme diferite şi cu putere variabilă. Includea, de asemenea, în mod frecvent, cooperativele, mai ales sub forma magazinelor pentru muncitori, uneori (ca în Belgia) ca instituţie centrală a mişcării*. În ţări cu partide socialiste de masă, ea putea include, practic, fiecare asociaţie la care participau muncitori, de la leagăn pînă la mormînt – sau, mai degrabă, dat fiind anticlericalismul lor, pînă la crematoriu, pentru care "cei progresişti" aveau puternice preferinţe, ca potrivindu-se mai bine cu epoca ştiinţelor şi progresului[22]. Acestea puteau varia de la cei 200.000 de membri ai Federaţiei Germane a Corurilor Muncitoreşti, în 1914, şi cei 130.000 de membri ai Clubului Ciclist al Muncitorilor "Solidaritatea" (1910) la Filateliştii Muncitori şi Crescătorii Muncitori de Iepuri, ale căror urme se găsesc încă, ocazional, în cîrciumile de la periferia Vienei. Dar, în esenţă, toate acestea erau subordonate partidului politic care reprezenta expresia ei fundamentală sau făceau parte din el sau erau cel puţin strîns legate de acesta, aproape

* Deşi cooperativele muncitorilor erau strîns legate de mişcările muncitoreşti şi, de fapt, formau adesea o punte între idealurile "utopice" ale socialismului dinainte de 1848 şi noul socialism, nu acesta era cazul celei mai înfloritoare părţi de cooperaţie, aceea a ţăranilor şi fermierilor, cu excepţia unor zone din Italia.

întotdeauna numit ori partid socialist (social democrat) şi/ori, chiar mai simplu, partid "al muncitorilor" sau "muncitoresc". Mişcările muncitoreşti care erau fără partide de clasă organizate sau care se opuneau politicii, deşi reprezentau o veche descendenţă a ideologiei utopice sau anarhiste a stîngii, erau aproape invariabil slabe. Ele reprezentau mai degrabă cadre schimbătoare pentru militanţi, evanghelişti, agitatori şi potenţiali lideri grevişti individuali decît structuri de masă. Exceptînd lumea iberică, întotdeauna defazată faţă de celelalte evoluţii europene, anarhismul n-a devenit, nicăieri în Europa, ideologia majoritară chiar a mişcărilor muncitoreşti slabe. Cu excepţia ţărilor latine şi – după cum a dovedit-o revoluţia din 1917 – a Rusiei, anarhismul era neglijabil din punct de vedere politic.

Marea majoritate a acestor partide ale clasei muncitoare, Australasia fiind excepţia majoră, prevedeau o schimbare fundamentală a societăţii şi, în consecinţă, se numeau "socialiste" sau erau considerate ca fiind pe cale de a face astfel, ca Partidul Laburist britanic. Înainte de 1914, ele vroiau să aibă cît mai puţin de-a face cu politica clasei conducătoare şi încă şi mai puţin cu guvernul, pînă în ziua în care muncitorimea însăşi îşi va fi format propriul guvern şi, probabil, se va fi apucat de marea transformare. Liderii muncitoreşti tentaţi de compromisuri cu partidele clasei mijlocii şi cu guvernele erau detestaţi dacă nu erau foarte discreţi, cum a făcut J. R. MacDonald în legătură cu aranjamentul electoral cu liberalii, care a dat, pentru prima dată, Partidului Laburist britanic o reprezentare parlamentară semnificativă, în 1906. (Din motive lesne de înţeles, atitudinea partidelor faţă de administraţia locală era mai degrabă pozitivă.) Poate că motivul principal pentru care atît de multe asemenea partide înălţau steagul roşu al lui Karl Marx era că el, mai mult decît oricare alt teoretician al stîngii, le-a spus trei lucruri care păreau la fel de verosimile şi de încurajatoare: că nici o îmbunătăţire previzibilă din interiorul sistemului prezent n-ar fi schimbat situaţia de bază a muncitorilor ca muncitori ("exploatarea" lor); că natura evoluţiei capitaliste, pe care el a analizat-o pe larg, făcea răsturnarea societăţii prezente şi înlocuirea ei de către o societate nouă şi mai bună cu totul sigure; şi că acea clasă muncitoare, organizată în partide de clasă, avea să fie făuritoarea şi moştenitoarea acestui viitor glorios. Marx le-a insuflat, deci, muncitorilor siguranţa,

înrudită cu aceea dată cîndva de religie, că ştiinţa a demonstrat inevitabilitatea istorică a triumfului lor final. În aceste privinţe, marxismul a fost atît de eficient, încît pînă şi adeversarii lui Marx din interiorul mişcării au adoptat, în mare măsură, analiza făcută de el capitalismului.

Astfel, atît oratorii şi ideologii acestor partide, cît şi adversarii lor au considerat, în general, ca fiind de la sine înţeles faptul că doreau o revoluţie socială sau că activităţile lor implicau o astfel de revoluţie. Totuşi, ce însemna cu exactitate această frază, exceptînd faptul că trecerea de la capitalism la socialism, de la o societate bazată pe proprietatea şi întreprinderea privată la una bazată pe "proprietatea comună asupra mijloacelor de producţie, distribuţie şi schimb"[23], ar fi revoluţionat, într-adevăr, viaţa, ca şi natura exactă şi conţinutul acestui viitor socialist erau surprinzător de puţin discutate şi au rămas neclare – cu excepţia faptului că tot ce era rău acum va fi fost bine atunci. Natura revoluţiei a fost problema care a dominat dezbaterile asupra politicii proletare pe tot parcursul acestei perioade.

Ceea ce era la ordinea zilei nu era credinţa într-o transformare totală a societăţii, chiar dacă existau mulţi lideri şi militanţi care erau mult prea ocupaţi cu luptele imediate ca să acorde prea mult interes unui viitor mai depărtat. Era mai degrabă faptul că, printr-o tradiţie de stînga care trecea dincolo de Marx şi Bakunin, pînă la 1789 sau chiar 1776, revoluţiile sperau să realizeze schimbări sociale fundamentale printr-un transfer de putere brusc, violent şi insurecţional. Sau, într-un sens mai general şi milenar, că marea schimbare a cărei inevitabilitate era stabilită trebuia să fie mai iminentă decît părea să fie, de fapt, în lumea industrială sau, într-adevăr, decît păruse în anii de criză şi nemulţumiri '880 sau în tulburările pline de speranţă de la începutul anilor '890. Chiar şi atunci, veteranul Engels, care privea în urmă la Era Revoluţiei, cînd era de aşteptat ca baricadele să se ridice cam la fiecare douăzeci de ani şi care luase cu adevărat parte la campanii revoluţionare, cu arma în mînă, avertiza că zilele lui 1848 s-au dus pentru totdeauna. Şi, după cum am văzut, de la mijlocul anilor '890 ideea unei prăbuşiri iminente a capitalismului părea total neverosimilă. Ce era atunci de făcut cu armatele proletariatului, mobilizate, cu milioanele, sub steagul roşu?

În aripa dreaptă a mişcării, existau unii care recomandau

concentrarea asupra îmbunătăţirilor şi reformelor imediate pe care le putea obţine clasa muncitoare din partea guvernelor şi patronilor, lăsînd viitorul mai îndepărtat să-şi poarte singur de grijă. În orice caz, revolta şi insurecţia nu erau în program. Chiar şi aşa, puţini lideri muncitoreşti născuţi după, să spunem, 1860, au abandonat ideea Noului Ierusalim. Eduard Bernstein (1850-1932), un intelectual socialist autodidact care sugera, imprudent, nu numai că teoriile lui Karl Marx trebuiau revizuite în lumina unui capitalism înfloritor ("revizionismul"), dar şi că prezumptivul scop socialist era mai puţin important decît reformele care trebuiau obţinute din mers, a fost foarte condamnat de politicienii muncitorimii, al căror interes în răsturnarea capitalismului era foarte palid. Credinţa că societatea prezentă era intolerabilă avea sens pentru cei din clasa muncitoare, chiar dacă, aşa cum remarca un analist al unui congres socialist german din anii '900, militanţii lor "mîncau o pîine pe seama capitalismului" [24]. Idealul unei societăţi noi era cel care dădea speranţă clasei muncitoare.

În acelaşi fel, cum avea să se nască noua societate în vremuri în care prăbuşirea vechiului sistem părea departe de a fi iminentă? Stînjenitoarea descriere, făcută de Kautsky, a marelui Partid Social Democrat German ca "partid care, deşi revoluţionar, nu face revoluţie"[25] rezumă chestiunea. Era de ajuns să păstrezi, cum a făcut SPD, un angajament la nimic mai puţin decît o revoluţie socială, în teorie, o postură de opoziţie neabătute, să măsori, periodic, forţa tot mai mare a mişcării în alegeri şi să te bazezi pe forţele obiective ale evoluţiei istorice pentru a realiza triumful inevitabil al acesteia? Nu, dacă asta însemna, cum s-a întîmplat adesea în practică, faptul că mişcarea se adapta la a opera în cadrul sistemului pe care nu-l putea răsturna. Frontul intransigent, sau radical sau militant, cum îl considerau atît de mulţi, ascundea compromis, pasivitate, refuzul de a ordona armatelor mobilizate ale clasei muncitoare trecerea la acţiune şi suprimarea luptelor care izbucneau, în mod spontan, în rîndul maselor, în abjectul nume al disciplinei organizatorice.

Ceea ce incompatibila stîngă radicală – dar, după 1905, aflată în ascensiune – a răzvrătiţilor, militanţilor sindicali de bază, dizidenţilor intelectuali şi revoluţionarilor respingea erau, aşadar, partidele proletare de masă, pe care le priveau ca inevitabil reformiste şi birocratizate, în

virtutea angajării în anumite tipuri de acţiune politică. Argumentele împotriva acestora erau cam aceleaşi dacă dogma care prevala era marxistă, cum se întîmpla, de obicei, pe continent, sau antimarxistă, în varianta fabiană, ca în Anglia. În loc de asta, stînga radicală prefera să se sprijine pe acţiunea proletară directă, care ocolea mlaştina periculoasă a politicii, culminînd, în mod ideal, prin ceva de felul unei greve generale revoluţionare. "Sindicalismul revoluţionar", care a înflorit în ultimii zece ani dinainte de 1914, sugerează, chiar prin numele său, această îmbinare dintre revoluţionarii sociali completi şi combativitatea sindicatelor descentralizate, care era, în grade diferite, asociată cu ideile anarhiste. Ea a înflorit, în afara Spaniei, mai ales ca o ideologie a cîtorva sute sau mii de militanţi sindicali proletari şi a cîtorva intelectuali, în timpul celei de-a doua faze de creştere şi radicalizare a mişcării, care a coincis cu tulburări muncitoreşti considerabile şi răspîndite pe plan internaţional şi cu puternica nesiguranţă din partidele socialiste, cu privire la ce puteau sau trebuiau cu exactitate să facă.

Între 1905 şi 1914, revoluţionarul tipic din Occident era posibil să fie un fel de sindicalist revoluţionar care, în mod paradoxal, respingea marxismul ca fiind ideologia partidelor care îl foloseau drept scuză pentru faptul de a nu încerca să facă revoluţie. Aceasta era oarecum nedrept faţă de nuanţele lui Marx, pentru că lucrul izbitor în legătură cu partidele proletare occidentale de masă, care i-au înălţat steagul pe catargele lor, oricît de modest, era legat, de fapt, de rolul lui Marx în ele. Convingerile fundamentale ale liderilor şi militanţilor lor erau, adesea, insesizabile faţă de acelea ale stîngii radicale sau iacobine a clasei muncitoare nemarxiste. Ei credeau cu toţii, la fel de mult, în lupta raţiunii împotriva ignoranţei şi superstiţiei (adică a clericalismului); în lupta progresului împotriva trecutului întunecat; în ştiinţă, în educaţie, în democraţie şi în treimea laică a Libertăţii, Egalităţii şi Fraternităţii. Chiar şi în Germania, unde aproape unul din trei cetăţeni a votat pentru un Partid Social Democrat care se declarase, în mod oficial, marxist, în 1891, *Manifestul comunist*, înainte de 1905, era publicat în ediţii de numai 2-3.000 de exemplare, iar cea mai populară lucrare ideologică din bibliotecile muncitorilor era una al cărei titlu este exemplificator: *Darwin contra lui Moses*[26]. Realmente, chiar şi intelectualii marxişti autohtoni erau rari. Principalii "teoreticieni" ai Germaniei erau importaţi din

Imperiul Habsburgic, asemeni lui Kautsky şi Hilferding, sau din imperiul ţarist, ca Parvus şi Rosa Luxemburg. Pentru că, de la Viena şi Praga spre răsărit, marxismul şi intelectualii marxişti erau numeroşi. Şi, în aceste regiuni, marxismul îşi păstrase impulsul revoluţionar nediluat, iar legătura dintre marxism şi revoluţie era evidentă, fie şi numai pentru că perspectivele revoluţiei erau imediate şi reale.

Şi, într-adevăr, aici stă cheia modelului mişcărilor socialiste şi muncitoreşti, ca şi a multor altor lucruri din istoria celor cincizeci de ani dinainte de 1914. Ele au apărut în ţările dublei revoluţii, şi, într-adevăr, în regiunea Europei centrale şi de vest, în care fiecare persoană cu înclinaţii politice privea înapoi către cea mai mare dintre revoluţii, aceea din Franţa, din 1789, şi fiecare orăşean născut în anul Bătăliei de la Waterloo era foarte posibil ca, în decursul unei vieţi de şaizeci de ani, să fi trecut, direct sau indirect, prin cel puţin două sau trei revoluţii. Mişcarea socialistă şi muncitorească s-a văzut ca o continuatoare, în linie directă, a acestei tradiţii. Social-democraţii austrieci sărbătoreau 1 Martie (aniversarea victimelor revoluţiei din 1848 de la Viena) înainte de a sărbători noua zi de 1 Mai. Cu toate acestea, revoluţia socială se retrăgea rapid din zona ei originară de incubaţie. Şi, într-un fel, chiar apariţia partidelor de clasă organizate, de masă şi, mai presus de orice, disciplinate a accelerat retragerea ei. Întrunirile organizate de masă, demonstraţia sau procesiunea de masă, plănuită cu grijă, campania electorală mai degrabă au înlocuit decît au pregătit agitaţiile şi insurecţia. Înălţarea bruscă a partidelor "roşii" în ţările avansate ale societăţii burgheze a fost, într-adevăr, un fenomen îngrijorător pentru conducătorii acesteia: dar puţini dintre ei s-au aşteptat, realmente, să vadă ridicată ghilotina în capitalele lor. Ei puteau recunoaşte asemenea partide ca grupuri de opoziţie radicală în interiorul unui sistem care, fără îndoială, lăsa loc de îmbunătăţiri şi reconciliere. Acestea nu erau sau nu erau încă sau nu mai erau societăţi în care, în ciuda retoricii contrare, să curgă mult sînge.

Ceea ce a menţinut noile partide angajate în revoluţia completă a societăţii, cel puţin teoretic, şi masele de muncitori obişnuiţi angajate faţă de ele n-a fost, cu siguranţă, incapacitatea capitalismului de a le aduce unele îmbunătăţiri. A fost faptul că, după cum putea judeca majoritatea muncitorilor care sperau la ceva mai bun, orice îmbunătăţire

semnificativă venea, în principal, prin acţiunea şi organizarea lor ca şi clasă. Într-adevăr, în unele privinţe decizia de a alege calea îmbunătăţirii colective a exclus alte opţiuni. În regiunile din Italia în care lucrătorii de la ferme, săraci şi lipsiţi de pămînt, au preferat să se organizeze în sindicate şi cooperative, ei n-au ales alternativa emigrării în masă. Cu cît era mai puternic sentimentul de comunitate şi solidaritate a clasei muncitoare, cu atît erau mai puternice presiunile sociale de a-i menţine pe oameni în cadrul ei, deşi ele nu excludeau – mai ales în grupuri ca ale minerilor – ambiţia de a le da copiilor o educaţie care să le permită să stea departe de mină. Ceea ce stătea în spatele convingerilor socialiste ale militanţilor clasei muncitoare şi aprobării maselor lor era, mai mult ca orice, lumea segregată impusă noului proletariat. Dacă aveau speranţă – şi membrii lor organizaţi erau, într-adevăr, mîndri şi încrezători – era pentru că aveau speranţă în mişcare. Dacă "visul american" era individualist, cel al muncitorului european era, în mod predominant, colectiv.

Era acesta revoluţionar? Aproape sigur nu, în sensul insurecţional, judecînd după comportamentul majorităţii celui mai puternic dintre toate partidele socialiste revoluţionare, SPD-ul German. Dar exista în Europa o vastă centură semicirculară de sărăcie şi agitaţie, în care revoluţia era, realmente, în program şi – cel puţin într-o parte a ei – a izbucnit efectiv. Ea se întindea din Spania, străbătînd zone întinse din Italia, prin Peninsula Balcanică, pînă în Imperiul Rus. În perioada de care ne ocupăm, revoluţia a migrat din Europa de vest către cea de est. Vom analiza mai jos soarta zonei revoluţionare a continentului şi a globului. Aici nu putem decît observa că, în est, marxismul şi-a păstrat conotaţiile explozive originare. După Revoluţia Rusă, s-a reîntors în vest, dar s-a şi extins în est ca ideologie fundamentală a revoluţiei sociale, ceea ce avea să rămînă pentru atîta vreme în secolul al douăzecilea. Între timp, prăpastia de comunicare între socialiştii care vorbeau acelaşi limbaj teoretic s-a accentuat aproape fără ca ei să fie conştienţi de asta, pînă ce amploarea ei a fost brusc dezvăluită de izbucnirea războiului, în 1914, cînd Lenin, multă vreme admiratorul dogmei social-democraţiei germane, a descoperit că teoreticianul ei şef era un trădător.

V

Chiar dacă partidele socialiste din cele mai multe ţări, în ciuda divizărilor lor naţionale şi confesionale, păreau să fie, în bună măsură, pe cale de a mobiliza majoritatea claselor lor muncitoare, era de netăgăduit faptul că, în afara Angliei, proletariatul nu constituia – socialiştii, încrezători, susţineau că "nu încă" – majoritatea populaţiei. De îndată ce partidele socialiste au căpătat o bază de masă, încetînd să mai fie secte propagandistice şi agitatorice, grupuri de cadre sau fortăreţe locale împrăştiate de convertiţi, a devenit, evident că ele nu-şi puteau limita atenţia exclusiv la clasa muncitoare. Dezbaterea intensă asupra "chestiunii agrare", care a început, în rîndul marxiştilor, la mijlocul anilor '890, reflectă cu exactitate această descoperire. Deşi "ţărănimea" era, fără îndoială, destinată să dispară (după cum susţineau marxiştii, în mod corect, de vreme ce acest lucru s-a întîmplat, practic, în secolul următor, al douăzecilea), ce putea sau trebuia să ofere, între timp, socialismul celor 36% din Germania, 43% din Franţa, care trăiau din agricultură (1900), ca să nu mai amintim ţările europene care erau, deocamdată, preponderent agrare? Necesitatea de a extinde apelul partidelor socialiste de la proletarii puri putea fi formulată şi apărată în diferite moduri, de la simple calcule electorale sau consideraţii revoluţionare la o teorie generală ("Social-democraţia este partidul proletariatului ... dar ... ea este, în acelaşi timp, un partid al dezvoltării sociale, ce prevede dezvoltarea întregului corp social de la stadiul capitalist prezent la o formă superioară")[27]. Ea nu putea fi negată, de vreme ce proletariatul putea fi, aproape oriunde, depăşit la vot, izolat sau chiar reprimat de forţele unite ale celorlalte clase.

Dar identificarea dintre partid şi proletariat făcea apelul la alte straturi sociale mai dificil. Ea stătea în calea pragmaticilor politici, reformiştilor, "revizioniştilor" marxişti, care ar fi preferat să extindă socialismul de la un partid de clasă la un "partid popular", pentru că pînă şi politicienii practici, gata să lase doctrina pe seama cîtorva tovarăşi calificaţi ca "teoreticieni", apreciau faptul că apelul aproape existenţial către muncitori ca muncitori era ceea ce le dădea partidelor

forţa reală. Mai mult decît atît, revendicările şi sloganurile politice, special croite după măsurile proletare – cum ar fi Ziua de Muncă de Opt Ore şi socializarea –, au lăsat indiferente alte straturi sociale sau chiar au riscat să le antagonizeze, prin ameninţarea implicită a exproprierii. Partidele socialiste muncitoreşti aveau arareori succes atunci cînd evadau în afara universului larg, dar separat al clasei muncitoare, în interiorul căruia militanţii şi, destul de des, masele lor se simţeau cu totul liniştite.

Şi, cu toate acestea, apelul unor asemenea partide mergea, cîteodată, mult mai departe de clasele muncitoare; şi chiar şi acele partide de masă foarte ferme în a se identifica cu o singură clasă mobilizau, în mod evident, sprijin din partea altor straturi sociale. Existau, de exemplu, ţări în care socialismul, în ciuda lipsei sale ideologice de legătură cu lumea rurală, a cucerit regiuni întinse de la sat – şi nu numai sprijinul celor care puteau fi consideraţi ca "proletari rurali": ca în regiuni din sudul Franţei, din centrul Italiei şi din SUA, unde cea mai solidă fortăreaţă a Partidului Socialist avea să se găsească, în mod surprinzător, printre fermierii albi, mînaţi în mod biblic de sărăcie, din Oklahoma – cu un vot mai mare de 25% pentru candidatul său prezidenţial din 1912, în cele douăzeci şi trei dintre cele mai rurale districte din acel stat. La fel de remarcabil, micii meşteşugari şi comercianţi erau deosebit de suprareprezentaţi în Partidul Socialist Italian, comparativ cu proporţia lor din populaţia totală.

Existau, fără îndoială, raţiuni istorice pentru aceasta. Acolo unde tradiţia politică a stîngii (laice) – republicană, democrată, iacobină sau de acelaşi tip – era veche şi puternică, socialismul putea părea o extensiune logică a acesteia – versiunea actuală, după cum s-a întîmplat, a acelei mărturisiri de credinţă în măreţele cauze eterne ale stîngii. În Franţa, unde aceasta era, în mod clar, o forţă majoră, acei intelectuali de rînd din zona rurală şi apărători ai valorilor republicane, învăţătorii, erau foarte atraşi de socialism, iar gruparea politică majoră a Celei de-a Treia Republici şi-a plătit tributul faţă de electoratul ei autointitulîndu-se Partid Republican Radical sau Partid Radical Socialist, în 1901. (Nu era, în mod evident, nici radical, nici socialist.) Cu toate acestea, partidele socialiste au căpătat forţă, ca şi ambiguitate politică, din asemenea tradiţii numai pentru că, după cum am văzut, le împărtăşeau,

chiar şi atunci cînd simţeau că acestea nu mai erau suficiente. Astfel, în statele în care dreptul la vot era încă limitat, lupta lor militantă şi eficientă pentru drepturi electorale democratice a cîştigat sprijin din partea altor democraţi. Ca partide ale celor puţin privilegiaţi, era normal că ele trebuiau privite ca port-drapele ale luptei împotriva inegalităţii şi "privilegiilor", care fusese esenţială pentru radicalismul politic, de la revoluţiile americană şi franceză încoace; cu atît mai mult cu cît atîţia dintre foştii purtători de stindard ai acesteia se alăturaseră ei înşişi, asemeni burgheziei liberale, forţelor privilegiilor.

Partidele socialiste au beneficiat încă şi mai clar de pe urma statutului lor de opoziţie nedefinită faţă de cei bogaţi. Ele simbolizau o clasă care era, fără excepţie, săracă, deşi nu neapărat foarte săracă, după standardele contemporane. Ele denunţau exploatarea, averea şi concentrarea tot mai mare a acesteia cu o pasiune neistovită. Alţii, care erau săraci şi se simţeau exploataţi, deşi nu erau proletari, puteau considera foarte bine atrăgător un asemenea partid.

În al treilea rînd, partidele socialiste erau, aproape prin definiţie, partide devotate acelui concept-cheie al secolului al nouăsprezecelea, "progresul". Ele simbolizau, mai ales în forma lor marxistă, înaintarea inevitabilă a istoriei către un viitor mai bun, al cărui conţinut exact putea fi neclar, dar care avea să vadă, cu siguranţă, triumful continuu şi accelerat al raţiunii şi educaţiei, ştiinţei şi tehnologiei. Atunci cînd anarhiştii spanioli au făcut speculaţii în legătură cu utopia lor, au făcut-o în termeni de electricitate şi de maşini automate de eliminare a pierderilor. Progresul, fie şi numai ca sinonim al speranţei, reprezenta aspiraţia celor care aveau puţin sau nimic, iar noile zvonuri de îndoială în legătură cu realitatea sau oportunitatea lui în lumea culturii burgheze şi patriciene (vezi mai jos) au mărit numărul asociaţiilor plebeiene şi radicale din punct de vedere politic, cel puţin în Europa. Nu poate exista nici o îndoială că socialiştii au beneficiat de pe urma prestigiului progresului în rîndul tuturor celor care credeau în el, mai ales în rîndul celor educaţi şi îmbibaţi de tradiţia liberalismului şi Iluminismului.

În cele din urmă şi în mod paradoxal, faptul de a fi şi nedorite, şi în opoziţie permanentă (cel puţin pînă la revoluţie) le-a conferit un avantaj. În prima postură, au atras, în mod clar, mult mai mult sprijin decît era de aşteptat, din punct de vedere statistic, din partea unor minorităţi a

căror poziţie în societate era, într-o anumită măsură, anormală, cum ar fi, în majoritatea ţărilor europene, evreii, chiar şi atunci cînd reprezentau o burghezie cu dare de mînă, iar în Franţa, minoritatea protestantă. În cea de-a doua postură, neatinse de contaminarea claselor conducătoare, ele puteau atrage, în imperiile multinaţionale, naţiunile oprimate, care s-ar fi putut strînge, din acest motiv, sub flamurile roşii, cărora să le dea o tentă naţională distinctă. Acest lucru s-a întîmplat, cu totul remarcabil, după cum vom vedea în capitolul următor, în Imperiul ţarist, cazul cel mai spectaculos fiind acela al finlandezilor. Din acest motiv, Partidul Socialist Finlandez, care a obţinut 37% din voturi de îndată ce legea i-a permis, crescînd la 47%, în 1916, a devenit *de facto* partidul naţional al ţării sale.

Sprijinul pentru partidele declarat proletare a putut să se extindă, aşadar, în mod considerabil, în afara proletariatului. Unde s-a întîmplat aşa, asemenea partide au putut deveni, cu uşurinţă, partide de guvernămînt, în circumstanţe favorabile; şi, într-adevăr, după 1918 s-a întîmplat exact astfel. Totuşi, a te alătura sistemului guvernelor "burgheze" însemna să-ţi abandonezi statutul de revoluţionar sau chiar de opozant radical. Înainte de 1914, acest lucru nu era de neconceput, dar, cu siguranţă, era public inadmisibil. Primul socialist care s-a alăturat unui guvern "burghez", chiar cu scuza unităţii în apărarea republicii împotriva ameninţării iminente a reacţiunii, Alexandre Millerand (1899) – el a devenit, ulterior, preşedintele Franţei –, a fost exclus, în mod solemn, din mişcarea naţională şi internaţională. Înainte de 1914, nici un politician socialist serios n-a fost atît de prost încît să facă greşeala lui. (De fapt, în Franţa, Partidul Socialist n-a participat la o guvernare pînă în 1936.) În faţa acesteia, partidele au rămas pure şi intransigente pînă la război.

Trebuie pusă, totuşi, o ultimă întrebare. Poate scrie oare cineva istoria claselor muncitoare din perioada de care ne ocupăm numai în lumina organizaţiilor lor de clasă (nu neapărat socialiste) sau a acelei conştiinţe de clasă generice, exprimate prin stilurile de viaţă şi modelele comportamentale din lumea de ghetou a proletariatului? Numai în măsura în care proletarii simţeau şi se comportau, într-un fel, ca membrii ai unei asemenea clase. O asemenea conştiinţă se putea extinde foarte departe, în unghere cu totul neaşteptate, cum ar fi ţesătorii

hasidici ultra-pioşi ai şalurilor de rugăciune rituale evreieşti, dintr-un colţ pierdut al Galiţiei (Kolomea), care au intrat în grevă împotriva patronilor lor cu ajutorul socialiştilor evrei locali. Şi, cu toate acestea, o mare parte a săracilor, şi în special cei foarte săraci, nu s-au considerat şi nu s-au comportat ca "proletari" sau n-au găsit organizaţiile şi modurile de acţiune ale mişcării aplicabile sau relevante pentru ei. Ei s-au văzut aparţinînd eternei categorii a săracilor, proscrişilor, nenorocoşilor sau celor marginali. Dacă erau imigranţi într-un oraş mare, veniţi de la ţară sau dintr-o regiune din străinătate, au trăit, poate, într-un ghetou care se putea suprapune cu mahalaua clasei muncitoare, dar era mai probabil ca acesta să fie dominat de stradă, de piaţă, de nenumăratele căi mărunte, legale sau ilegale, prin care familiile sărace, dintre care numai unii membri erau, în vreun fel, salariaţi, supravieţuiau. Ce conta pentru ei nu era sindicatul sau partidul de clasă, ci vecinii, familia, patronii care puteau acorda favoruri sau oferi slujbe, pe de altă parte mai degrabă evitînd autorităţile publice, preoţii, oamenii proveniţi din aceleaşi locuri din ţara de baştină, pe oricine şi orice făcea viaţa într-un mediu nou şi necunoscut posibilă, decît făcînd presiuni asupra lor. Dacă aparţineau vechii plebe din interiorul oraşelor, admiraţia anarhiştilor pentru lumile lor subterane şi ambigue nu i-ar fi făcut mai proletari şi mai politici. Lumea din *A Child of the Jago* (1896) a lui Arthur Morrison sau cîntecul *Belleville-Ménilmontant* al lui Aristide Bruant nu este aceea a conştiinţei de clasă, cu excepţia măsurii în care sentimentul de revoltă împotriva celor bogaţi e prezent în amîndouă. Lumea ironică, ridicînd din umeri, resemnată, total apolitică a cîntecului englezesc de music-hall*, care şi-a avut epoca de aur în aceşti ani, e mai aproape de aceea a clasei muncitoare conştiente, dar temele lui – soacre, neveste, nu-s bani pentru chirie – aparţineau oricărei comunităţi urbane de persoane umile din secolul al nouăsprezecelea.

N-ar trebui să uităm aceste lumi. De fapt, ele nu sînt uitate pentru că, în mod paradoxal, i-au atras pe artiştii vremii mai mult decît lumea

---

* După cum cînta Gus Elen:

Cu o scară şi nişte ochelari
Ai putea vedea Hackney Marshes,
Dacă n-ar fi casele de la mijloc.

respectabilă şi monocromă, şi mai ales provincială, a proletariatului clasic. Dar nici n-ar trebui să le contrapunem lumii proletare. Cultura săracilor plebei, chiar lumea proscrişilor tradiţionali, o întunecau pe aceea a conştiinţei de clasă, unde coexistau. Se recunoşteau reciproc, iar acolo unde conştiinţa de clasă şi mişcarea ei erau puternice, ca, să zicem, la Berlin sau în marele port maritim Hamburg, pestriţa lume pre-industrială a sărăciei se armoniza cu ea, şi chiar proxeneţii, hoţii şi tăinuitorii îi arătau respect. Ei n-aveau nimic independent cu care să contribuie la ea, deşi anarhiştii credeau altceva. Le-a lipsit, cu siguranţă, combativitatea permanentă, ca să nu vorbim de angajarea activistului – dar aşa a procedat pretutindeni, după cum o ştia orice activist, marea mulţime a oamenilor aparţinînd clasei muncitoare. Nu există limită pentru plîngerile militanţilor în legătură cu acest balast de pasivitate şi scepticism. În măsura în care, în această perioadă, apărea o clasă muncitoare conştientă, care şi-a găsit expresia în mişcarea şi partidul ei, plebeii pre-industriali au fost atraşi în sfera ei de influenţă. Şi, în măsura în care n-au fost atraşi, ei trebuie lăsaţi în afara istoriei, pentru că n-au fost făuritorii, ci victimele ei.

Capitolul 6

DRAPELE FLUTURÎND: NAŢIUNI ŞI NAŢIONALISM

"Scappa, che arriva la patria" (Fugi, vine patria).

Ţărancă italiancă către fiul ei[1]

Limba jul lor a devenit complex, pentru că acum citesc. Citesc cărţi – sau, în orice caz, învaţă să citească din cărţi. (...) Cuvîntul şi expresia limbii literare, precum şi pronunţia sugerată de ortografie tind să predomine asupra utilizării locale.

H. G. Wells, 1901[2]

Naţionalismul ... atacă democraţia, demolează anticlericalismul, înfruntă socialismul şi subminează pacifismul, umanitarismul şi internaţionalismul. (...) Declară programul liberalismului încheiat.

Alfredo Rocco, 1914[3]

I

Dacă ascensiunea partidelor clasei muncitoare a fost un subprodus major al politicii de democratizare, ascensiunea naţionalismului pe arena politică a fost un altul. În sine, el nu era, evident, ceva nou (vezi *Era Revoluţiei*, *Era Capitalului*). Cu toate acestea, în perioada de la 1880 la 1914, naţionalismul a făcut un salt spectaculos înainte, iar conţinutul său ideologic şi politic s-a transformat. Chiar vocabularul său specific indică importanţa acestor ani. Pentru că însăşi vocabula "naţionalism" a apărut pentru prima dată la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea pentru a descrie grupuri de ideologi de dreapta din Franţa şi Italia, activi în a flutura drapelul naţional împotriva străinilor, liberalilor şi

socialiştilor, şi în favoarea expansiunii agresive a propriului lor stat, care avea să devină atît de caracteristică pentru asemenea mişcări. Aceasta a fost şi perioada în care cîntecul "Deutschland Über Alles" ("Germania deasupra tuturor") a înlocuit compoziţiile rivale, spre a deveni imnul naţional curent al Germaniei. Deşi la origine definea numai o variantă de dreapta a fenomenului, cuvîntul "naţionalism" s-a dovedit a fi mai potrivit decît stîngaciul "principiu al naţionalităţii", care devenise parte a vocabularului politicii europene începînd din jurul anului 1830, şi astfel a ajuns să fie folosit, de asemenea, pentru toate mişcările pentru care "cauza naţională" era supremă în politică: altfel spus pentru toţi cei care cereau dreptul la autodeterminare, adică, în ultimă instanţă, la a forma un stat independent, pentru un anumit grup definit din punct de vedere naţional. Pentru că numărul unor asemenea mişcări sau, cel puţin, cel al liderilor care pretindeau că vorbesc în numele unor asemenea mişcări, ca şi importanţa lor politică, au crescut izbitor în perioada de care ne ocupăm.

Baza "naţionalismului" de toate tipurile era aceeaşi: entuziasmul oamenilor de a se identifica emoţional cu "naţiunea lor" şi de a fi mobilizaţi, din punct de vedere politic, ca cehi, germani, italieni sau orice altceva, un entuziasm ce putea fi exploatat din punct de vedere politic. Democratizarea politicii, şi mai ales a alegerilor, a furnizat ample ocazii de a-i mobiliza. Cînd statele au procedat astfel, l-au numit "patriotism", iar esenţa naţionalismului "de dreapta" originar, care a apărut în state-naţiuni deja instituite, a fost să revendice un monopol al patriotismului pentru extrema dreaptă politică şi, prin asta, să înfiereze pe oricine altcineva ca pe un fel de trădător. Acesta era un fenomen nou, pentru că, în cea mai mare parte a secolului al nouăsprezecelea, naţionalismul fusese mai curînd identificat cu mişcările liberale şi radicale, şi cu tradiţia Revoluţiei Franceze. Dar, în alte părţi, naţionalismul nu s-a identificat, în mod necesar, cu vreo nuanţă din spectrul politic. Printre mişcările naţionale încă lipsite de propriile lor state le vom întîlni pe cele care se identificau cu dreapta sau cu stînga, ori indiferente faţă de amîndouă. Şi, într-adevăr, după cum am sugerat, au existat mişcări, şi nu dintre cele mai puţin puternice, care au mobilizat bărbaţi şi femei pe o bază naţională, dar, după cum s-a întîmplat, accidental, deoarece apelul lor iniţial a fost pentru

eliberare socială. Pentru că, deşi în această perioadă identificarea naţională era sau a devenit, în mod clar, un factor major în politica statelor, este cu totul greşit să privim apelul naţional ca fiind incompatibil cu oricare altul. Politicienilor naţionalişti şi adversarilor lor, fireşte, le-a plăcut să sugereze că un tip de apel îl excludea pe celălalt, aşa cum purtarea unei pălării exclude purtarea alteia, în acelaşi timp. Dar, ca o chestiune de istorie şi observaţie, nu este aşa. În perioada de care ne ocupăm, era perfect posibil să devii, simultan, revoluţionar marxist cu conştiinţă de clasă şi patriot irlandez, ca James Connolly, care avea să fie executat, în 1916, pentru a fi condus Răscoala de Paşti din Dublin.

Dar, bineînţeles, în măsura în care partidele din ţările cu politică de masă concurau pentru acelaşi corp de susţinători, acestea trebuiau să facă alegeri reciproc exclusive.

Noile mişcări ale clasei muncitoare, apelînd la alegătorii potenţiali pe temeiul identificării de clasă, şi-au dat seama curînd de asta, în măsura în care s-au găsit concurînd, după cum era, de obicei, cazul în regiunile multinaţionale, împotriva unor partide care le cereau proletarilor şi socialiştilor potenţiali să-i sprijine ca şi cehi, polonezi sau sloveni. De unde preocuparea lor, de îndată ce au devenit efectiv mişcări de masă, pentru "problema naţională". Faptul că, practic, fiecare teoretician marxist de importanţă, de la Kautsky şi Rosa Luxemburg, via austro-marxiştii, la Lenin şi tînărul Stalin, au luat parte la dezbaterile înflăcărate asupra acestui subiect, în această perioadă, sugerează urgenţa şi importanţa acestei probleme[4].

Acolo unde identificarea naţională a devenit o forţă politică, ea a format, din acest motiv, un fel de substrat general al politicii. Asta îi face expresiile multiple extrem de dificil de definit, chiar atunci cînd ele se pretindeau a fi specific naţionaliste sau patriotice. După cum vom vedea, identificarea naţională a devenit, aproape sigur, mai răspîndită în perioada de care ne ocupăm, iar semnificaţia apelului naţional în politică a crescut. Totuşi, ce era, aproape sigur, mai important a fost un set major de mutaţii în cadrul naţionalismului politic, care avea să aibă consecinţe profunde pentru secolul al douăzecilea.

Patru aspecte ale acestei mutaţii trebuie menţionate. Primul, după cum am văzut deja, este apariţia naţionalismului şi patriotismului ca

ideologie preluată de dreapta politică. Acest lucru avea să-şi găsească expresia extremă, între războaie, în fascism, ai cărui strămoşi ideologici trebuie căutaţi aici. Al doilea este presupunerea, cu totul străină de faza liberală a mişcărilor naţionale, că autodeterminarea naţională pînă la şi incluzînd formarea statelor suverane independente se aplica nu numai unor naţiuni care-şi puteau demonstra viabilitatea economică, politică şi culturală, ci oricărui grup şi tuturor grupurilor care susţineau a fi o "naţiune". Diferenţa dintre vechea şi noua presupunere e ilustrată de diferenţa dintre cele douăsprezece entităţi mai mari, înfăţişate ca alcătuind "Europa naţiunilor" de către Giuseppe Mazzini, marele profet al naţionalismului secolului al nouăsprezecelea, în 1857 (vezi *Era Capitalului*, capitolul 5, I), şi cele douăzeci şi şase de state – douăzeci şi şapte, dacă includem şi Irlanda – care s-au născut din principiul autodeterminării naţionale al Preşedintelui Wilson, la sfîrşitul Primului Război Mondial. Al treilea a fost tendinţa crescîndă de a considera că "autodeterminarea naţională" nu putea fi satisfăcută prin nici o formă de autonomie inferioară deplinei independenţe de stat. Pentru că, în cea mai mare parte a secolului al nouăsprezecelea, majoritatea revendicărilor de autonomie nu prevăzuseră acest lucru. În sfîrşit, exista noua tendinţă de a defini o naţiune în termeni de etnicitate şi mai ales în termeni de limbă.

Înainte de jumătatea anilor '870, existaseră state, mai ales în jumătatea vestică a Europei, care se considerau reprezentînd "naţiuni" (de exemplu Franţa, Anglia sau noile Germania şi Italia) şi state care, deşi bazate pe un alt principiu politic, erau privite ca reprezentînd corpul principal al locuitorilor lor pe temeiuri care puteau fi considerate de tip naţional (acest lucru a fost valabil în cazul ţarilor care, cu siguranţă, s-au bucurat de loialitatea marelui popor rus ca şi conducători şi ruşi, şi ortodocşi). În afara Imperiului Habsburgic şi, poate, a Imperiului Otoman, numeroasele naţionalităţi din cadrul statelor instituite nu prea constituiau o problemă politică, mai ales după ce fuseseră întemeiate un stat german şi unul italian. Existau, desigur, polonezii, împărţiţi între Rusia, Germania şi Austria, dar fără să piardă niciodată din vedere restaurarea unei Polonii independente. Existau, în interiorul Regatului Unit, irlandezii. Existau diferite blocuri de naţionalităţi care, dintr-un motiv sau altul, s-au trezit în afara

frontierelor statului-naţiune potrivit, de care ar fi preferat să aparţină, deşi numai unele au creat probleme politice, de exemplu locuitorii din Alsacia-Lorena, anexată de către Germania în 1871. (Nisa şi Savoia, remise Franţei, în 1860, de către ceea ce avea să devină Italia, n-au dat semne de nemulţumire.)

Nu încape îndoială că numărul mişcărilor naţionaliste a crescut considerabil în Europa, începînd din anii '870, deşi, în realitate, au fost înfiinţate mult mai puţine state naţionale pe Bătrînul Continent, în ultimii patruzeci de ani dinainte de Primul Război Mondial, decît în cei patruzeci de ani care au precedat formarea Imperiului German, iar cele întemeiate nu erau foarte semnificative: Bulgaria (1878), Norvegia (1907), Albania (1913)*. Existau acum "mişcări naţionale" nu numai printre popoarele considerate pînă atunci "anistorice" (adică acelea care nu posedaseră niciodată mai înainte un stat independent, o clasă conducătoare sau o elită culturală), ca finlandezii şi slovacii, dar şi printre popoarele la care s-ar fi gîndit cu greu cineva mai înainte, cu excepţia celor entuziasmaţi de folclor, ca estonienii şi macedonenii. Şi, în interiorul statelor-naţiune de mult întemeiate, populaţiile regionale au început acum să se mobilizeze, din punct de vedere politic, ca "naţiuni"; asta s-a întîmplat în Ţara Galilor, unde o mişcare a Tinerei Ţări a Galilor a fost organizată, în anii '890, sub conducerea unui avocat local despre care avea să se vorbească mult în viitor, David Lloyd George, şi în Spania, unde un Partid Naţional Basc s-a format în 1894. Şi, cam în acelaşi timp, Theodor Herzl a lansat Sionismul printre evrei, pentru care tipul de naţionalism pe care îl reprezenta acesta fusese pînă atunci necunoscut şi lipsit de sens.

Multe din aceste mişcări nu beneficiau, deocamdată, de prea mult sprijin din partea poporului în numele căruia pretindeau că vorbesc, deşi emigrarea în masă le-a dat acum mult mai multor membri ai comunităţilor înapoiate stimulentul puternic al nostalgiei de a se identifica cu ceea ce lăsaseră în urmă şi le-a deschis minţile pentru noi idei

* Statele întemeiate sau recunoscute pe plan internaţional în perioada 1830-1871 includeau Germania, Italia, Belgia, Grecia, Serbia şi România. Aşa-numitul "Compromis" din 1867 a dus, de asemenea, la acordarea unei foarte largi autonomii Ungariei de către Imperiul Habsburgic.

politice. Fără îndoială, identificarea în masă cu o "naţiune" a crescut aproape cu siguranţă, iar problema politică a naţionalismului a devenit, probabil, mai dificil de rezolvat, atît pentru state, cît şi pentru concurenţii nenaţionalişti. Probabil că majoritatea observatorilor scenei europene de la începutul anilor '870 au simţit că, după perioada unificării italiene şi germane şi după compromisul austro-ungar, "principiul naţionalităţii" era să devină probabil mai puţin exploziv decît fusese. Pînă şi autorităţile austriece, solicitate să includă o întrebare referitoare la limbă în recensămintele lor (un pas recomandat de Congresul Internaţional de Statistică din 1873), deşi lipsite de entuziasm, n-au spus nu. Totuşi, credeau ele, trebuia să se lase timp pentru răcorirea spiritelor naţionale încinse din ultimii zece ani. Au crezut că puteau să presupună liniştite că asta se va fi întîmplat, prin recensămîntul din 1880. N-ar fi putut greşi mai spectaculos[5].

Totuşi, ce s-a dovedit a fi important, în ultimă instanţă, n-a fost atît gradul de sprijin pentru cauza naţională, căpătat atunci din partea unui popor sau altul, cît transformarea definirii şi programului naţionalismului. Acum sîntem atît de obişnuiţi cu o definire etnico-lingvistică a naţiunilor, încît uităm că aceasta a fost, în esenţă, inventată la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea. Fără a adînci problema, este suficient să amintim că ideologii mişcării irlandeze n-au început să lege cauza naţiunii irlandeze de apărarea limbii gaelice decît la ceva timp după fondarea Ligii Gaelice, în 1893; că bascii nu şi-au bazat revendicările naţionale pe limba lor (în mod distinct de istoricele lor *fueros* sau privilegii constituţionale) pînă în aceeaşi perioadă; că dezbaterile înflăcărate despre faptul că macedonenii sînt mai aproape de bulgari decît de sîrbo-croaţi erau printre ultimele argumente folosite în a decide cu care dintre cele două popoare ar fi trebuit să se unească ei. Cît despre evreii sionişti, ei au ales o cale mai bună identificînd naţiunea evreiască cu ebraica, o limbă pe care nici un evreu n-o mai folosise în scopuri obişnuite din zilele captivităţii babiloniene, dacă fusese folosită şi atunci. Ea tocmai fusese inventată (1880) ca limbă pentru uzul zilnic – distinctă de o limbă sacră şi rituală sau de o *lingua franca* învăţată – de către un om care a început procesul de a o înzestra cu un vocabular potrivit, născocind un termen ebraic pentru "naţionalism", şi a fost învăţată mai degrabă ca un semn al angajamentului sionist decît ca mijloc de comunicare.

Aceasta nu înseamnă că limba fusese anterior neimportantă ca problemă naţională. Era un criteriu al naţionalităţii printre multe altele; şi, în general, cu cît era mai puţin scoasă în relief, cu atît mai puternică era identificarea maselor unui popor cu colectivitatea ei. Limba n-a fost un cîmp de luptă ideologic pentru cei care de-abia o vorbeau, fie şi pentru că exercitarea controlului asupra limbii în care vorbeau mamele cu copiii, bărbaţii cu nevestele şi vecinii între ei era practic imposibilă. Limba pe care o vorbea, de fapt, majoritatea evreilor, şi anume idiş-ul, n-a avut, practic, nici o dimensiune ideologică pînă cînd stînga nesionistă n-a adoptat-o, nici majorităţii evreilor care o vorbeau nu le-a păsat de faptul că numeroase autorităţi (inclusiv acelea ale Imperiului Habsburgic) au refuzat chiar s-o accepte ca limbă distinctă. Milioane au preferat să devină membri ai naţiunii americane, care, în mod evident, n-avea o singură bază etnică, şi au învăţat engleza din necesitate sau convenienţă, fără a descifra vreun element esenţial al unui spirit naţional sau al unei continuităţi naţionale în eforturile lor de a vorbi limba. Naţionalismul lingvistic a fost creaţia oamenilor care scriau şi citeau, nu a oamenilor care vorbeau. Iar "limbile naţionale", în care ei au descoperit caracterul esenţial al naţiunilor lor, erau, cel mai adesea, artificiale, pentru că trebuiau să fie compilate, standardizate, omogenizate şi modernizate pentru uzul contemporan şi literar, din mozaicul dialectelor locale sau regionale care constituiau limbile neliterare care se vorbeau de fapt. Principalele limbi naţionale scrise ale vechilor state-naţiune sau ale culturilor instruite trecuseră prin această fază de compilare şi "corecţie": germana şi rusa în secolul al optsprezecelea, franceza şi engleza în secolul al şaptesprezecelea, italiana şi castiliana chiar mai devreme. Pentru majoritatea limbilor din grupuri lingvistice mai mici, secolul al nouăsprezecelea a fost perioada marilor "autorităţi" care au stabilit vocabularul şi uzul "corect" al idiomului lor. Pentru cîteva – catalană, bască şi limbile baltice –, a fost cumpăna dintre secolele al nouăsprezecelea şi al douăzecilea.

Limbile scrise sînt legate strîns, deşi nu în mod necesar, de teritorii şi instituţii. Naţionalismul care s-a întemeiat ca versiune-standard a ideologiei şi programului naţional a fost esenţialmente teritorial, pentru că modelul său de bază era statul teritorial al Revoluţiei Franceze sau, în orice caz, cel mai apropiat lucru care era disponibil în practică pentru

a desăvîrşi controlul politic asupra unui teritoriu clar definit şi locuitorilor săi. Încă o dată Sionismul oferă exemplul extrem, tocmai pentru că era, atît de clar, un program împrumutat, care n-avea precedent în adevărata tradiţie care dăduse poporului evreu stabilitate, coeziune şi o identitate indestructibilă vreme de cîteva milenii sau o legătură organică cu aceasta. El le-a cerut să dobîndească un teritoriu (locuit de un alt popor) – pentru Herzl nu era nici măcar necesar ca acel teritoriu să fi avut vreo legătură istorică cu evreii –, ca şi o limbă pe care n-o vorbiseră de milenii.

Identificarea naţiunilor cu un teritoriu exclusiv a creat asemenea probleme în mari zone ale lumii migraţiei de masă şi chiar ale lumii nemigratorii, încît a fost dezvoltată o definiţie alternativă a naţiunii, mai ales în Imperiul Habsburgic şi în rîndurile diasporei evreieşti. Aici era privită ca fiind de la sine înţeleasă nu într-o anumită zonă a hărţii de care era legat un grup de locuitori, ci în rîndul membrilor unor asemenea grupuri de bărbaţi şi femei considerîndu-se, ca atare, ca aparţinînd unei naţionalităţi, oriunde s-ar fi întîmplat să fi locuit. Ca astfel de membri, ei se bucurau de "autonomie culturală". Susţinătorii teoriilor geografice şi umaniste ale "naţiunii" erau blocaţi într-o dispută supărătoare, mai ales în mişcarea socialistă internaţională şi între sionişti şi bundişti printre evrei. Nici o teorie nu era deosebit de satisfăcătoare, deşi teoria umanistă era mai puţin vătămătoare. În orice caz, ea nu şi-a condus susţinătorii la a crea, mai întîi, un teritoriu şi la a înghesui, ulterior, locuitorii acestuia în forma naţională potrivită: sau, cu cuvintele lui Pilsudski, liderul Poloniei proaspăt devenite independente, după 1918: "Statul este cel care face naţiunea, iar nu naţiunea statul" [6].

Din perspectivă sociologică, neteritorialiştii aveau, aproape sigur, dreptate. Nu că bărbaţii şi femeile – dacă luăm cîteva popoare nomade sau de diasporă – n-ar fi fost profund ataşaţi de o anumită bucată de pămînt pe care o numeau "cămin", mai ales dacă luăm în consideraţie faptul că, în cea mai mare parte a istoriei, marea lor majoritate au aparţinut celei mai înrădăcinate părţi a umanităţii, aceea care trăia din agricultură. Dar acel "teritoriu natal" nu era mai asemănător cu teritoriul naţiunii moderne decît era cuvîntul "părinte", în termenul modern de "patrie", cu un părinte adevărat. "Ţara natală" era locul unei comunităţi *adevărate* de fiinţe umane, cu relaţii sociale reciproce reale, nu

comunitatea imaginară care creează un fel de legătură între membrii unei populaţii de zeci – astăzi, chiar de sute – de milioane. Vocabularul însuşi dovedeşte asta. În spaniolă, *patria* nu a devenit sinonim cu Spania pînă la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea. În secolul al optsprezecelea însemna încă, pur şi simplu, locul sau oraşul în care era născută o persoană[7]. *Paese*, în italiană ("ţară"), şi *pueblo*, în spaniolă ("popor"), pot însemna şi înseamnă încă sat, ca şi teritoriul naţional sau locuitorii acestuia*. Naţionalismul şi statul au pus stăpînire pe asocierile după neamuri, vecini şi pămînt natal pentru teritorii şi populaţii de o dimensiune şi la o scară care le-a transformat în metafore.

Dar, desigur, o dată cu declinul comunităţilor reale cu care fuseseră obişnuiţi oamenii – sat şi neam, parohie şi *barrio*, breaslă, frăţie sau orice altceva –, un declin care a survenit pentru că acestea nu mai înconjurau, aşa cum făcuseră odată, cele mai multe întîmplări neprevăzute din viaţa oamenilor, membrii lor au simţit nevoia de ceva care să le ia locul. Comunitatea imaginară a "naţiunii" putea umple acest gol.

Ea s-a găsit legată, în mod inevitabil, de acel fenomen caracteristic al secolului al nouăsprezecelea, "statul-naţiune". Pentru că, din perspectivă politică, Pilsudski avea dreptate. Statul nu numai că făcea naţiunea, dar *trebuia* să facă naţiunea. Guvernele ajungeau acum direct la fiecare cetăţean de pe teritoriul lor în viaţa de fiecare zi, prin agenţi modeşti, dar omniprezenţi, de la poştaşi şi poliţişti la învăţători şi (în multe ţări) angajaţi ai căilor ferate. Ele îi puteau cere lui şi, la urma urmei, chiar ei o angajare personală activă faţă de stat: de fapt, "patriotismul" lor. Autorităţile dintr-o epocă tot mai democratică, care nu se mai puteau baza pe categoriile sociale care se supuneau, în mod spontan, superiorilor lor sociali în maniera tradiţională sau pe religia tradiţională ca garanţie eficientă a supunerii sociale, aveau nevoie de o cale de a-i lega laolaltă pe supuşii statului împotriva subversiunii şi disidenţei. "Naţiunea" reprezenta noua religie civică a statelor. Ea furniza un liant care-i unea pe toţi cetăţenii de statul lor, o modalitate

* Forţa serialului german de televiziune *Heimat* stă exact în îmbinarea experienţei din "mica patrie" (pentru a folosi termenul spaniol) – muntele Hunsruck – a personajelor cu experienţa din "marea patrie", Germania.

de a aduce statul-naţiune direct la fiecare cetăţean şi o contrapondere la cei care făceau apel la alte loialităţi, situate deasupra loialităţii statului – la religie, la naţionalitate sau etnicitate neidentificată cu statul şi, mai presus de toate, poate, la clasă. În statele constituţionale, cu cît erau mai mult atrase masele în politică prin alegeri, cu atît exista o posibilitate mai mare să fie auzite asemenea apeluri.

Mai mult decît atît, chiar şi statele neconstituţionale au învăţat acum să aprecieze forţa politică a capacităţii de a face apel la supuşii lor pe temeiuri de naţionalitate (un fel de apel democratic lipsit de pericolele democraţiei), ca şi pe temeiurile datoriei lor de a se supune autorităţilor consfinţite de Dumnezeu. În anii '880, pînă şi ţarul rus, confruntat cu agitaţii revoluţionare, a început să aplice strategia sugerată în van bunicului său, în anii '830, şi anume de a-şi baza stăpînirea nu numai pe principiile autocraţiei şi ortodoxiei, ci şi pe naţionalitate: adică de a face apel la ruşi ca ruşi[8]. Bineînţeles că, într-un anumit sens, practic toţi monarhii secolului al nouăsprezecelea au trebuit să se deghizeze în costume naţionale, deoarece foarte puţini dintre ei erau originari din ţările pe care le conduceau. Prinţii şi prinţesele (în bună parte) de origine germană care au devenit conducătorii sau consoartele conducătorilor Angliei, Greciei, României, Rusiei, Bulgariei sau ai oricărei alte ţări care avea nevoie de capete încoronate şi-au arătat respectul faţă de principiul naţionalităţii transformîndu-se în britanici (ca Regina Victoria) sau greci (ca Otto de Bavaria) sau învăţînd cine ştie ce altă limbă, pe care o vorbeau cu accent, chiar dacă aveau mult mai multe în comun cu ceilalţi membri ai sindicatului internaţional al prinţilor – sau, mai degrabă, ai familiei internaţionale a prinţilor, de vreme ce erau cu toţii înrudiţi – decît cu propriii lor supuşi.

Ce a făcut naţionalismul de stat încă şi mai important a fost faptul că atît economia unei ere tehnologice, cît şi natura administraţiei sale publice şi private necesitau o educaţie elementară de masă sau cel puţin ştiinţă de carte. Secolul al nouăsprezecelea a fost epoca în care comunicarea orală s-a prăbuşit, pe măsură ce distanţa dintre autorităţi şi supuşi creştea, iar migraţia în masă aşeza zile sau săptămîni de călătorie chiar între mame şi fii, miri şi mirese. Din punctul de vedere al statului, şcoala prezenta un avantaj suplimentar şi esenţial: îi putea învăţa pe toţi copiii cum să fie buni supuşi şi cetăţeni. Pînă la triumful

televiziunii, n-a existat nici un mijloc de propagandă laică comparabil cu sala de clasă.

Deci, în termeni educaţionali, era de la 1870 la 1914 a fost, înainte de toate, în majoritatea ţărilor europene, epoca şcolii elementare. Chiar în ţările cunoscute cu o bună educaţie şcolară, numărul învăţătorilor s-a înmulţit. S-a triplat în Suedia şi a crescut aproape la fel de mult în Norvegia. Ţările relativ înapoiate au recuperat. Numărul copiilor de şcoală primară din Olanda s-a dublat; în Anglia (care nu avusese un sistem public de educaţie, înainte de 1870) s-a triplat; în Finlanda a crescut de treisprezece ori. Chiar în Balcanii lipsiţi de ştiinţă de carte, numărul copiilor din şcolile elementare a crescut de patru ori, iar numărul învăţătorilor aproape că s-a triplat. Dar un sistem educaţional naţional, adică organizat şi controlat preponderent de stat, necesita o limbă naţională de instruire. Educaţia s-a alăturat tribunalelor şi birocraţiei (vezi *Era Capitalului*, capitolul 5) ca o forţă care a transformat limba în principala condiţie a naţionalităţii.

Statele au creat, deci, "naţiuni", adică un patriotism naţional şi, cel puţin în anumite scopuri, cetăţeni omogenizaţi din punct de vedere lingvistic şi administrativ, cu un avînt şi un zel deosebit. Republica Franceză i-a transformat pe ţărani în francezi. Regatul italian, urmînd sloganul lui D'Azeglio (vezi *Era Capitalului*, capitolul 5, II), a făcut tot ce i-a stat în puteri, cu succes amestecat, să "facă italieni" prin intermediul şcolii şi al serviciului militar, după ce "făcuse Italia". SUA au făcut din cunoaşterea limbii engleze o condiţie de obţinere a cetăţeniei americane şi, începînd cu sfîrşitul anilor '880, au început să introducă o adevărată venerare sub acoperămîntul noii religii civice – singura permisă de o constituţie agnostică –, în forma unui ritual zilnic de omagiere a steagului în fiecare şcoală americană. Statul ungar a făcut tot ce i-a stat în putere pentru a-şi transforma toţi locuitorii multinaţionali în maghiari; statul rus a forţat rusificarea naţionalităţilor sale mai puţin numeroase – adică a încercat să dea limbii ruse monopolul educaţiei. Iar acolo unde multinaţionalitatea era recunoscută suficient ca să permită educaţia elementară sau chiar secundară într-o altă limbă naţională (ca în Imperiul Habsburgic), limba de stat s-a bucurat, în chip inevitabil, de un avantaj decisiv la cele mai înalte nivele ale sistemului. De unde semnificaţia, pentru naţionalităţile lipsite de

stat, a luptei pentru o universitate proprie, ca în Boemia, Ţara Galilor sau Flandra.

Pentru că naţionalismul de stat, real sau (ca în cazul monarhilor) inventat de convenienţă, a fost o strategie cu două tăişuri. Aşa cum a mobilizat nişte locuitori, i-a alienat pe alţii – pe aceia care nu aparţineau sau nu doreau să aparţină naţiunii identificate cu statul. Pe scurt, el a ajutat la definirea naţionalităţilor excluse de la naţionalitatea oficială, prin separarea acelor comunităţi care, indiferent de motiv, s-au împotrivit limbii şi ideologiei publice oficiale.

II

Dar de ce s-ar fi opus unii, acolo unde atîţia alţii n-au făcut-o? La urma urmei, existau avantaje cu totul substanţiale pentru ţărani – şi încă şi mai multe pentru copiii lor – în a deveni francezi sau, într-adevăr, pentru oricine dobîndea o limbă majoră de cultură şi progres profesional, alături de propriul său dialect sau limbă naţională. În 1910, 70 la sută din imigranţii germani în SUA, care ajungeau acolo, în medie, după 1900, cu 41 de dolari în buzunar[9], deveniseră cetăţeni americani vorbitori de limbă engleză, deşi ei nu aveau, în mod clar, nici o intenţie de a înceta să vorbească şi să simtă nemţeşte[10]. (Ca să fim drepţi, puţine state au încercat cu adevărat să blocheze viaţa privată a limbii şi culturii unei minorităţi, atîta timp cît ea nu ameninţa supremaţia publică a statului-naţiune oficial.) Se prea poate ca limba neoficială să nu fi putut concura, în mod eficient, cu cea oficială, în afara scopurilor religiei, poeziei şi sentimentului de comunitate sau familial. Oricît de greu ar fi de crezut astăzi, au existat galezi de un naţionalism înflăcărat care acceptau un loc mai puţin important pentru vechea lor limbă celtică în secolul progresului şi unii care au întrevăzut, eventual, o eutanasie naturală* pentru ea. Au existat, într-adevăr, mulţi care au preferat să migreze nu de pe un teritoriu, ci dintr-o clasă într-alta; un voiaj care a fost apt să semnifice o schimbare de naţiune sau, măcar, o schimbare de limbă. Europa Centrală a devenit plină de naţionalişti germani cu

* Termenul e folosit, de fapt, de un martor galez în comitetul parlamentar din 1847 asupra educaţiei galeze.

nume evident slave şi de maghiari ale căror nume erau traduceri literale din germană sau adaptări ale celor slovace. Naţiunea americană şi limba engleză n-au fost singurele care, în epoca liberalismului şi mobilităţii, au lansat o invitaţie mai mult sau mai puţin deschisă pentru apartenenţa la ele. Şi au existat o mulţime de oameni care erau foarte fericiţi să accepte asemenea invitaţii, cu atît mai mult atunci cînd aceasta nu presupunea, de fapt, să-şi renege originile. "Asimilarea", pentru cea mai mare parte a secolului al nouăsprezecelea, era departe de a însemna un cuvînt negativ: ea reprezenta ceea ce mari mulţimi de oameni sperau să dobîndească, mai ales printre cei care voiau să se alăture claselor de mijloc.

Un motiv evident pentru care membrii anumitor naţionalităţi au refuzat să "se lase asimilaţi" a fost faptul că nu li s-a permis să devină membri cu drepturi depline ai naţiunii oficiale. Cazul extrem este cel al elitelor băştinaşe din coloniile europene, educate în limba şi cultura stăpînilor lor, astfel încît să poată administra coloniile pentru europeni, dar, evident, fără a fi trataţi ca egalii acestora. Aici era inevitabil ca un conflict să erupă, mai devreme sau mai tîrziu, cu atît mai mult cu cît educaţia occidentală le-a oferit, de fapt, o limbă specifică pentru a-şi formula revendicările. De ce, scria un intelectual indonezian în 1913 (în olandeză), ar fi de aşteptat ca indonezienii să sărbătorească centenarul eliberării Olandei de sub Napoleon? Dacă ar fi fost olandez, "n-aş fi organizat o sărbătorire a independenţei într-o ţară în care independenţa poporului a fost furată"[11].

Popoarele coloniale constituiau un caz extrem, pentru că a fost clar de la început că, dat fiind rasismul universal al societăţii burgheze, nici o proporţie de asimilare n-ar fi reuşit să-i transforme pe oamenii cu pielea întunecată în "adevăraţi" englezi, belgieni sau olandezi, chiar dacă ar fi avut tot atît de mulţi bani şi sînge nobil şi tot atîta apetit pentru sporturi ca şi nobilimea europeană – cum a fost cazul multor rajahi indieni educaţi în Anglia. Şi, cu toate acestea, chiar în zona albilor exista o contradicţie izbitoare între oferta de asimilare nelimitată pentru oricine îşi dovedea dorinţa şi capacitatea de a se alătura statului-naţiune şi respingerea, în practică, a anumitor grupuri. Acest lucru a fost deosebit de dramatic pentru cei care presupuseseră, pînă atunci, pe temeiuri foarte plauzibile, că nu existau limite la care să nu ajungă

asimilarea: evreii occidentalizaţi, cultivaţi, din clasa de mijloc. Iată de ce cazul Dreyfus din Franţa, victimizarea unui singur ofiţer de stat major pentru faptul de a fi fost evreu, a produs o reacţie de oroare atît de disproporţionată – nu numai printre evrei, dar şi printre toţi liberalii – şi a condus, în mod direct, la întemeierea Sionismului, un tip de naţionalism care prevedea un stat teritorial pentru evrei.

Jumătatea de secol dinainte de 1914 a fost o perioadă clasică de xenofobie şi, din acest motiv, de reacţiune naţionalistă faţă de ea, deoarece – chiar lăsînd la o parte colonialismul mondial – a fost o perioadă de mobilitate şi migraţie masivă, şi, mai ales în timpul deceniilor Crizei, de tensiune socială deschisă sau ascunsă. Ca să luăm un singur exemplu: în jurul anului 1914, cam 3,6 milioane de oameni (sau aproape 15 la sută din populaţie) părăsiseră definitiv teritoriul Poloniei interbelice, ca să nu mai punem la socoteală o altă jumătate de milion *pe an* de emigranţi sezonieri[12]. Xenofobia care a urmat nu provenea numai de jos. Cele mai neaşteptate manifestări ale ei, care reflectau criza liberalismului burghez, veneau din partea claselor de mijloc instituţionalizate, care erau puţin probabil să întîlnească, realmente, vreodată genul de oameni care se stabileau în Lower East Side din New York sau locuiau în barăcile secerătorilor din Saxonia. Max Weber, glorie a erudiţiei burgheze germane cu vederi largi, a desfăşurat o ură atît de pătimaşă împotriva polonezilor (pentru care, în mod just, îi acuza pe latifundiarii germani că-i importau *en masse* ca forţă de muncă ieftină), încît s-a alăturat, în fapt, ultranaţionalistei Ligi Pangermane, în anii '890[13]. Adevărata sistematizare a prejudecăţii rasiale împotriva "slavilor, mediteraneenilor şi semiţilor" din SUA trebuie căutată printre albii nativi, de preferinţă născuţi protestanţi anglofoni, din clasele de mijloc şi superioare, care chiar în această perioadă şi-au născocit propriul mit eroic băştinaş al cow-boy-ului anglo-saxon alb (şi, din fericire, neunionist) al marilor spaţii deschise, atît de diferite de furnicarele marilor oraşe în dezvoltare*.

* Cei trei membri ai elitei nord-estice care sînt, în mare măsură, răspunzători pentru acest mit (care, în paranteză fie spus, i-a eliminat chiar pe oamenii în principal responsabili pentru cultura şi vocabularul cow-boy-ului, mexicanii) au fost Owen Wister (autorul *Virginianul*-ui, 1902), pictorul Frederick Remington (1861-1909) şi Preşedintele de mai tîrziu, Theodore Roosevelt.[14]

De fapt, pentru această burghezie afluxul de săraci străini dramatiza şi întruchipa problemele ridicate de proletariatul urban aflat în expansiune, îmbinînd, aşa cum s-a întîmplat, caracteristicile "barbarilor" interni şi externi, care ameninţau să potopească acea civilizaţie pe care o cunoşteau oamenii respectabili (vezi, mai sus, pag. 35). Ei au dramatizat, de asemenea, nicăieri mai mult ca în SUA, aparenta incapacitate a societăţii de a face faţă problemelor schimbării rapide şi eşecul de neiertat al noilor mase de a accepta poziţia superioară a vechilor elite. La Boston, centrul burgheziei tradiţionale albe, anglo-saxone şi protestante, şi educată, şi înstărită, a fost fondată, în 1893, Liga pentru Restrîngerea Imigraţiei. Din punct de vedere politic, xenofobia claselor de mijloc a fost, aproape sigur, mai eficientă decît xenofobia claselor muncitoare, care reflecta fricţiunile culturale între vecini şi teama de concurenţa celor care acceptau salarii scăzute în materie de slujbe. Cu excepţia unui aspect. Presiunea sectorială a clasei muncitoare a fost cea care i-a exclus, de fapt, pe străini de pe pieţele forţei de muncă, deoarece, pentru angajatori, impulsul de a importa forţă de muncă ieftină era aproape irezistibil. Acolo unde excluderea i-a ţinut pe străini cu totul la distanţă, aşa cum au făcut interdicţiile referitoare la imigranţii nealbi din California şi Australia, interdicţii care au triumfat în anii '880 şi '890, acest lucru n-a produs nici o fricţiune naţională sau comunitară, dar acolo unde ea făcea discriminări împotriva unui grup aflat deja la locul respectiv, cum ar fi africanii în Africa de Sud albă sau catolicii în Irlanda de Nord, era firesc să se întîmple astfel. Totuşi, xenofobia clasei muncitoare a fost arareori eficientă, înainte de 1914. Ţinînd seama de toate lucrurile, cea mai mare migraţie internaţională de oameni din istorie a produs surprinzător de puţine agitaţii împotriva forţei de muncă străine chiar şi în SUA, iar uneori practic deloc, ca în Argentina şi Brazilia.

Fără îndoială, era foarte probabil ca grupurile de imigranţi în ţări străine să-şi descopere sentimente naţionale, indiferent dacă ar fi întîlnit sau nu o xenofobie locală. Polonezii sau slovacii au devenit conştienţi de sine nu doar pentru că, o dată ce şi-au părăsit satele natale, nu se mai puteau considera, de la sine înţeles, oameni care n-aveau nevoie de nici o definire şi nu doar pentru că statele în care s-au mutat le-au impus o nouă definire, clasificînd oamenii care, pînă

atunci, se consideraseră sicilieni ori napolitani sau chiar originari din Lucca sau Salerno ca "italieni", la sosirea în SUA. Ei aveau nevoie de comunitatea lor pentru ajutor reciproc. De la cine puteau să aştepte ajutor imigranţii în aceste vieţi noi, străine, necunoscute, dacă nu de la neamuri şi prieteni, oameni din ţara lor de baştină? (Chiar migranţii regionali, din interiorul aceleiaşi ţări, se ţineau, de obicei, împreună.) Cine ar fi putut măcar să-i înţeleagă sau, mai exact, să le înţeleagă – pentru că sfera casnică a femeilor le lăsa mai monoglote decît pe bărbaţi? Cine le-ar fi putut da forma mai degrabă de comunitate decît de biată grămadă de străini, în afară de, în primul rînd, o grupare ca Biserica lor care, deşi universală în teorie, era, în practică, naţională, pentru că preoţii ei proveneau din acelaşi popor ca şi credincioşii lor, iar preoţii slovaci trebuiau să le vorbească în slovacă, indiferent de limba în care ţineau slujba? În acest mod, "naţionalitatea" a devenit mai degrabă o adevărată reţea de relaţii personale decît numai o comunitate imaginară, pur şi simplu pentru că, departe de casă, fiecare sloven avea, efectiv, o legătură personală potenţială cu fiecare alt sloven, atunci cînd se întîlneau.

Mai mult decît atît, dacă asemenea populaţii trebuiau să fie organizate în vreun fel, avînd ca obiectiv noile societăţi în care se aflau, acest lucru trebuia făcut în moduri care să permită comunicarea. Mişcările socialiste şi muncitoreşti, după cum am văzut, erau internaţionaliste, şi chiar visau, cum făcuseră şi liberalii (*Era Capitalului*, capitolul 3, I, IV), la un viitor în care toţi să vorbească o singură limbă universală – un vis care supravieţuieşte încă în mici grupuri de esperantişti. În cele din urmă, după cum mai spera Kautsky în 1908, întregul corp al omenirii educate va fi fuzionat într-o singură limbă şi naţionalitate[15]. Cu toate acestea, între timp ei se confruntau cu problema Turnului Babel: sindicatele din fabricile ungureşti era posibil să trebuiască să lanseze chemări la grevă în patru limbi diferite[16]. Ei au descoperit repede că branşele alcătuite din naţionalităţi diferite nu lucrau bine, dacă membrii lor nu erau deja bilingvi. Mişcările internaţionale ale muncitorilor *trebuiau să fie* combinaţii de elemente naţionale sau lingvistice. În SUA, partidul care a devenit, în fapt, partidul de masă al muncitorilor, Democraţii, s-a dezvoltat, în chip necesar, ca o coaliţie "etnică".

Cu cît era mai mare migraţia oamenilor şi cu cît era mai rapidă dezvoltarea oraşelor şi industriei, care aruncau mase dezrădăcinate una împotriva celeilalte, cu atît era mai solid fundamentul pentru o conştiinţă naţională printre cei dezrădăcinaţi. Aşadar, în cazul noilor mişcări naţionale, exilul reprezenta, adesea, principalul loc de incubaţie. Atunci cînd viitorul preşedinte Masaryk a semnat acordul care avea să creeze un stat care să-i unească pe cehi şi pe slovaci (Cehoslovacia), el a făcut-o la Pittsburgh, pentru că baza de masă a unui naţionalism slovac organizat putea fi găsită mai degrabă în Pennsylvania decît în Slovacia. Cît despre muntenii înapoiaţi din Carpaţi, cunoscuţi în Austria ca ruteni, care aveau să fie alipiţi, de asemenea, Cehoslovaciei, din 1918 pînă în 1945, naţionalismul lor n-a cunoscut nici o expresie organizată, cu excepţia emigranţilor din SUA.

Ajutorul şi protecţia reciprocă a emigranţilor e posibil să fi contribuit la dezvoltarea naţionalismului în naţiunile lor, dar nu e suficient pentru a-l explica. Totuşi, în măsura în care el se baza pe o nostalgie ambiguă şi cu două tăişuri după vechile obiceiuri pe care emigranţii le lăsaseră în urmă, avea ceva în comun cu o forţă care, neîndoielnic, a alimentat naţionalismul acasă, mai ales la naţiunile mai mici. Acesta era neo-tradiţionalismul, o reacţie defensivă sau conservatoare împotriva dislocării vechii ordini sociale prin avansarea plăgii modernităţii, capitalismului, oraşelor şi industriei, fără a uita socialismul proletar, care era rezultatul lor logic.

Elementul tradiţionalist este destul de evident în sprijinul Bisericii Catolice pentru mişcări de tipul naţionalismului basc şi flamand sau, într-adevăr, pentru multe naţionalisme ale popoarelor mici, care erau, aproape prin definiţie, respinse de naţionalismul liberal, ca fiind incapabile de a forma state-naţiune viabile. Ideologii de dreapta, care s-au înmulţit acum, tindeau să dezvolte gustul pentru regionalismul cultural cu rădăcini tradiţionale, ca *félibrige*-ul provensal. În realitate, strămoşii ideologici ai celor mai multe mişcări separatist-regionaliste din Europa Occidentală de la sfîrşitul secolului al douăzecilea (bretonă, galeză, occitană etc.) trebuie căutaţi în dreapta intelectuală de dinainte de 1914. Dimpotrivă, în rîndul acestor popoare mici nici burghezia, nici noul proletariat n-au găsit, de obicei, mini-naţionalismul pe gustul lor. În Ţara Galilor, ascensiunea laburiştilor a subminat naţionalismul

Tinerilor Galezi, care ameninţase să preia Partidul Liberal. În privinţa noii burghezii industriale, era de aşteptat ca ea să prefere piaţa unei naţiuni mari sau a lumii restrîngerii provinciale a unei ţări sau regiuni mici. Nici în Polonia rusească, nici în Ţara Bascilor, două regiuni industrializate în mod disproporţionat ale unor state mai mari, capitaliştii indigeni n-au arătat entuziasm pentru cauza naţională, iar burghezia centrată, în mod demonstrativ, pe francezi din Ghent era o permanentă provocare pentru naţionaliştii flamanzi. Deşi această lipsă de interes nu era cu totul universală, a fost suficient de puternică ca să o inducă în eroare pe Rosa Luxemburg în a presupune că nu exista o bază burgheză pentru naţionalismul polonez.

Dar, încă şi mai frustrant pentru naţionaliştii tradiţionalişti, cea mai tradiţionalistă dintre toate clasele, ţărănimea, n-a arătat, la rîndul ei, decît un slab interes pentru naţionalism. Ţăranii vorbitori de limbă bască au arătat puţin entuziasm faţă de Partidul Naţional Basc, fondat, în 1894, în apărarea a tot ce era vechi împotriva incursiunii spaniolilor şi muncitorilor fără Dumnezeu. Ca multe alte asemenea mişcări, ea a reprezentat, în primul rînd, un grup al clasei de mijloc şi al micii burghezii urbane[17].

De fapt, avansul naţionalismului în perioada de care ne ocupăm a fost, în mare măsură, un fenomen purtat de aceste straturi mijlocii ale societăţii. Deci, au perfectă dreptate socialiştii contemporani în a-l numi "mic-burghez". Iar legătura lui cu aceste straturi ajută la explicarea celor trei caracteristici noi pe care deja le-am observat: mutaţiile sale spre combativitate lingvistică, spre revendicarea, mai degrabă, a unor state independente decît a unor forme mai puţin importante de autonomie şi spre dreapta şi extrema dreaptă politică.

Pentru mica burghezie ridicîndu-se dintr-un mediu popular, cariera şi limba naţională erau inseparabil legate laolaltă. Din momentul în care societatea s-a bazat pe ştiinţa de carte în masă, o limbă vorbită trebuia să fie, într-un fel, oficială – un mediu de birocraţie şi educaţie –, dacă n-avea să se scufunde într-o lume incompletă a comunicării pur orale, înnobilate, ocazional, de statutul de exponat într-un muzeu de folclor. Educaţia *în masă*, adică primară, a reprezentat evoluţia crucială, pentru că nu era posibilă decît într-o limbă pe care era de aşteptat ca mulţimea populaţiei s-o poată

înţelege*. Educaţia într-o limbă total străină, vie sau moartă, e posibilă numai pentru o minoritate aleasă şi, uneori, neînsemnată, care-şi poate permite timpul, cheltuiala şi efortul considerabil de a o stăpîni suficient. Birocraţia, iarăşi, a reprezentat un element crucial şi pentru că hotăra statutul oficial al unei limbi, şi pentru că, în majoritatea ţărilor, oferea cel mai mare număr de locuri de muncă ce necesitau ştiinţă de carte. De unde nesfîrşitele luptele mărunte care au subminat politica Imperiului Habsburgic, începînd cu anii '890, legate de limba în care urmau să fie scrise numele străzilor, în zonele cu naţionalităţi mixte, şi de probleme de tipul naţionalităţii anumitor diriginţi de poştă adjuncţi şi şefi de gară.

Dar numai puterea politică putea transforma statutul limbilor sau dialectelor mai puţin importante (care, după cum ştie oricine, sînt tocmai limbile lipsite de armată şi de forţe poliţieneşti). De unde presiunile şi contra-presiunile din spatele minuţioaselor recensăminte lingvistice ale perioadei (de exemplu, cele mai remarcabile, acelea din Austria şi Belgia, în 1910), de care depindeau revendicările politice ale cutărui sau cutărui idiom. Şi de unde, cel puţin în parte, mobilizarea politică a naţionaliştilor în sprijinul limbii chiar în momentul în care, ca în Belgia, numărul flamanzilor bilingvi a crescut cu totul izbitor sau, ca în Ţara Bascilor, unde folosirea limbii basce murea, practic, în oraşele aflate în dezvoltare rapidă[18]. Pentru că numai presiunea politică putea cîştiga un loc pentru ceea ce însemnau, în practică, limbile "necompetitive" ca mediu de educaţie sau comunicare publică scrisă. Asta şi numai asta a făcut Belgia bilingvă, în mod oficial (1870), iar flamanda o materie obligatorie în şcolile secundare din Flandra (începînd din 1883). Dar, o dată ce limba neoficială îşi cîştigase o poziţie oficială, ea crea automat pentru sine o clientelă politică substanţială de ştiutori de carte dialectali. Cele 4,8 milioane de elevi din şcolile primare şi secundare din Austria habsburgică, din 1912, cuprindeau, în mod

* Prohibiţia folosirii limbii galeze sau a unor limbi şi dialecte locale în şcoală, care a lăsat astfel de urme traumatice în amintirile elevilor şi intelectualilor locali, nu s-a datorat cine ştie căror pretenţii totalitare din partea statului-naţiune dominant, ci, aproape sigur, convingerii sincere că nu era posibilă o educaţie adecvată decît în limba de stat şi că persoana care rămînea monoglotă avea să fie inevitabil handicapată şi ca cetăţean, şi în perspectivele ei profesionale.

evident, mult mai mulţi naţionalişti potenţiali şi reali decît cele 2,2 milioane din 1874, ca să nu-i mai amintim pe cei în jur de 100.000 de profesori suplimentari, care-i instruiau acum în diferite limbi rivale.

Şi, cu toate acestea, în societăţile multilingve, cei educaţi în limba maternă şi capabili să folosească această educaţie pentru progresul profesional se simţeau încă, probabil, inferiori şi neprivilegiaţi. Pentru că, deşi erau, în practică, în avantaj atunci cînd concurau pentru slujbele mai puţin importante, deoarece era mult mai probabil ca ei să fie bilingvi decît snobii limbii de elită, puteau considera, pe drept, că erau în dezavantaj atunci cînd era vorba de slujbele de vîrf. De unde presiunea pentru extinderea predării în limba maternă de la nivelul primar la cel secundar şi, în final, la încoronarea unui sistem educaţional complet, universitatea în limba maternă. Şi în Ţara Galilor, şi în Flandra, cererea pentru o astfel de universitate era intens şi exclusiv politică, din acest motiv. De fapt, în Ţara Galilor, universitatea naţională (1893) a devenit într-adevăr, pentru un timp, prima şi *singura* instituţie naţională a unui popor a cărui mică patrie n-avea o existenţă administrativă sau de alt fel distinctă de Anglia. Cei a căror primă limbă era una neoficială aveau să fie, aproape cu siguranţă, pe mai departe excluşi de la nivelele superioare ale culturii şi afacerilor private sau publice, cu excepţia situaţiei în care erau vorbitori ai limbii oficiale şi superioare în care vor fi fost, cu siguranţă, conduşi. Pe scurt, tocmai împrejurarea că noua mică burghezie şi chiar clasele de mijloc fuseseră educate în slovenă sau flamandă a accentuat faptul că recompensele cele mai bune şi statutul social superior le reveneau tot celor care vorbeau franceza sau germana, chiar dacă nu se oboseau să înveţe limba secundară.

Cu toate acestea, era nevoie de mai multă presiune politică pentru a acoperi acest handicap încorporat. De fapt, ce trebuia cu adevărat era *puterea* politică. Ca s-o spunem pe şleau, oamenii trebuiau obligaţi să folosească limba naţională în scopuri pentru care ar fi preferat, în mod normal, să folosească altă limbă. Ungaria a insistat asupra învăţămîntului maghiarizat, chiar dacă orice ungur educat, atunci ca şi acum, ştia perfect că o cunoaştere a cel puţin o limbă curentă internaţională era esenţială pentru orice funcţie din societatea ungară, cu excepţia celor mai umile. Constrîngerea sau presiunea guvernamentală echivalentă a reprezentat preţul plătit pentru transformarea maghiarei într-o limbă

literară care putea servi în toate scopurile moderne pe propriul ei teritoriu, chiar dacă nimeni nu poate înţelege o vorbă din ea în afară. Numai puterea politică – în ultimă instanţă, puterea de stat – putea spera să obţină astfel de rezultate. Era prea puţin probabil ca naţionaliştii, mai ales cei ale căror mijloace de trai şi perspective de carieră erau legate de limba lor, să se întrebe dacă existau alte căi prin care limbile să se poată dezvolta şi înflori.

În această privinţă, naţionalismul lingvistic avea o tendinţă încastrată spre secesiune. Şi, dimpotrivă, chemarea pentru un stat teritorial independent părea tot mai inseparabilă de limbă, astfel încît descoperim angajarea oficială faţă de gaelică penetrînd naţionalismul irlandez (în anii '890) chiar dacă – poate tocmai pentru că – majoritatea irlandezilor erau destul de mulţumiţi să vorbească numai engleza, iar sionismul a inventat ebraica – ca limbă uzuală – pentru că nici o altă limbă a evreilor nu-i angaja în construirea unui stat teritorial. Există loc pentru reflecţii interesante asupra destinelor diferite ale unor asemenea eforturi, esenţialmente politice, în construcţia lingvistică, pentru că unele aveau să eşueze total (ca reconvertirea irlandezilor la limba gaelică) sau pe jumătate (asemeni construcţiei unei norvegiene mai norvegiene – nynorsk), în timp ce altele aveau să reuşească. Totuşi, înainte de 1914, ele au dus lipsă, în general, de puterea de stat necesară. În 1916, numărul vorbitorilor de ebraică existenţi nu era mai mare de 16.000.

Dar naţionalismul era legat de păturile mijlocii şi în alt mod, care îi conferea şi lui, şi lor o răsucire către dreapta politică. Xenofobia făcea apel cu uşurinţă la comercianţi, meşteşugari independenţi şi unii fermieri ameninţaţi de progresul economiei industriale, mai ales, o dată mai mult, în anii apăsători ai Crizei. Străinul a ajuns să simbolizeze distrugerea vechilor tradiţii şi sistemul capitalist care-i distrugea. De aceea, virulentul antisemitism politic pe care l-am observat răspîndindu-se în lumea occidentală, începînd din anii '880, avea puţin de-a face cu numărul real de evrei împotriva cărora era îndreptat: a fost la fel de eficient în Franţa, unde erau 60.000 din 40 de milioane, în Germania, unde erau o jumătate de milion din 65 de milioane, ca şi în Viena, unde ei formau 15 la sută din populaţie. (N-a constituit un factor politic la Budapesta, unde formau un sfert din populaţie.) Acest

antisemitism a fost îndreptat mai degrabă împotriva bancherilor, întreprinzătorilor şi a altora care erau identificaţi cu ravagiile capitalismului în rîndul "oamenilor mărunţi". Caricatura tipică a capitalistului din *belle époque* nu reprezenta doar un grăsan cu pălărie înaltă, fumînd un trabuc, ci unul cu un nas evreiesc – pentru că domeniile de afaceri în care evreii erau predominanţi îi concurau pe micii comercianţi şi le acordau sau le refuzau credite fermierilor şi micilor meşteşugari.

Din acest motiv, antisemitismul era "socialismul idioţilor", considera liderul socialist german Bebel. Cu toate acestea, ce ne frapează privitor la ascensiunea antisemitismului politic, la sfîrşitul secolului, nu este atît ecuaţia "evreu = capitalist", care nu era neverosimilă în mari regiuni ale Europei estic-centrale, ci asocierea lui cu naţionalismul *de dreapta*. Aceasta nu s-a datorat numai apariţiei mişcărilor socialiste care au combătut, în mod sistematic, xenofobia latentă sau deschisă a susţinătorilor lor, astfel încît o antipatie adînc înrădăcinată faţă de străini şi evrei, în acele locuri, tindea să fie ceva mai discretă decît în trecut. Ea a marcat o alunecare distinctă a ideologiei naţionaliste înspre dreapta, în statele importante, mai ales în anii '890, cînd putem vedea, de exemplu, vechile organizaţii de masă ale naţionalismului german, *Turner*-urile (asociaţii de gimnastică), virînd de la liberalismul moştenit de la revoluţia din 1848 spre o postură agresivă, militaristă şi antisemită. Acesta este momentul în care drapelele patriotismului au devenit atît de mult proprietatea dreptei politice, încît stînga s-a găsit în încurcătură atunci cînd a încercat să şi le anexeze, chiar acolo unde patriotismul era la fel de ferm identificat cu revoluţia şi cu cauza poporului ca şi tricolorul francez. A agita denumirea şi steagul naţional, simţeau ei, însemna riscul contaminării din partea extremei drepte. Pînă în zilele lui Hitler, stînga franceză nu şi-a recăpătat uzul deplin al patriotismului iacobin.

Patriotismul s-a mutat către dreapta politică nu numai pentru că fermul susţinător ideologic anterior al acestuia, liberalismul burghez, era în dezorganizare, ci pentru că situaţia internaţională care făcuse, după cîte se pare, liberalismul şi naţionalismul compatibile nu se mai menţinea bună. Pînă în anii '870 – poate chiar pînă la Congresul de la Berlin, din 1878 –, s-a putut susţine că avantajul unui stat-naţiune nu

însemna, în mod necesar, o pierdere pentru un altul. Într-adevăr, harta Europei fusese transformată prin crearea a două noi state-naţiuni majore (Germania şi Italia) şi prin formarea a cîtorva minore în Balcani, şi fără război şi fără o subminare intolerabilă a sistemului internaţional de state. Pînă la Marea Criză, ceva foarte asemănător cu comerţul liber mondial, deşi oferind, poate, beneficii ceva mai mari Angliei decît altora, fusese în interesul tuturor. Cu toate acestea, începînd din anii '870 asemenea afirmaţii au încetat să mai pară adevărate, şi, pe măsură ce un conflict global a ajuns, o dată mai mult, să fie o posibilitate serioasă, dacă nu iminentă, tipul de naţionalism care privea deschis alte naţiuni ca pe o ameninţare sau ca pe nişte victime a cîştigat teren.

El şi a hrănit, şi a fost încurajat de mişcările dreptei politice care au apărut din criza liberalismului. Într-adevăr, oamenii care s-au autointitulat primii cu noua denumire de "naţionalişti" au fost frecvent stimulaţi în acţiunea politică de experienţa înfrîngerii în război a statului lor, ca Maurice Barrès (1862-1923) şi Paul Deroulède (1846-1914) după victoria germană asupra Franţei, în 1870-1871, şi Enrico Corradini (1865-1931) după înfrîngerea încă şi mai umilitoare, suferită din partea Etiopiei, în 1896. Iar mişcările pe care le-au întemeiat, care au adus cuvîntul "naţionalism" în dicţionarele generale, au fost înfiinţate, cu totul deliberat, "ca reacţie împotriva democraţiei aflate atunci la guvernare", adică împotriva politicii parlamentare[19]. Mişcările franceze de acest tip au rămas marginale, ca *Action Française* (fondată, se estimează, în 1898), care s-a pierdut într-un monarhism irelevant din punct de vedere politic şi într-un discurs vituperant. Cele italiene au fuzionat, în cele din urmă, cu fascismul, după Primul Război Mondial. Ele au fost caracteristice pentru un nou soi de mişcări politice, construite pe şovinism, xenofobie şi, tot mai mult, pe idealizarea expansiunii naţionale, cuceririi şi chiar a acţiunii de război.

Un astfel de naţionalism a fost apt să fie folosit, excepţional de bine, pentru exprimarea resentimentele colective ale oamenilor care nu-şi puteau explica limpede nemulţumirile. Erau din vina străinilor. Cazul Dreyfus a dat antisemitismului francez o acuitate deosebită, nu numai pentru că acuzatul era evreu (ce treabă avea un străin în Marele Stat Major francez?), ci pentru că presupusul lui delict era spionajul în favoarea Germaniei. Dimpotrivă, sîngele "bunilor" germani îngheţa în

vine la gîndul că ţara lor era sistematic "încercuită" de alianţa duşmanilor ei, după cum le aduceau frecvent aminte conducătorii lor. Între timp, englezii se pregăteau să sărbătorească declanşarea războiului mondial (ca şi alte popoare beligerante) printr-o izbucnire de isterie împotriva străinilor care a făcut recomandabilă schimbarea numelui german de familie al dinastiei regale în anglo-saxonul "Windsor". Fără îndoială că fiecare cetăţean autohton, în afara unei minorităţi de socialişti internaţionalişti, cîtorva intelectuali, oamenilor de afaceri cosmopoliţi şi membrilor clubului internaţional al aristocraţilor şi capetelor încoronate, a simţit, într-o oarecare măsură, chemarea şovină. Fără îndoială că aproape toţi, inclusiv, chiar, numeroşi socialişti şi intelectuali, au fost atît de îmbibaţi de rasismul funciar al civilizaţiei secolului al nouăsprezecelea (vezi *Era Capitalului*, capitolul 14, II, şi, mai jos, p. 253-254), încît au fost, la rîndul lor, indirect vulnerabili la tentaţiile care veneau din convingerea că propria clasă sau propriul popor avea o superioritate naturală încastrată asupra altora. Imperialismul nu putea decît să întărească aceste tentaţii în rîndurile cetăţenilor statelor imperiale. Cu toate acestea, există puţină îndoială că aceia care au răspuns cu cea mai mare înflăcărare la aceste trîmbiţe naţionaliste se aflau pe undeva între clasele superioare instituite ale societăţii şi ţăranii şi proletarii de la bază.

Pentru acest corp aflat în creştere al straturilor mijlocii, naţionalismul a prezentat, de asemenea, un interes mai larg şi mai puţin esenţial. Le-a oferit o identitate colectivă ca "adevăraţi apărători" ai naţiunii care-i eluda ca şi clasă sau ca aspiranţi la statutul burghez deplin pe care-l rîvneau atît de mult. Patriotismul compensa inferioritatea socială. De aceea, în Anglia, unde nu exista serviciu militar obligatoriu, curba recrutării ca voluntari a soldaţilor din clasa muncitoare în Războiul Sud-African imperialist (1899-1902) reflectă, pur şi simplu, situaţia economică. Creştea şi cobora o dată cu şomajul. Însă curba recrutării pentru tinerii din mica burghezie şi din rîndul "gulerelor albe" reflectă, în mod clar, apelurile propagandei patriotice. Şi, într-un fel, patriotismul în uniformă putea aduce propriile sale recompense sociale. În Germania, el a oferit statutul potenţial de ofiţer în rezervă pentru băieţii care trecuseră prin şcoala secundară, pînă la vîrsta de şaisprezece ani, chiar dacă nu-şi continuaseră studiile. În Anglia, după cum urma

s-o arate războiul, chiar funcţionarii şi agenţii de vînzări puteau să devină, în serviciul naţiunii, ofiţeri şi – în terminologia brutal de sinceră a clasei superioare britanice – "gentlemeni temporari".

III

Cu toate acestea, naţionalismul dintre anii 1870 şi 1914 nu poate fi limitat la tipul de ideologie care apela la clasele mijlocii frustrate sau la strămoşii anti-liberali (şi anti-socialişti) ai fascismului. Pentru că e mai presus de orice îndoială că, în această perioadă, guvernele şi partidele sau mişcările care puteau face ori sugera un apel naţional s-ar fi bucurat, probabil, de un avantaj suplimentar; şi, dimpotrivă, cele care nu puteau sau nu voiau s-o facă erau, într-o anumită măsură, handicapate. Este cu totul de netăgăduit că declanşarea războiului, în 1914, a produs izbucniri autentice, chiar dacă efemere, de patriotism în masă în principalele ţări beligerante. Şi, în statele multinaţionale, mişcările clasei muncitoare, organizate la nivel de stat, au dus şi au pierdut o acţiune de ariergardă împotriva dezintegrării în mişcări separate, bazate pe muncitorii fiecărei naţionalităţi. Mişcarea muncitorească şi socialistă din Imperiul Habsburgic s-a prăbuşit, astfel, înainte ca imperiul însuşi să se prăbuşească.

Fără îndoială, există o diferenţă majoră între naţionalism ca ideologie a mişcărilor naţionaliste şi a guvernelor fluturînd drapelele, şi apelul mai larg la naţionalitate. Primul nu privea mai departe de întemeierea sau mărirea "naţiunii". Programul lui presupunea rezistenţa, expulzarea, înfrîngerea, cucerirea, supunerea sau eliminarea "străinului". Orice altceva era lipsit de importanţă. Era suficient să declare calitatea irlandeză, germană sau croată a poporului irlandez, german sau croat, într-un stat independent propriu, aparţinîndu-le în exclusivitate, să-i anunţe viitorul glorios şi să facă orice sacrificiu ca s-o realizeze.

Din acest motiv, practic, el şi-a limitat apelul la un cadru de ideologi şi militanţi înflăcăraţi, la amorfele clase de mijloc, căutînd coeziune şi justificare de sine, la grupuri (iarăşi, mai ales din rîndul bătăioşilor "oameni mărunţi") de tipul celor care-şi puteau pune toate nemulţumirile pe seama blestemaţilor de străini – şi, desigur, la guverne care întîmpinau cu bucurie o ideologie care le spunea cetăţenilor că patriotismul era suficient.

Dar, pentru majoritatea oamenilor, naţionalismul singur nu era suficient. Acest lucru este, în mod paradoxal, cel mai evident în mişcările existente ale naţionalităţilor care nu-şi realizaseră încă autodeterminarea. Mişcările naţionale care şi-au cîştigat un veritabil sprijin de masă, în perioada de care ne ocupăm – şi, în orice caz, nu toate care şi-l doriseră îl şi căpătaseră –, erau, aproape invariabil, acelea care au îmbinat apelul la naţionalitate şi limbă cu un anumit interes mai puternic sau forţă mai mobilizatoare, veche sau modernă. Religia reprezenta una din aceste forţe. Fără Biserica Catolică, mişcările bască şi flamandă ar fi fost neglijabile din punct de vedere politic, şi nimeni nu pune la îndoială faptul că tocmai catolicismul a dat consistenţă şi putere de masă naţionalismului irlandezilor şi polonezilor, conduşi de stăpînitori de religie diferită. De fapt, pe parcursul acestei perioade, naţionalismul Fenienilor irlandezi, iniţial o mişcare laică, cu adevărat anticlericală, care făcea apel la irlandezi peste frontierele confesionale, a devenit o forţă politică majoră exact pentru că a permis ca naţionalismul irlandez să se identifice, în mod fundamental, cu irlandezii catolici.

Mai surprinzător, după cum am sugerat deja, partide al căror obiectiv iniţial şi esenţial era eliberarea internaţională de clasă şi socială s-au trezit devenind, de asemenea, mijloacele eliberării naţionale. Restabilirea unei Polonii independente a fost realizată nu sub conducerea vreunuia din numeroasele partide din secolului al nouăsprezecelea, dedicate exclusiv independenţei, ci sub flamurile Partidului Socialist Polonez, membru al Internaţionalei a II-a. Naţionalismul armean urmează acelaşi model, după cum o face şi naţionalismul teritorial evreiesc. Cel ce a construit Israelul n-a fost Herzl sau Weizmann, ci sionismul muncitoresc (de inspiraţie rusească). Şi, dacă asemenea partide au fost, pe drept cuvînt, criticate în cadrul socialismului internaţional pentru că puneau naţionalismul cu mult înaintea eliberării sociale, acest lucru nu se poate spune despre alte partide socialiste sau chiar marxiste, care s-au pomenit, spre surprinderea lor, în situaţia de a reprezenta anumite naţiuni: Partidul Socialist Finlandez, menşevicii din Georgia, Bund-ul evreiesc în mari regiuni din Europa de est – în fapt, pînă şi intransigenţii bolşevici nenaţionalişti din Letonia. Dimpotrivă, mişcările naţionaliste au devenit conştiente de oportunitatea afirmării, dacă nu a unui program social specific, atunci

cel puţin a unei preocupări faţă de problemele sociale şi economice. În mod caracteristic, s-a întîmplat ca în industrializata Boemie, sfîşiată între cehii şi germanii atraşi, fiecare, de mişcări muncitoreşti*, să apară mişcări care se prezentau, în mod specific, ca "naţional-socialiste".

Naţional-socialiştii cehi au devenit, în cele din urmă, partidul specific al Cehoslovaciei independente şi i-au asigurat acesteia ultimul preşedinte (Beneš). Naţional-socialiştii germani au inspirat un tînăr austriac care le-a preluat numele şi îmbinarea dintre un naţionalism antisemit extrem şi o vagă demagogie socială populistă, în Germania de după război: Adolf Hitler.

Din acest motiv, naţionalismul a devenit autentic popular, mai ales atunci cînd era servit ca un cocktail. Atracţia nu consta numai din propria aromă, ci şi din amestecul cu alte componente care, se spera, aveau să potolească setea spirituală şi materială a consumatorilor. Dar un asemenea naţionalism, deşi suficient de autentic, nu era nici atît de militant, nici atît de concentrat şi, cu siguranţă, nici atît de reacţionar pe cît şi-ar fi dorit dreapta care flutura drapelele acestuia.

Imperiul Habsburgic, pe cale de a se dezintegra sub diferitele presiuni naţionale, ilustrează, în mod paradoxal, limitele naţionalismului. Pentru că, deşi locuitorii lui erau, la începutul anilor '900, fără îndoială conştienţi de apartenenţa la o naţionalitate sau alta, puţini dintre ei considerau că aceasta era incompatibilă cu sprijinul pentru monarhia habsburgică. Chiar după izbucnirea războiului, independenţa naţională nu reprezenta o problemă majoră, iar o ostilitate hotărîtă faţă de stat avea să existe numai la patru din popoarele habsburgice, dintre care trei se puteau identifica cu state naţionale situate dincolo de frontierele lor (italienii, românii, sîrbii şi cehii). Majoritatea naţionalităţilor nu doreau, în mod vizibil, să evadeze din ceea ce fanaticilor din clasa mijlocie şi din mica burghezie le plăcea să numească "închisoarea popoarelor". Iar atunci cînd, în decursul războiului, nemulţumirea şi sentimentele revoluţionare au crescut cu adevărat, ea a luat forma, în primă instanţă, nu a mişcărilor pentru independenţă naţională, ci pentru revoluţii sociale[20].

Cît priveşte beligeranţii occidentali, în timpul războiului sentimentul

* Social-democraţii au obţinut 38 la sută din voturile cehilor, în primele alegeri democratice din 1907, şi au apărut drept cel mai mare partid.

antirăzboinic şi nemulţumirea socială s-au răspîndit tot mai mult, dar fără a distruge patriotismul armatelor de masă. Extraordinarul impact internaţional al revoluţiilor ruseşti din 1917 e inteligibil numai dacă avem în minte faptul că aceia care merseseră la război de bună voie, chiar cu entuziasm, în 1914, au fost animaţi de ideea unui patriotism care nu putea fi mărginit la sloganurile naţionaliste: pentru că el includea un sens legat de ceea ce era datorat cetăţenilor. Aceste armate nu porniseră la război din gust pentru luptă, pentru violenţă şi eroism sau ca să urmărească egoismul naţional necondiţionat şi expansiunea naţionalismului dreptei. Şi cu atît mai puţin din ostilitate faţă de liberalism şi democraţie.

Dimpotrivă. Propaganda internă a tuturor beligeranţilor în legătură cu politica de masă demonstrează, în 1914, că punctul pe care s-a pus accentul n-a fost gloria sau cucerirea, ci că "noi" am fost victimele agresiunii sau ale unei politici de agresiune, că "ei" reprezentau o ameninţare mortală la adresa valorilor libertăţii şi civilizaţiei pe care "noi" le întruchipam. Mai mult decît atît, bărbaţii şi femeile n-ar fi fost mobilizaţi cu succes pentru război dacă n-ar fi simţit că războiul era mai mult decît o simplă luptă armată: că, într-un anumit sens, lumea avea să fie mai bună datorită victoriei "noastre", iar ţara "noastră" avea să fie – ca să folosim fraza lui Lloyd George – "un tărîm potrivit pentru eroi". Astfel, guvernele britanic şi francez au susţinut că apără democraţia şi libertatea împotriva puterii monarhice, militarismului şi barbariei (hunilor), în timp ce guvernul german a pretins că apără valorile ordinii, legii şi culturii împotriva autocraţiei şi barbariei ruseşti. Perspectivele cuceririi şi creşterii imperiale au putut fi anunţate în războaiele coloniale, dar nu în conflictele majore – chiar dacă au preocupat ministerele de externe aflate în spatele scenelor.

Masele germane, franceze şi britanice care au mărşăluit la război, în 1914, au făcut asta nu ca războinici sau aventurieri, ci ca cetăţeni şi civili. Totuşi, chiar acest fapt demonstrează atît necesitatea patriotismului pentru guvernele care acţionau în societăţi democratice, cît şi forţa acestuia. Pentru că numai sentimentul că acea cauză a statului le aparţinea în mod autentic a putut mobiliza masele în mod eficient: şi, în 1914, britanicii, francezii şi germanii l-au avut. Ei au fost mobilizaţi în acest fel pînă cînd trei ani de masacru fără precedent şi exemplul revoluţiei din Rusia le-au arătat că greşiseră.

Capitolul 7

POZIŢIA SAU INCERTITUDINILE BURGHEZIEI

În cel mai larg sens posibil ... personalitatea unui om este suma a tot ce poate numi al său, nu numai trupul şi forţele psihice, dar şi îmbrăcămintea şi casa, soţia şi copiii, strămoşii şi prietenii, reputaţia şi realizările lui, pămînturile, şi caii, şi iahtul, şi contul din bancă.

William James[1]

Cu o însufleţire imensă ... ei încep să cumpere. (...) Se aruncă în asta aşa cum cineva se aruncă într-o carieră; ca şi clasă, ei vorbesc, gîndesc şi visează posesiuni.

H. G. Wells, 1909[2]

Colegiul este înfiinţat la sfatul iubitei soţii a Fondatorului ... pentru a oferi cea mai bună educaţie femeilor din clasa de sus şi din partea superioară a clasei de mijloc.

Din Actul de Înfiinţare a Colegiului Holloway, 1883

I

Să ne îndreptăm acum către cei pe care democratizarea părea să-i ameninţe. În secolul burgheziei cuceritoare, membrii claselor mijlocii de succes au fost siguri de civilizaţia lor, în general încrezători şi, de obicei, lipsiţi de dificultăţi financiare, dar numai foarte tîrziu spre sfîrşitul secolului au fost *liniştiţi* din punct de vedere fizic. Pînă atunci, trăiseră destul de bine, înconjuraţi de o abundenţă de obiecte masive ornamentate, acoperite cu mari cantităţi de textile, capabili să-şi permită ceea ce considerau potrivit pentru persoane avînd poziţia lor şi

nepotrivit pentru cele situate sub nivelul lor, şi consumînd alimente şi băuturi în cantităţi substanţiale şi, probabil, excesive. Alimentele şi băuturile, cel puţin în anumite ţări, erau excelente: *cuisine bourgeoise*, cel puţin în Franţa, era un termen de mîndrie gastronomică. În alte părţi, erau cel puţin copioase. Un mare număr de servitori compensa lipsa de confort şi caracterul nepractic al locuinţelor lor. Dar nu le puteau ascunde. De-abia pe la sfîrşitul secolului societatea burgheză şi-a dezvoltat un stil de viaţă şi utilaje materiale corespunzătoare, destinate, de fapt, să răspundă cerinţelor clasei care se presupunea că-i formează coloana vertebrală: bărbaţii din domeniul afacerilor, profesiunilor liberale sau funcţiilor superioare ale serviciului public şi familiile lor, care nu aspirau sau nu sperau, neapărat, la statutul aristocraţiei sau la recompensele materiale ale celor foarte bogaţi, dar care erau mult deasupra zonei în care cumpărarea unui lucru însemna renunţarea la altele.

Paradoxul majorităţii burgheziior din toate secolele a fost că stilurile lor de viaţă n-au devenit "burgheze" decît tîrziu, că această transformare a fost începută mai degrabă la periferia decît la centrul ei şi că, ca mod şi stil specific de viaţă burghez, n-a triumfat decît pentru moment. Iată, poate, de ce supravieţuitorii priveau înapoi, atît de des şi de nostalgic, la epoca dinainte de 1914 ca la *belle époque*. Să începem analiza a ceea ce s-a întîmplat cu clasele mijlocii în perioada de care ne ocupăm luînd în consideraţie acest paradox.

Acel nou stil de viaţă era reprezentat de grădina şi casa din suburbii, care au încetat de multă vreme să fie specific "burgheze", ci doar un indiciu al aspiraţiei. Ca multe altele din societatea burgheză, el provenea din ţara clasică a capitalismului, Anglia. Îl putem găsi, mai întîi, sub forma grădinilor din suburbii realizate de arhitecţi ca Norman Shaw, în anii '870, pentru reşedinţele clasei de mijloc înlesnite, deşi nu deosebit de avută (Bedford Park). Astfel de colonii, destinate, în general, păturilor ceva mai bogate decît echivalenţii lor britanici, s-au dezvoltat la periferiile oraşelor din Europa Centrală – Cottage-Viertel la Viena, Dahlem şi Grunewald-Viertel la Berlin – şi, în cele din urmă, s-au deplasat în jos, din punct de vedere social, spre suburbiile micii burghezii sau spre labirintul nesistematizat de "pavilioane" de la periferia marilor oraşe şi, în final, prin intermediul constructorilor

speculanţi şi sistematizatorilor urbani, idealişti din punct de vedere social, în străzi şi colonii parţial separate, care aveau în intenţie să recupereze spiritul de sat şi de orăşel (*Siedlungen* sau "aşezări" avea să fie termenul german semnificativ pentru ele) al unor locuinţe municipale pentru cei mai înstăriţi muncitori de la sfîrşitul secolul al douăzecilea. Casa ideală a clasei mijlocii nu mai era văzută ca o parte a unei străzi de oraş, o "casă orăşenească" sau substitutul ei, un apartament într-o clădire mare, cu faţada la stradă şi pretinzîndu-se a fi un palat, ci un conac urbanizat sau, mai curînd, suburbanizat ("vilă" sau chiar "casă de ţară") într-un parc sau grădină în miniatură, înconjurat de verdeaţă. Acesta avea să se dovedească un ideal de viaţă extraordinar de puternic, deşi inaplicabil, deocamdată, în interiorul majorităţii oraşelor neanglo-saxone.

"Vila" se deosebea de modelul ei original, conacul aristocraţiei şi micii nobilimi de ţară, într-o privinţă majoră, în afară de scara şi costul ei mai modeste (şi reductibile). Era destinată mai degrabă confortului vieţii private decît năzuinţelor de statut şi rol social. Într-adevăr, faptul că asemenea colonii erau, în mare măsură, comunităţi ale unei singure clase, izolate, din punct de vedere topografic, de restul societăţii a făcut mai uşoară concentrarea asupra comodităţilor vieţii. Această izolare s-a dezvoltat chiar şi atunci cînd nu era intenţionată: "oraşele-grădină" şi "suburbiile-grădină", proiectate de arhitecţi (anglo-saxoni) idealişti din punct de vedere social au urmat aceeaşi cale ca şi suburbiile special construite pentru a îndepărta clasele mijlocii de inferioarele lor. Şi acest exod în sine indica o anumită abdicare a burgheziei de la rolul ei de clasă conducătoare. "Oraşul Boston", le spunea un locuitor bogat fiilor săi, în jurul anului 1900, "nu vă oferă nimic în afară de impozite mari şi o proastă conducere politică. Cînd vă veţi căsători, alegeţi-vă o suburbie în care să vă construiţi o casă, intraţi în Country Club şi puneţi, în centrul vieţii voastre, clubul, căminul şi copiii" [3].

Dar acesta era chiar opusul funcţiei conacului sau *château*-ului tradiţional, sau chiar al rivalului sau imitatorului său burghez, reşedinţa marelui capitalist – Villa Hügel a familiei Krupp sau Bankfield House şi Belle Vue ale familiilor Akroyd şi Crossley, care dominau fiinţele înnegrite de fum din Halifax, oraşul industriei lînii. Astfel de reşedinţe erau vitrina mecanismului puterii. Ele au fost create pentru a demonstra

resursele şi prestigiul unui membru al elitei conducătoare celorlalţi membri şi claselor inferioare, dar şi pentru a organiza influenţa şi conducerea. Dacă şedinţele de guvern se ţineau în reşedinţa de la ţară a Ducelui de Omnium, John Crossley de la Crossleys Carpets măcar a invitat, pentru trei zile, patruzeci şi nouă din colegii săi din Consiliul Oraşului Halifax la casa lui din Lake District, cu ocazia celei de-a cincizecea aniversari, şi a primit vizita Prinţului de Wales, cu ocazia inaugurării Palatului Primăriei din Halifax. În asemenea locuinţe, viaţa privată era inseparabilă de viaţa publică, cu funcţii publice recunoscute, ca şi, cum s-a întîmplat, cu funcţii diplomatice şi politice. Cerinţele acestora aveau prioritate faţă de comodităţile casnice. Nimeni nu-şi imaginează că Familia Akroyd şi-ar fi construit o mare scară pictată cu scene din mitologia clasică, o sală de banchet pictată, o sufragerie, o bibliotecă şi o anfiladă de nouă încăperi de primire sau, în legătură cu aceasta, o aripă pentru servitori, destinată celor douăzeci şi cinci de slugi, în primul rînd pentru folosinţa ei[4]. Gentlemanul de ţară nu putea evita să-şi exercite puterea şi influenţa în comitatul său mai mult decît magnaţii locali din Bury sau Zwickau. Într-adevăr, atîta vreme cît locuia la oraş, prin definiţie o imagine a ierarhiei sociale urbane, pînă şi membrul de rînd al burgheziei cu greu putea să evite indicarea – nu, sublinierea – locului său în cadrul acesteia, prin alegerea adresei sau, cel puţin, a mărimii apartamentului şi etajului pe care-l ocupa acesta în clădire, prin numărul de servitori pe care-i putea avea la dispoziţie, prin pedanteria costumului şi relaţiilor sale sociale. Familia agentului de bursă din epoca eduardiană, despre care un fiu disident îşi amintea mai tîrziu în viaţă, era inferioară Familiei Forsyte, deoarece casa lor nu avea o vedere completă asupra Kensington Gardens, şi nu era atît de departe încît să-şi piardă statutul. The London Season era peste mijloacele ei, dar mama era oficial "Acasă" în după-amieze fixe şi organiza recepţii de seară cu o "orchestră maghiară", angajată de la Magazinul Universal Whiteleys, şi dădea sau frecventa aproape zilnic dineuri, la timpul potrivit, pe parcursul lunilor mai şi iunie[5]. Viaţa privată şi afişarea publică a statutului şi a pretenţiilor sociale nu puteau fi separate.

Clasele de mijloc din perioada preindustrială, aflate în ascensiune modestă, erau, în mare parte, excluse de la asemenea tentaţii de statutul

lor social inferior, chiar dacă respectabil, sau de convingerile lor puritane şi pioase, ca să nu mai amintim imperativele acumulării de capital. Mina de aur a creşterii economice de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea a fost aceea care le-a aşezat printre cei plini de succes, dar, în acelaşi timp, le-a impus un stil public de viaţă modelat după acela al elitelor mai vechi. Totuşi, în acest moment de triumf, patru evoluţii au încurajat formarea unui stil de viaţă mai puţin formal, mai autentic personal şi personalizat.

Prima, după cum am văzut, era democratizarea politicii, care a subminat influenţa publică şi politică a tuturor, cu excepţia burghezilor foarte mari şi cu totul formidabili. În unele cazuri, burghezia (în principal liberală) a fost forţată *de facto* să se retragă cu totul dintr-o politică dominată de mişcări de masă sau de o masă de votanţi care refuzau să-i recunoască "influenţa", atunci cînd aceasta nu era, de fapt, îndreptată împotriva lor. Cultura Vienei de *fin de siècle*, s-a afirmat, era, în mare măsură, aceea a unei clase şi a unui popor – evreii din clasa de mijloc – cărora nu li s-a mai permis să fie ceea ce doreau, şi anume liberali germani, şi care n-ar fi găsit prea mulţi adepţi chiar şi ca burghezie liberală neevreiască[6]. Cultura *Casei Buddenbrook* şi a autorului ei, Thomas Mann, el însuşi fiul unui patrician dintr-un vechi şi mîndru oraş al negustorilor hanseatici, este aceea a unei burghezii care s-a retras din politică. Familiile Cabot şi Lowell din Boston erau departe de a fi eliminate din politica naţională, dar aveau să-şi piardă controlul asupra politicii din Boston în favoarea irlandezilor. Începînd din anii '890, "cultura de fabrică" paternalistă din nordul Angliei s-a prăbuşit, o cultură în care muncitorii puteau fi sindicalişti, dar sărbătoreau aniversările patronilor lor, ale căror nuanţe politice le urmau. Unul din motivele pentru care a apărut un Partid Laburist, după 1900, este că oamenii influenţi din rîndul alegătorilor clasei muncitoare, burghezia locală, refuzaseră să renunţe la dreptul de a desemna "notabilităţi" locale, adică oameni de tipul lor, pentru Parlament şi consilii, în anii '890. În măsura în care burghezia şi-a păstrat puterea politică, a făcut-o, de atunci înainte, mai degrabă mobilizîndu-şi influenţa decît adepţii.

A doua a fost o anumită slăbire a legăturilor dintre burghezia triumfătoare şi valorile puritane care fuseseră atît de utile, în trecut, pentru acumularea de capital şi prin intermediul cărora clasa se

identificase atît de des şi-şi marcase distanţa faţă de aristocraţii trîndavi şi destrăbălaţi, dar şi faţă de muncitorii leneşi şi beţivi. În burghezia constituită, banii fuseseră deja făcuţi. Puteau proveni nu direct de la sursă, ci ca o plată regulată produsă de bucăţi de hîrtie care reprezentau "investiţii" a căror natură putea fi obscură, chiar atunci cînd nu-şi aveau originea în cine ştie ce regiune îndepărtată a globului, situată la distanţă de comitatele metropolitane din jurul Londrei. În mod frecvent, ei erau moşteniţi sau distribuiţi fiilor care nu lucrau şi rudelor de sex feminin. O mare parte din burghezia de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea consta dintr-o "clasa liberă" al cărei nume a fost inventat, la acea vreme, de către un sociolog american nonconformist de o mare originalitate, Thorstein Veblen, care a scris o "Teorie" despre ea[7]. Şi chiar unii dintre cei care făceau, într-adevăr, bani nu cheltuiau prea mult timp cu asta, în orice caz dacă o făceau în sistemul bancar, financiar şi speculativ (european). În Marea Britanie, oricum, asta lăsa o mulţime de timp pentru alte preocupări. Pe scurt, a cheltui a devenit cel puţin la fel de important ca a cîştiga. Cheltuitul nu trebuia să fie la fel de exagerat ca acela al celor foarte bogaţi, care existau, într-adevăr, în număr mare în *la belle époque*. Pînă şi cei relativ mai puţin înstăriţi au învăţat cum să cheltuiască pentru confort şi distracţie.

Cea de-a treia a fost slăbirea structurilor familiei burgheze, care s-a reflectat într-o anumită emancipare a femeii în cadrul ei (care va fi analizată în capitolul următor) şi în apariţia grupurilor de vîrstă situate între adolescenţă şi căsătorie ca o categorie distinctă şi mai independentă de "tineri", care, la rîndul ei, a avut un puternic impact asupra artelor şi literaturii (vezi, mai jos, capitolul 9). Cuvintele "tinereţe" şi "modernism" au devenit, uneori, interschimbabile; şi dacă "modernism" a însemnat ceva, a însemnat o schimbare de gust, *décor* şi stil. Cele două evoluţii au devenit sesizabile în clasele de mijloc instituite în cea de-a doua jumătate a secolului şi evidente în ultimele două decenii ale acestuia. Ele nu numai că au afectat acel mod de petrecere a timpului liber care a luat forma turismului şi vacanţelor – după cum demonstrează foarte bine *Moartea la Veneţia* a lui Visconti, marele hotel din apropierea plajei sau muntelui, care intra acum în perioada lui de glorie, era dominat de imaginea oaspeţilor săi de sex feminin –, dar au şi mărit, în bună măsură, rolul căminului burghez ca decor pentru femeile sale.

Cea de-a patra a fost creşterea substanţială a celor care aparţineau sau susţineau că aparţin sau aspirau cu ardoare să aparţină burgheziei: pe scurt, a "clasei de mijloc" ca întreg. O anumită idee despre un stil de viaţă esenţialmente domestic era unul din lucrurile care-i uneau pe toţi membrii acesteia.

II

În acelaşi timp, democratizarea, apariţia unei clase muncitoare cu conştiinţă de sine şi mobilitatea socială au creat o problemă nouă de identitate socială pentru cei care aparţineau sau doreau să aparţină unui strat sau altuia al acestor "clase de mijloc". Definirea "burgheziei" este extrem de dificilă (vezi *Era Capitalului*, capitolul 13, III, IV) şi n-a devenit mai uşoară pe măsură ce democraţia şi ascensiunea mişcărilor muncitoreşti i-au făcut pe cei care aparţineau burgheziei (al cărei nume a devenit, tot mai mult, un cuvînt cu conotaţii negative) să-şi renege existenţa ca şi clasă în public, dacă nu chiar să nege cu totul existenţa claselor. În Franţa, se susţinea că Revoluţia abolise clasele, în Anglia, că acele clase, nefiind caste închise, nu existau, în domeniul tot mai sonor al sociologiei, că structura şi stratificarea socială erau prea complexe pentru asemenea simplificări. În America, pericolul nu părea să fie atît de mult faptul că masele ar fi putut, ele însele, să se mobilizeze ca o clasă şi să-i identifice pe exploatatorii lor cu o alta, cît faptul că, urmărindu-şi dreptul constituţional la egalitate, s-ar fi putut declara ca aparţinînd clasei de mijloc, micşorînd, astfel, avantajele (altele decît realităţile, la care nu se putea răspunde, ale bogăţiei) de a aparţine unei elite. Sociologia, ca disciplină academică un produs al perioadei 1870-1914, suferă încă de pe urma dezbaterilor interminabile şi neconcludente despre clasă şi statut social, datorită ataşamentului celor care o practică faţă de reclasificarea populaţiei într-o manieră mai potrivită convingerilor lor ideologice.

Mai mult decît atît, o dată cu mobilitatea socială şi declinul ierarhiilor tradiţionale, care stabileau cine aparţinea şi cine nu aparţinea unei "categorii" sau unei "stări mijlocii" a societăţii, graniţele acestei zone sociale intermediare (şi aria cuprinsă în ea) au devenit vagi. În ţările obişnuite cu clasificarea mai veche, ca Germania, erau făcute acum

distincţii minuţioase între o *Bürgertum* a burgheziei, împărţită, la rîndul ei, într-o *Besitzbürgertum*, bazată pe deţinerea de proprietate, şi o *Bildungsbürgertum*, bazată pe accesul la statutul burghez printr-o educaţie superioară, şi o *Mittelstand* ("categorie mijlocie") inferioară ei, care, la rîndul ei, privea de sus la *Kleinbürgertum* sau mica burghezie. Alte limbi din Europa Occidentală au manipulat, pur şi simplu, categoriile schimbătoare şi imprecise ale unei clase/burghezii mijlocii "mari" sau "superioare", "mici" sau "inferioare", cu o distanţă încă şi mai imprecisă între ele. Dar cum să se stabilească cine putea susţine că aparţine uneia sau alteia?

Dificultatea de bază rezidă în numărul tot mai mare al celor care pretindeau statutul burghez într-o societate în care, în fond, burghezia forma stratul social de vîrf. Chiar şi acolo unde vechea nobilime funciară nu fusese eliminată (ca în America) sau privată de privilegiile sale *de jure* (ca în Franţa republicană), profilul ei în ţările capitaliste dezvoltate era acum, în mod clar, inferior celui dinainte. Pînă şi în Anglia, unde aceasta îşi menţinuse şi o prezenţă politică cu totul proeminentă, şi o bună parte din cele mai mari averi, în deceniile de la mijlocul secolului, ea regresa relativ. În perioada 1858-1879, din milionarii britanici care au murit patru cincimi (117) fuseseră, totuşi, latifundiari; în perioada 1880-1899, n-au fost decît ceva mai mult de o treime, iar în perioada 1900-1914, procentul era încă şi mai scăzut[8]. Aristocraţii reprezentau o majoritate în aproape toate cabinetele britanice de dinainte de 1895. După 1895, acest lucru nu s-a mai întîmplat niciodată. Titlurile nobiliare erau departe de a fi dispreţuite, chiar în ţări în care n-aveau nici o poziţie oficială: americani bogaţi, care nu puteau să le dobîndească pentru sine, se grăbeau să le cumpere din Europa, prin căsătorii subvenţionate pentru fiicele lor. Maşinile de cusut Singer au devenit Prinţesa de Polignac. Fără îndoială, pînă şi monarhii vechi şi adînc înrădăcinate admiteau că averea era acum un criteriu de nobilitate tot atît de folositor ca şi sîngele albastru. Împăratul Wilhelm II "considera drept una din îndatoririle sale de conducător să vină în întîmpinarea dorinţele milionarilor pentru distincţii şi certificate nobiliare, dar condiţiona acordarea lor de facerea de donaţii caritabile în interesul public. Poate că era influenţat de modelele engleze"[9]. Analistul ar putea foarte bine să gîndească astfel. Din cele 159 de titluri de *pair* create în

Anglia între 1901 şi 1920 (lăsîndu-le la o parte pe cele acordate serviciilor armate), şaizeci şi şase au fost oferite oamenilor de afaceri – cam jumătate dintre acestea industriaşilor –, treizeci şi patru celor din domeniul profesiunilor liberale, preponderent avocaţi, şi numai douăzeci persoanelor din zona latifundiară[10].

Dar dacă demarcaţia dintre burghezie şi aristocraţie era vagă, graniţele dintre burghezie şi inferiorii ei erau, la rîndul lor, departe de a fi clare. Lucrul acesta n-a afectat prea mult "vechea" pătură inferioară a clasei mijlocii sau mică burghezie a meşteşugarilor independenţi, micilor comercianţi şi a altora de acelaşi fel. Scara acţiunilor lor îi plasa, în mod ferm, pe un nivel inferior şi îi opunea, într-adevăr, burgheziei. Programul radicalilor francezi era o serie de variaţiuni pe tema "ce e mic e frumos": "cuvîntul «petit» revine constant la congresele Partidului Radical"[11]. Duşmanul lui era *les gros* – mare capital, mare industrie, mari finanţe, mari negustori. Aceeaşi atitudine, cu o orientare mai degrabă naţionalistă, de dreapta şi antisemită decît una republicană şi de stînga, avea să se regăsească în rîndul echivalenţilor lui germani, mai puternic presaţi de o industrializare irezistibilă şi rapidă începută din anii '870. Priviţi de sus, nu numai micimea, ci şi preocupările lor îi excludeau de la un statut superior, dacă, în mod excepţional, mărimea averii lor nu le ştergea amintirea originii. Cu toate acestea, transformarea dramatică a sistemului de distribuţie, mai ales începînd din anii '880, a făcut necesare unele revizuiri. Cuvîntul "băcan" poartă încă o conotaţie de dispreţ în rîndul zonei superioare a clasei mijlocii, dar, în Anglia, în perioada de care ne ocupăm, un Sir Thomas Lipton (care şi-a făcut averea din pacheţele de ceai), un Lord Leverhulme (care a făcut-o din săpun) şi un Lord Vestey (care a făcut-o din carne îngheţată) au dobîndit titluri şi iahturi cu abur. Totuşi, adevărata dificultate a apărut o dată cu expansiunea enormă a sectorului terţiar – a slujbelor din birourile publice şi private – adică a muncii care era, în mod clar, şi subalternă, şi remunerată prin lefuri (chiar dacă erau numite "salarii"), dar care era, la fel de clar, nemanuală, bazată pe calificări educaţionale oficiale, chiar dacă unele relativ modeste, şi, mai presus de orice, îndeplinită de bărbaţi – şi chiar de unele femei – din care majoritatea refuzau, în mod caracteristic, să se considere parte a clasei muncitoare şi aspirau, adesea cu mari sacrificii materiale, la stilul de

viaţă al respectabilităţii clasei de mijloc. Linia dintre această nouă "mică burghezie" de "funcţionari" (*Angestellte*, *employés*) şi categoriile superioare din domeniul profesiilor liberale sau chiar al marilor afaceri care angajau, tot mai mult, directori şi administratori salariaţi, a ridicat noi probleme.

Lăsînd la o parte aceste recente mici burghezii în sine, era clar că noii intraţi în clasa de mijloc sau noii pretendenţi la statutul clasei de mijloc creşteau acum rapid ca număr, ceea ce punea probleme practice de demarcaţie şi definire, îngreunate de nesiguranţa criteriilor teoretice pentru o asemenea definire. Ce constituia "burghezia" a fost întotdeauna mai dificil de stabilit decît ce definea, în teorie, o nobilime (de exemplu, naşterea, titlul ereditar, posesiunea de pămînt) sau o clasă muncitoare (de exemplu, relaţia cu salariul şi munca manuală). Totuşi (vezi *Era Capitalului*, capitolul 13), criteriile de la mijlocul secolului al nouăsprezecelea erau cît se poate de explicite. În afara funcţionarilor salariaţi de stat superiori, membrii acestei clase ar fi fost de aşteptat să posede capital sau un venit din investiţii şi/sau să acţioneze ca întreprinzători independenţi producători de profit, care să angajeze forţă de muncă, sau ca membri ai unei profesiuni "libere", care era o formă de întreprindere privată. În mod semnificativ, "profiturile" şi "onorariile" erau incluse în acelaşi titlu de rezultate ale impozitului britanic pe venit. Cu toate acestea, o dată cu schimbările menţionate mai sus, aceste criterii au devenit mult mai puţin folositoare pentru distingerea membrilor burgheziei "reale" – atît din punct de vedere economic, cît şi, mai presus de toate, din punct de vedere social – în masa cu totul considerabilă a "claselor de mijloc", ca să nu mai amintim grupul şi mai mare al celor care aspirau la acest statut. Ei nu posedau, toţi, capital; dar la fel se întîmpla, cel puţin la început, cu mulţi oameni cu un statut burghez de netăgăduit care înlocuiau capitalul cu educaţia superioară, ca resursă iniţială (*Bildungsbürgertum*): şi numărul lor creştea în mod substanţial. Numărul de medici din Franţa, mai mult sau mai puţin stabil în jurul cifrei de 12.000, între 1866 şi 1886, se ridicase la 20.000, în jurul anului 1911; în Anglia, între 1881 şi 1901, numărul de medici a crescut de la 15.000 la 22.000, cel al arhitecţilor de la 7.000 la 11.000: în ambele ţări, mărirea era mult mai rapidă decît creşterea populaţiei adulte. Ei nu erau cu toţii întreprinzători şi patroni

(exceptîndu-i pe funcţionari)[12]. Dar cine-ar fi putut nega statutul burghez acelor administratori salariaţi superiori, care reprezentau o parte tot mai importantă a marilor afaceri într-o vreme în care, după cum sublinia un expert german, în 1892, "caracterul intim, pur privat al vechilor afaceri mici" pur şi simplu nu se mai poate aplica unor întreprinderi atît de mari?[13]

Marea majoritate a tuturor acestor clase mijlocii, cel puţin în măsura în care cea mai mare parte dintre ele erau produsul epocii de la revoluţia dualistă încoace (vezi *Era Revoluţiei*, Introducere), aveau un lucru în comun: mobilitatea socială, trecută sau prezentă. Din punct de vedere sociologic, după cum remarca, în Anglia, un analist francez, "clasele de mijloc" erau alcătuite, "în esenţă, din familii aflate în procesul de ascensiune socială" şi din burghezia celor "ajunşi" – fie în vîrf, fie la un nivel convenţional definit[14]. Dar asemenea instantanee ar fi putut cu greu oferi o imagine adecvată a unui proces în mişcare care n-ar fi putut fi măsurat, cum s-a şi întîmplat, decît prin echivalentul sociologic al acelei invenţii recente, imaginea în mişcare sau filmul. "Noile straturi sociale" în a căror apariţie Gambetta vedea substanţa esenţială a regimului Celei de-a Treia Republici Franceze – el se gîndea, fără îndoială, la oameni asemeni lui, croindu-şi drumul spre influenţă şi venituri, prin politică democratică, în lipsa afacerilor şi posesiunilor – nu s-au oprit din mişcare nici chiar atunci cînd au fost recunoscuţi ca "ajunşi"[15]. În sens invers, nu schimba oare această "ajungere" caracterul burgheziei? Le putea fi negată apartenenţa la această clasă membrilor de a doua sau a treia generaţie, care duceau vieţi tihnite pe seama averii familiei, membri care reacţionau, uneori, împotriva valorilor şi activităţilor care constituiau încă esenţa clasei lor?

Asemenea probleme nu-l preocupă, în perioada de care ne ocupăm, pe economist. O economie bazată pe întreprinderea privată producătoare de profit, de tipul celei care domina, fără îndoială, ţările dezvoltate din Occident, nu le cere analiştilor săi să facă speculaţii legate de tipul de indivizi care constituie, în mod exact, o "burghezie". Din punctul de vedere al economistului, Prinţul Henckel von Donnersmarck, cel de-al doilea om ca bogăţie din Germania imperială (după Krupp), era, din punct de vedere funcţional, un capitalist, de vreme ce nouă zecimi din venitul său provenea din posesiunea minelor de

cărbuni, acţiunilor industriale şi bancare, participaţii speculaţii imobiliare, fără a mai pune la socoteală cele 12-15 milioane de mărci aducătoare de dobînzi. Pe de altă parte, pentru sociolog şi pentru istoric, statutul lui de aristocrat ereditar e departe de a fi irelevant. Problema definirii burgheziei *ca grup de bărbaţi şi femei* şi a graniţei dintre aceştia şi "micile burghezii" nu are, din acest motiv, nici o legătură directă cu analiza dezvoltării capitaliste în acest stadiu (cu excepţia celor care cred că sistemul depinde de motivaţiile personale ale indivizilor ca întreprinzători privaţi*, deşi, desigur, el reflectă schimbările structurale din economia capitalistă şi poate arunca o lumină asupra formelor sale de organizare.

III

Stabilirea de criterii recognoscibile era, deci, imperioasă în cazul membrilor existenţi sau potenţiali ai burgheziei sau clasei mijlocii şi, în special, al celor pentru care banii singuri nu erau suficienţi pentru a cumpăra un statut de respect şi privilegii asigurate, pentru ei şi descendenţii lor. Trei modalităţi majore de stabilire a unei asemenea apartenenţe au devenit tot mai importante în perioada de care ne ocupăm – în orice caz, în ţările în care se ridicau, deja, semne de întrebare în legătură cu "identitatea"†. Toate necesitau îndeplinirea a două condiţii: trebuiau să separe, în mod clar, membrii claselor mijlocii de clasele muncitoare, de ţărani şi de alţii, angajaţi în munca manuală, şi trebuiau să furnizeze o ierarhie a exclusivităţii, fără a bloca posibilitatea urcării treptelor acestei scări sociale. Un stil de viaţă şi o cultură a claselor mijlocii reprezentau un astfel de criteriu, activitatea de petrecere a timpului liber, şi în special noua invenţie a sportului, reprezenta un

* Au existat, într-adevăr, gînditori care susţineau că birocratizarea în creştere, tot mai marea lipsă de popularitate a valorilor antreprenoriale şi alţi asemenea factori subminau rolul întreprinzătorului privat şi, prin aceasta, al capitalismului. Dintre contemporani, Max Weber şi Joseph Schumpeter au avut asemenea păreri.

† Publicarea de lucrări de referinţă despre persoane cu o poziţie în cadrul naţiunii – distincte de îndrumarele legate de calitatea de membru al familiilor regale şi nobiliare, cum ar fi *Almanahul de la Gotha* – a început în această perioadă. Britanica *Who's Who* (1897) a fost, poate, prima.

altul; dar principalul indicator al apartenenţei sociale a devenit tot mai mult şi a rămas educaţia oficială.

Principala ei funcţie nu era utilitaristă, în ciuda potenţialelor recompense pentru inteligenţa educată şi cunoştinţele specializate, într-o epocă bazată, tot mai mult, pe tehnologia ştiinţifică, şi în ciuda deschiderii unor cariere, într-o măsură mai mare, pentru talentele meritorii, în special în întreprinderea educaţiei înseşi, aflată în expansiune. Ce conta era demonstrarea faptului că adolescenţii puteau amîna cîştigarea existenţei. Conţinutul educaţiei era secundar, şi, într-adevăr, valoarea profesională a limbilor greacă şi latină, cărora băieţii din "şcoala publică" britanică le dăruiau atîta timp, a filozofiei, literaturii, istoriei şi geografiei, care acopereau 77 la sută din orarele liceelor franceze (1890), era neglijabilă. Chiar în pragmatica Prusie, *Gymnasien*-ul clasic cuprindea, în 1885, aproape de trei ori mai mulţi elevi decît mai "modernul" şi mai orientatul, din punct de vedere tehnic, *Realgymnasien* şi *Ober-Realschulen*. Mai mult decît atît, costul asigurării unei asemenea educaţii pentru un copil reprezenta el însuşi un indicator social. Un oficial prusac, care a făcut calculul cu o perfecţiune tipic germană, a cheltuit 31 la sută din venitul său pentru educaţia celor trei fii ai săi, de-a lungul unei perioade de treizeci şi unu de ani[16].

Educaţia oficială, preferabil încununată de o diplomă, fusese pînă atunci irelevantă pentru ascensiunea burgheziei, cu excepţia acelor profesiuni erudite, din interiorul şi din afara serviciului public, a căror pregătire constituia principala funcţie a universităţilor, alături de oferirea unui mediu plăcut pentru băutul, desfrîul şi activităţile sportive ale tinerilor gentlemeni, pentru care, practic, examenele erau cu totul lipsite de importanţă. Puţini oameni de afaceri din secolul al nouăsprezecelea erau absolvenţi ai vreunei forme de învăţămînt. *Polytechnique*-a franceză, în această perioadă, nu atrăgea în mod special elita burgheză. Un bancher german, sfătuind un industriaş în curs de afirmare, în 1884, îndepărta teoria şi educaţia universitară, pe care el le considera doar "un mijloc de distracţie pentru momentele de odihnă, ca trabucul după masa de prînz". Sfatul său era să intri, practic, în afaceri cît mai curînd posibil, să cauţi un sprijin financiar, să analizezi SUA şi să cîştigi experienţă, lăsînd educaţia superioară pe seama "tehnicianului pregătit din punct de vedere ştiinţific", pe care întreprinzătorul avea să-l

considere folositor. Din punctul de vedere al afacerilor, acest lucru era de un bun simţ total, deşi lăsa cadrele tehnice nemulţumite. Inginerii germani cereau, cu amărăciune, "o poziţie socială corespunzătoare importanţei inginerului în viaţă" [17].

Educaţia oferea, mai presus de orice, un bilet de intrare în zonele mijloci şi superioare recunoscute ale societăţii şi un mijloc de socializare a celor admişi într-un mod care să-i deosebească de categoriile inferioare. Pînă şi vîrsta minimă de absolvire pentru acest tip de admitere – în jur de şaisprezece ani – le garanta băieţilor, în anumite ţări cu serviciu militar obligatoriu, clasificarea potenţială de ofiţeri. Tot mai mult, educaţia secundară pînă la vîrsta de optsprezece sau nouăsprezece ani a devenit obişnuită în rîndul claselor mijlocii, urmată, în mod normal, de pregătirea universitară sau de aceea profesională superioară. Numărul implicat rămînea mic, deşi a crescut, oarecum, în educaţia secundară şi, mult mai spectaculos, în educaţia superioară. Între 1875 şi 1912, numărul studenţilor germani mai mult decît s-a triplat, al studenţilor francezi (1875-1910) mai mult decît s-a împătrit. Totuşi, în 1910, încă mai puţin de 3 la sută din grupurile de vîrstă franceze dintre doisprezece şi nouăsprezece ani frecventau şcoli secundare (77.500 cu totul) şi numai 2 la sută ajungeau la examenul final, pe care îl promovau doar jumătate[18]. Germania, cu o populaţie de 65 de milioane, a intrat în Primul Război Mondial cu un corp de aproape 120.000 de ofiţeri în rezervă sau cam 1 la sută din bărbaţii între douăzeci şi patruzeci şi cinci de ani[19].

Deşi aceste cifre erau modeste, ele erau mult mai mari decît mărimea obişnuită a claselor conducătoare mai vechi – adică cele 7000 de persoane care, în anii '870, deţineau 80 la sută din tot pămîntul aflat în proprietate privată în Anglia, lăsînd deoparte cele aproximativ 700 de familii care constituiau nobilimea britanică. Ele erau, cu siguranţă, prea mari pentru formarea acelor reţele neoficiale, personale, prin intermediul cărora burghezia reuşise să se auto-structureze mai devreme, în cursul secolului al nouăsprezecelea, în parte pentru că economia era intens localizată, în parte pentru că grupurile minoritare religioase şi etnice care manifestau o afinitate specială pentru capitalism (protestanţii francezi, quakerii, unitarienii, grecii, evreii, armenii) au generat reţele de încredere reciprocă, rudenie şi tranzacţii de afaceri

care se întindeau peste ţări, continente şi oceane întregi*. Aflate chiar în vîrful economiei naţionale şi internaţionale, astfel de reţele neoficiale puteau să funcţioneze încă, pentru că numărul oamenilor implicaţi era mic, iar anumite domenii de afaceri, în special cel bancar şi cel financiar, erau tot mai mult concentrate într-o mînă de centre financiare (în general în capitalele existente ale principalelor state-naţiuni). În jurul anului 1900, comunitatea bancară britanică, care controla, *de facto*, afacerile financiare ale lumii, consta din cîteva zeci de familii, care-şi aveau locuinţele într-o mică zonă a Londrei, care se cunoşteau unele pe altele, frecventau aceleaşi cluburi şi cercuri sociale, şi se căsătoreau între ele[20]. Sindicatul oţelului din Renania-Westfalia, care constituia cea mai mare parte a industriei germane a oţelului, consta din douăzeci şi opt de firme. Cel mai mare dintre toate trusturile, United States Steel, s-a format prin discuţii neoficiale între o mînă de bărbaţi şi, în final, a prins contur în timpul conversaţiilor de după cină şi la golf.

Marea burghezie autentică, veche sau nouă, n-a avut, prin urmare, nici o dificultate majoră în a se organiza ca elită, pentru că putea folosi metode cu totul similare celor folosite de aristocraţii sau chiar – ca în Anglia – mecanismele existente ale aristocraţiei. Într-adevăr, acolo unde era posibil, ţinta lor a fost, tot mai mult, să-şi încoroneze succesul în afaceri alăturîndu-se clasei nobilimii, cel puţin prin fiii şi fiicele lor, şi, dacă nu, cel puţin printr-un stil de viaţă aristocratic. E o greşeală să priveşti acest fapt pur şi simplu ca pe o abdicare a burgheziei în faţa vechilor valori aristocratice. Dintr-un anumit punct de vedere, socializarea prin şcoli de elită (sau prin orice şcoală) nu fusese mai importantă pentru aristocraţiile tradiţionale decît pentru burghezii. În măsura în care a devenit astfel, ca în "şcolile publice" britanice, ea a asimilat valorile aristocratice unui sistem moral, destinat unei societăţi burgheze şi serviciului public al acesteia. Dintr-un altul, testul valorilor aristocratice devenea acum tot mai mult un stil de viaţă risipitor şi scump,

* Raţiunile acestei afinităţi au fost îndelung discutate, mai ales în perioada de care ne ocupăm, de către învăţaţii germani (de exemplu, Max Weber şi Werner Sombart). Indiferent de explicaţie – şi tot ce au în comun asemenea grupuri este statutul de minoritate cu conştiinţă de sine –, rămîne faptul că mici grupuri de acest tip, cum ar fi quakerii britanici, se transformaseră, aproape în întregime, în corpuri de bancheri, negustori şi fabricanţi.

care necesita, mai presus de orice, *bani*, indiferent de unde ar fi provenit. Prin urmare, banii au devenit criteriul lui. Nobilul tradiţional autentic, cu proprietăţi funciare, în măsura în care nu putea să ducă un asemenea stil de viaţă şi activităţile legate de el, s-a trezit exilat într-o lume provincială care apunea, loial, mîndru, dar marginal din punct de vedere social, ca personajele din *Der Stechlin* (1895) a lui Theodore Fontane, acea puternică elegie a vechilor valori ale *junker*-ilor din Brandenburg. Marea burghezie folosea mecanismul aristocraţiei, ca al oricărei selecţii a elitei, în propriile-i interese.

Adevăratul test al şcolilor şi universităţilor ca factori de socializare a fost pentru cei care se căţărau în susul scării sociale, nu pentru cei care ajunseseră deja în vîrf. El l-a transformat pe fiul unui grădinar nonconformist din Salisbury într-un membru al consiliului Colegiului Cambridge, iar pe fiul *acestuia din urmă*, via Eton şi King's College, în economistul John Maynard Keynes, atît de evident un membru al unei elite încrezătoare şi rafinate, încît sîntem încă uimiţi dacă ne gîndim la mediul copilăriei mamei sale, din casele de rugăciune baptiste de provincie – şi, cu toate acestea, pînă la capăt, un mîndru membru al clasei sale, a ceea ce numea mai tîrziu "burghezie educată"[21].

Nu-i de mirare că tipul de educaţie care oferea probabilitatea, poate chiar siguranţa, statutului burghez s-a extins, ca să vină în întîmpinarea numărului în creştere al celor care dobîndiseră avere, dar nu şi statut (ca bunicul Keynes), a celor al căror propriu statut burghez depindea, în mod tradiţional, de educaţie, cum ar fi fiii clerului protestant sărac şi profesiunile recompensate mai liberal, dar şi a maselor de părinţi mai puţin "respectabili", care nutreau ambiţii pentru copiii lor. Educaţia secundară, poarta fundamentală de intrare, s-a dezvoltat. Numărul elevilor care beneficiau de ea a crescut de două (Belgia, Franţa, Norvegia, Olanda) pînă la cinci ori (Italia). Numărul studenţilor din universităţi, care oferea o garanţie asupra calităţii de membru al clasei mijlocii, aproape că s-a triplat, în majoritatea ţărilor europene, între sfîrşitul anilor '870 şi 1913. (În deceniile anterioare, rămăsese mai mult sau mai puţin stabil.) De fapt, prin anii '880, analiştii germani deveneau îngrijoraţi asupra admiterii în universităţi a mai multor studenţi decît puteau să cuprindă sectoarele economice ale clasei mijlocii.

Problema autenticei "clase superioare celei mijlocii" – să zicem, cei

şaizeci şi opt de "mari industriaşi" care, între 1895 şi 1907, s-au alăturat celor cinci care constituiau deja categoria de vîrf a plătitorilor de impozite din Bochum (Germania)[22] – a fost aceea că o asemenea extindere educaţională generală nu oferea însemne, îndeajuns de exclusive, ale statutului. Cu toate acestea, în acelaşi timp marea burghezie n-a putut să se separe oficial de inferiorii ei, pentru că structura sa trebuia să rămînă deschisă pentru noii veniţi – însăşi natura existenţei ei – şi pentru că trebuia să mobilizeze sau, cel puţin, să concilieze burghezia mijlocie şi mică împotriva claselor muncitoare tot mai mobilizate. De unde insistenţa analiştilor nesocialişti că acea "clasă de mijloc" nu numai că creştea, dar avea şi dimensiuni enorme. Redutabilul Gustav von Schmoller, căpetenia economiştilor germani, considera că ea forma un sfert din populaţie[23], dar el includea, în rîndurile ei, nu numai noii "funcţionari, administratori şi tehnicieni cu salarii bune, dar moderate", dar şi maiştrii şi muncitorii calificaţi. Sombart o estima, în mod similar, la 12,5 milioane, faţă de 35 de milioane de muncitori[24]. Acestea erau, în esenţă, calcule asupra votanţilor potenţial antisocialişti. O estimare generoasă nu putea să meargă prea departe de cei 300.000 de oameni care sînt socotiţi a fi alcătuit "publicul investitor" din Anglia de la sfîrşitul epocii victoriene şi din aceea eduardiană[25]. În orice caz, membrii existenţi ai claselor de mijloc constituite erau departe de a-şi deschide braţele categoriilor inferioare, chiar şi atunci cînd acestea purtau gulere şi cravate. Un analist englez, într-un mod mai caracteristic, respingea clasele micii burghezii ca aparţinînd, împreună cu muncitorii, "lumii şcolilor cu internat" [26].

În cadrul sistemelor cu intrare deschisă, au trebuit, deci, întemeiate cercuri de exclusivitate neoficială, dar definită. Lucrul acesta a fost cel mai uşor de făcut într-o ţară ca Anglia, care a fost lipsită de educaţia publică primară pînă în 1870 (frecventarea şcolii n-a fost obligatorie vreme de încă douăzeci de ani), de educaţia publică secundară pînă în 1902 şi de orice educaţie universitară semnificativă, în afara celor două vechi universităţi de la Oxford şi Cambridge*. Numeroase "şcoli",

* Sistemul scoţian era oarecum mai cuprinzător, dar absolvenţii scoţieni care doreau să-şi croiască o carieră în lume considerau necesar să urmeze cursuri şi să obţină diplome suplimentare la "Oxbridge", cum a făcut şi tatăl lui Keynes, după ce a studiat la Londra.

numite cu totul greşit "publice", au fost fondate pentru clasele de mijloc începînd din anii '840, după modelul celor nouă vechi instituţii, recunoscute ca atare în 1870, şi deja (mai ales Eton) devenise pepiniere ale nobilimii şi micii arisotcraţii rurale. La începutul anilor '900, ele s-au extins la o serie care număra – în funcţie de gradul de exclusivism sau de snobism – între 64 şi aproape 160 de şcoli mai mult sau mai puţin costisitoare, care pretindeau un asemenea statut şi îşi pregăteau în mod deliberat elevii ca membri ai unei clase conducătoare[27]. Un corp similar de şcoli secundare private, mai ales în partea nord-estică a SUA, pregătea, la rîndul său, fiii familiilor bune sau, în orice caz, bogate, pentru cizelarea finală din universităţile private de elită.

În cadrul acestora, ca şi în marele corp al studenţilor universităţilor germane, grupuri încă şi mai exclusiviste erau recrutate de către asociaţii private, cum ar fi studenţescul *Korps* sau şi mai prestigioasele frăţii ale Alfabetului Grec – al căror loc, în vechile universităţi engleze, a fost luat de "colegiile" rezidenţiale. Burgheziile de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea erau, deci, o îmbinare curioasă de societăţi deschise şi închise, din punct de vedere educaţional: deschise, pentru că intrarea era permisă în virtutea banilor sau chiar (prin intermediul burselor sau altor ajutoare pentru studenţii săraci) a meritului, dar închise în măsura în care era de la sine înţeles că anumite cercuri erau considerabil "mai egale" decît altele. Exclusivismul era pur social. Studenţii din *Korps*-ul german, ameţiţi de bere şi plini de cicatrice, se duelau pentru că asta dovedea că erau (spre deosebire de categoriile inferioare) *satisfaktionsfähig*, adică gentlemeni, şi nu plebei. Gradaţiile subtile ale statutului în rîndul şcolilor particulare britanice erau instituite prin aceea că şcolile erau pregătite să se angajeze în competiţii sportive una împotriva alteia – adică erau de acelaşi rang. Corpul universităţilor americane de elită, cel puţin în est, era, de fapt, definit de exclusivismul social al sporturilor: jucau una împotriva alteia în "Ivy League".

Pentru cei care erau pe drumul către marea burghezie, aceste mecanisme de socializare garantau apartenenţa indiscutabilă pentru fiii lor. Educaţia academică a fiicelor era opţională şi, în afara cercurilor liberale şi progresiste, încă negarantată. Dar ea avea, la rîndul ei, unele avantaje practice distincte. Instituţia "veteranilor" (*Alte Herren*, foşti studenţi), care s-a dezvoltat rapid începînd cu anii '870, a demonstrat

că produsele unei instituţii educaţionale formau o reţea care putea fi naţională sau chiar internaţională, dar şi că aceasta lega generaţiile mai tinere de cele mai vechi. Pe scurt, dădea coeziune socială unui grup eterogen de boboci. Aici pînă şi sportul furniza o mare parte din liantul oficial. Prin aceste mijloace, o şcoală, un colegiu, un *Korps* sau o frăţie – revizitată şi adesea finanţată de foştii studenţi – alcătuia un fel de mafie potenţială ("prietenii prietenilor") de ajutor reciproc, nu mai puţin în afaceri, şi, în schimb, reţeaua unor asemenea "familii extinse" de oameni al căror statut economic şi social echivalent putea fi presupus furniza o grilă de contacte potenţiale dincolo de nivelul înrudirilor şi afacerilor locale sau regionale. După cum afirma ghidul frăţiilor americane de colegiu, remarcînd vasta dezvoltare a asociaţiilor foştilor studenţi – Beta Theta Phi aveau filiale de foşti studenţi în 16 de oraşe, în 1889, dar în 110 oraşe, în 1912 –, ele formau "cercuri de oameni cultivaţi care, altfel, nu s-ar fi cunoscut"[28].

Potenţialul practic al unor asemenea reţele într-o lume a afacerilor naţionale şi internaţionale poate fi demonstrat prin faptul că o asemenea frăţie americană (Delta Kappa Epsilon) se făIea cu şase senatori, patruzeci de congresmeni, un Cabot Lodge şi *un* Theodore Roosevelt, în 1889, în timp ce, în 1912, cuprindea şi optsprezece bancheri din New York (inclusiv J. P. Morgan), nouă personalităţi importante din Boston, trei directori de la Standard Oil şi persoane de o însemnătate comparabilă din Vestul Mijlociu. Cu certitudine că n-ar fi fost în dezavantajul viitorului întreprinzător din, să zicem, Peoria să se supună rigorilor de iniţiere în Delta Kappa Epsilon la un colegiu potrivit din Ivy League.

Toate acestea aveau o importanţă economică, ca şi una socială, pe măsură ce concentrarea capitalistă evolua, iar industria pur locală sau chiar regională lipsită de o legătură cu reţele mai largi se atrofia, ca "băncile rurale" care au dispărut rapid din Anglia. Cu toate acestea, deşi sistemul de şcolarizare oficial şi neoficial era potrivit pentru elita economică şi socială instituită, el era esenţial în primul rînd pentru cei ce doreau să i se alăture sau să-şi aibă "ajungerea" atestată prin asimilarea copiilor lor. Şcoala reprezenta scara pe care copiii membrilor mai modeşti ai straturilor de mijloc se căţărau mai sus; pentru că, pînă şi în sistemele educaţionale cele mai bazate pe merit, puţini fii de ţărani

adevăraţi şi încă şi mai puţini fii de muncitori ajungeau mai departe treceau de treptele de bază.

IV

Relativa uşurinţă cu care cei "zece mii de sus" (cum au ajuns să fie numiţi) şi-au putut stabili exclusivitatea n-a rezolvat problema sutelor de mii de sus care umpleau spaţiul prost-definit dintre oamenii din vîrf şi plebe, şi, cu atît mai puţin, problema mult mai numeroasei "mici burghezii", adesea, din punct de vedere financiar, doar la un fir de păr distanţă de muncitorii calificaţi mai bine plătiţi. Ea aparţinea, cu siguranţă, la ceea ce analiştii sociali britanici numeau "clasa celor care ţineau servitori" – 29 la sută din populaţia unui oraş de provincie ca York. În ciuda faptului că numărul servitorilor casnici a stagnat sau chiar a scăzut începînd din anii '880 şi, din acest motiv, n-a ţinut pasul cu creşterea straturilor de mijloc, aspiraţiile clasei de mijloc sau chiar ale micii burghezii lipsite de servitori erau greu de conceput, cu excepţia SUA. În această privinţă, clasa de mijloc era încă o clasă de stăpîni (cf. *Era Capitalului*) sau, mai degrabă, de stăpîne asupra cine ştie cărei fete în casă. Cu siguranţă că ei le-au dat fiilor lor şi chiar, tot mai mult, fiicelor lor o educaţie secundară. În măsura în care asta îi îndreptăţea pe bărbaţi să obţină statutul de ofiţer de rezervă (sau ofiţeri "temporar gentlemeni", în armatele britanice de masă din 1914), ea îi marca, de asemenea, ca stăpîni potenţiali asupra altor bărbaţi. Cu toate acestea, un număr semnificativ şi aflat în creştere dintre ei nu mai erau "independenţi" în sensul formal, ci primeau ei înşişi salarii din partea patronilor, chiar dacă acestea erau numite, eufemistic, altfel. Umăr la umăr cu vechea burghezie a întreprinzătorilor sau a profesioniştilor independenţi şi cu cei care nu recunoşteau decît ordinele lui Dumnezeu sau ale statului, creştea acum noua clasă de mijloc a administratorilor, directorilor şi experţilor tehnici salariaţi din capitalismul corporaţiilor de stat şi înaltei tehnologii: birocraţia publică şi privată a cărei apariţie a monitorizat-o Max Weber. Umăr la umăr cu vechea mică burghezie a meşteşugarilor independenţi şi a micilor comercianţi, şi eclipsînd-o, creştea acum noua mică burghezie a biroului, magazinului şi administraţiei inferioare. Acestea erau, din punct de vedere numeric,

straturi foarte mari, iar alunecarea treptată de la activităţile economice primare şi secundare la cele terţiare promitea să le sporească dimensiunea. În SUA, ele erau, în jurul anului 1900, deja mai numeroase decît clasa muncitoare existentă, deşi acest lucru constituia o excepţie.

Această nouă burghezie mijlocie şi această nouă mică burghezie erau prea numeroase şi, adesea, ca indivizi, prea nesemnificative, mediile lor sociale prea nestructurate şi anonime (mai ales în marile oraşe), iar scara la care funcţionau economia şi politica era prea vastă în cazul lor pentru a conta ca persoane sau familii, în felul în care o putea face "clasa superioară" sau "înalta burghezie". Fără îndoială că aşa fusese întotdeauna în marile oraşe, dar, în 1871, mai puţin de 5 la sută din germani trăiau în oraşe de mai mult de 100.000 de locuitori, în timp ce, în 1910, peste 21 la sută trăiau în acest fel. Tot mai mult, deci, clasele de mijloc erau identificabile nu atît ca indivizi care "contau" ca atare, ci după semne colective de recunoaştere: după educaţia pe care o primiseră, după locurile în care locuiau, după stilurile de viaţă şi practicile care le indicau situaţia lor altora care erau, ca indivizi, la fel de neindentificabili. Pentru clasele de mijloc recunoscute, acestea implicau, în mod normal, o îmbinare între venit şi educaţie, şi o anumită distanţă vizibilă faţă de originile populare, cum era demonstrată, de exemplu, de folosirea obişnuită a limbii naţionale standard a culturii şi de accentul care indica clasa, în relaţiile sociale cu alţii decît inferiorii. Mica burghezie, veche sau nouă, era clar separată şi inferioară din cauza "venitului insuficient, mediocrităţii culturii sau apropierii de originile populare"[29]. Principalul obiectiv al "noii" mici burghezii era să se demarcheze cît mai clar posibil de clasele muncitoare – o ţintă care, în general, îi făcea să încline către dreapta radicală, în politică. Reacţiunea era forma lor de snobism.

Corpul principal al clasei de mijloc "solide", neîndoielnice nu era mare: la începutul anilor '900, mai puţin de 4 la sută din oamenii care mureau în Regatul Unit lăsau în urma lor o avere mai mare de 300 de lire sterline (inclusiv case, mobilă etc.). Cu toate acestea, chiar dacă un venit mai mult decît bunicel al clasei de mijloc – să zicem, 700-1000 de lire sterline pe an – era, poate, de zece ori mai mare decît un venit bun din clasa muncitoare, ea nu se putea compara cu cei cu adevărat bogaţi, lăsîndu-i la o parte pe cei foarte bogaţi. Prăpastia era enormă între clasa

superioară constituită, recogniscibilă şi prosperă şi ceea ce acum a ajuns să fie numită "plutocraţie", care reprezenta ceea ce un analist de la sfîrşitul epocii victoriene numea "ştergerea vizibilă a deosebirii convenţionale dintre aristocraţiile de obîrşie şi de bani"[30].

Segregarea rezidenţială – mai probabilă într-o suburbie potrivită – a fost un mod de a structura astfel de mase de oameni avuţi într-un grup social. Educaţia, după cum am văzut, a fost un alt mod. Amîndouă au fost legate la un loc de o practică care a devenit, în esenţă, instituţionalizată în ultimul pătrar al vechiului secol: sportul. Oficializat cam pe la acea vreme în Anglia, care i-a furnizat modelul şi vocabularul, el s-a extins ca focul în alte ţări. La început, forma lui modernă era, în esenţă, asociată cu clasa de mijloc şi, nu în mod necesar, chiar cu clasa superioară. Tinerii aristocraţi puteau, ca în Anglia, să-şi încerce mîna în orice formă de îndemînare fizică, dar domeniul lor special era exerciţiul legat de călărirea şi uciderea, sau cel puţin atacarea, animalelor şi oamenilor: vînătoarea, tirul, pescuitul, cursele de cai, scrima şi altele asemenea. Într-adevăr, în Anglia cuvîntul "sport" se limita, iniţial, la astfel de ocupaţii, jocurile şi competiţiile fizice numite acum "sporturi" fiind clasificate ca "distracţii". Burghezia, ca de obicei, nu numai că a adoptat, dar a şi transformat modurile de viaţă nobile. La rîndul lor, aristocraţii, în mod caracteristic, şi-au asumat tipuri de îndeletniciri deosebit de costisitoare, cum ar fi automobilul recent inventat, care era pe drept descris în Europa anului 1905 ca "jucăria milionarilor şi mijlocul de transport al clasei înstărite"[31].

Noile sporturi şi-au croit drum şi în rîndul claselor muncitoare, şi chiar înainte de 1914 unele erau practicate cu entuziasm de către muncitori – existau, poate, o jumătate de milion de jucători de fotbal, în Anglia – şi urmărite şi urmate cu înflăcărare de mari mulţimi. Acest fapt a înzestrat sportul cu un criteriu de clasă încorporat, amatorismul, sau, mai degrabă, prohibirea sau stricta segregaţie de castă faţă de "profesionişti". Nici un amator nu putea să exceleze cu adevărat în sport dacă nu era capabil să-i consacre mult mai mult timp decît puteau membrii clasei muncitoare, în afară de cazul cînd era plătit. Sporturile care au devenit cele mai caracteristice pentru clasele de mijloc, cum ar fi tenisul de cîmp, rugbiul, fotbalul american, încă un joc al studenţilor de colegiu, în ciuda unor eforturi, sau încă nedezvoltatele sporturi de

iarnă, respingeau cu încăpăţînare profesionismul. Idealul amatorilor, care avea avantajul suplimentar de a uni clasele mijlocii şi nobilimea, era păstrat cu sfinţenie în noua instituţie a Jocurilor Olimpice (1896), rezultatul gîndirii unui admirator francez al sistemului învăţămîntului public britanic, care era construit în jurul terenurilor sale de joc.

Faptul că sportul era privit ca un element important în formarea unei noi clase de guvernare, după modelul "gentlemanului" burghez britanic, pregătit în şcoala publică, este evident din rolul jucat de şcoli în a-l introduce pe continent. (Viitoarele cluburi de fotbal profesionist erau, cel mai adesea, echipe de întreprindere ale firmelor britanice din afara ţării şi ale personalului lor.) Este, de asemenea, clar faptul că avea o latură patriotică, militaristă chiar. Dar folosea şi la crearea de noi modele de viaţă şi coeziune ale clasei mijlocii. Tenisul de cîmp, inventat în 1873, a devenit rapid jocul de bază din suburbiile clasei de mijloc, în mare măsură pentru că era mixt şi, din acest motiv, furniza un mijloc pentru "fiii şi fiicele măreţei clase de mijloc" de a cunoaşte parteneri neprezentaţi prin intermediul familiei, dar avînd, desigur, o poziţie socială comparabilă. Pe scurt, ele au lărgit cercul strîmt al familiei şi cunoştinţelor clasei de mijloc şi, prin intermediul reţelei "cluburilor de tenis pe bază de cotizaţie" interactive, au creat un univers social dincolo de celulele familiale închise. "Salonul de acasă şi-a pierdut rapid importanţa, devenind un loc nesemnificativ"[32]. Triumful tenisului este de neconceput atît în lipsa apariţiei suburbiilor, cît şi în lipsa emancipării crescînde a femeii din clasa de mijloc. Alpinismul, noul sport al ciclismului (care a devenit primul sport cu spectatori ai masei clasei muncitoare de pe continent) şi sporturile de iarnă de mai tîrziu, precedate de patinaj, au beneficiat, la rîndul lor, în mod substanţial de pe urma atracţiei dintre sexe şi, ocazional, au jucat un rol important în emanciparea femeii, din acest motiv (vezi, mai jos, p. 205, 207).

Cluburile de golf aveau să joace un rol la fel de important în lumea masculină (anglo-saxonă) a oamenilor de afaceri şi celor din zona profesiunilor liberale din clasa de mijloc. Am întîlnit deja o primă înţelegere de afaceri, încheiată pe un teren de golf. Potenţialul social al acestui joc, practicat pe suprafeţe mari ale unor proprietăţi imobiliare, amenajate şi întreţinute, cu costuri semnificative, de membrii unor cluburi destinate să-i excludă pe intruşii inacceptabili din punct de

vedere social şi financiar, a izbit noile clase de mijloc ca o revelaţie bruscă. Înainte de 1889, nu existaseră decît două "terenuri de golf" în întregul Yorkshire (West Riding): între 1890 şi 1895, s-au deschis douăzeci şi nouă[33]. De fapt, viteza extraordinară cu care toate tipurile de sport organizat au cucerit societatea burgheză între 1870 şi începutul anilor '900 sugerează că acesta răspundea unei nevoi sociale pentru mai mult decît exerciţiul în aer liber. În mod paradoxal, cel puţin în Anglia, un proletariat industrial şi o nouă burghezie sau clasă de mijloc au apărut ca grupuri conştiente de sine cam în acelaşi timp, autodefinindu-se, una împotriva celeilalte, prin moduri şi stiluri de viaţă şi acţiune colective. Sportul, o creaţie a clasei de mijloc transformată în două aripi cu o evidentă identificare de clasă, era una din modalităţile majore de a face asta.

V

Aşadar, trei evoluţii majore au marcat, din punct de vedere social, clasele mijlocii din deceniile de dinainte de 1914. La capătul de jos, numărul celor cu anumite pretenţii la apartenenţa acestui grup de mijloc a crescut. Aceştia erau angajaţii nemanuali care, la limită, se deosebeau de muncitorii care puteau cîştiga tot atît ca şi ei doar prin aşa-zisul formalism al uniformei de lucru (proletariatul în "haine negre" sau, cum spuneau germanii, cu "gulere scrobite") şi printr-un aşa-zis stil de viaţă de clasă de mijloc. La capătul de sus, linia dintre patroni, profesionişti superiori şi înalţi administratori, pe de o parte, şi directorii şi funcţionarii superiori salariaţi, a devenit vagă. Toţi au fost aşezaţi (în mod realist) împreună la "Clasa I", atunci cînd, în 1911, recensămîntul britanic a încercat, pentru prima dată, să înregistreze populaţia în funcţie de clasă. În acelaşi timp, clasa burgheză liberă, a bărbaţilor şi femeilor care trăiau din profituri obţinute la mîna a doua – tradiţia puritană răzbate în categorisirea ca "venit nemuncit", făcută de Fiscul Britanic – a devenit mult mai numeroasă. Relativ mai puţini burghezi erau acum angajaţi în "cîştigul" efectiv, iar acumulările de profit care trebuiau împărţite între rudele lor erau acum mult mai mari. Mai presus de orice, existau cei foarte bogaţi, plutocraţii. Existau, la urma urmei, deja mai bine de 4000 de milionari (în dolari) în SUA, la începutul anilor '890.

Pentru mulţi dintre aceştia, deceniile dinainte de război au fost bune; pentru cei mai favorizaţi, au fost extraordinar de generoase. Noua mică burghezie cîştiga destul de puţin în termeni materiali, pentru că s-ar fi putut ca veniturile lor să nu fie mai ridicate decît acelea ale meşteşugarilor calificaţi, deşi erau socotite mai degrabă pe an decît pe săptămînă sau pe zi, iar muncitorii nu trebuiau să cheltuiască atît de mult "pentru a păstra aparenţele". Totuşi, statutul lor îi plasa, fără îndoială, deasupra maselor muncitoare. În Anglia, bărbaţii care aparţineau acestei clase se puteau chiar considera "gentlemeni", un termen născocit, iniţial, pentru mica nobilime rurală, dar, în epoca burgheziei, golit de conţinutul său social specific şi deschis către oricine nu presta, realmente, muncă manuală. (N-a fost aplicat niciodată muncitorilor.) Cei mai mulţi dintre ei considerau că o duceau mai bine decît părinţii lor şi sperau la perspective mai bune pentru propriii lor copii. Aceasta a contribuit, probabil, cu puţin la diminuarea sensului resentimentului inutil împotriva celor de deasupra lor şi de sub ei, care părea atît de caracteristic pentru această clasă.

Cei care aparţineau lumii de necontestat a burgheziei aveau, într-adevăr, foarte puţine motive a se plînge de ea, pentru că o viaţă excepţional de agreabilă, dusă acum într-un stil de viaţă excepţional de agreabil, se afla la dispoziţia oricui poseda cîteva sute de lire sterline pe an, ceea ce era cu mult sub pragul marilor averi. Marele economist Marshall considera (în *Principiile economiei*) că un profesor universitar putea duce o viaţă potrivită cu 500 de lire sterline pe an[34], o părere confirmată de colegul său, tatăl lui John Maynard Keynes, care reuşea să economisească 400 de lire sterline pe an dintr-un venit (salariu plus capitalul moştenit) de 1000, ceea ce îi permitea să ţină o casă decorată de Morris, cu trei servitori permanenţi şi o guvernantă, să-şi ia două vacanţe pe an – o lună în Elveţia, pentru două persoane, îl costa 68 de lire sterline, în 1891 – şi să-şi satisfacă pasiunile pentru filatelie, vînătoarea de fluturi, logică şi, bineînţeles, golf[35]. Nu exista nici o dificultate în a găsi modalităţi de a cheltui de o sută de ori mai mult pe an, iar cei foarte bogaţi din *la belle époque* – multimilionarii americani, marii duci ruşi, magnaţii aurului din Africa de Sud şi diferiţii financiari internaţionali – se grăbeau să se întreacă în a cheltui cît de exagerat puteau. Dar nu trebuia să fii un magnat ca să te bucuri de unele

savuroase laturi plăcute ale vieţii, pentru că, în 1896 de exemplu, un serviciu de masă de 101 piese, decorat cu propria monogramă, putea fi cumpărat la Londra, în comerţul cu amănuntul, pentru mai puţin de 5 lire sterline. Marele hotel internaţional, născut, la jumătatea secolului, din calea ferată, şi-a atins apogeul în ultimii douăzeci de ani de dinainte de 1914. Multe dintre ele poartă încă numele celui mai celebru dintre şefii bucătari contemporani, César Ritz. Aceste locuri puteau fi frecventate de către cei foarte bogaţi, dar n-au fost construite în primul rînd pentru ei, deoarece aceia foarte bogaţi încă îşi construiau sau îşi închiriau propriile reşedinţe somptuoase. Ele năzuiau spre cei potrivit de bogaţi şi spre cei înlesniţi. Lordul Rosebery lua masa la noul Hotel Cecil, dar nu la tariful standard de 6 şilingi de persoană. Serviciile care ţinteau spre cei cu adevărat bogaţi erau evaluate la o scară diferită. În 1909, un set de crose de golf şi un sac costau o liră sterlină şi jumătate la Londra, în vreme ce preţul de bază pentru noul automobil Mercedes era de 900 de lire sterline. (Lady Wimborne şi fiul ei deţineau două maşini de acest fel, plus două Daimler, trei Darracq şi două Napier.)[36]

Nu-i de mirare că anii dinainte de 1914 dăinuie în folclorul burgheziei ca o epocă de aur. Sau că acel tip de clasă liberă care atrăgea cel mai mult atenţia publică era unul care implica (din nou Veblen) "cheltuiala izbitoare" pentru stabilirea statutului şi averii persoanei, nu atît faţă de categoriile inferioare, prea coborîte în adîncuri ca să fie măcar băgate în seamă, ci în competiţia cu ceilalţi magnaţi. Răspunsul lui J. P. Morgan la întrebarea despre cît costă să ţii un iaht ("dacă trebuie să întrebi, nu ţi-l poţi permite") şi remarca, la fel de apocrifă, a lui John D. Rockefeller atunci cînd i s-a spus că J. P. Morgan lăsase 80 de milioane de dolari la moartea sa ("Şi noi credeam cu toţii că era bogat") indică natura fenomenului. El se manifesta din abundenţă în acele decenii placate cu aur, în care negustori de artă ca Joseph Duveen i-au convins pe miliardari că numai o colecţie de vechi maeştri putea să le autentifice statutul, în care nici un băcan de succes nu era desăvîrşit fără un iaht uriaş, nici un speculant minier fără un şir de cai de curse şi un castel de ţară (de preferinţă britanic) şi un teren de vînătoare, şi în care cantitatea absolută şi varietatea de alimente risipite – şi, într-adevăr, chiar cantităţile consumate – într-un week-end eduardian nu se pot descrie în cuvinte.

De fapt, după cum s-a sugerat deja, cel mai mare grup de modalităţi de petrecere a timpului liber, subvenţionat din venituri private, a luat, probabil, forma activităţilor neproducătoare de profit a soţiilor, fiilor şi fiicelor, şi, cîteodată, a altor rude din familiile bogate. Acesta, după cum vom vedea, a constituit un element important în emanciparea femeii (vezi, mai jos, capitolul 8): Virginia Woolf considera "o cameră proprie", adică 500 de lire sterline pe an, ca esenţială pentru acest scop, şi marea tovărăşie fabiană al lui Beatrice şi Sidney Webb se baza pe cele 1000 de lire sterline pe an lăsate ei drept moştenire la căsătorie. Cauzele nobile, situîndu-se de la campanii pentru ordine şi cumpătare prin servicii sociale pentru săraci – aceasta a fost epoca "stabilimentelor" din mahalale, datorate activiştilor din clasa de mijloc – pînă la sprijinirea artelor necomerciale, au beneficiat de ajutor neplătit şi suport financiar. Istoria artelor de la începutul secolului al douăzecilea e plină de asemenea subsidii: poezia lui Rilke a devenit posibilă prin generozitatea unui unchi şi a unei serii de doamne nobile, poezia lui Stefan George şi critica socială al lui Karl Kraus, ca şi filozofia lui Georg Lukacs, prin afacerile familiei, care i-au permis, de asemenea, lui Thomas Mann să se concentreze asupra vieţii literare înainte ca aceasta să devină profitabilă. Cu cuvintele lui E. M. Forster, un alt beneficiar al unui venit privat: "Cînd veneau dividendele, gîndurile măreţe se înălţau". Ele s-au născut şi s-au înălţat din vile şi apartamente mobilate de mişcarea "pentru arte şi meserii", care a adaptat metodele meşteşugarului medieval pentru cei care puteau plăti, şi în rîndul familiilor "cultivate" pentru care, date fiind accentul şi venitul potrivit, pînă şi ocupaţiile pînă atunci nerespectabile au devenit ceea ce germanii numeau *salonfähig* (acceptabile în sălile de desen de familie). Evoluţia deloc cea mai puţin curioasă a clasei de mijloc foste puritane este consimţămîntul ei, la sfîrşitul secolului, de a-şi lăsa fiii şi fiicele să meargă mai departe pe scena profesionistă, care a căpătat toate simbolurile recunoaşterii publice. La urma urmei, Sir Thomas Beecham, moştenitorul Pilulelor Beecham, a preferat să-şi petreacă timpul ca dirijor profesionist al lucrărilor lui Delius (fiul comerciantului cu lînă din Bradford) şi Mozart (care nu avusese asemenea avantaje).

VI

Şi, cu toate acestea, putea oare epoca burgheziei cuceritoare să înflorească atunci cînd mari zone din burghezia propriu-zisă s-au descoperit atît de puţin angajate în generarea averii şi depărtîndu-se atît de rapid şi de mult de etica puritană, de valorile muncii şi efortului, acumulării prin abţinere, datorie şi onestitate morală, care le dăduseră identitatea, mîndria şi grozava energie? După cum am văzut în capitolul 3, teama – nu, ruşinea – de un viitor ca paraziţi îi bîntuia. Timpul liber, cultura, confortul erau toate foarte bune. (Etalarea publică grosolană a bogăţiei printr-o risipă luxoasă era încă întîmpinată cu o rezervă considerabilă de o generaţie de cititori ai Bibliei care-şi amintea adorarea viţelului de aur.) Dar oare clasa care făcuse din secolul al nouăsprezecelea propriul ei secol nu se retrăgea din faţa destinului ei istoric? Cum putea ea, dacă era cu putinţă, să îmbine valorile trecutului şi prezentului ei?

Problema era cu greu vizibilă, totuşi, în SUA, unde întreprinzătorul dinamic nu avea tresăriri sesizabile de nesiguranţă, deşi unii erau îngrijoraţi în legătură cu relaţiile lor publice. În rîndul vechilor familii din Noua Anglie, dedicate publicului cu educaţie universitară şi serviciilor profesionale, cum ar fi Familiile James şi Adams, puteau fi găsiţi bărbaţi şi femei evident stînjeniţi de societatea lor. Cel mai bun lucru care poate fi spus despre capitaliştii americani este că unii dintre ei cîştigau bani atît de repede şi în asemenea cantităţi astronomice încît erau educaţi în mod convingător în ideea că simpla acumulare de capital în sine nu este un scop adecvat în viaţă pentru fiinţele umane, nici măcar pentru cele burgheze*. Totuşi, majoritatea oamenilor de afaceri americani nu găseau în categoria, recunoscută ca neobişnuită, a lui Carnegie, care a distribuit 350 de milioane de dolari pentru o diversitate

* "Adunarea de bogăţie este una din cele mai rele forme de idolatrie – nu există idol mai corupător ca adorarea banilor. (...) A mai continua multă vreme, copleşit de grija afacerilor şi cu majoritatea gîndurilor cu totul îndreptate spre modul de a face bani în timpul cel mai scurt, înseamnă să mă degradez dincolo de speranţa unei reveniri definitive" – Andrew Carnegie[37].

de cauze nobile şi oameni din toată lumea, fără ca stilul său de viaţă de la Skibo Castle să-i fie afectat în mod vizibil, sau Rockefeller, care a imitat noul procedeu al lui Carnegie, fundaţia filantropică, şi care avea să distribuie încă şi mai mult, înainte de moartea sa din 1937. Filantropia, la această scară, asemeni colecţionării lucrărilor de artă, avea avantajul suplimentar că îmblînzea, în mod retrospectiv, imaginea publică a unor bărbaţi ai căror muncitori şi rivali în afaceri şi-i aminteau ca pe nişte jefuitori nemiloşi. Pentru cea mai mare parte a clasei de mijloc americane care devenea bogată sau, cel puţin, înstărită, acesta constituia încă un scop suficient în viaţă şi o justificare adecvată clasei lor şi civilizaţiei.

Nu putem detecta multe din elementele unei crize a încrederii burgheze nici în ţările occidentale mai mici, care intrau în epoca lor de transformare economică - cum ar fi "stîlpii societăţii" din oraşul norvegian de provincie de şantiere navale despre care Henrik Ibsen a scris o piesă celebră cu acelaşi nume (1877). Spre deosebire de capitaliştii din Rusia, ei n-aveau nici un motiv să simtă că întreaga greutate şi moralitate a unei societăţi tradiţionaliste, de la mari duci la mujici, era inactivă în comparaţie cu ei; ca să nu-i mai amintim pe muncitorii lor exploataţi. Dimpotrivă. Totuşi, chiar şi în Rusia, unde găsim fenomene surprinzătoare în literatură şi viaţă, ca prosperul om de afaceri căruia îi e ruşine de succesele lui (Lopahin din *Livada cu vişini* a lui Cehov) şi marele magnat al textilelor şi patron al artelor care-i finanţează pe bolşevicii lui Lenin (Savva Morozov), progresul industrial rapid a adus încredere de sine. În mod paradoxal, ceea ce avea să transforme Revoluţia din Februarie 1917 în Revoluţia din Octombrie, după cum s-a afirmat cu stăruinţă, a fost convingerea, căpătată de patronii ruşi în cei douăzeci de ani anteriori, că "nu poate exista nici o altă ordine economică în Rusia în afara capitalismului" şi că acei capitalişti ruşi erau suficient de puternici ca să-şi împingă cu forţa muncitorii înapoi în rînd*.

* După cum se exprima un lider industriaş moderat, pe 3 august 1917: "Trebuie să insistăm asupra faptului ... că actuala revoluţie este o revoluţie burgheză [o voce: "Corect."], că o ordine burgheză, la momentul prezent, este inevitabilă, şi, de vreme ce e inevitabilă, ar trebui să conducă la o concluzie cu totul logică: acele persoane care conduc ţara trebuie să gîndească şi să acţioneze într-o manieră burgheză"[38].

Existau, fără îndoială, mulţi oameni de afaceri şi oameni de succes din domeniul profesiunilor liberale, în părţile dezvoltate ale Europei, care simţeau încă vîntul istoriei bătîndu-le în pînze, chiar dacă era tot mai dificil să treci cu vederea peste ceea ce se întîmpla cu două dintre catargele care purtaseră, în mod tradiţional, aceste pînze: firma condusă de proprietar şi familia centrată pe bărbat a posesorului acesteia. Conducerea marilor afaceri de către funcţionari salariaţi sau pierderea independenţei foştilor întreprinzători suverani prin carteluri reprezentau, într-adevăr, după cum nota cu uşurare, la acea vreme, un istoric economic german, "o distanţă încă mare faţă de socialism" [39]. Dar simplul fapt că afacerea privată şi socialismul puteau fi legate în acest fel arată cît păreau de departe de ideea acceptată de întreprindere privată noile structuri economice din perioada de care ne ocupăm. Iar în privinţa erodării familiei burgheze, nu în ultimul rînd prin emanciparea membrilor de sex feminin ai acesteia, cum ar fi putut eşua ea în subminarea definiţiei de sine a unei clase care se baza atît de mult pe apărarea ei (vezi *Era Capitalului*, capitolul 13, II) – o clasă pentru care respectabilitatea echivala cu "moralitatea" şi care depindea, atît de crucial, de conduita percepută a femeilor sale?

Ce a făcut problema deosebit de acută, în orice caz în Europa, şi a dizolvat contururile ferme ale burgheziei secolului al nouăsprezecelea a fost o criză a ceea ce, cu excepţia anumitor grupuri catolice pioase, conştiente de sine, constituise multă vreme ideologia şi credinţa ei identificatoare. Pentru că burghezia crezuse nu numai în individualism, respectabilitate şi proprietate, ci şi în progres, reformă şi un liberalism moderat. În veşnica bătălie politică din rîndul straturilor superioare ale societăţilor secolului al nouăsprezecelea, dintre "partidele mişcării" sau "progresului" şi "partidele ordinii", clasele de mijloc simbolizaseră, fără îndoială, în marea lor majoritate, mişcarea, deşi nu erau, în nici un caz, insensibile la ordine. Cu toate acestea, după cum vom vedea mai departe, progresul, reforma şi liberalismul erau, toate, în criză. Progresul ştiinţific şi tehnic rămînea, bineînţeles, nepus sub semnul întrebării. Progresul economic părea încă un pariu sigur, în orice caz după îndoielile şi ezitările Crizei, chiar dacă a generat mişcări muncitoreşti organizate, conduse, de obicei, de persoane subversive periculoase. Progresul politic, după cum am văzut, era un concept mult

mai problematic, în lumina democraţiei. Iar în privinţa situaţiei din domeniul culturii şi moralei, ea părea tot mai încurcată. Ce era de făcut cu Friedrich Nietzsche (1844-1900) sau Maurice Barrès (1862-1923) care, în anii '900, erau mentorii spirituali ai copiilor celor care navigaseră, pe mările lor intelectuale, după farurile călăuzitoare ale lui Herbert Spencer (1820-1903) sau Ernest Renan (1820-1892)?

Situaţia a devenit încă şi mai încurcată din punct de vedere intelectual o dată cu ajungerea la putere şi proeminenţă, în lumea burgheză, a Germaniei, o ţară în care cultura clasei de mijloc nu-şi asumase niciodată cu plăcere naturaleţea lucidă a Iluminismului raţionalist al secolului al optsprezecelea, care a străbătut liberalismul ţărilor de origine ale revoluţiei dualiste, Franţa şi Anglia. Germania era, fără îndoială, un gigant în ştiinţă şi învăţământ, în tehnologie şi dezvoltare economic, în civilizaţie, cultură şi arte, şi, nu mai puţin, în putere. Probabil, luată pe de-a-ntregul, a fost cea mai impresionantă poveste naţională de succes a secolului al nouăsprezecelea. Istoria ei era un exemplu de progres. Dar era cu adevărat liberală? Şi, chiar în măsura în care era, cum se potrivea ceea ce germanii de *fin de siècle* numeau liberalism cu adevărurile acceptate de la mijlocul secolului al nouăsprezecelea? Universităţile germane refuzau chiar să predea ştiinţele economice în felul în care această materie era înţeleasă acum universal în alte părţi (vezi, mai jos, p. 270, 271). Marele sociolog german Max Weber provenea dintr-un mediu liberal impecabil, s-a considerat liberal burghez toată viaţa şi, într-adevăr, era în mare măsură un liberal de stînga, după standardele germane. Cu toate acestea, a fost, de asemenea, un adept înflăcărat al militarismului şi imperialismului şi – cel puţin o vreme – suficient de tentat de naţionalismul de dreapta ca să se alăture Ligii Pan-Germane. Sau să luăm în consideraţie războaiele literare interne ale fraţilor Mann: Heinrich*, un raţionalist clasic, om francofil de stînga, Thomas, un critic înflăcărat al "civilizaţiei" occidentale şi liberalismului, cărora le-a contrapus (într-o manieră teutonică familiară) o "cultură" fundamental germană. Cu toate acestea, întreaga carieră a lui Thomas Mann şi, cu siguranţă, reacţiile sale la ascensiunea şi triumful lui Hitler,

* Probabil şi pe nedrept cunoscut în afara Germaniei mai ales pentru a fi scris cartea pe care s-a bazat filmul lui Marlene Dietrich, *Îngerul albastru*.

demonstrează că rădăcinile şi inima lui se aflau în tradiţia liberală a secolului al nouăsprezecelea. Care dintre cei doi fraţi era adevăratul "liberal"? Unde se situa *Bürger*-ul sau burghezul german?

Mai mult decît atît, după cum am văzut, politică burgheză însăşi a devenit mai complexă şi divizată, pe măsură ce supremaţia partidelor liberale s-a prăbuşit, în timpul Marii Crize. Foştii liberali au trecut la conservatorism, ca în Anglia, liberalismul s-a divizat şi a slăbit, ca în Germania, sau şi-a pierdut sprijinul, în favoarea stîngii şi dreptei, ca în Belgia şi Austria. Ce însemna cu exactitate să fii Liberal sau chiar liberal, în aceste împrejurări? Simţea cineva măcar nevoia de a fi liberal din punct de vedere ideologic sau politic? La urma urmei, în jurul anilor '900 existau destule ţări în care membrul tipic al claselor antreprenoriale şi profesionale se găsea clar la dreapta centrului politic. Şi, dedesubtul acestora, existau categoriile în creştere ale noii burghezii şi mici burghezii, cu afinitatea lor resentimentală şi încastrată pentru o dreaptă deschis anti-liberală.

Două probleme de o urgenţă crescîndă subliniau această erodare a vechilor identităţi colective: naţionalismul/imperialismul (vezi, mai sus, capitolele 3 şi 6) şi războiul. Burghezia liberală nu fusese, cu siguranţă, entuziasmată de cucerirea imperială, deşi (în mod paradoxal) intelectualii ei au fost răspunzători pentru modul în care era administrată cea mai mare posesiune imperială dintre toate – India (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 8, IV). Expansiunea imperială putea fi reconciliată cu liberalismul burghez, dar, de regulă, nu într-un mod comod. Majoritatea barzilor sonori ai cuceririi se găseau, de obicei, mai la dreapta. Pe de altă parte, burghezia liberală nu se împotrivise, în principiu, nici naţionalismului, nici războiului. Totuşi, ei văzuseră "naţiunea" (inclusiv pe a lor) ca pe o fază temporară în evoluţia către o societate şi o civilizaţie cu adevărat globală, şi erau sceptici în privinţa revendicărilor independenţei naţionale de către popoarele pe care le considerau, în mod evident, ca neviabile sau mici. În privinţa războiului, deşi uneori necesar, acesta reprezenta ceva care trebuia evitat, care stîrnea entuziasm numai în rîndul nobilimii militariste sau al celor necivilizaţi. Observaţia (realistă) a lui Bismarck, conform căreia problemele Germaniei nu puteau fi rezolvate decît prin "sînge şi fier", era deliberat menită să şocheze un public liberal burghez de la mijlocul secolului al nouăsprezecelea şi, în anii '860, reuşise acest lucru.

E evident că, în era imperiilor, a naţionalismului în extindere şi a apropierii războiului, aceste sentimente nu mai erau în acord cu realităţile politice ale lumii. Un om care, în anii '900, ar fi repetat ceea ce în anii '860 sau chiar '880 ar fi fost considerat pur şi simplu ca bunul-simţ al experienţei burgheze, ar fi socotit, în 1910, în afara simpatiei sale multe din vremurile pe care le trăise (piesele lui Bernard Shaw de după 1900 îşi capătă unele din efectele lor comice datorită unor asemenea confruntări.)[40] În asemenea împrejurări, ar fi fost de aşteptat ca liberalii realişti din clasa de mijloc să elaboreze raţionalizările ocolitoare obişnuite pentru poziţiile pe jumătate schimbate sau să păstreze tăcerea. Exact asta au făcut miniştrii guvernului liberal britanic atunci cînd au angajat ţara în război, pretinzînd, în acelaşi timp, poate chiar în sinea lor, că nu făceau asta. Dar mai descoperim ceva.

Pe măsură ce Europa burgheză mergea, într-un confort material sporit, spre propria-i catastrofă, observăm fenomenul curios al unei burghezii sau cel puţin al unei părţi importante a tineretului şi intelectualilor ei care se scufunda de bună voie, chiar cu entuziasm, în abis. Toată lumea ştie de tinerii – există mult mai puţine dovezi, înainte de 1914, ale presupusului spirit războinic printre tinere – care salutau izbucnirea Primului Război Mondial asemeni oamenilor care s-au îndrăgostit. "Să-i mulţumim acum lui Dumnezeu, care ne-a logodit cu acest ceas", scria de obicei raţionalul socialist fabian şi Apostol al Cambridge-ului, poetul Robert Brooke. "Numai războiul", scria futuristul italian Marinetti, "ştie cum să reîntinerească, să accelereze şi să ascută inteligenţa umană, să facă nervii mai vioi şi să-i aerisească, să ne elibereze de greutatea poverilor zilnice, să dea savoare vieţii şi talent imbecililor". "În viaţa de bivuac şi sub foc", scria un student francez, "...vom experimenta expansiunea supremă a forţei franceze care stă în noi"[41]. Dar şi mulţi din intelectualii vîrstnici aveau să saluta războiul prin manifeste ale încîntării şi mîndriei pe care unii le-au trăit suficient de mult ca să le regrete. A fost adesea remarcată moda, în anii dinainte de 1914, de a respinge un ideal de pace, raţiune şi progres în favoarea unui ideal de violenţă, instinct şi izbucnire. O carte influentă despre istoria britanică din timpul acela a numit-o "Strania moarte a Angliei liberale".

Titlul s-ar putea extinde asupra Europei Occidentale. În mijlocul confortului material al existenţei lor proaspăt civilizate, clasele de mijloc ale Europei nu se simţeau în largul lor (deşi acest lucru nu era încă valabil în cazul oamenilor de afaceri din Lumea Nouă). Ele îşi pierduseră misiunea istorică. Cele mai sincere şi simple cîntece de laudă a binefacerilor raţiunii, ştiinţei, educaţiei, iluminării, libertăţii, democraţiei şi progresului umanităţii, pe care burghezia fusese cîndva mîndră să le exemplifice, veneau acum (după cum vom vedea mai departe) din partea celor a căror formaţie intelectuală aparţinea unei epoci mai timpurii şi nu ţinuse pasul cu vremurile. Clasele muncitoare, iar nu burghezia, au fost avertizate de către Georges Sorel, un intelectual excentric strălucit şi rebel, împotriva "Iluziilor Progresului", într-o carte publicată sub acest titlu, în 1908. Privind înapoi şi înainte, intelectualii, tinerii, politicienii claselor burgheze nu erau deloc convinşi că totul era sau avea să fie minunat. Totuşi, o parte importantă a claselor superioare şi de mijloc ale Europei şi-a păstrat o încredere fermă într-un progres viitor, pentru că acesta se baza pe îmbunătăţirea recentă şi spectaculoasă a situaţiei lor. Această parte consta din femei, şi mai ales din femeile născute cam de la 1860 încoace.

Capitolul 8

NOUA FEMEIE

După părerea lui Freud, e adevărat că femeia nu cîştigă nimic prin studiu şi că soarta femeii, luată în ansamblu, nu se va îmbunătăţi prin asta. Mai mult decît atît, femeile nu pot egala creaţia bărbatului în sublimarea sexualităţii.

Minutele Societăţii Psihanalitice din Viena, 1907[1]

Mama mea a părăsit şcoala la 14 ani. A fost nevoită să se angajeze imediat la o fermă. (...) Mai tîrziu, s-a dus la Hamburg ca servitoare. Dar fratelui ei i s-a îngăduit să înveţe ceva şi a devenit fierar. Cînd şi-a pierdut slujba, l-au lăsat chiar să înceapă o a doua ucenicie la un pictor.

Grete Apen despre mama ei, născută în 1888[2]

Recăpătarea respectului de sine al femeii constituie punctul central al mişcării feministe. Cele mai substanţiale dintre victoriile politice ale acesteia nu poate avea o valoare mai mare – că învaţă femeile să nu-şi desconsidere propriul sex.

Katherine Anthony, 1915[3]

I

Poate părea absurd, la prima vedere, să analizăm istoria unei jumătăţi din rasa umană, în perioada de care ne ocupăm, în contextul aceleia a claselor de mijloc occidentale, un grup relativ mic chiar şi în ţările capitalismului "dezvoltat" şi în curs de dezvoltare. Cu toate acestea, acest lucru e legitim, în măsura în care istoricii îşi concentrează atenţia asupra schimbărilor şi transformărilor legate de condiţia femeii, deoarece cea mai izbitoare dintre acestea, "emanciparea femeilor", era, în această perioadă, iniţiată în straturile de mijloc ale societăţii şi – într-o

formă diferită – în straturile ei superioare, mai puţin semnificative din punct de vedere statistic, şi încă aproape în întregime limitată la ele. Era destul de modestă, la acea vreme, chiar dacă perioada a produs un număr mic, dar fără precedent de femei care erau active şi, într-adevăr, extraordinar de distinse în domenii rezervate anterior în întregime bărbaţilor: figuri ca Rosa Luxemburg, Marie Curie, Beatrice Webb. Totuşi, era suficient de amplă ca să producă nu numai o mînă de deschizători de drumuri, ci şi – în mediul burghez – o specie nouă, "noua femeie", despre care analiştii masculini au făcut speculaţii şi dezbateri începînd din anii '880 şi care era protagonista scriitorilor "progresişti": Nora şi Rebecca West ale lui Henrik Ibsen; eroinele sau, mai curînd, anti-eroinele lui Bernard Shaw.

Nu exista, deocamdată, nici un fel de schimbare în condiţia marii majorităţi a femeilor lumii, cele care trăiau în Asia, Africa, America Latină şi în societăţile ţărăneşti din sudul şi estul Europei, şi, într-adevăr, nici în majoritatea societăţilor agrare. Exista o schimbare destul de mică în condiţia majorităţii femeilor din clasele muncitoare de pretutindeni, cu excepţia, desigur, a unui aspect crucial. Începînd din 1875, femeile din lumea "dezvoltată" au început să aibă sensibil mai puţini copii.

Pe scurt, această parte a lumii experimenta acum, în mod vizibil, aşa-numita "tranziţie demografică" de la o anumită variantă a modelului vechi – vorbind în linii mari, rate înalte de natalitate echilibrate de rate înalte de mortalitate – la modelul modern cunoscut al ratelor de natalitate scăzute compensate de o mortalitate scăzută. Cum şi de ce s-a produs exact această tranziţie este una din enigmele majore cu care se confruntă istoricii populaţiei. Din punct de vedere istoric vorbind, scăderea brutală a fertilităţii din ţările "dezvoltate" este cu totul nouă. În paranteză fie spus, îmbinarea dintre scăderea fertilităţii şi coborîrea mortalităţii în cea mai mare parte a lumii se justifică prin explozia spectaculoasă a populaţiei globale de la cele două războaie mondiale încoace, pentru că, deşi mortalitatea a scăzut spectaculos, în parte prin îmbunătăţiri ale standardului de viaţă, în parte printr-o revoluţie în medicină, rata natalităţii a rămas ridicată în majoritatea Lumii a Treia sau nu începe să scadă decît la interval de o generaţie.

În Occident, scăderea ratelor de natalitate şi mortalitate au fost mai bine coordonate. Ambele au influenţat, în mod evident, vieţile şi

sentimentele femeilor – pentru că evoluţia cea mai izbitoare care privea moartea a fost scăderea bruscă a mortalităţii copiilor sub un an, care a devenit, la rîndul ei, clară în ultimele decenii dinainte de 1914. În Danemarca, de exemplu, mortalitatea infantilă totalizase o medie în jur de 140 la 1000 de născuţi vii, în anii '870, dar s-a stabilizat la 96, în ultimii cinci ani dinainte de 1914; în Olanda, cifrele echivalente au fost de aproape 200 şi puţin peste 100. (Prin comparaţie: în Rusia, mortalitatea infantilă a rămas la aproximativ 250 la 1000, la începutul anilor '900, comparativ cu aproximativ 260, în anii '870.) Fără îndoială, e rezonabil de presupus că a avea mai puţini copii în cursul unei vieţi a însemnat o schimbare mai sensibilă, în vieţile femeilor, decît dacă le-ar fi supravieţuit mai mulţi dintre copii.

O rată mai scăzută a natalităţii poate fi asigurată fie prin amînarea vîrstei de căsătorie a femeilor, fie prin rămînerea mai multora dintre ele necăsătorite (presupunînd, întotdeauna, inexistenţa unei creşteri a concubinajului), fie printr-o formă de control al naşterilor, care, în secolului al nouăsprezecelea, însemna preponderent abstinenţa sexuală sau *coitus interruptus*. (În Europa, putem lăsa deoparte infanticidul de masă). De fapt, destul de ciudatul model de căsătorie vest-european, care predominase vreme de cîteva secole, le folosise pe toate acestea, dar mai ales pe primele două. Pentru că, spre deosebire de modelul obişnuit de căsătorie din ţările neoccidentale, unde fetele se căsătoreau de tinere şi cu greu vreuna dintre ele rămînea nemăritată, femeile occidentale din epoca preindustrială aveau tendinţa să se căsătorească tîrziu – uneori spre treizeci de ani –, iar proporţia de burlaci şi de fete bătrîne era mare. Deci, chiar şi în timpul perioadei de creştere rapidă a populaţiei din secolele al optsprezecelea şi al nouăsprezecelea, rata europeană de natalitate în ţările "dezvoltate" sau în curs de dezvoltare din vest era mai scăzută decît în Lumea a Treia a secolului al douăzecilea, iar rata creşterii demografice – uimitoare, totuşi, după standardele trecute – era mai modestă. Fără îndoială şi în ciuda unei tendinţe generale, dar nu universale, spre o proporţie mai mare de femei care se căsătoreau, şi care făceau asta la o vîrstă mai mică, rata natalităţii a scăzut: adică trebuie să se fi răspîndit controlul deliberat al naşterilor. Dezbaterile intense asupra acestui subiect exploziv din punct de vedere emoţional, care era discutat mai liber în unele ţări decît în

altele, sînt mai puţin semnificative decît deciziile în masă şi tăcute (în afara dormitoarelor legate de chestiune) ale mulţimilor de cupluri de a-şi limita mărimea familiilor.

În trecut, asemenea decizii făcuseră preponderent parte din strategia de menţinere şi extindere a resurselor familiei, care, dat fiind faptul că majoritatea europenilor erau oameni de la ţară, însemna salvgardarea transmiterii pămîntului de la o generaţie la alta. Cele mai surprinzătoare două exemple de control al progeniturii din secolul al nouăsprezecelea, Franţa postrevoluţionară şi Irlanda de după foamete, s-au datorat, în principal, deciziei ţăranilor sau fermierilor de a preveni disiparea proprietăţilor familiei prin reducerea numărului de moştenitori cu posibile pretenţii la a le împărţi între ei: în cazul Franţei, prin reducerea numărului de copii; în cazul mult mai credincioşilor irlandezi, prin reducerea numărului de bărbaţi şi femei care se aflau în situaţia de a avea copii cu asemenea pretenţii prin ridicarea vîrstei medii de căsătorie la nivelul european al tuturor timpurilor, prin înmulţirea burlacilor şi fetelor bătrîne, preferabil sub prestigioasa formă a celibatului religios şi, desigur, prin exportarea progeniturii suplimentare *en masse* peste mări ca emigranţi. De unde rarele exemple, într-un secol de creştere a populaţiei, al unei ţări (Franţa) a cărei populaţie a rămas mai mult decît stabilă şi al alteia (Irlanda) a cărei populaţie a scăzut efectiv.

Noile forme de control asupra mărimii familiei nu s-au datorat, aproape cu siguranţă, aceloraşi motive. În oraşe, ele au fost, fără îndoială, stimulate de dorinţa pentru un standard de viaţă mai ridicat, mai ales în rîndul micii burghezii aflate în creştere numerică, ai cărei membri nu şi-au putut permite şi cheltuiala unei progenituri mai numeroase de copii mici, şi o gamă mai largă de bunuri de larg consum, şi servicii care deveneau acum disponibile; pentru că, în secolul al nouăsprezecelea, nimeni, în afară de bătrînul nevoiaş, nu era mai sărac decît un cuplu cu un venit scăzut şi cu o casă plină de copii mici. Dar asta s-a datorat, probabil, şi schimbărilor care, la acea vreme, au făcut din copii o povară tot mai mare pentru părinţi, deoarece mergeau la şcoală sau la instruire o perioada care se prelungea, pe durata căreia rămîneau dependenţi din punct de vedere economic. Interdicţiile asupra muncii copiilor şi urbanizarea muncii au redus sau au eliminat modesta valoare economică pe care o aveau copiii pentru părinţii lor, de exemplu la ferme, unde puteau să se facă utili.

În acelaşi timp, controlul naşterilor indica schimbări culturale semnificative, atît în legătură cu copiii, cît şi în privinţa a ceea ce bărbaţii şi femeile aşteptau de la viaţă. Dacă copiii trebuiau s-o ducă mai bine decît părinţii lor – şi, pentru majoritatea oamenilor din epoca preindustrială, acest lucru nu fusese nici posibil, nici oportun –, atunci era nevoie să li se ofere o şansă mai bună în viaţă, iar familiile mai mici făceau posibil ca fiecăruia să i se dedice mai mult timp, grijă şi resurse. Şi, exact în felul în care un aspect al unei lumi de schimbare şi progres avea să ofere şansa ameliorării sociale şi profesionale de la o generaţie la alta, aşa putea să-i înveţe şi pe bărbaţi şi femei că propriile lor vieţi nu trebuiau să le copieze, pur şi simplu, pe acelea ale părinţilor lor. Moraliştii clătinau din cap în legătură cu francezii, cu familiile lor de unu sau doi copii; dar nu poate exista nici o îndoială că, în discuţiile intime, asta sugera noi posibilităţi pentru soţi şi soţii*.

Ascensiunea controlului naşterilor indică o anumită pătrundere a noilor structuri, valori şi speranţe în sfera femeilor occidentale care munceau. Fără îndoială, majoritatea lor erau afectate doar marginal. Într-adevăr, ele erau, în mare măsură, în afara "economiei", convenţional definită ca fiind alcătuită din cele care se declarau ca având o slujbă sau o "ocupaţie" (alta decît munca casnică din familie). În anii '890, cam două treimi din bărbaţi erau, deci, clasificaţi ca "ocupaţi", în ţările "dezvoltate" ale Europei şi SUA, în timp ce în jur de trei sferturi din femei – în SUA, 87% dintre ele nu†. Mai precis, 95% dintre toţi bărbaţii căsătoriţi, cu vîrste cuprinse între optsprezece şi şaizeci de ani, erau, în acest sens, "ocupaţi" (de exemplu în Germania), în timp ce numai 12% din toate femeile căsătorite erau "ocupate", în anii '890, deşi jumătate din cele necăsătorite şi aproape 40% dintre văduve erau.

Societăţile preindustriale nu sînt cu totul repetitive, nici măcar în zona rurală. Condiţiile de viaţă se schimbă, şi nici modelul existenţei

---

* Exemplul francez era încă citat de către sicilieni, care au decis să treacă la limitarea familiei, în anii '950 şi '960, după cum sînt informat de doi antropologi preocupaţi de subiect, P. şi J. Schneider.

† S-ar putea ca o clasificare diferită să producă nişte cifre foarte diferite. Astfel, jumătatea austriacă a monarhiei habsburgice număra 47,3% de femei ocupate, comparativ cu jumătatea maghiară, similară din punct de vedere economic, care număra chiar sub 25%. Aceste procente se bazează pe populaţia totală, inclusiv copii şi bătrîni.

femeilor nu rămîne acelaşi de-a lungul generaţiilor, deşi ar fi greu de aşteptat să se vadă transformări spectaculoase într-o perioadă de cincizeci de ani, poate numai ca rezultat al unei catastrofe climatice sau politice ori al impactului lumii industriale. Pentru majoritatea femeilor de la ţară din afara zonei "dezvoltate" a lumii, acest impact era încă foarte slab. Ceea ce caracteriza vieţile lor era inseparabilitatea dintre funcţiile familiei şi muncă. Ele erau dirijate într-un singur cadru în care majoritatea bărbaţilor şi femeilor îşi îndeplineau toate sarcinile, diferenţiate pe sexe – fie în ceea ce noi astăzi considerăm "gospodăria", fie în "producţie". Fermierii aveau nevoie de soţii pentru muncile agricole, ca şi pentru gătit şi făcut copii, meşteşugarii şi micii comercianţi aveau nevoie de ele ca să se ocupe de afacerile lor. Dacă existau unele ocupaţii care-i adunau laolaltă pe bărbaţi pentru perioade lungi – să zicem ca soldaţi sau marinari –, nu existau ocupaţii pur feminine (cu excepţia, poate, a prostituţiei şi a distracţiilor publice asimilate ei) care să nu fie, în mod normal, îndeplinite, în cea mai mare parte a timpului, într-o gospodărie: pentru că pînă şi bărbaţii şi femeile necăsătorite, care erau angajaţi ca servitori sau ca muncitori agricoli, "trăiau în ea". În măsura în care mulţimea femeilor lumii continuau să trăiască în acest mod, încătuşate de munca dublă şi de inferioritatea faţă de bărbaţi, se pot spune despre ele puţine lucruri care n-ar fi putut fi spuse în zilele lui Confucius, Mahomed sau ale Vechiului Testament. Ele nu erau în afara istoriei, dar erau în afara istoriei societăţii secolului al nouăsprezecelea.

Exista, într-adevăr, un număr mare şi în continuă creştere de femei care lucrau, ale căror moduri de viaţă fuseseră sau erau transformate – nu neapărat în bine – de revoluţia economică. Primul aspect al acestei revoluţii care le-a transformat fusese ceea ce se numeşte acum "proto-industrializare", dezvoltarea izbitoare a industriei artizanale şi producătoare pentru vînzarea pe pieţe mai largi. În măsura în care acest lucru a continuat să fie îndeplinit într-un cadru care îmbina producţia din gospodărie şi din afara acesteia, el n-a schimbat poziţia femeii, deşi anumite tipuri de manufactură artizanală erau specific feminine (de exemplu croşetatul dantelei sau împletitul paielor) şi, din acest motiv, înzestrau femeile de la ţară cu avantajul relativ rar al unui mijloc de a cîştiga ceva bani independent de bărbaţi. Totuşi, ceea ce au realizat, în

general, industriile artizanale a fost o anumită erodare a diferenţelor convenţionale dintre munca bărbaţilor şi aceea a femeilor şi, mai presus de orice, o transformare în structura şi strategia familiei. Gospodăriile puteau fi întemeiate de îndată ce doi oameni atingeau vîrsta de muncă; copiii, un adaos valoros la forţa de muncă a familiei, puteau fi zămisliţi fără a lua în considerare ce avea să se întîmple după aceea cu petecul de pămînt de care depindea viitorul lor ca ţărani. Mecanismele complexe şi tradiţionale pentru păstrarea unui echilibru, de la o generaţie la alta, între oameni şi mijloacele de producţie de care depindeau aceştia, prin controlul vîrstei şi alegerii partenerilor de căsătorie, mărimea şi moştenirea familiei, s-au prăbuşit. Consecinţele asupra creşterii demografice au fost îndelung discutate, dar mult mai relevante aici sînt consecinţele imediate asupra evenimentelor şi modelelor vieţii femeilor.

După cum s-a întîmplat, pe la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, proto-industriile, masculine, feminine sau îmbinate, cădeau victimă manufacturării pe scară mai largă, cum a fost cazul, într-adevăr, cu producţia meşteşugărească din ţările industrializate (vezi, mai sus, pp. 114-115). În general vorbind, "industria casnică", ale cărei probleme preocupau, din acest motiv, tot mai mult cercetătorii sociali şi guvernele, era încă substanţială. Ea cuprindea, poate, 7% din toate locurile de muncă din industrie în Germania, poate 19% în Elveţia, în jur de 34% în Austria, în anii '890[5]. Asemenea industrii, cunoscute ca "industriile muncii grele", chiar s-au extins, în anumit împrejurări, cu ajutorul mecanizării la scară mică, care era de dată recentă (în special maşina de cusut), şi al forţei de muncă cunoscută ca fiind prost plătită şi exploatată. Totuşi, ele şi-au pierdut tot mai mult caracterul de "producţie de familie", pe măsură ce forţa lor de muncă devenea tot mai feminizată şi, în paranteză fie spus, învăţămîntul obligatoriu le priva de munca efectuată de copii, care făcea, de obicei, parte integrantă din acest tip de industrie. Pe măsură ce ocupaţiile "proto-industriale" tradiţionale dispăreau – ţesutul la războiul manual, lucrul la gherghef etc. –, cea mai mare parte a industriei casnice înceta să mai fie o întreprindere de familie şi devenea doar un fel de muncă prost-plătită pe care o puteau face femeile în case, poduri şi ogrăzi.

Industria casnică le-a permis femeilor cel puţin să îmbine munca

plătită cu o anumită supraveghere a gospodăriei şi copiilor. Iată de ce atîtea femei căsătorite, care aveau nevoie să cîştige bani, dar rămîneau legate de bucătării şi de copii mici, s-au pomenit făcînd o asemenea muncă. Pentru că al doilea efect, şi unul major, al industrializării asupra condiţiei femeilor era mult mai drastic: el a separat gospodăria de locul de muncă. Şi, făcînd asta, le-a exclus, în bună parte, din economia public recunoscută – cea în care oamenilor li se plăteau salarii – şi a îmbinat inferioritatea lor tradiţională faţă de bărbaţi cu o nouă dependenţă economică. Ţăranii, de exemplu, nu puteau decît cu greu să existe ca atare fără soţii. Munca agricolă avea nevoie de femeie ca şi de bărbat. Era absurd să consideri venitul din gospodărie ca fiind cîştigat mai degrabă de unul din sexe decît de amîndouă, chiar dacă un sex era privit ca dominant. Dar, în noua economie, venitul din gospodărie era, în mod caracteristic şi tot mai mult, obţinut de oameni anume, care plecau la lucru şi se întorceau de la fabrică sau de la birou, la intervale regulate, cu bani care se distribuiau altor membri ai familiei, care, la fel de clar, *nu* îi cîştigau în mod direct, chiar dacă participarea lor la gospodărie era, de altfel, esenţială. Cei care se întorceau cu bani nu erau neapărat numai bărbaţii, deşi, în principal, "susţinătorul familiei" era, de obicei, bărbat; dar cele pentru care era dificil să aducă bani din afară erau femeile căsătorite.

O asemenea separare a gospodăriei de locul de muncă a determinat, în mod logic, un model de diviziune economico-sexuală. Pentru femeie, asta însemna că rolul ei de conducător al gospodăriei devenea funcţia principală, mai ales cînd veniturile familiei erau neregulate sau mici. Aşa se pot explica nemulţumirile constante, provenite din surse ale clasei de mijloc, în legătură cu inadecvarea femeilor clasei muncitoare în această privinţă: asemenea nemulţumiri nu par să fie obişnuite în epoca preindustrială. Desigur, cu excepţia celor bogaţi, acest fapt a produs un nou tip de complementaritate intre soţi şi soţii. Fără îndoială, ea nu mai aducea un cîştig acasă.

Principalul susţinător al familiei trebuia să urmărească obţinerea unui venit suficient pentru întreţinerea tuturor celor care depindeau de el. Cîştigurile lui (pentru că era, de obicei, bărbat) trebuiau, aşadar, să fie fixate, în mod ideal, la un nivel care să nu necesite o altă contribuţie pentru realizarea unui venit al familiei suficient ca să-i întreţină pe

toţi. Dimpotrivă, venitul altor membri de familiei era privit ca fiind, în cazul cel mai bun, complementar, şi acest lucru a întărit convingerea tradiţională că munca femeilor (şi, bineînţeles, a copiilor) era inferioară şi prost-plătită. În fond, femeia trebuia plătită mai puţin deoarece nu era nevoie ca ea să cîştige venitul familiei. Cum mai bine-plătiţii bărbaţi şi-ar fi văzut salariile reduse datorită concurenţei femeilor prost-plătite, pentru ei strategia logică a fost să excludă, pe cît posibil, o asemenea concurenţă, împingînd, aşadar, mai adînc femeile în dependenţă economică sau în ocupaţii permanente cu salarii mici. În acelaşi timp, din punctul de vedere al femeii dependenţa a devenit strategia economică optimă. Pentru ea, şansa de departe cea mai bună de a obţine un venit bun consta din însoţirea un bărbat capabil să i-l aducă acasă, de vreme ce şansa de a-şi asigura singură o asemenea existenţă era, de obicei, minimă. În afara posibilităţilor superioare ale prostituţiei, care nu erau mai uşor de atins decît lumea stelelor de la Hollywood mai tîrziu, cea mai promiţătoare carieră pentru ea o reprezenta căsătoria. Dar aceasta făcea, pentru ea, extrem de dificil să iasă să-şi cîştige existenţa chiar dacă ar fi dorit, în parte fiindcă munca în gospodărie şi îngrijirea copiilor şi soţului o legau de casă, în parte fiindcă simpla presupunere că un soţ bun era, prin definiţie, un bun susţinător al familiei intensifica rezistenta convenţională, atît a bărbaţilor, cît şi a femeilor, faţă de munca soţiei. Faptul că ea putea fi considerată ca neavînd nevoie să lucreze era dovada palpabilă, în faţa societăţii, că familia nu era redusă la o stare de sărăcie extremă. Totul conspira la menţinerea femeii căsătorite într-o stare de dependenţă. De obicei, femeile lucrau pînă se căsătoreau. Erau adesea obligate să meargă la lucru atunci cînd rămîneau văduve sau erau părăsite de soţi. Dar nu mai făceau, în mod obişnuit, asta cînd se căsătoreau. În anii '890, numai 12,8% dintre femeile germane căsătorite aveau o ocupaţie recunoscută. În Anglia (în 1911), doar aproximativ 10% aveau una[6].

Deoarece o mare parte din capii de familie bărbaţi adulţi nu puteau, în mod clar, să aducă acasă singuri un venit familial adecvat, munca plătită a femeilor şi copiilor era, de fapt, adesea esenţială pentru bugetul familiei. Mai mult decît atît, deoarece femeile şi copiii erau cunoscuţi ca fiind o forţă de muncă ieftină şi uşor de intimidat, mai ales pentru că majoritatea forţei de muncă feminine consta din tinere, economia

capitalismului a încurajat angajarea lor oriunde a fost posibil – adică acolo unde nu era împiedicată de rezistenţa bărbaţilor, de lege, de convenienţe sau de natura anumitor slujbe, solicitante din punct de vedere fizic. Exista, deci, o mare cantitate de muncă a femeilor, care, chiar potrivit criteriilor înguste ale recensămintelor, diminua aproape sigur, în mod substanţial, numărul de femei căsătorite "ocupate", pentru că o mare parte din munca lor plătită nu era raportată ca atare sau nu era diferenţiată de sarcinile casnice, peste care se suprapunea: primirea în pensiune a chiriaşilor, lucrul cu program redus ca femeie de serviciu, spălătoreasă etc. În Anglia, 34% din femeile în vîrstă de peste 10 ani erau "ocupate", în anii '880 şi '890, comparativ cu 83% din bărbaţi, iar în "industrie" proporţia femeilor varia de la 18% în Germania la 31% în Franţa[7]. Munca femeilor în industrie era, la începutul perioadei de care ne ocupăm, încă predominant concentrată în cîteva ramuri tipic "feminine", mai ales în cea textilă şi a confecţiilor, dar şi, tot mai mult, în industria alimentară. Totuşi, majoritatea femeilor care obţineau un venit individual o făceau în sectorul serviciilor. Destul de curios, numărul şi proporţia de servitori casnici variau foarte mult. Era probabil mai mare în Anglia decît oriunde altundeva – poate de aproape două ori mai mare decît în Franţa sau Germania –, dar, de la sfîrşitul secolului, a început să scadă destul de sensibil. În cazul extrem al Angliei, unde numărul se dublase între 1851 şi 1891 (de la 1,1 la 2 milioane), a rămas stabil în restul perioadei.

În ansamblu, putem vedea industrializarea din secolul al nouăsprezecelea – folosind cuvîntul în sensul cel mai larg – ca pe un proces care tindea să elimine femeile, şi mai ales femeile căsătorite, din economia definită oficial ca atare, şi anume aceea în care numai cei care primeau un venit individual în bani erau consideraţi "ocupaţi": tipul de ştiinţe economice care includeau cîştigurile prostituatelor în "venitul naţional", cel puţin în teorie, dar nu şi echivalentul activităţilor conjugale sau extraconjugale neplătite ale celorlalte femei sau care considerau servitorii plătiţi ca fiind "ocupaţi", dar munca neplatită în gospodărie ca "neocupată". Ea a produs o anumită masculinizare a ceea ce ştiinţele economice recunoşteau ca fiind "forţă de muncă" exact în felul în care a generat în lumea burgheză, unde prejudecata împotriva femeilor care lucrau era mult mai mare şi mai uşor de pus în practică

(vezi *Era Capitalului* , capitolul 13, II), o masculinizare a afacerilor. În vremurile preindustriale, femeile care îşi administrau singure proprietatea sau întreprinderea erau acceptate, deşi nu reprezentau cazuri frecvente. În secolul al nouăsprezecelea, ele erau tot mai mult considerate ciudăţenii ale naturii, cu excepţia nivelurilor sociale inferioare, unde condiţia generală modestă a categoriilor celor mai umile făcea imposibil ca marele număr de negustorese şi precupeţe, hangiţe şi proprietare de pensiuni, mici comerciante şi cămătărese să fie privit ca "nenatural".

Dacă economia era, aşadar, masculinizată, la fel se întîmpla şi cu politica. Pentru că, pe măsură ce democratizarea avansa, iar dreptul de vot – atît pe plan local, cît şi naţional – era extins, după 1870 (vezi, mai sus, pp. 85-86), femeile erau excluse în mod sistematic. Astfel, politica a devenit, în esenţă, o treabă bărbătească, care trebuia discutată în hanurile şi cafenelele unde se adunau bărbaţii sau la întrunirile pe care le frecventau, în timp ce femeile erau limitate la acea parte a vieţii care era privată şi personală, pentru care le hărăzise natura însăşi (sau aşa se susţinea). Şi aceasta era o inovaţie relativă. În politica populară a societăţii preindustriale, care varia de la presiunea opiniei satului, prin răscoale, în favoarea vechii "economii morale" şi pînă la revoluţii şi baricade, femeile sărace, cel puţin, s-au bucurat nu numai de participare, dar şi de un rol recunoscut. Femeile din Paris fuseseră cele care au mărşăluit pînă la Versailles ca să-i prezinte regelui cererea poporului pentru preţuri controlate ale alimentelor, în timpul Revoluţiei Franceze. În epoca partidelor şi alegerilor generale, ele erau împinse în fundal. Dacă exercitau vreo influenţă, era numai prin intermediul bărbaţilor lor.

Prin natura lucrurilor, aceste procese le-au afectat, mai mult decît oricare altele, pe femeile din cele mai caracteristice clase noi ale secolului al nouăsprezecelea: clasele de mijloc şi clasele muncitoare. Ţărăncile, fiicele şi nevestele micilor meşteşugari, comercianţi şi ale celor de acelaşi fel au continuat să trăiască în bună parte ca înainte, în măsura în care ele sau bărbaţii lor nu erau atraşi în noua economie. Prin natura lucrurilor, diferenţele dintre femeile aflate în noua situaţie de dependenţă economică şi cele aflate în vechea situaţie de inferioritate nu erau, în practică, foarte mari. În ambele situaţii, bărbaţii reprezentau

sexul dominant, iar femeile fiinţe umane de categoria a doua: de vreme ce n-aveau deloc drepturi cetăţeneşti, nici măcar nu se puteau numi cetăţeni de categoria a doua. În ambele situaţii, cele mai multe dintre ele lucrau, fie că erau sau nu plătite pentru asta.

Atît femeile din clasa muncitoare, cît şi cele din clasa de mijloc şi-au văzut poziţia începînd să se schimbe destul de substanţial în aceste decenii, din raţiuni economice. În primul rînd, şi transformările structurale, şi tehnologia au modificat şi au mărit, în bună măsură, posibilităţile de angajare a femeilor ca salariate. Schimbarea cea mai izbitoare, în afara declinului serviciului casnic, era înmulţirea ocupaţiilor care sînt acum mai ales feminine: slujbele din magazine şi birouri. În Germania, numărul vînzătoarelor din magazine s-a mărit de la 32.000, în 1882 (sub o cincime din total), la 174.000, în 1907 (sau aproximativ 40% din total). În Anglia, administraţia centrală şi locală folosea 7.000 de femei, în 1881, dar 76.000, în 1911; numărul "funcţionarelor comerciale şi din sfera afacerilor" a crescut de la 6.000 la 146.000 – un tribut plătit maşinii de scris[8]. Creşterea educaţiei elementare a dezvoltat profesoratul, o profesiune (subalternă) care, într-un număr de ţări – SUA şi tot mai mult Anglia – a devenit uimitor de feminizată. Pînă şi în Franţa, în 1891, în acea armată prost-plătită şi devotată a "husarilor negri ai republicii"[9] erau recrutate, pentru prima dată, mai multe femei decît bărbaţi; pentru că femeile le puteau preda băieţilor, dar era de neconceput ca bărbaţii să poată depăşi tentaţiile de a preda unui număr tot mai mare de eleve. De unele din aceste deschideri au beneficiat fetele de muncitori sau chiar de ţărani; de cele mai multe dintre ele au beneficiat fiicele din clasele de mijloc şi din vechea sau noua mică burghezie, atrase în mod particular de posturi care aveau o anumită respectabilitate socială sau puteau (datorită nivelurilor lor de salarizare deprimante) să fie considerate ca sursă "de bani de buzunar"*.

O schimbare a poziţiei şi aşteptărilor sociale ale femeilor a devenit evidentă în ultimele decenii ale secolului al nouăsprezecelea, deşi

---

* "Fetele şi funcţionarele din depozite provin din familii mai bune şi sînt, deci, mai frecvent subvenţionate de părinţi. (...) În cîteva meserii, cum ar fi aceea de dactilografă, de funcţionară de birou şi de vînzătoare ... descoperim fenomenul modern al fetei care lucrează pentru bani de buzunar."[10]

aspectele mai vizibile ale emancipării lor erau încă în mare măsură limitate la femeile din clasele de mijloc. Dintre acestea, nu trebuie să acordăm prea multa atenţie aspectului celui mai spectaculos, campania activă şi, în ţări ca Anglia, dramatică pentru dreptul de vot al femeilor, organizată de "sufragete". Ca mişcare independentă a femeilor, n-a avut o mare importanţă, cu excepţia cîtorva ţări (mai ales SUA şi Anglia), şi chiar şi acolo n-a început să-şi realizeze obiectivele pînă după Primul Război Mondial. În ţări ca Anglia, unde sufragismul a devenit un fenomen semnificativ, el reflecta forţa publică a feminismului organizat, dar, făcînd asta, îşi dezvăluia şi limitarea majoră, chemarea adresată în primul rînd clasei de mijloc. Dreptul de vot pentru femei era puternic susţinut, ca şi alte aspecte ale emancipării feminine, din principiu de noile partide muncitoreşti şi socialiste, care asigurau efectiv de departe cel mai favorabil mediu în care femeile emancipate puteau lua parte la viaţa publică, cel puţin în Europa. Totuşi, deşi această nouă stîngă socialistă (spre deosebire de unele părţi ale vechii stîngi radical-democratice şi anticlericale, preponderent masculine) se suprapunea parţial cu feminismul sufraget şi era cîteodată atrasă de el, ea nu putea decît să observe că majoritatea femeilor din clasa muncitoare lucrau într-o lipsă de drepturi care era mai presantă decît privarea de drepturi politice, lipsă de drepturi care nu era probabil să fie automat eliminată prin dreptul de vot şi care nu era în prim-planul minţilor majorităţii sufragetelor din clasa de mijloc.

II

Privind retrospectiv, mişcarea pentru emancipare pare destul de naturală, şi chiar accelerarea ei din anii '880 nu este cu totul surprinzătoare, la prima vedere. Asemeni democratizării politicii, un grad mai mare de drepturi şi posibilităţi egale pentru femei se găsea în mod implicit în ideologia burgheziei liberale, oricît de neconvenabil şi de inoportun ar fi putut să le apară bătrînilor venerabili în vieţile lor private. Transformările din interiorul burgheziei, după anii '870, au asigurat, în mod inevitabil, mai multe posibilităţi pentru femeile şi mai ales pentru fetele burgheze, întrucît, după cum am văzut, ele au creat o substanţială clasă liberă de femei cu mijloace independente, fără a

ţine seama de căsătorie, şi, în consecinţă, o cerere pentru activităţi necasnice. Mai mult decît atît, atunci cînd unui număr crescut de bărbaţi burghezi nu i s-a mai cerut să facă muncă productivă, iar mulţi dintre ei s-au angajat în activităţi culturale, pe care asprii oameni de afaceri fuseseră înclinaţi să le lase pe seama femeilor din familie, diferenţele de sex nu puteau decît să pară atenuate.

Mai mult decît atît, un anumit grad de emancipare a femeilor era probabil *necesar* pentru taţii din clasa de mijloc, pentru că în nici un caz toate familiile din clasa mijlocie şi, practic, nici o familie din mica burghezie nu erau suficient de înstărite ca să-şi ţină fiicele în îndestulare, dacă acestea nu se măritau şi nici nu lucrau. Acest fapt poate explica entuziasmul multor bărbaţi din clasa de mijloc care n-ar fi acceptat femei în cluburile sau în asociaţiile lor profesionale, în a-şi educa fetele în vederea unei anumite independenţe. De asemenea, nu există absolut nici un motiv de a pune la îndoială convingerile autentice ale taţilor liberali în aceste privinţe.

Ascensiunea mişcărilor muncitoreşti şi socialiste ca mişcări majore pentru emanciparea celor neprivilegiaţi a încurajat, fără îndoială, femeile să-şi caute propria libertate: nu este un accident că ele formau o pătrime din membrii Societăţii Fabiene (a clasei mici şi mijlocii), întemeiată în 1883. Şi, după cum am văzut, dezvoltarea unei economii a serviciilor şi altor ocupaţii terţiare a oferit un spectru mai larg de slujbe pentru femei, în timp ce dezvoltarea unei economii a consumatorului a făcut din ele ţinta centrală a pieţei capitaliste.

N-avem nevoie, aşadar, să pierdem prea mult timp cu cercetarea motivelor apariţiei "noii femei", deşi e bine de amintit că motivele s-ar fi putut să nu fie atît de simple pe cît par la prima vedere. Nu există, de exemplu, nici o dovadă clară că, în perioada de care ne ocupăm, poziţia femeii s-a schimbat prea mult datorită importanţei ei economice tot mai mari ca purtătoare a coşului de cumpărături, poziţie pe care industria publicitară, care-şi începea atunci prima epocă de glorie, a recunoscut-o cu obişnuitul ei realism nemilos. Ea trebuia să se concentreze asupra femeilor, într-o economie care descoperea consumul de masă pînă şi printre cei foarte săraci, pentru că banii urmau să fie cîştigaţi de pe urma persoanei care decidea asupra majorităţii cumpărăturilor gospodăriei. Femeia trebuia tratată cu mai mult respect,

cel puţin de către acest mecanism al societăţii capitaliste. Transformarea sistemului distributiv – magazine multispecializate şi universale ieşind victorioase asupra prăvăliei din colţ şi pieţei, cataloage de comandă prin poştă depăşindu-i pe negustorii ambulanţi – a instituţionalizat acest respect, prin deferenţă, linguşire, afişaj şi reclamă.

Totuşi, doamnele burgheze fuseseră tratate multă vreme ca nişte clienţi de valoare, în timp ce majoritatea cheltuielilor femeilor sărace la modul relativ sau absolut se făceau, mai departe, pentru lucrurile de strictă necesitate sau erau fixate de tradiţie. Paleta a ceea ce erau considerate acum ca reprezentînd lucrurile de strictă necesitate în gospodărie s-a lărgit, dar obiectele personale de lux pentru femei, cum ar fi articolele de toaletă şi moda mereu schimbătoare erau încă limitate mai ales la clasele de mijloc. Puterea de cumpărare a femeilor nu contribuia, deocamdată, la modificarea statutului lor, în special în rîndul claselor de mijloc, unde nu era nou. S-ar putea chiar afirma că tehnicile pe care agenţii de publicitate şi jurnaliştii le-au găsit ca fiind cele mai eficiente tindeau, orice-ar fi, să perpetueze stereotipurile tradiţionale ale comportamentului feminin. Pe de altă parte, piaţa femeilor a generat un număr substanţial de noi slujbe pentru femeile cu profesiuni, dintre care multe erau, la rîndul lor şi din motive evidente, interesate de feminism.

Indiferent de complexităţile procesului, nu există nici o îndoială în legătură cu schimbarea uimitoare în poziţia şi aspiraţia femeilor, în orice caz în clasele de mijloc, în timpul deceniilor dinainte de 1914. Cel mai evident simptom în această privinţă era remarcabila expansiune a educaţiei secundare a fetelor. În Franţa, numărul liceelor de băieţi a rămas în mare stabil, la 330-340, în timpul întregii perioade de care ne ocupăm, dar numărul instituţiilor de fete, de acelaşi tip, a crescut de la zero, în 1880, la 138, în 1913, iar numărul de fete care le frecventa (cca. 33.000) atinsese o treime din cel al băieţilor. În Anglia, unde n-a existat un sistem naţional de învăţămînt secundar înainte de 1902, numărul şcolilor de băieţi a crescut de la 292, în anul şcolar 1904/1905, la 397, în anul şcolar 1913/1914, dar numărul şcolilor de fete s-a mărit de la 99 la o cifră comparabilă (349)*. În anul şcolar 1907/1908, în Yorkshire,

* Numărul şcolilor mixte, aproape cu siguranţă cu un statut inferior, a crescut, mai modest, de la 184 la 281.

numărul fetelor din şcolile secundare era egal, în mare, cu acela al băieţilor: dar e poate mai interesant că, în anul şcolar 1913/1914, numărul fetelor care rămîneau în şcolile secundare de stat după vîrsta de şaisprezece ani era mult *mai mare* decît acela al băieţilor[11].

Nu toate ţările arătau un zel comparabil pentru educaţia oficială a fetelor (burgheziei mijlocii şi mici). Procesul avansa mult mai lent în Suedia decît în celelalte ţări scandinave, deloc greu în Olanda, destul de puţin în Belgia şi Elveţia, în timp ce în Italia, cu 75.000 de elevi, era cu totul neglijabil. Dimpotrivă, în jurul anului 1910, cam un sfert de milion de fete primeau o educaţie secundară în Germania (mult mai mult decît în Austria) şi, oarecum surprinzător, în Rusia se ajunsese la această cifră în jurul anului 1900. Ea a crescut mult mai modest în Scoţia decît în Anglia şi Ţara Galilor. Educaţia universitară pentru femei a arătat mai puţină inegalitate, cu excepţia expansiunii cu totul remarcabile din Rusia ţaristă, unde a crescut de la mai puţin de 2000, în 1905, la 9.300, în 1911 – şi, bineînţeles, din SUA, unde numărul total (56.000, în 1910), care aproape că nu se dublase din 1890, nu era, în fapt, comparabil cu acela din alte sisteme universitare. În 1914, numărul femeilor cu studii universitare din Germania, Franţa şi Italia era între 4500 şi 5000, în Austria, de 2700. Trebuie menţionat că femeile au fost admise la studiile universitare în Rusia, SUA şi Elveţia începînd din anii '860, dar în Austria nu înainte de 1897, iar în Germania nu înainte de 1900-1908 (Berlin). În afara facultăţii de medicină, numai 103 femei absolviseră universităţi germane pînă în 1908, anul în care a fost numită ca profesor universitar prima femeie din acea ţară (la Academia Comercială din Mannheim). Diferenţele naţionale în progresul educaţiei femeilor n-au stîrnit pînă acum un interes prea mare în rîndul istoricilor[12].

Chiar dacă toate aceste fete (cu excepţia cîtorva care au pătruns în instituţiile masculine ale universităţilor) n-au primit aceeaşi educaţie sau una la fel de bună cu aceea a băieţilor de aceeaşi vîrstă, simplul fapt că educaţia secundară oficială pentru femeile clasei de mijloc devenea obişnuită şi, în unele ţări, aproape normală în anumite cercuri era cu totul fără precedent.

Cel de-al doilea simptom, mai puţin cuantificabil, al unei schimbări semnificative în poziţia femeilor (tinere) este mai marea libertate de

mişcare în societate pe care au dobîndit-o, atît ca propriul lor drept de indivizi, cît şi în relaţia cu bărbaţii. Ea a avut o importanţă specială pentru fetele din familiile "respectabile", supuse celor mai puternice restricţii convenţionale. Practica dansului social ocazional în locuri publice, puse cu regularitate la dispoziţie în acest scop (adică nici acasă, nici la baluri oficiale, organizate cu ocazii speciale), reflectă această relaxare a convenţiilor. În jurul anului 1914, tineretul mai puţin încătuşat din marile oraşe şi staţiunile occidentale era deja obişnuit cu dansurile ritmice, provocatoare din punct de vedere sexual, de origine îndoielnică, dar exotică (tango-ul argentinian, paşii de dans sincopaţi ai negrilor americani), practicate în cluburi de noapte sau, într-un mod chiar şi mai şocant, în hoteluri, la ora ceaiului, sau între felurile de mîncare la masă.

Acest lucru implica o libertate de mişcare nu numai în sensul social, ci şi în sensul literal. Pentru că, deşi stilurile modei feminine n-au exprimat, în mod spectaculos, emanciparea pînă după Primul Război Mondial, dispariţia armurilor din textile şi fanoane de balenă care îngrădeau figura feminină în public era deja anticipată de îmbrăcămintea largă şi amplă pe care au popularizat-o, la sfîrşitul perioadei, mòdele estetismului intelectual din anii '880, *art nouveau* şi *haute-couture* dinainte de 1914. Şi în această privinţă e semnificativă evadarea femeilor clasei de mijloc din gogoaşa de mătase, iluminată crepuscular sau artificial, a interiorului burghez în aer liber, pentru că ea implica şi, cel puţin în anumite ocazii, o evadare din captivitatea, care limita libertatea de mişcare, a hainelor şi corsetelor (şi, de asemenea, înlocuirea lor, după 1910, prin noul sutien, mai flexibil). Nu e o întîmplare că Ibsen a simbolizat eliberarea eroinei sale printr-o gură de aer proaspăt în căminul norvegian. Sportul nu numai că a făcut posibil ca tinerii şi tinerele să se cunoască, pe post de parteneri, în afara graniţelor locuinţei şi rudeniei. Femeile, chiar dacă în număr mic, au devenit membre ale noilor cluburi de turism şi de alpinism, iar marele mecanism al libertăţii, bicicleta, a emancipat femeia în mod proporţional mai mult decît bărbatul, pentru că ea avea mai multă nevoie de liberă mişcare. Ea oferea chiar mai multă libertate decît aceea de care se bucurau călăreţele din aristocraţie, care erau încă obligate de decenţa feminină, cu preţul unui substanţial risc fizic pentru ele, să călărească de o parte a şeii.

Cîtă libertate în plus au căpătat femeile clasei de mijloc prin practica tot mai răspîndită şi denaturată din punct de vedere sexual a vacanţelor în staţiuni de vară – sporturile de iarnă, cu excepţia patinajului care se adresa ambelor sexe, se găseau la începutul lor – unde nu erau decît ocazional întovărăşite de soţi care, altminteri, rămîneau în birourile lor din oraş?* În orice caz, acum scăldatul în comun, în ciuda tuturor eforturilor contrare, dezvăluia, în mod inevitabil, mai mult din trup decît ar fi considerat tolerabil respectabilitatea victoriană.

E dificil de stabilit cît însemna această libertate de mişcare în creştere o libertate sexuală mai mare pentru femeile din clasa de mijloc. Sexul în afara căsătoriei era încă limitat la o minoritate de fete emancipate în mod conştient din această clasă, aproape sigur căutînd şi alte exprimări ale eliberării, politice sau de altă natură. După cum îşi aminteşte o rusoaică, în perioada de după 1905, "A devenit foarte dificil pentru o fată «progresistă» să refuze avansurile fără lungi explicaţii. Tinerii provinciali nu cereau prea mult, simplele sărutări erau de ajuns, dar studenţii din capitală ... nu puteau fi respinşi cu uşurinţă. «Sînteţi de modă veche, Fräulein?» Şi cine dorea să fie de modă veche?"[13] Ce amploare aveau aceste comunităţi de tinere emancipate nu se ştie, deşi, aproape cu siguranţă, erau cele mai mari în Rusia ţaristă, neglijabile ca mărime în ţările mediteraneene† şi, probabil, destul de importante în Europa de Nord-Vest (inclusiv Anglia) şi în oraşele Imperiului Habsburgic. Adulterul, care era, aproape sigur, cea mai răspîndită formă de sex în afara căsătoriei pentru femeile din clasa mijlocie, a sporit poate sau nu o dată cu încrederea de sine. În asta constă toată diferenţa între adulter ca formă de vis utopic de eliberare dintr-o viaţă îngrădită, ca în versiunea tip "Madame Bovary" a romanelor secolului al nouăsprezecelea, şi libertatea relativă a soţilor şi soţiilor din clasa franceză de mijloc, atîta vreme cît erau păstrate aparenţele, să ai amanţi, cum era prezentată în piesele franţuzeşti de bulevard din secolul al nouăsprezecelea. (Şi unele, şi celelalte, în paranteză fie spus, erau scrise mai ales de bărbaţi).

* S-ar fi putut ca acei cititori interesaţi de psihanaliză să fi observat rolul jucat de vacanţe în îmbunătăţirea stării pacienţilor din agenda lui Sigmund Freud.

† Acest lucru poate explica rolul exacerbat jucat de femeile din emigraţia rusă în mişcările progresiste şi muncitoreşti dintr-o ţară ca Italia.

Totuşi, adulterul din secolul al nouăsprezecelea, asemeni celei mai mari părţi a sexualităţii secolului al nouăsprezecelea, se împotriveşte cuantificării. Tot ce se poate spune cu oarecare siguranţă este că această formă de comportament era cea mai obişnuită în cercurile aristocratice şi la modă, dar şi în marile oraşe unde (cu ajutorul unor stabilimente discrete şi impersonale cum ar fi hotelurile) aparenţele puteau fi păstrate cu mai multă uşurinţă*.

Totuşi, dacă istoricul cantitativ este în încurcătură, istoricul calitativ nu poate să nu fie surprins de recunoaşterea crescîndă a senzualităţii feminine în stridentele declaraţii masculine la adresa femeilor din această perioadă. Multe dintre ele sînt încercări de reafirmare, în termeni literari şi ştiinţifici, a superiorităţii bărbaţilor în creaţia activă şi intelectuală, şi a funcţiei pasive şi, cum era considerată, adiţionale a femeilor în relaţia dintre sexe. Dacă acest fapt pare să exprime sau nu o temere faţă de ascensiunea femeii, ca în opera dramaturgului suedez Strindberg şi ca în *Sex şi personaj* (1903), aparţinîndu-i tînărului şi dezechilibratului autor austriac Otto Weininger, lucrare care a apărut în douăzeci şi cinci de ediţii în douăzeci şi doi de ani, pare secundar. Porunca, citată la nesfîrşit, dată bărbaţilor de filozoful Nietzsche, de a nu uita biciul cînd se adresau femeii (*Aşa grăit-a Zarathustra*, 1883)[14] nu era, în realitate, mai "sexistă" decît lauda adusă femeilor de contemporanul şi admiratorul lui Weininger, Karl Kraus. A insista asupra faptului, asemeni lui Kraus, că "nu-i este dat femeii tocmai ceea ce garantează că bărbatul îşi foloseşte înzestrările"[15] sau, asemeni psihiatrului Möbius (1907), că "bărbatul cultural, înstrăinat de natură" avea nevoie de femeia naturală ca de o contrapondere a sa ar putea sugera (în cazul lui Möbius) că toate instituţiile educaţionale superioare pentru femei ar trebui distruse sau (în cazul lui Kraus) exact contrariul. Atitudinea de bază era similară. Exista, totuşi, un accent nou şi de netăgăduit, conform căruia femeile ca atare prezentau puternice interese erotice: pentru Kraus "*senzualitatea* [sublinierea mea] femeilor este izvorul la care intelectualitatea bărbatului [*Geistigkeit*] merge ca să

* Aceste observaţii se aplică exclusiv claselor mijlocii şi superioare. Nu se aplică comportamentului pre- şi post-marital al femeilor din ţărănime şi din clasele muncitoare urbane, care constituiau, desigur, majoritatea femeilor.

renască". Viena de *fin de siècle*, acel laborator remarcabil de psihologie modernă, oferă cea mai sofisticată şi neîngrădită recunoaştere a sexualităţii feminine. Portretele făcute de Klimt doamnelor vieneze, ca şi femeilor în general, reprezintă mai degrabă imagini ale unor persoane cu puternice preocupări erotice proprii decît simple imagini ale visurilor sexuale ale bărbaţilor. Ar fi cu totul improbabil ca ele să nu reflecte ceva din realitatea sexuală a claselor mijlocii şi superioare din vremea Habsburgilor.

Al treilea simptom al schimbării era atenţia publică, sensibil mai mare, acordată femeilor ca un grup cu interese şi aspiraţii individuale speciale. Fără îndoială că instinctul afacerilor a fost primul care a adulmecat mirosul unei pieţe speciale a femeilor – de exemplu, pentru paginile dedicate femeilor din noile cotidiene de masă, adresate micii burghezii, iar periodicele pentru fete şi femei celor recent cultivate –, dar pînă şi piaţa a recunoscut valoarea de publicitate în a trata femeile nu numai în postura de consumatori, ci şi de creatori. Marea Expoziţie Universală anglo-franceză din 1908 a prins tonul timpului îmbinînd eforturile îndreptate spre vînzare ale expozanţilor nu numai cu celebrările imperiului şi cu primul stadion olimpic construit la comandă, dar şi cu un Palat al Operei Femeilor, situat central, care a găzduit o expoziţie istorică asupra femeile distinse care muriseră înainte de anii '900, de "viţă regală, nobilă sau simplă" (desene datorate tinerei regine Victoria, manuscrisul lui *Jane Eyre*, costumul din Crimea a lui Florence Nightingale etc.) şi prezentări de lucru de mînă, arte şi meserii, ilustraţii de carte, fotografie şi altele*. N-ar trebui să trecem cu vederea nici apariţia femeilor ca realizatori individuali de succese în eforturi competiţionale pentru care sportul, o dată mai mult, oferă un exemplu uimitor. Instituirea concursurilor de simplu feminin, la Wimbledon, la mai puţin de şase ani de la aceea a meciurilor de simplu masculin şi, cam cu acelaşi decalaj, în campionatele de tenis din Franţa şi SUA era o inovaţie mai revoluţionară, în anii '880, decît putem recunoaşte astăzi.

* Este, totuşi, tipic pentru vremea respectivă faptul că "artistele preferau, în majoritate, să-şi expună operele în Palatul Artelor Frumoase". Şi că acel Consiliu Industrial al Femeilor se plîngea ziarului *The Times* de condiţiile intolerabile în care lucrau la Expoziţie cele în jur de o mie de femei[16].

Pentru femeile respectabile, chiar măritate, faptul de a apărea în asemenea roluri publice, nelegate de familii şi bărbaţi, ar fi fost practic de neconceput fie şi numai cu două decenii mai devreme.

III

Din motive evidente, sînt mai uşor de confirmat prin documente mişcarea conştientă şi participativă pentru emanciparea femeilor şi femeile care au reuşit, într-adevăr, să pătrundă în zonele vieţii rezervate pînă atunci bărbaţilor. Şi una, şi celelalte constau din minorităţi articulate şi, chiar prin raritatea lor, înregistrate de femei occidentale din clasele mijlocii şi superioare – cu atît mai bine documentate, cu cît chiar eforturile lor sau, în unele cazuri, chiar existenţa lor stîrneau împotrivire şi controverse. Imaginea însăşi a acestor minorităţi ne distrage atenţia de la hula schimbării istorice a poziţiei sociale a femeilor, pe care istoricii n-o pot înţelege decît indirect. Într-adevăr, chiar şi dezvoltarea conştientă a mişcării pentru emancipare nu e percepută în întregime prin concentrarea asupra reprezentanţilor ei militanţi. Deoarece un sector important al ei, şi aproape sigur majoritatea participantelor din afara Angliei, Americii şi, probabil, a Scandinaviei şi Olandei, n-au făcut-o identificîndu-se cu mişcări specific feminine, ci cu eliberarea femeii ca parte a unor mişcări mai largi de emancipare generală, cum ar fi mişcările muncitoreşti şi socialiste. Fără îndoială, aceste minorităţi trebuie analizate pe scurt.

După cum s-a sugerat deja, mişcările specific feministe erau restrînse: în multe ţări continentale, organizaţiile lor constau din cîteva sute sau, în cel mai bun caz, din una sau două mii de persoane. Membrii lor erau atraşi, în mod preponderent, din clasa mijlocie, iar identificarea lor cu burghezia şi, în particular, cu liberalismul burghez, a cărui extindere la cel de-al doilea sex o simbolizau, le-a dat puterea pe care au avut-o şi le-a determinat limitele. Sub nivelul burgheziei prospere şi educate, dreptul de vot pentru femei, accesul la o educaţie superioară, dreptul de a lucra şi de a se alătura profesiunilor, şi lupta pentru dobîndirea statutului şi drepturilor legale ale bărbaţilor (mai ales drepturile legate de proprietate) era puţin probabil să stîrnească tot atîta fervoare militantă ca alte subiecte. N-ar trebui să uităm nici că libertatea relativă a femeilor

din clasa de mijloc de a organiza campanii pentru astfel de revendicări s-a bazat, cel puţin în Europa, pe trecerea sarcinilor muncii casnice pe seama unui grup mult mai numeros de femei, servitoarele lor.

Limitele feminismului occidental al clasei de mijloc erau nu numai sociale şi economice, dar şi culturale. Forma de emancipare la care aspirau mişcările lor, şi anume de a fi tratate, din punct de vedere legal şi politic, asemeni bărbatului şi de a lua parte ca indivizi, indiferent de sex, la viaţa societăţii, presupunea un model modificat de viaţă socială, care era deja foarte departe de tradiţionalul "loc al femeii". Ca să luăm un exemplu extrem: bărbaţii bengalezi emancipaţi, care doreau să-şi arate occidentalizarea scoţîndu-şi soţiile din izolare şi introducîndu-le în "cabinetul de desen", au produs tensiuni neaşteptate între ei şi femei şi în rîndul acestora, pentru că femeilor le era cu totul neclar ce cîştigau în schimbul pierderii sigure a autonomiei subalterne, dar foarte reale din acel sector al gospodăriei care *le* aparţinea în mod indiscutabil[17]. Un "domeniu feminin" clar definit – fie, în mod individual, al femeilor în relaţiile lor casnice, fie, în mod colectiv, al femeilor ca parte a unei comunităţi – i-ar fi putut uimi pe progresişti ca simplă scuză pentru menţinerea femeilor în stare de supunere, aşa cum, printre altele, era într-adevăr. Şi, bineînţeles, lucrul acesta se întîmpla tot mai mult o dată cu slăbirea structurilor sociale tradiţionale.

Cu toate acestea, în cadrul limitelor sale, acest domeniu le dăduse femeilor resursele individuale şi colective pe care le posedau, şi ele nu erau cu totul de neglijat: de exemplu, ele erau păstrătoarele şi formatoarele limbii, culturii şi valorilor sociale, principalele creatoare ale "opiniei publice", iniţiatoarele recunoscute ale unor tipuri de acţiune publică (de exemplu, apărarea "economiei morale") şi, nu în ultimul rînd, persoanele care nu numai că învăţaseră să-şi manipuleze bărbaţii, dar în faţa cărora, în anumite probleme şi în anumite situaţii, era *de aşteptat* ca bărbaţii să se supună. Stăpînirea bărbaţilor asupra femeilor, oricît de absolută în teorie, nu era mai nelimitată şi mai arbitrară în aplicarea colectivă decît reprezenta stăpînirea monarhilor absoluţi de drept divin un despotism fără limite. Această observaţie nu justifică o formă de stăpînire mai mult decît pe cealaltă, dar poate ajuta la a explica de ce numeroase femei care, din dorinţă de mai bine, învăţaseră din generaţie în generaţie să "manevreze sistemul" erau relativ indiferente la revendicările clasei de

mijloc liberale, care nu păreau să ofere asemenea avantaje practice. La urma urmei, chiar în interiorul societăţii liberale burgheze, franţuzoaicele din burghezia mijlocie şi mică, departe de a fi proaste şi nu prea des înclinate spre o blîndă pasivitate, n-au catadicsit să sprijine cauza dreptului de vot pentru femei în număr mare.

Pentru că vremurile se schimbau, iar subordonarea femeilor era proclamată de către bărbaţi în mod universal, deschis şi cu mîndrie, rămînea încă destul loc pentru mişcările de emancipare feminină. Totuşi, în măsura în care era probabil ca acestea să cîştige sprijin, în această perioadă, în rîndul masei de femei, n-o făceau, în mod paradoxal, ca mişcări specific feministe, ci ca părţi componente feminine în cadrul mişcărilor de emancipare umană universală. De unde interesul pentru noile mişcări social-revoluţionare şi socialiste. Acestea şi-au asumat în mod specific emanciparea femeilor – cea mai cunoscută prezentare făcută socialismului de conducătorul Partidului Social Democrat German, August Bebel, se numea, în mod semnificativ, *Femeia şi socialismul*. Într-adevăr, mişcările socialiste au asigurat, în mare măsură, cel mai favorabil cadru public pentru ca femeile, altele decît artistele de cabaret şi cîteva foarte privilegiate fiice ale elitei, să-şi dezvolte personalităţile şi talentele. Dar, mai mult decît atît, ele au promis o transformare totală a societăţii, care, cum o ştiau prea bine femeile realiste, ar fi impus schimbarea vechiului model al relaţiei dintre sexe*.

În această privinţă, alegerea politică reală pentru masa femeilor europene nu se făcea între feminism şi mişcările politice mixte, ci între Biserici (mai ales Biserica Catolică) şi socialism. Bisericile, ducînd o puternică luptă de ariergardă împotriva "progresului" secolului al nouăsprezecelea (cf. *Era Capitalului*, capitolul 6, I), apărau drepturile pe care le deţineau femeile în ordinea tradiţională a societăţii, şi cu atît mai mult zel cu cît şi corpul credincioşilor, şi, în multe privinţe, personalul lor efectiv se feminiza în mod dramatic: la sfîrşitul secolului, existau, aproape sigur, mult mai multe femei legate de credinţă decît oricînd după Evul Mediu. Nu e un accident că sfinţii catolici cei mai cunoscuţi ai perioadei de la mijlocul secolului al nouăsprezecelea încoace erau femei:

* Nu rezultă de aici că această transformare n-avea să ia decît forma revoluţii sociale anticipate de mişcările socialiste şi anarhiste.

Sf. Bernadette de Lourdes şi Sf. Teresa de Lisieux – amîndouă canonizate la începutul secolului al douăzecilea – şi că Biserica acorda o încurajare remarcabilă cultului Sfintei Fecioare Maria. În ţările catolice, Biserica le înzestra pe soţii cu arme puternice şi neplăcute împotriva soţilor. Din acest motiv, o mare parte a anticlericalismului a avut o tentă accentuată de ostilitate anti-feminină, ca în Franţa şi Italia. Pe de altă parte, Bisericile au apărat cauza femeilor şi cu preţul obligării pioaselor lor adepte la a-şi accepta subordonarea tradiţională şi la a condamna emanciparea feminină pe care o ofereau socialiştii.

Din punct de vedere statistic, numărul femeilor care optau pentru a-şi apăra sexul prin credinţă îl depăşea cu mult pe cel al femeilor care optau pentru eliberare. Într-adevăr, deşi mişcarea socialistă a atras de la început o *avant garde* de femei excepţional de capabile – în principal, cum era de aşteptat, din clasele mijlocii şi superioare –, nu prea există semne, înainte de 1905, ale prezenţei vreunui membru feminin important în partidele muncitoreşti şi socialiste. În anii '890, niciodată mai mult de cincizeci de femei, sau 2-3%, n-au fost membre ale *Parti Ouvrier Français*, despre care se ştie că nu era foarte mare[18]. Atunci cînd s-au înregimentat în număr mare, ca în Germania după 1905, au făcut-o, în mare măsură, ca soţii, fiice sau (ca în celebrul roman al lui Gorki) mame ale bărbaţilor socialişti. Înainte de 1914, nu există nici un echivalent pentru, să zicem, Partidul Social Democrat Austriac de la mijlocul anilor '920, din ai cărui membri aproape 30% erau femei, sau pentru Partidul Laburist britanic din anii '930, din ai cărui membri individuali în jur de 40% erau femei, deşi în Germania procentul era deja substanţial[19]. Procentajul femeilor organizate în sindicate muncitoreşti rămînea în mod constant mic: neglijabil în anii '890 (cu excepţia Angliei), în mod normal nu mai mare de 10%, în anii '900*. Totuşi, cum femeile n-aveau drept de vot în marea

* Procentul de femei din rîndul sindicaliştilor organizaţi, în 1913[20]:

ţara	*Procentul*
Regatul Unit	10,5
Germania	9
Belgia (1923)	8,4
Suedia	5
Elveţia	11
Finlanda	12,3

majoritate a ţărilor, cel mai potrivit indiciu al simpatiilor lor politice nu ne este la îndemînă, iar alte speculaţii sînt inutile.

Majoritatea femeilor au rămas, aşadar, în afara oricărei forme de mişcare pentru emancipare. Mai mult decît atît, chiar multe dintre cele ale căror vieţi, cariere şi opinii demonstrau că erau intens preocupate de sfărîmarea cuştii tradiţionale a "domeniului feminin" manifestau puţin entuziasm pentru campaniile mai ortodoxe ale feministelor. Perioada de început a emancipării femeilor a produs o pleiadă de femei eminente, dar unele dintre cele mai remarcabile din rîndul lor (de exemplu, Rosa Luxemburg sau Beatrice Webb) n-au găsit nici o raţiune să-şi limiteze talentele la cauza vreunuia din sexe. E adevărat că recunoaşterea publică era acum ceva mai uşoară: din 1891, dicţionarul britanic *Bărbaţii timpului* şi-a schimbat titlul în *Bărbaţii şi femeile timpului*, iar activitatea publică în sprijinul cauzelor femeilor sau în al celor considerate, de obicei, ca reprezentînd un interes special pentru femei (de exemplu, propăşirea copiilor) era acum ea însăşi aptă să aducă o anumită notorietate. Fără îndoială, calea femeii într-o lume a bărbatului rămînea dificilă, succesul implica eforturi şi înzestrări excepţionale, iar numărul celor care reuşeau era modest.

De departe cea mai mare proporţie dintre ele practica activităţi recunoscute ca fiind compatibile cu feminitatea tradiţională, cum ar fi artele spectacolului şi (pentru femeile din clasa mijlocie, mai ales pentru cele căsătorite) scrisul. Cele mai multe din "femeile britanice ale timpului", înregistrate în 1895, erau scriitoare (patruzeci şi opt) şi personalităţi ale scenei (patruzeci şi două)[21]. În Franţa, Colette (1873-1954) era şi una, şi alta. Înainte de 1914, o femeie cîştigase deja un Premiu Nobel pentru literatură (Selma Lagerlöf din Suedia, 1909). Tot acum s-au deschis cariere profesionale în învăţămînt, de exemplu, o dată cu marea dezvoltare a educaţiei secundare şi superioare pentru fete, sau – cu siguranţă în Anglia – în noua jurnalistică. În perioada de care ne ocupăm, politica şi campaniile publice de stînga au devenit o altă opţiune promiţătoare. Cel mai ridicat procent de femei britanice importante, în 1895 – o treime –, se afla la capitolul "Reformatoare, Filantroape etc.". De fapt, politica revoluţionară şi socialistă oferea pretutindeni posibilităţi de neegalat, după cum a demonstrat-o un număr de femei din Rusia ţaristă, care activau într-o mulţime de ţări

(Rosa Luxemburg, Vera Zasulich, Alexandra Kollontai, Anna Kulisciov, Angelica Balabanov, Emma Goldman), şi cîteva din alte ţări (Beatrice Webb în Anglia, Henrietta Roland-Holst în Olanda).

Prin asta se diferenţiază ea de politica conservatoare care, în Anglia – deşi aproape deloc altundeva –, şi-a păstrat loialitatea multor feministe aristocrate*, dar n-a oferit asemenea posibilităţi; şi se diferenţiază de politica Partidului Liberal, în care politicienii erau, de asemenea, la acea vreme, în special bărbaţi. Fără îndoială, relativa uşurinţă cu care femeile puteau să-şi pună amprenta asupra vieţii publice e simbolizată de acordarea Premiului Nobel pentru pace uneia dintre ele (Bertha von Suttner, 1905). Cea mai dificilă sarcină era, fără îndoială, aceea a femeii care înfrunta rezistenţa întărită , instituţională şi neoficială, a bărbaţilor din profesiunile organizate, în ciuda micului cap de pod, dar aflat în expansiune rapidă, pe care-l stabiliseră în medicină: 20 de medici în Anglia şi Ţara Galilor, în 1881, 212 în 1901, 447 în 1911. Aceasta e, într-un fel, o măsură a extraordinarelor realizări a Mariei Sklodkowska-Curie (alt produs al Imperiului ţarist), care a cîştigat două Premii Nobel pentru ştiinţă în această perioadă (1903, 1911). Aceste faruri călăuzitoare nu măsoară participarea femeilor într-o lume a bărbaţilor, care putea fi cu totul impresionantă, ţinînd seama de numărul mic de femei implicat: ne putem gîndi la rolul jucat de o mînă de femei britanice emancipate în renaşterea mişcării muncitoreşti, după 1888: la rolul lui Annie Besant şi Eleanor Marx, şi la propagandistele itinerante care au făcut atît de mult pentru înfiinţarea tînărului Partid Laburist Independent (Enid Stacy, Katherine Conway, Caroline Martyn). Fără îndoială, deşi aproape toate femeile de acest fel erau susţinătoarele drepturilor femeilor şi, în special în Anglia şi SUA, majoritatea erau adepte înfocate ale mişcării feministe politice, nu i-au dedicat decît o atenţie marginală.

Femeile care s-au concentrat asupra ei erau, în mod normal, angajate în agitaţia politică, de vreme ce revendicau drepturi care, asemeni dreptului de vot, necesitau schimbări politice şi legale. Ele nu aşteptau prea mult de la partidele conservatoare şi confesionale, iar relaţia lor

* Registrul de adrese al *Anuarului femeii engleze* (1905), publicaţie feministă, cuprindea 158 de doamne nobile, inclusiv treizeci de ducese, marchize, vicontese şi contese. Asta însemna un sfert din ducesele britanice. [22]

cu cele liberale şi radicale, pe care o impuneau afinităţile ideologice ale feminismului clasei de mijloc, era uneori dificilă, mai ales în Anglia unde guvernele liberale au fost cele care au zădărnicit activitatea puternicei mişcări sufragiste, în anii 1906-1914. Uneori (ca la cehi şi finlandezi), ele s-au alăturat mişcărilor de eliberare naţională, de opoziţie. În interiorul mişcărilor socialiste şi muncitoreşti, femeile erau încurajate să se concentreze asupra problemelor propriului lor sex, şi multe feministe au făcut asta, nu numai pentru că exploatarea femeilor care munceau reclama, în mod evident, acţiune, dar şi pentru că au descoperit necesitatea de a lupta pentru drepturile şi interesele femeilor în interiorul propriei mişcări, în ciuda angajamentului ideologic al acesteia în sprijinul egalităţii. Pentru că diferenţa dintre o mică *avant garde* de militanţi progresişti sau revoluţionari şi o mişcare muncitorească de masă era aceea că ultima nu consta, în principal, numai din bărbaţi (măcar pentru faptul că majoritatea salariaţilor şi, mai mult chiar, a clasei muncitoare organizate era masculină), ci şi din bărbaţi a căror atitudine faţă de femei era tradiţională şi ale căror interese de sindicalişti erau să-i excludă de la munca bărbaţilor pe concurenţii prost-plătiţi. Iar femeile reprezentau forma esenţială de muncă ieftină. Totuşi, în interiorul mişcărilor muncitoreşti, acestor probleme li se punea surdina şi ele erau, într-o anumită măsură, dezamorsate de înmulţirea organizaţiilor femeilor şi a comitetelor din cadrul lor, în special după 1905.

Dintre problemele politice ale feminismului, dreptul de vot în alegerile parlamentare era, de departe, cel mai important. Înainte de 1914, nu fusese obţinut nicăieri la nivel naţional, cu excepţia Australasiei, Finlandei şi Norvegiei, deşi exista într-un număr de state din SUA şi, într-o proporţie limitată, în alegerile pentru administraţia locală. Sufragiul femeilor n-a constituit un subiect care să mobilizeze mişcări importante ale femeilor sau care să joace un rol major în politica naţională, cu excepţia SUA şi Angliei, unde beneficia de un sprijin substanţial în rîndul femeilor din clasa superioară şi mijlocie, şi printre liderii şi activiştii politici ai mişcării socialiste. Agitaţiile au fost dramatizate prin tactici de acţiune directă a Uniunii Politice şi Sociale a Femeilor ("sufragetele"), în perioada 1906-1914. Totuşi, mişcarea sufragistă n-ar trebui să ne tenteze să trecem cu vederea organizarea

politică extensivă a femeilor ca grupuri de presiune în sprijinul altor cauze care fie că prezentau un interes special pentru propriul lor sex – cum ar fi campaniile împotriva "traficului de sclave albe" (care a condus, în SUA, la Legea Mann din 1910) –, fie că priveau probleme ca pacea sau antialcoolismul. Dacă n-au avut, vai, succes în prima strădanie, contribuţia lor la triumful antialcoolismului – cel de-al optsprezecelea amendament la Constituţia SUA (Prohibiţia) – a fost crucială. Fără îndoială, în afara SUA, Angliei, Ţărilor de Jos şi Scandinaviei, activităţile politice independente ale femeilor (cu excepţia unei părţi din clasa muncitoare) au rămas de o importanţă minoră.

IV

Cu toate acestea, exista o altă trăsătură a feminismului care şi-a îngemănat calea cu dezbaterile politice şi nepolitice legate de femei: eliberarea sexuală. Acesta era un subiect delicat, după cum o dovedeşte persecutarea femeilor care au făcut o propagandă publică în favoarea unei cauze susţinute într-un mod atît de respectabil cum a fost controlul naşterilor – Annie Besant, privată, din acest motiv, de copiii ei, în 1877, Margaret Sanger şi Marie Stopes ulterior. Dar, înainte de toate, ea nu şi-a găsit cu uşurinţă locul în structura nici unei mişcări. Lumea clasei superioare din marele roman al lui Proust sau Parisul unor lesbiene independente şi adesea bogate, ca Natalie Barney, acceptau libertatea sexuală, convenţională sau neconvenţională, cu uşurinţă, atîta vreme cît erau păstrate aparenţele, unde era necesar. Dar – după cum o dovedeşte Proust – ea n-a asociat eliberarea sexuală cu fericirea socială sau intimă, ori cu transformarea socială; nici (cu excepţia unei *bohème* de artişti şi scriitori atraşi de anarhism, situate mult mai jos din punct de vedere social) n-a întîmpinat cu bucurie perspectiva unei atare transformări. Dimpotrivă, revoluţionarii sociali s-au angajat, desigur, în sprijinul libertăţii sexuale de alegere pentru femei – utopia sexuală a lui Fourier, admirată de Engels şi Bebel, nu fusese cu totul uitată –, şi asemenea mişcări i-au atras pe propagandiştii de toate felurile, anti-convenţionali, utopici, boemi şi anticulturali, inclusiv pe aceia care doreau să impună dreptul oricui de a se culca cu oricine în orice mod îi făcea plăcere. Homosexuali ca Edward Carpenter şi Oscar Wilde,

apărători ai toleranţei sexuale ca Havelock Ellis, femei eliberate, cu gusturi diferite, ca Annie Besant şi Olive Schreiner, gravitau pe orbita neînsemnatei mişcări socialiste britanice din anii '880. Mariajele libere, fără certificate de căsătorie, erau nu numai acceptate, ci şi, acolo unde anticlericalismul era deosebit de pătimaş, practic obligatorii. Cu toate acestea, după cum o demonstrează ciocnirile de mai tîrziu ale lui Lenin cu tovarăşele prea preocupate de problema sexuală, părerile erau împărţite în legătură cu ce trebuia să însemne "dragoste liberă" şi în ce măsură trebuia să devină aceasta o preocupare a mişcării socialiste. Un avocat al eliberării nelimitate a instinctelor, ca psihiatrul Otto Grosz (1877-1920), criminal, dependent de droguri şi discipol, într-o primă fază, al lui Freud, care şi-a croit drum prin mediile intelectuale şi artistice din Heidelberg (nu în ultimul rînd prin amantele lui, surorile Richthofen, amante sau soţii ale lui Max Weber, D. H. Lawrence şi ale altora), prin München, Ascona, Berlin şi Praga, era un nietzschean cu puţină simpatie pentru Marx. Deşi a fost salutat de unii din anarhiştii boemi dinainte de 1914 – dar contestat ca duşman al moravurilor de către alţii – şi a apărat orice putea distruge ordinea existentă, el era un elitist care cu greu putea fi pus în concordanţă cu un cadru politic. Pe scurt, ca program, eliberarea sexuală a ridicat mai multe probleme decît a soluţionat. În afara *avant garde*-i *bohème*, apelul ei programatic a fost neînsemnat.

O problemă majoră pe care a ridicat-o sau asupra căreia a atras atenţia era legată de natura concretă a viitorului femeii în societate, o dată acordate drepturile, posibilităţile şi tratamentul egal. Aici esenţa era viitorul familiei, care depindea de femeie ca mamă. Era uşor să-ţi formezi o idee despre femeile emancipate de poverile gospodăriei, pe care clasele mijlocii şi superioare (în special în Anglia) le lepădaseră, în mare măsură, pe seama servitorilor şi a trimiterii progeniturii lor masculine, de la o vîrstă fragedă, la şcoli cu internat. Femeile americane, într-o ţară care ducea deja lipsă de servitori, apăraseră multă vreme – iar acum au început să realizeze în practică – transformarea tehnologică a căminului, care economisea forţă de muncă. Christine Frederick, în *Ladies Home Journal* din 1912, chiar a introdus în casă "managementul ştiinţific" (vezi, mai sus, pp. 44-45). Au început să se răspîndească maşinile de gătit cu gaz, nu foarte repede, din 1880, şi

maşinile electrice de gătit, mai rapid, din ultimii ani dinainte de război. Termenul de "aspirator" apare în 1903, iar fierul electric de călcat a fost pus în faţa unui public sceptic din 1909, dar triumful lor se situează în viitorul interbelic. Spălătoriile – deocamdată nu şi cele de acasă – au fost mecanizate: valoarea producţiei de maşini de spălat din SUA a crescut de cinci ori, între 1880 şi 1910[23]. Socialiştii şi anarhiştii, la fel de entuziasmaţi de utopia tehnologică, au sprijinit mai multe măsuri colective şi s-au concentrat şi asupra grădiniţelor, creşelor şi asigurării din fonduri publice a mîncării gătite (pentru care mesele de la şcoală constituiau un exemplu de început), care le îngăduiau femeilor să îmbine maternitatea cu lucrul şi alte activităţi. Totuşi, aceasta nu rezolva problema pe de-a-ntregul.

Emanciparea femeii n-avea să implice oare înlocuirea nucleului familial existent prin alte asocieri umane? Etnografia, care a înflorit ca niciodată mai înainte, a demonstrat că acela era departe de a fi unicul model de familie cunoscut în istorie – *Istoria căsătoriei omeneşti* (1891) a antropologului finlandez Westermarck a cunoscut, pînă în 1921, cinci ediţii şi a fost tradusă în franceză, germană, suedeză, italiană, spaniolă şi japoneză –, iar *Originea familiei, proprietăţii private şi statului* (1884) a lui Engels a trasat concluziile revoluţionare necesare. Cu toate acestea, deşi stînga utopic-revoluţionară a experimentat noi forme de unităţi comunitare, al căror produs cel mai durabil avea să fie *kibbutz*-ul coloniştilor evrei din Palestina, se poate afirma cu siguranţă că majoritatea liderilor socialişti şi încă şi mai mulţi dintre adepţii lor, ca să nu mai amintim persoanele mai puţin "avansate", îşi imaginau viitorul în lumina unui nucleu familial transformat, dar încă esenţial. Totuşi, părerile referitoare la femeia care făcea din căsătorie, gospodărie şi maternitate principala ei carieră erau împărţite. După cum îi atrăgea Bernard Shaw atenţia unei corespondente emancipate, emanciparea femeii depindea mai ales de *aceasta*[24]. În ciuda unei anumite apărări a căminului şi vetrei de către moderaţii socialismului (de exemplu, "revizioniştii" germani), teoreticienii de stînga simţeau, îndeobşte, că emanciparea femeii avea să vină prin lucrul sau interesele din afara casei pe care, din acest motiv, le-au încurajat puternic. Şi, cu toate acestea, problema îmbinării emancipării cu maternitatea n-avea să fie rezolvată uşor.

Un mare număr, probabil majoritatea, din femeile emancipate aparţinînd clasei de mijloc, care optau, la acea vreme, pentru o carieră într-o lume a bărbatului, rezolvau problema prin lipsa copiilor, refuzul de a se căsători, adesea (ca în Anglia), prin celibatul practic. Acesta nu era doar un reflex al ostilităţii faţă de bărbaţi, mascat, uneori, de un sentiment de superioritate feminină faţă de sexul opus, aşa cum putea fi găsit la limita mişcării anglo-saxone pentru dreptul de vot. Nici nu era pur şi simplu un produs secundar al realităţii demografice, potrivit căreia excedentul de femei – $1\frac{1}{3}$ milioane în Anglia, în 1911 – excludea posibilitatea căsătoriei pentru multe din ele. Căsătoria era, în fapt, în continuare o carieră pe care chiar numeroase femei care nu lucrau manual o aşteptau cu nerăbdare, abandonîndu-şi slujbele din învăţămînt sau din birouri în ziua nunţii, chiar cînd nu erau nevoite s-o facă. Ea reflecta dificultatea foarte reală de a îmbina două ocupaţii solicitante, într-o vreme cînd numai resursele excepţionale şi ajutorul făceau posibil lucru acesta. În lipsa lor, o feministă-muncitoare ca Amalie Ryba-Seidl (1876-1952) a trebuit să-şi abandoneze prezenţa militantă de-o viaţă în Partidul Socialist Austriac pentru cinci ani (1895-1900), ca să-i aducă pe lume soţului ei trei copii[25], şi, încă şi mai de neiertat după standardele noastre, Bertha Philpotts Newall (1877-1932), un istoric distins şi uitat, a considerat că trebuia să se retragă din postul de cercetătoare la Girton College, Cambridge, în 1925, pentru că " tatăl ei are nevoie de ea şi simte că trebuie să plece"[26]. Dar preţul abnegaţiei de sine era mare, iar femeile care optau pentru o carieră, ca Rosa Luxemburg, ştiau că trebuia acesta plătit, şi îl plăteau[27].

Atunci, în ce măsură fusese transformată condiţia femeilor în jumătatea de secol dinainte de 1914? Problema nu este cum s-o măsurăm, ci cum să analizăm schimbările care, după orice standarde, au fost substanţiale pentru un mare număr, poate pentru majoritatea femeilor din Occidentul urban şi industrial, şi spectaculoase pentru o minoritate de femei din clasa de mijloc. (Dar merită să reamintim că toate acestea, luate la un loc, nu formau decît un mic procent din jumătatea feminină a rasei umane.) După standardele simple şi elementare ale lui Mary Wollstonecraft, care cerea aceleaşi drepturi pentru ambele sexe, existase un progres major în accesul femeilor la ocupaţii şi profesiuni pînă atunci pretinse ca fiind monopoluri masculine şi apărate adesea cu

înverşunare, în pofida bunului-simţ şi chiar a convenţiilor burgheze, ca atunci cînd ginecologii-bărbaţi au susţinut inadecvarea specială feminină în a trata bolile de femei specifice. Pînă în 1914, puţine femei trecuseră prăpastia, dar, în principiu, calea era acum deschisă. În ciuda aparenţelor contrare, femeile erau în preziua unei victorii enorme în lunga bătălie pentru drepturi cetăţeneşti egale, simbolizate de dreptul de vot. Oricît de puternic contestat înainte de 1914, la mai puţin de zece ani după aceea femeile puteau vota pentru prima dată în alegerile naţionale în Austria, Cehoslovacia, Danemarca, Germania, Irlanda, Olanda, Norvegia, Polonia, Rusia, Suedia, Regatul Unit şi SUA*. E evident că această schimbare remarcabilă reprezenta punctul culminant al luptelor dinainte de 1914. În privinţa drepturilor egale în faţa legii (civile), bilanţul era mai puţin pozitiv, în ciuda suprimării unora dintre cele mai flagrante inegalităţi. În problema egalităţii cîştigurilor, nu existase un progres semnificativ. Cu unele excepţii neglijabile, femeile se puteau aştepta pe mai departe să cîştige mult mai puţin decît bărbaţii pentru aceeaşi muncă sau să ocupe posturi care, fiind considerate "slujbe pentru femei", erau, din acest motiv, prost plătite.

S-ar putea afirma că, la un secol după Napoleon, Drepturile Omului ale Revoluţiei Franceze se extinseseră asupra femeilor. Femeile erau în preziua acordării de drepturi cetăţeneşti egale şi, oricît de în silă şi cu greutate, talentului lor îi erau acum deschise, ca şi bărbaţilor, cariere. Privind retrospectiv, este uşor să recunoşti limitele acestor progrese, aşa cum e uşor să le recunoşti pe acelea ale Drepturilor iniţiale ale Omului. Ele erau binevenite, dar nu suficiente, mai ales pentru marea majoritate a femeilor, pe care sărăcia şi căsătoria le menţineau dependente.

Dar, chiar şi în cazul celor pentru care progresul emancipării era de netăgăduit – femeile din burghezia instituită (deşi, probabil, nu din noua şi vechea mică burghezie) şi tinerele apte de muncă, aflate înainte de căsătorie –, emanciparea punea o problemă majoră. Dacă ea însemna ieşirea din sfera privată şi adesea izolată a familiei, gospodăriei şi relaţiilor personale, la care femeile fuseseră limitate atîta vreme, puteau

* De fapt, în Europa femeile erau excluse de la vot numai în ţările latine, inclusiv Franţa, în Ungaria, regiunile mai înapoiate din estul şi sud-estul Europei, şi în Elveţia.

ele oare şi cum anume să perpetueze acele faţete ale feminităţii lor, care nu erau pur şi simplu roluri impuse lor de către bărbaţi, într-o lume destinată bărbaţilor? Cu alte cuvinte, cum puteau femeile să concureze ca femei într-o sferă publică alcătuită din elemente ale unui sex conceput în mod diferit şi în termeni potriviţi acestuia?

Probabil că nu există un răspuns definitiv la această întrebare, abordată în moduri diferite de fiecare generaţie care ia în serios poziţia femeilor în societate. Fiecare răspuns sau fiecare serie de răspunsuri poate fi satisfăcătoare numai în propria-i conjunctură istorică. Care a fost răspunsul primelor generaţii de femei occidentale de la oraş, care s-au azvîrlit în era emancipării? Ştim multe lucruri despre avangarda formată din importante deschizătoare de drumuri, active din punct de vedere politic şi structurate din punct de vedere cultural, dar puţine despre cele inactive şi nestructurate. Tot ce ştim este că modèle feminine care au bîntuit sectoarele emancipate din Occident după Primul Război Mondial şi care adoptau teme anticipate în mediile "celor avansaţi" înainte de 1914, mai ales în boemele artistice din marile oraşe, îmbinau două elemente foarte diferite. Pe de o parte, "generaţia jazz-ului" de după război a preluat, în mod demonstrativ, folosirea publică a cosmeticelor, care reprezentaseră anterior caracteristica femeilor a căror funcţie exclusivă era să placă bărbaţilor: prostituate şi artiste. Ele îşi arătau acum părţi ale trupului, începînd cu picioarele, pe care convenţiile modestiei sexuale feminine din secolul al nouăsprezecelea le ţinuseră ascunse de privirea senzuală a bărbaţilor. Pe de altă parte, modèle de după război aveau să facă tot ce le stătea în putinţă ca să minimalizeze caracteristicile sexuale secundare care deosebeau, în modul cel mai vădit, femeile de bărbaţi, tăindu-şi şi, pînă la urmă, tunzîndu-şi scurt părul tradiţional lung, şi făcîndu-şi pieptul să pară cît de plat posibil din punct de vedere fizic. Asemeni fustelor scurte, corsetelor abandonate, nou-descoperitei uşurinţe de mişcare, toate acestea simbolizau şi chemau libertatea. Ele n-ar fi putut fi tolerate de o generaţie mai vîrstnică de taţi, soţi sau alţi deţinători ai autorităţii patriarhale tradiţionale. Ce altceva indicau ele? Poate, ca în cazul triumfului "rochiţei negre", născocite de Coco Chanel (1883-1971), precursoare a femeii de afaceri profesioniste, reflectau, de asemenea, necesităţile femeilor care trebuiau să îmbine lipsa de etichetă de la slujbă

şi din public cu eleganţa. Dar nu putem decît să facem speculaţii. Cu toate acestea, e greu de negat că semnele modei emancipate indicau direcţii opuse şi nu întotdeauna compatibile.

Ca atîtea altele din lumea interbelică, modèlele eliberării femeilor de după 1918 au fost anunţate mai întîi de *avant gardes*-le dinainte de război. Mai exact, ele au înflorit în cartierele boeme din marile oraşe: Greenwich Village, Montmartre şi Montparnasse, Chelsea, Schwabing. Pentru că ideile societăţii burgheze, inclusiv crizele ideologice şi contradicţiile acesteia, şi-au găsit expresiile caracteristice, chiar dacă adesea enigmatice şi complexe, în artele ei.

Capitolul 9

METAMORFOZA ARTELOR

Ei [politicienii francezi de stînga] erau foarte ignoranţi în ceea ce priveşte arta ... dar toţi se pretindeau mai mult sau puţin cunoscători şi adesea o iubeau cu adevărat...Unul se credea dramaturg; altul scîrţîia la vioară; altul era înnebunit după Wagner. Şi toţi colecţionau tablouri impresioniste, citeau cărţi decadente şi se lăudau cu gustul pentru o anumită artă ultra-aristocratică.

Romain Rolland, 1915[1]

Printre astfel de bărbaţi, cu minţi cultivate, nervi sensibili şi digestie proastă, îi găsim pe profeţii şi discipolii Evangheliei Pesimismului. (...) În consecinţă, Pesimismul nu e un crez care să poată să exercite prea multă influenţă asupra rasei anglo-saxone, puternică şi practică, şi nu putem decela decît unele vagi urme de-ale lui în tendinţa anumitor găşti, foarte restrînse, ale aşa-numitului Estetism de a admira idealuri morbide şi ruşinoase, atît în poezie, cît şi în pictură.

S. Laing, 1885[2]

Trecutul este, în mod necesar, inferior viitorului. Aşa dorim să fie. Cum i-am putea recunoaşte vreun merit celui mai periculos duşman al nostru? (...) Iată de ce negăm obsedanta splendoare a secolelor moarte şi conlucrăm cu Mecanica victorioasă ce ţine ferm lumea în plasa ei de viteză.

Futuristul F. T. Marinetti, 1913[3]

I

Poate că nimic nu ilustrează mai bine criza de identitate prin care a trecut societatea burgheză în această perioadă decît istoria artelor din anii '870 şi pînă în 1914. A fost epoca în care atît artele creatoare, cît şi publicul lor şi-au pierdut direcţia. Primele au reacţionat la această

situaţie printr-o fugă înainte, în inovaţie şi experiment, legate tot mai mult de utopie sau pseudo-teorie. Cel de-al doilea, dacă nu era preschimbat de modă şi de snobism, murmura defensiv că "nu înţelegea arta, dar ştia ce-i place" sau se retrăgea în sfera operelor "clasice", a căror superioritate era garantată de consensul generaţiilor. Cu toate acestea, chiar conceptul unui asemenea consens era ţinta atacurilor. Din secolul al şaisprezecelea şi pînă la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, în jur de o sută de sculpturi antice au întruchipat ceea ce toţi considerau a fi cele mai importante realizări ale artei plastice, numele şi reproducerile lor fiind cunoscute oricărei persoane occidentale educate: *Laocoon*, *Apollo din Belvedere*, *Gladiator murind*, *Copil scoţîndu-şi spinul*, *Niobe jelind* şi multe altele. Practic, toate au fost uitate în cele două generaţii de după 1900, cu excepţia, poate, a lui *Venus din Milo*, remarcată, după descoperire, la începutul secolului al nouăsprezecelea, de conservatorismul autorităţilor Muzeului Luvru din Paris, care şi-a păstrat popularitatea pînă în ziua de astăzi.

Mai mult decît atît, începînd cu sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea domeniul tradiţional al culturii înalte a fost subminat de un inamic încă şi mai formidabil: artele care plăceau oamenilor obişnuiţi şi (cu excepţia parţială a literaturii) revoluţionate de îmbinarea dintre tehnologie şi descoperirea pieţei de masă. Cinematograful, cea mai extraordinară inovaţie din acest domeniu, alături de jazz şi diferitele vlăstare ale acestuia, nu triumfase încă: dar, în jurul anului 1914, era foarte prezent şi pregătit să cucerească globul.

Este, desigur, neînţelept să exagerezi divergenţele dintre public şi artiştii creatori din cultura înaltă sau burgheză de la acea vreme. În multe privinţe, consensul dintre ei a continuat să existe, iar operele oamenilor care se considerau novatori şi întîmpinau, ca atare, rezistenţă erau absorbite într-un corpus a ceea era şi "bun", şi "popular" în rîndurile publicului cultivat, dar şi, într-o formă diluată sau selectivă, în rîndurile unor straturi mult mai largi ale populaţiei. Repertoriul acceptat al sălilor de concert de la sfîrşitul secolului al douăzecilea include lucrările compozitorilor din această perioadă, precum şi pe acelea ale "clasicilor" din secolele al optsprezecelea şi al nouăsprezecelea, care-i alcătuiesc fondul principal: Mahler, Richard Strauss, Debussy şi diferite personalităţi, de reputaţie mai ales naţională (Elgar, Vaughan Williams,

Reger, Sibelius). Repertoriul internaţional de operă încă se mărea (Puccini, Strauss, Mascagni, Leoncavallo, Janáček, ca să nu-l mai amintim pe Wagner, al cărui triumf se situează în cei treizeci de ani dinainte de 1914). De fapt, opera a înflorit enorm şi a absorbit chiar *avant garde*-a, în folosul publicului monden, sub forma baletului rusesc. Marile nume din acea perioadă sînt în continuare legendare: Caruso, Şaliapin, Melba, Nijinsky. "Lucrările clasice minore" sau operetele, cîntecele şi micile compoziţii populare scrise, în general, în limba naţională au înflorit în mare măsură, ca în cazul operetei din perioada habsburgică (Lehar, 1870-1948) şi "comedia muzicală". Repertoriul orchestrelor din Palm Court, estradelor pentru fanfară şi chiar al Muzak-ul de astăzi stau mărturie pentru acest interes.

Proza literară "serioasă" a vremii şi-a găsit şi şi-a păstrat locul său, deşi nu totdeauna şi popularitatea contemporană. Dacă reputaţia lui Thomas Hardy, Thomas Mann sau Marcel Proust a crescut (pe drept) – majoritatea lucrărilor lor au fost publicate după 1914, deşi romanele lui Hardy au apărut, în mare parte, între 1871 şi 1897 –, soarta lui Arnold Bennett şi H. G. Wells, Romain Rolland şi Roger Martin du Gard, Theodore Dreiser şi Selma Lagerlöf a fost diferită. Ibsen şi Shaw, Cehov şi (în propria sa ţară) Hauptmann au depăşit scandalul iniţial pentru a deveni parte a teatrului clasic. În această privinţă, revoluţionarii artelor vizuale de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, impresionişti şi post-impresionişti, au ajuns să fie acceptaţi în secolul al douăzecilea mai degrabă ca "mari maeştri" decît ca indicii ale modernităţii admiratorilor lor.

Linia reală de demarcaţie străbate însăşi perioada. *Avant garde*-a experimentală din ultimii ani dinainte de război este aceea care, în afara unei comunităţi restrînse a celor "avansaţi" – intelectuali, artişti, critici şi cunoscători de modă –, n-avea să se bucure niciodată de o primire autentică, spontană din partea publicului larg. S-ar fi putut consola cu gîndul că viitorul le aparţinea, dar, pentru Schönberg, viitorul n-avea să vină aşa cum a venit pentru Wagner (deşi se poate spune că a venit pentru Stravinsky); pentru cubişti n-avea să vină aşa cum a venit pentru Van Gogh. A afirma acest lucru nu înseamnă să judeci lucrările şi încă şi mai puţin să subevaluezi talentul creatorilor lor, care putea fi extraordinar de impresionant. Cu toate acestea, e greu de negat că Pablo

Picasso (1881-1973), un om de un geniu extraordinar şi de o mare prolificitate, este admirat, în principal, mai curînd ca fenomen decît (cu excepţia cîtorva tablouri, mai ales din perioada lui pre-cubistă) pentru profunzimea impactului lucrărilor sale sau chiar pentru simpla noastră plăcere. El ar putea fi, prea bine, primul artist cu înzestrări echivalente artiştilor Renaşterii despre care se poate spune asta, din acea epocă încoace.

Prin urmare, e lipsit de sens să cercetăm artele din această perioadă, aşa cum e tentat istoricul s-o facă în privinţa începutului secolului al nouăsprezecelea, în lumina realizărilor lor. Cu toate acestea, trebuie subliniat faptul că au înflorit într-un mod remarcabil. Sporirea deplină în mărimea şi bogăţia unei burghezii urbane capabile să dedice o mai mare parte din atenţia ei culturii, ca şi marea lărgire a micii burghezii şi a unor categorii ale claselor muncitoare cultivate şi însetate de cultură ar fi fost suficiente ca să asigure asta. Numărul teatrelor din Germania s-a triplat, între 1870 şi 1896, de la două sute la şase sute[4]. Aceasta a fost perioada în care au început, în Anglia, Concertele de Promenadă (1895), în care noua Medici Society (1908) a produs, în tiraje de masă, reproduceri ieftine ale marilor maeştri ai picturii pentru cei cu aspiraţii culturale, în care Havelock Ellis, cunoscută mai bine ca sexolog, a editat o colecţie (Mermaid) din dramaturgii elisabetani şi iacobini, în care colecţii cum ar fi Clasicii Lumii sau Biblioteca pentru toţi le-au făcut cunoscută literatura internaţională cititorilor cu mijloace modeste. În vîrful scării bogăţiei, preţurile pentru vechii maeştri şi pentru alte simboluri ale marilor averi, dominate de cumpărăturile competitive realizate de multimilionarii americani, sfătuiţi de negustori şi de experţi asociaţi acestora, ca Bernard Berenson, cărora le mergea extrem de bine datorită acestui trafic, au atins o culme a tuturor timpurilor, în termeni reali. Categoriile cultivate ale celor bogaţi şi, uneori, ale celor foarte bogaţi, în regiuni potrivite şi în muzee bine-finanţate, mai ales în Germania, i-au adus nu numai pe cei mai buni dintre vechii maeştri, ci şi pe cei mai buni dintre cei noi, inclusiv *avant gardes*-le extreme, care supravieţuiau, din punct de vedere economic, în mare măsură datorită patronajului cîtorva colecţionari, cum ar fi oamenii de afaceri moscoviţi Morozov şi Şciukin. Cei mai puţin cultivaţi sau, mai frecvent, soţiile lor îşi comandaseră portretele la pictori ca Jonn Singer Sargent sau Boldini şi planurile locuinţelor la arhitecţi la modă.

Nu există, aşadar, nici o îndoială că publicul interesat de arte, mai bogat, mai cultivat şi mai democratizat, era entuziast şi receptiv. Aceasta a fost, în fond, perioadă în care activităţile culturale, lungă vreme un indicator al statutului, în rîndul claselor de mijloc mai avute, şi-au găsit simboluri concrete pentru a exprima aspiraţiile şi realizările materiale modeste ale unor straturi mai largi, precum pianina care, fiind accesibilă din punct de vedere financiar prin plata în rate, a pătruns acum în camerele de primire din faţă ale funcţionarilor, muncitorilor mai bine plătiţi (cel puţin în ţările anglo-saxone) şi ţăranilor înstăriţi, nerăbdători să-şi demonstreze modernitatea. Mai mult decît atît, cultura reprezenta nu numai aspiraţii individuale, ci şi colective, nicăieri mai mult ca în noile mişcări muncitoreşti de masă. Artele simbolizau şi ţelurile şi realizările politice într-o epocă a democraţiei, în folosul material al arhitecţilor care au proiectat gigantice monumente pentru proslăvirea naţională şi propaganda imperială, care au umplut noul Imperiu German, Anglia şi India eduardiană cu o mulţime de construcţii, şi al sculptorilor care au furnizat acestei epoci de aur pentru ceea ce s-a numit "manie a statuilor"[5] obiecte variind de la colosal (ca în Germania şi SUA) la modestele busturi ale Mariannei şi monumentele comemorative ale personalităţilor locale din comunele franceze.

Artele nu trebuie măsurate pur cantitativ, iar realizările lor nu reprezintă o funcţie simplă a cheltuielilor şi a cererii pieţei. Totuşi, nu se poate nega faptul că, în această perioadă, au existat mai mulţi oameni care încercau să-şi cîştige existenţa ca artişti creatori (sau o proporţie mai ridicată a unor asemenea oameni în cadrul forţei de muncă). S-a sugerat chiar că fuga din instituţiile artei oficiale care controlau expoziţiile publice oficiale (New English Arts Club, aşezămintele intitulate, în mod deschis, "Secessions" la Viena şi Berlin etc., succesoare ale Expoziţiei Impresioniste Franceze de la începutul anilor 1870) s-a datorat, în mare măsură, supraaglomerării profesiei şi instituţiilor sale oficiale care, în mod natural, au tins să fie dominate de artiştii mai vechi şi consacraţi[6]. S-ar putea susţine chiar că acum a devenit mai uşor ca niciodată să-ţi cîştigi existenţa ca şi creator profesionist, datorită creşterii uimitoare a presei zilnice şi periodice (inclusiv a presei ilustrate) şi a apariţiei industriei publicitare, ca şi a celei a bunurilor de larg consum, create de meşteşugari-artişti sau de alţi experţi de nivel

profesionist. Publicitatea a creat cel puţin o nouă formă de arte vizuale, care s-a bucurat de o scurtă epocă de glorie în anii '890: afişul publicitar. Fără îndoială că această proliferare a creatorilor profesionişti a produs o mare cantitate de lucrări de corvoadă sau considerate ca atare de literaţii şi muzicienii care le produceau, care visau la simfonii în timp ce scriau operete sau cîntece de succes, sau, ca George Gissing, la mari romane şi poeme, în timp ce scriau pe bandă rulantă articole şi "eseuri" sau *feuilletons*. Dar era o muncă plătită, şi putea fi plătită chiar rezonabil: jurnalistele ambiţioase, probabil cel mai mare grup de noi profesioniste, erau sigure că puteau cîştiga 150 de lire sterline pe an numai din lucrul pentru presa australiană[7].

Mai mult decît atît, nu se poate nega că, în această perioadă, creaţia artistică însăşi a înflorit într-un mod remarcabil şi pe o zonă mai largă ca niciodată a civilizaţiei occidentale. Într-adevăr, ea a devenit acum mai internaţionalizată ca oricînd, dacă lăsăm la o parte muzica, ce dispunea deja de un repertoriu esenţialmente internaţional, mai ales de origine austro-germană. Fertilizarea artelor occidentale de către influenţele exotice – din Japonia, începînd din anii '860, din Africa, la începutul anilor '900 –a fost deja menţionată în legătură cu imperialismul (vezi, mai sus, pp. 80-81). În artele populare, s-au răspîndit pretutindeni în lumea occidentală influenţe din Spania, Rusia, Argentina, Brazilia şi, mai presus de toate, America de Nord. Dar cultura, în sensul elitist acceptat, a fost, la rîndul ei, sensibil internaţionalizată de uşurinţa absolută a deplasării în cadrul unei zone culturale întinse. N-ar trebui să ne gîndim numai la "naturalizarea" reală a străinilor atraşi de prestigiul anumitor culturi naţionale, care a făcut ca greci (Moreas), americani (Stuart Merill, Francis Vielé-Griffin) şi englezi (Oscar Wilde) să scrie compoziţii simboliste în franceză; care a determinat polonezi (Joseph Conrad) şi americani (Henry James, Ezra Pound) să se stabilească în Anglia; şi care a dus la faptul ca École de Paris pentru pictori să constea mai puţin din francezi decît din spanioli (Picasso, Gris), italieni (Modigliani), ruşi (Chagall, Lipchitz, Soutine), români (Brâncuşi), bulgari (Pascin) şi olandezi (Van Dongen). Într-un fel, acesta era numai un aspect al acelui şuvoi de intelectuali care, în această perioadă, s-a împrăştiat în oraşele globului, ca emigranţi, turişti, colonişti şi refugiaţi politici, sau în universităţi şi laboratoare ca să

fertilizeze politica şi cultura internaţională*. Ar trebui să ne gîndim, mai degrabă, la cititorii occidentali care au descoperit literatura rusă şi scandinavă (în traducere) în anii '880, la locuitorii din Europa Centrală care şi-au găsit inspiraţia în mişcarea britanică pentru arte şi meserii, la baletul rusesc care a cucerit Europa mondenă înainte de 1914. Înalta cultură, începînd din anii '880, s-a bazat pe o îmbinare de produse autohtone şi importuri.

Totuşi, culturile naţionale, cel puţin în manifestările lor mai puţin conservatoare şi convenţionale, se găseau, în mod clar, într-o stare de sănătate, dacă aceasta e expresia potrivită pentru unele arte şi talente creatoare care se mîndreau, în anii '880 şi '890, cu faptul de a fi considerate "decandente". Judecăţile de valoare, în acest teritoriu vag, sînt recunoscute ca fiind dificile, pentru că sentimentul naţional este în stare să exagereze meritele realizărilor culturale din propria sa limbă. Mai mult decît atît, după cum am văzut, înfloreau acum literaturi scrise în limbi înţelese de puţini străini. Pentru o majoritate covîrşitoare dintre noi, măreţia prozei şi mai ales a poeziei în gaelică, maghiară sau finlandeză rămîne o chestiune de încredere, cum se întîmplă şi cu măreţia poeziei lui Goethe sau Puşkin pentru cei care nu cunosc germana sau rusa. Muzica e mai norocoasă în această privinţă. În orice caz, nu existau criterii de judecată valide, cu excepţia, poate, a cuprinderii într-o *avant garde* recunoscută, pentru singularizarea unei anumite figuri naţionale dintre contemporanii săi, în vederea recunoaşterii internaţionale. A fost Rubén Darío (1867-1916) un poet mai bun decît oricare dintre contemporanii săi latino-americani? S-ar fi putut prea bine că da, dar nu putem fi siguri decît de faptul că acest fiu al Nicaraguei a cîştigat o recunoaştere internaţională în lumea hispanică, ca novator poetic influent. Această dificultate în stabilirea criteriilor internaţionale de judecată literară a făcut ca acordarea Premiului Nobel pentru literatură (instituit în 1897) să fie în permanenţă nesatisfăcătoare.

Erupţia culturală a fost, poate, mai puţin perceptibilă în ţările de un prestigiu recunoscut şi cu realizări neîntrerupt în artele de înalt nivel,

* Rolul unor asemenea emigranţi din Rusia în politica altor ţări este cunoscut: Luxemburg, Helphand-Parvus şi Radek în Germania, Kulisciov şi Balabanov în Italia, Rappoport în Franţa, Dobrogeanu-Gherea în România, Emma Goldman în SUA.

deşi pînă şi acolo se poate remarca animaţia scenei culturale din A Treia Republică Franceză şi din Imperiul German, după 1880 (comparativ cu deceniile de la mijlocul secolului) şi creşterea unui nou frunziş pe ramurile artelor creatoare pînă atunci cu totul desfrunzite: drama şi compoziţia muzicală în Anglia, literatura şi pictura în Austria. Dar deosebit de impresionantă este înflorirea de netăgăduit a artelor în ţări sau regiuni mici sau marginale, neremarcate prea mult pînă atunci sau inactive de multă vreme: în Spania, Scandinavia sau Boemia. Acest lucru e foarte evident la un stil internaţional de la sfîrşitul secolului cum ar fi *art nouveau*, numit în diferite moduri (*Jugendstil, stile liberty*). Epicentrele sale nu s-au găsit doar în anumite capitale culturale importante (Paris, Viena), ci, de asemenea, şi într-adevăr înainte de toate, în cele mai mult sau mai puţin periferice: Bruxelles şi Barcelona, Glasgow şi Helsingfors (Helsinki). Belgia, Catalonia şi Irlanda reprezintă exemple uimitoare.

Probabil că niciodată, din secolul al şaptesprezecelea încoace, n-a trebuit restul lumii să ia în seamă, din punct de vedere cultural, sudicele Ţări de Jos ca în ultimele decenii ale secolului al nouăsprezecelea. Pentru că atunci Maeterlinck şi Verhaeren au devenit, în cîteva cuvinte, nume importante în literatura europeană (unul dintre ei este cunoscut, în continuare, ca fiind autorul din care s-a inspirat Debussy în *Pelléas et Mélisande*), James Ensor a ajuns un nume familiar în pictură, în timp ce arhitectul Horta a lansat *art nouveau*, Van de Velde a introdus un "modernism" de filiaţie britanică în arhitectura germană, iar Constantin Meunier a inventat stereotipul internaţional al proletarului sculptat. În ceea ce priveşte Catalonia sau mai curînd Barcelona *modernisme*-ului, dintre ai cărei arhitecţi şi pictori Gaudi şi Picasso sînt doar cei mai celebri pe plan mondial, se poate spune, fără teama de a greşi, că numai catalanii cei mai încrezători de sine şi-ar fi imaginat o asemenea glorie culturală în, să zicem, 1860. Aşa cum nici un observator al scenei irlandeze din acel an n-ar fi prezis extraordinara erupţie de scriitori (mai ales protestanţi) care a izbucnit din acea insulă în generaţia de după 1880: George Bernard Shaw, Oscar Wilde, marele poet W. B Yeats, John M. Synge, tînărul James Joyce şi alţii, de o reputaţie mai curînd locală.

Totuşi, e evident că istoria artelor din perioada de care ne ocupăm nu va trebui scrisă doar ca o poveste de succes, ceea ce a fost, cu

siguranţă, în lumina economiei şi democratizării culturii, şi, la un nivel ceva mai modest decît cel shakespearian sau beethovenian, în realizările creatoare larg răspîndite. Căci, dacă rămînem în sfera "culturii înalte" (care devenea deja, din punct de vedere tehnologic, învechită), nici creatorii din domeniul artelor, nici publicul pentru ceea ce era categorisit ca reprezentînd o "bună" literatură, muzică, pictură etc. nu o priveau într-o astfel de lumină. Existau încă, mai ales în zona de graniţă în care creaţia artistică şi tehnologia se suprapuneau, expresii ale încrederii şi triumfului. Acele palate publice din secolul al nouăsprezecelea, marile gări, erau încă ridicate ca monumente enorme ale artelor frumoase: la New York, St. Louis, Anvers, Moscova (extraordinara gară Kazan), Bombay şi Helsinki. Realizările pure ale tehnologiei, aşa cum au fost demonstrate în cazul Turnului Eiffel şi al noilor zgîrie-nori americani, i-ai orbit pînă şi pe cei care le negau atracţia estetică. Pentru masele pline de năzuinţe şi tot mai cultivate, simplul acces la cultura înaltă, privită încă sub forma unei continuităţi între trecut şi prezent, între "clasic" şi "modern", reprezenta el însuşi un triumf. Biblioteca (britanică) pentru toţi şi-a publicat creaţiile, mergînd de la Homer pînă la Ibsen, de la Platon pînă la Darwin[8], în volume a căror concepţie grafică o imita pe aceea a lui William Morris. Şi, bineînţeles, sculptura de for public şi celebrarea istoriei şi culturii pe zidurile clădirilor publice – ca la Sorbona din Paris şi la Burgtheater, Universitatea şi Muzeul de Istorie a Artei din Viena – au înflori mai mult ca niciodată. Lupta incipientă dintre naţionalismul italian şi cel german din Tirol s-a cristalizat în jurul ridicării monumentelor lui Dante şi, respectiv, Walther von der Vogelweide (un poet liric medieval).

II

Fără îndoială, sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea nu sugerează un triumfalism larg răspîndit şi o încredere de sine culturală, iar implicaţiile cunoscute ale termenului *fin de siècle* sînt, într-un mod mai degrabă fals, acelea ale "decadenţei" cu care s-au mîndrit, în anii '880 şi '890, atîţia artişti consacraţi şi în curs de afirmare – ne vine în minte tînărul Thomas Mann. Mai general, artele "înalte" erau stinghere în societate. Într-un fel, în domeniul culturii, ca şi în altele, rezultatele

societăţii burgheze şi ale progresul istoric al acesteia, imaginate, multă vreme, ca un mers ordonat înainte al minţii omeneşti, au fost diferite de ceea ce se aşteptase. Primul mare istoric liberal din literatura germană, Gervinus, susţinuse, înainte de 1848, că punerea (liberală şi naţională) în ordine a problemelor politice germane era o precondiţie indispensabilă pentru o altă înflorire a literaturii germane[9]. După ce noua Germanie luase, în fapt, fiinţă, tratatele de istorie literară au întrevăzut, cu încredere, iminenţa acestei epoci de aur, dar, pe la sfîrşitul secolului, asemenea prognoze optimiste s-au transformat în glorificarea moştenirii clasice în detrimentul scrierilor contemporane, considerate dezamăgitoare sau (în cazul "moderniştilor") indezirabile. Pentru minţi mai luminate decît cele ale pedagogilor de duzină părea deja clar că "spiritul german de la 1888 marchează o regresiune faţă de spiritul german de la 1788" (Nietzsche). Cultura părea o luptă a mediocrităţii care se auto-consolida împotriva "dominaţiei gloatei şi a excentricilor (şi una, şi ceilalţi mai cu seamă în alianţă)"[10]. În bătălia europeană dintre clasici şi moderni, declanşată la sfîrşitul secolului al şaptesprezecelea şi cîştigată atît de evident de către moderni în Era Revoluţiei, clasicii – care nu se mai situau acum în antichitatea clasică – recîştigau.

Democratizarea culturii prin educaţia de masă – chiar prin sporirea numerică a burgheziei mici şi mijlocii, însetată de cultură – era suficientă în sine ca să determine elitele să caute simboluri culturale mai exclusive ale statutului lor. Dar punctul nevralgic al crizei artelor consta în divergenţele sporite dintre ce era contemporan şi ce era "modern".

La început, aceste divergenţe n-au fost evidente. Într-adevăr, după 1880, cînd "modernitatea" a devenit slogan, iar termenul de "*avant garde*", în sensul lui modern, s-a strecurat, pentru prima oară, în conversaţiile pictorilor şi scriitorilor francezi, prăpastia dintre public şi artele mai îndrăzneţe părea realmente să se îngusteze. Acest lucru s-a întîmplat, în parte, pentru că, mai ales în deceniile de criză economică şi de tensiune socială, vederile "avansate" asupra societăţii şi culturii au părut că se îmbină în mod firesc şi, în parte, pentru că – poate prin intermediul recunoaşterii publice a femeilor şi tinerilor emancipaţi (din clasa mijlocie) ca grup şi prin acela al unei faze mai neîncorsetate şi orientate spre tihnă a societăţii burgheze (vezi, mai sus, capitolul 7) – importante sectoare ale gustului burghez au devenit, în mod clar, mai

flexibile. Fortăreaţa publicului burghez constituit, opera, care fusese şocată de caracterul popular al lui *Carmen* de Bizet, în 1875, îl acceptase, pe la începutul anilor 1900, nu numai pe Wagner, ci şi curioasa îmbinare de arii şi realism social (*verismo*) în subiecte legate de păturile inferioare (*Cavalleria Rusticana*, 1890, a lui Mascagni; *Louise*, 1900, a lui Charpentier). Ea era pregătită să umple de succes un compozitor ca Richard Strauss, a cărui *Salomee* (1905) îmbina tot ce era destinat să şocheze burghezia anilor '880: un libret simbolist, bazat pe o lucrare a unui estet militant şi scandalos (Oscar Wilde), şi un limbaj muzical post-wagnerian ferm. La un alt nivel, şi mai semnificativ din punct de vedere comercial, gustul minorităţii anti-convenţionale a devenit acum mai vandabil, după cum dovedesc succesele firmelor londoneze Heals (producătoare de mobilă) şi Liberty (ţesături). În Anglia, epicentrul acestui cutremur stilistic, o purtătoare de cuvînt a convenţiilor cu ochelari de cal, opereta *Patience* a lui Gilbert şi Sullivan (1881) satiriza o personalitate de tip Oscar Wilde şi ataca noua preferinţă a tinerelor doamne (care susţineau veşmintele "estetice", inspirate din galeriile de artă) pentru poeţi simbolişti cu crini în locul viguroşilor ofiţeri de dragoni. La scurtă vreme după aceea, William Morris şi mişcarea pentru arte şi meserii au furnizat modelul vilelor, caselor de ţară şi interioarelor burgheziei înstărite şi educate ("clasa mea", cum avea s-o numească ulterior economistul J. M. Keynes).

Într-adevăr, faptul că aceleaşi cuvinte erau folosite pentru a descrie inovaţia socială, culturală şi estetică subliniază convergenţa. New English Arts Club (1866), *art nouveau* şi *Neue Zeit*, principalul ziar al marxismului internaţional, foloseau acelaşi adjectiv care a fost atribuit şi "noii femei". Tinereţea şi dezvoltarea din vremea primăverii erau metaforele care descriau versiunea germană a *art nouveau* (*Jugendstil*), pe rebelii artistici din Jung-Wien (1890) şi pe creatorii imaginilor primăverii şi dezvoltării pentru demonstraţiile de 1 Mai ale clasei muncitoare. Viitorul aparţinea socialismului – dar "muzica viitorului" (*Zukunftsmusik*) a lui Wagner conţinea o dimensiune socio-politică conştientă, în care pînă şi revoluţionarii politici de stînga (Bernard Shaw; Victor Adler, liderul socialist austriac; Plehanov, unul dintre primii marxişti ruşi) credeau că decelează elemente socialiste care scapă celor mai mulţi dintre noi în ziua de astăzi. Într-adevăr, stînga anarhistă (deşi,

poate, mai puţin cea socialistă) a descoperit chiar merite ideologice în marele geniu, dar departe de a fi "progresist" din punct de vedere politic, al lui Nietzsche care, indiferent de celelalte caracteristici ale sale, era, neîndoielnic, "modern"[11].

Era, fără îndoială, firesc ca ideile "avansate" să dezvolte o afinitate pentru stilurile artistice care se inspirau din "popor" sau care, împingînd realismul (cf. *Era Capitalului*) înspre "naturalism", făceau din cei oprimaţi şi exploataţi, şi chiar din lupta clasei muncitoare, subiectele lor principale. Şi aşa mai departe. În era Crizei conştiente din punct de vedere social a existat o cantitate considerabilă de asemenea lucrări, o mare parte din ele – în pictură, de exemplu – datorîndu-se unor oameni care n-au subscris la nici un manifest de rebeliune artistică. Era firesc ca "avansaţii" să admire scriitori care zdruncinau convenţiile burgheze în legătură cu subiectele "nimerite" pentru scris. Ei i-au susţinut pe marii romancieri ruşi, în mare măsură descoperiţi şi popularizaţi în Occident de către "progresişti", pe Ibsen (şi, în Germania, pe alţi scandinavi, ca tînărul Hamsun şi – o alegere mai puţin aşteptată – Strindberg) şi, mai presus de orice, pe scriitori "naturalişti", acuzaţi de către cei respectabili că se concentrau asupra imoralei părţi de dedesubt a societăţii şi adesea, cîteodată în mod temporar, atraşi de stînga democratică de diferite tipuri, asemeni lui Émile Zola şi dramaturgului german Hauptmann.

Nici nu părea ciudat ca artiştii să-şi exprime angajamentul pătimaş faţă de omenirea aflată în suferinţă în moduri care mergeau dincolo de "realism", al cărui model era înregistrarea ştiinţifică obiectivă: Van Gogh, pe atunci cu totul necunoscut; norvegianul Munch, socialist; belgianul James Ensor, a cărui "Intrare a lui Iisus Hristos în Bruxelles în 1889" includea un stindard al Revoluţiei Sociale; sau proto-expresionistul german Käthe Kollwitz, care comemora revolta ţesătorilor. Cu toate acestea, esteţii militanţi şi cei care credeau în arta pentru artă, apărătorii "decadenţei" şi şcolile hărăzite să fie greu accesibile maselor, cum ar fi "simbolismul", şi-au declarat, la rîndul lor, o simpatie pentru socialism, asemeni lui Oscar Wilde şi Maeterlinck, sau măcar un interes pentru anarhism. Huysmans, Leconte de Lisle şi Mallarmé erau printre abonaţii revistei *La Revolte* (1894)[12]. Pe scurt, pînă în noul secol n-a existat nici un dezacord general între "modernitatea" politică şi cea artistică.

Revoluţia, cu baza în Anglia, din arhitectură şi din artele aplicate ilustrează legătura dintre cele două, ca şi eventuala lor incompatibilitate. Rădăcinile britanice ale "modernismului" care a dus la Bauhaus erau, în mod paradoxal, gotice. În atelierul fumegos al lumii, o societate a egoismului şi a vandalilor estetici, unde micii meseriaşi, atît de prezenţi în celelalte părţi ale Europei, nu mai puteau fi văzuţi în ceaţa produsă de fabrici, Evul Mediu al ţăranilor şi meşteşugarilor păruse, multă vreme, un model de societate mai satisfăcător atît din punct de vedere social, cît şi artistic. Dată fiind revoluţia industrială ireversibilă, acesta tindea, în mod inevitabil, să devină mai degrabă un model inspirator pentru o viziune a viitorului decît ceva care putea fi păstrat, ca să nu mai vorbim de restaurarea lui. William Morris (1834-1896) ilustrează traiectoria completă, de la medievalistul romantic tîrziu la un fel de revoluţionar social marxist. Ce i-a făcut pe Morris şi mişcarea pentru arte şi meserii atît de influenţi a fost mai degrabă ideologia decît talentele sale uimitoare şi multiple de creator, decorator şi meşteşugar. Pentru că această mişcare de înnoire artistică a căutat, în mod special, să refacă legăturile distruse dintre artă şi muncitorul din producţie, şi să transforme mai degrabă mediul vieţii de fiecare zi – de la mobilierul de interior pînă la casă şi, realmente, pînă la sat, oraş şi peisaj – decît sfera închisă a "artelor frumoase" pentru cei bogaţi şi liberi. Mişcarea pentru arte şi meserii era disproporţionat de influentă pentru că impactul ei se întindea, în mod automat, dincolo de cercurile restrînse de artişti şi critici, şi pentru că îi inspira pe cei care doreau să schimbe viaţa omenească, ca să nu mai vorbim de oamenii practici, interesaţi în producerea de structuri şi obiecte de uz curent şi în domeniile legate de chestiunile educaţiei. Nu în ultimul rînd, ea a atras un mănunchi de arhitecţi cu vederi progresiste, atraşi de sarcinile noi şi imperioase ale "sistematizării oraşelor" (termenul a devenit cunoscut după 1900) datorită viziunii utopiei atît de prompt legate de profesia lor şi propagandiştilor asociaţi acesteia: "oraşul-grădină" al lui Ebenezer Howard (1898) sau, măcar, "suburbia-grădină".

O dată cu mişcarea pentru arte şi meserii, o ideologie artistică a devenit, aşadar, mai mult decît o modă în rîndul creatorilor şi cunoscătorilor, pentru că angajamentul ei în favoarea schimbării so-

ciale o lega de lumea instituţiilor publice şi reformării autorităţilor publice, care o puteau materializa în realitatea publică a şcolilor de artă şi a oraşelor şi comunităţilor reproiectate sau extinse. Totodată, îi lega pe bărbaţii şi – într-o măsură sensibil sporită – pe femeile care activau în cadrul acesteia de producţie, pentru că obiectivul ei era, în esenţă, acela de a crea "arte aplicate" sau arte folosite în viaţa reală. Cel mai durabil monument comemorativ dedicat lui William Morris este reprezentat de o serie de minunate tapete şi modele textile care erau încă prezente, din punct de vedere comercial, în anii '980.

Culminarea acestei îmbinări socio-estetice dintre meserii, arhitectură şi reformă a fost stilul care – propulsat, în mare măsură, deşi nu în întregime, de exemplul britanic şi de propagandiştii acestuia – a măturat Europa, la sfîrşitul anilor '890, sub diferite nume, dintre care *art nouveau* este cel mai cunoscut. El a fost, în mod deliberat, revoluţionar, anti-istoric, antiacademic şi, după cum nu încetau niciodată să repete apărătorii săi, "contemporan". A combinat indispensabila tehnologie modernă – cele mai importante monumente ale sale au fost staţiile sistemelor de transport municipal din Paris şi Viena – cu îmbinarea dintre ornament şi caracterul adecvat scopului a meşteşugarului, atît de bine încît astăzi sugerează, mai presus de orice, o risipă de decoraţii curbilinii împletite, care se bazează pe motive stilizate, mai ales biologice, botanice sau feminine. Ele reprezentau metaforele naturii, tinereţii, dezvoltării şi mişcării, atît de caracteristice timpului. Şi, într-adevăr, chiar în afara Angliei, artiştii şi arhitecţii acestui limbaj specific au fost legaţi de socialism şi de clasa muncitoare – asemeni lui Berlage, care a construit un sediu sindical la Amsterdam, şi lui Horta, care a clădit "Maison du Peuple" la Bruxelles. În mod esenţial, *art nouveau* a triumfat prin mobilă, motive de decoraţiuni interioare şi nenumărate obiecte casnice mărunte, mergînd de la articolele costisitoare de lux de la Tiffany Lalique şi Wiener Werkstätte la lămpile de masă şi tacîmurile pe care reproducerea mecanică le-a răspîndit în locuinţele modeste din suburbii. A fost primul stil "modern" atotstăpînitor*.

* În timp ce scrie asta, autorul îşi amestecă ceaiul cu o linguriţă fabricată în Coreea, ale cărei motive decorative derivă, în mod vizibil, din *art nouveau*.

Totuşi, au existat puncte slabe în centrul *art nouveau*, care pot fi răspunzătoare, în parte, pentru dispariţia rapidă a acesteia, cel puţin de pe scenă culturii înalte. Ele au fost contradicţiile care au condus la izolarea *avant garde*-ei. În orice caz, tensiunile dintre elitism şi aspiraţiile populiste ale culturii "avansate", adică dintre speranţa de înnoire generală şi pesimismul claselor mijlocii educate, confruntate cu "societatea de masă", nu fuseseră ascunse vederii decît temporar. De la mijlocul anilor '890, cînd a fost clar că marele val al socialismului nu ducea la revoluţie, ci la mişcări de masă organizate, angajate în activităţi pline de speranţe, dar şi de rutină, artiştii şi esteţii le-au găsit mai puţin inspiratoare. La Viena, Karl Kraus, iniţial atras de social-democraţie, s-a îndepărtat de ea în noul secol. Campaniile electorale nu-l emoţionau, iar politica culturală a mişcării trebuia să ia în seamă gusturile convenţionale ale militanţilor proletari ai acesteia şi avea, într-adevăr, destule probleme în ceea ce privea lupta împotriva influenţei fiţuicilor imunde de senzaţie, romanelor de duzină şi altor forme de *Schundliteratur*, contra cărora socialiştii (mai ales în Scandinavia) au dus campanii înverşunate[13]. Visul la o artă pentru popor s-a confruntat, în privinţa artelor "avansate", cu realitatea unui public aparţinînd, în esenţă, clasei superioare şi mijlocii, dacă luăm exemplul cîtorva personalităţi ale căror teme principale i-au indicat ca fiind de acceptat, din punct de vedere politic, pentru militanţii din rîndul muncitorilor. Spre deosebire de *avant gardes*-ele din perioada 1880-95, cele din noul secol, în afara supravieţuitorilor din generaţia mai veche, n-au fost atrase de politica radicală. Ele au fost apolitice sau chiar, în anumite şcoli, asemeni futuriştilor italieni, se îndreptau spre dreapta. Numai războiul, Revoluţia din Octombrie şi starea apocaliptică pe care au adus-o amîndouă cu ele aveau să contopească, încă o dată, revoluţia din arte şi din societate, aruncînd, prin aceasta, o văpaie roşie retrospectivă asupra cubismului şi "constructivismului", care n-avuseseră parte de asemenea asociaţii înainte de 1914. "Majoritatea artiştilor de astăzi", se plîngea bătrînul marxist Plehanov în 1912-1913, "urmează punctele de vedere burgheze şi sînt cu totul potrivnici măreţelor idealuri ale libertăţii din vremea noastră"[14]. Şi în Franţa, s-a observat că *avant garde*-a pictorilor era în întregime captivată de dezbaterile tehnice şi se ţinea departe de alte mişcări intelectuale şi sociale[15]. Cine s-ar fi aşteptat la asta în 1890?

III

Cu toate acestea, existau şi alte contradicţii fundamentale în cadrul artelor de *avant garde*. Ele priveau natura a două lucruri pentru care motto-ul mişcării Secession de la Viena cerea ("Der Zeit ihre Kunst, der Kunst ihre Freiheit" – "Pentru epoca noastră, propria sa artă, pentru artă, propria sa libertate") sau "Modernitate" şi "realitate". "Natura" rămînea subiectul central al artelor creatoare. Chiar în 1911, pictorul considerat ulterior drept profetul abstracţiunii pure, Vassily Kandinsky (1866-1944), refuza să rupă toate legăturile cu ea, pentru că aşa ar fi produs, pur şi simplu, numai modele "asemănătoare unei cravate sau unui covor (ca s-o spun fără menajamente)"[16]. Dar, după cum vom vedea, artele n-au făcut decît să repete o incertitudine nouă şi fundamentală despre ceea ce reprezenta natura (vezi, mai jos, capitolul 10). Ele se confruntau cu o triplă problemă. Dată fiind realitatea ei obiectivă şi descriptibilă – un copac, un chip, un eveniment –, cum ar fi putut descrierea să capteze realitatea? Dificultăţile de a face realitatea "reală" în sens "ştiinţific" sau obiectiv îi conduseseră deja, de exemplu, pe pictorii impresionişti mult dincolo de limbajul vizual specific al reprezentării convenţionale (vezi *Era Capitalului*, capitolul 15, IV), deşi, după cum au dovedit evenimentele, nu şi dincolo de înţelegerea profanului. El şi-a dus adepţii mult mai departe, în pointilismul lui Seurat (1859-1891) şi în căutarea structurii de bază, ca opus al aparenţei realităţii vizuale, pe care cubiştii, solicitînd autoritatea lui Cézanne (1839-1906), considerau că o pot decela în unele forme tridimensionale din geometrie.

În al doilea rînd, exista dualitatea dintre "natură" şi "imaginaţie" sau arta ca şi comunicare a descrierilor şi a ideilor, sentimentelor şi valorilor. Dificultatea nu constă în a alege între ele, de vreme ce puţine persoane, chiar în rîndul "realiştilor" ultrapozitivişti sau al "naturaliştilor", se imaginau cu totul ca pe nişte obiective aparate de fotografiat omeneşti. Ea constă în criza valorilor secolului al nouăsprezecelea, diagnosticată prin impresionanta viziune a lui Nietzsche, şi, prin urmare, în aceea a limbajului specific convenţional, reprezentativ sau

simbolic, pentru transpunerea ideilor şi valorilor în artele creatoare. Afluxul de sculpturi şi clădiri oficiale, într-un limbaj tradiţional, care a inundat lumea occidentală între 1880 şi 1914, de la Statuia Libertăţii (1886) pînă la Monumentul lui Victor Emmanuel (1912), reprezenta un trecut muribund şi, după 1918, mort de-a binelea. Cu toate acestea, căutarea altor limbaje specifice, adesea exotice, care a fost dusă de la vechii egiptenii şi japonezi pînă la insulele din Oceania şi sculpturile africane, reflecta nu numai insatisfacţia legată de cea veche, dar şi incertitudinea faţă de cea nouă. Într-un fel, *art nouveau* era, din acest motiv, invenţia unei noi tradiţii care s-a întîmplat să nu meargă.

În al treilea rînd, exista problema manierei de îmbinare a realităţii cu subiectivitatea. Pentru că din criza "pozitivismului", care va fi discutată mai pe larg în capitolul următor, făcea parte insistarea pe faptul că "realitatea" nu se afla, pur şi simplu, *acolo*, spre a fi descoperită, ci reprezenta ceva perceput, modelat, construit chiar prin şi de către mintea observatorului. În varianta "diluată" a acestei viziuni, realitatea se afla acolo în mod obiectiv, dar înţeleasă exclusiv prin stările de spirit ale individului care o percepea şi o reconstruia, ca în viziunea lui Proust asupra societăţii franceze ca produs secundar al lungii expediţii de explorare a propriei memorii a unui singur om. În versiunea "concentrată", din ea nu rămînea nimic, cu excepţia ego-ului creatorului şi exprimărilor acestuia în cuvinte, sunet sau culoare. În mod inevitabil, o asemenea artă poseda enorme dificultăţi de comunicare. În mod inevitabil, ea s-a lăsat pradă subiectivismului pur, învecinat cu solipsismul, iar criticii neînţelegători au respins-o ca atare.

Dar arta de *avant garde* voia, bineînţeles, să comunice altceva decît starea de spirit a artistului sau exerciţiile tehnice ale acestuia. Totuşi, "modernitatea" pe care a căutat să o exprime conţinea o contradicţie care s-a dovedit a fi fatală pentru Morris şi *art nouveau*. Înnoirea socială a artelor pe linia Ruskin-Morris nu prevedea un loc real pentru maşină, centrul acelui capitalism care era, parafrazîndu-l pe Walter Benjamin, epoca în care tehnologia a învăţat să reproducă lucrări de artă. Într-adevăr, *avant gardes*-le de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea au încercat să creeze arta noii ere continuînd metodele celei vechi, ale cărei forme de discurs le împărtăşeau încă. "Naturalismul" a lărgit domeniul literaturii ca reprezentare a "realităţii" prin extinderea te-

mei, mai ales pentru a include vieţile celor săraci şi sexualitatea. Limbajul instituit al simbolismului şi alegoriei a fost modificat sau adaptat ca să exprime noi idei şi aspiraţii, ca în noua iconografie morrisiană a mişcărilor socialiste şi, realmente, în celălalt curent major de *avant garde*, cel al "simbolismului". *Art nouveau* a reprezentat punctul culminant al acestei încercări de a rosti noul într-o variantă a limbajului vechiului.

Dar cum ar fi putut exprima ea exact ceea ce tradiţia artelor şi meseriilor nu putea suferi, şi anume societatea maşinii şi a ştiinţei moderne? Nu reprezentau oare chiar producerea în masă a ramurilor, florilor şi formelor feminine, motivele decoraţiunilor artizanale şi idealismul pe care le-a impus moda comercială pentru *art nouveau* o *reductio ad absurdum* a visului lui Morris de reînviere a meşteşugurilor? După cum a simţit Van de Velde – el fusese, iniţial, un apărător al lui Morris şi al tendinţelor *art nouveau* –, nu trebuia oare ca sentimentalismul, lirismul, romantismul să fie incompatibile cu omul modern, care trăia în noua raţionalitate a erei maşinii? Nu trebuia oare ca arta să exprime o nouă raţionalitate umană, care să o reflecte pe aceea a economiei tehnologice? Nu exista oare o contradicţie între funcţionalismul simplu, utilitarist, inspirat de vechile meşteşuguri, şi bucuria meşteşugarului de a decora, din care *art nouveau* şi-a dezvoltat jungla ornamentală? "Ornamentul înseamnă crimă", a declara arhitectul Adolf Loos (1870-1933), inspirat, în aceeaşi măsură, de Morris şi de meşteşuguri. În mod semnificativ, arhitecţi, inclusiv persoane legate, iniţial, de Morris sau chiar de *art nouveau*, ca Berlige în Olanda, Sullivan în SUA, Wagner în Austria, Mackintosh în Scoţia, Auguste Perret în Franţa, Behrens în Germania, chiar Horta în Belgia s-au îndreptat acum către noua utopie a funcţionalismului, întoarcerea la puritatea liniei, formei şi materialului neascunse de ornament şi adaptate unei tehnologii care nu se mai identifica cu zidarii şi dulgherii. Pentru că, după cum afirma unul dintre ei (Muthesius) – şi el, în mod caracteristic, entuziast al "stilului neaoş" britanic –, în 1902: "Rezultatul maşinii nu poate fi decît forma neîmpodobită, reală"[17]. Ne găsim deja în lumea lui Bauhaus şi Le Corbusier.

Pentru arhitecţi, angajaţi acum în construcţii a căror tradiţie meşteşugărească structurală era irelevantă şi la care decoraţiunea

reprezenta o înfrumuseţare aplicată, atracţia pentru o asemenea puritate raţională era de înţeles; chiar dacă sacrifica splendida aspiraţie la o îmbinare totală a structurii şi decoraţiunii, a sculpturii, picturii şi artelor aplicate, pe care Morris le-a dobîndit de pe urma admiraţiei sale pentru catedralele gotice, un fel de echivalent vizual al "operei totale de artă" sau *Gesamtkunstwerk* a lui Wagner. Această unitate încercaseră mereu s-o realizeze artele culminînd în *art nouveau*. Dar, dacă poate fi înţeleasă atracţia pentru austeritatea noilor arhitecţi, ar trebui să se observe, de asemenea, că nu există absolut nici un motiv convingător pentru care folosirea unei tehnologii revoluţionare în construcţii *trebuia* să impună un "funcţionalism" văduvit din punct de vedere decorativ (mai ales atunci cînd acesta devenea, cum s-a întîmplat adesea, un anti-funcţional estetic) sau pentru care orice, în afara maşinilor, trebuia să aspire la a arăta ca maşinile.

Aşadar, ar fi fost cu totul posibil şi, într-adevăr, mai logic să saluţi triumful tehnologiei revoluţionare cu salutul deplin, de douăzeci şi una de salve de tun, al arhitecturii convenţionale, în maniera marilor gări ale secolului al nouăsprezecelea. Nu exista nici o logică constrîngătoare pentru mişcarea "modernismului" arhitectural. Ce exprima era, în primul rînd, convingerea emoţională că limbajul convenţional al artelor vizuale, bazat pe tradiţia istorică, era oarecum nepotrivit sau inadecvat pentru lumea modernă. Ca să fim mai exacţi, arhitecţii considerau că un asemenea limbaj n-ar mai fi putut *să exprime*, ci doar să ascundă vederii lumea nouă pe care secolul al nouăsprezecelea o generase. Maşina, după cum s-a întîmplat, ajunsă la o dimensiune gigantică, a făcut o crăpătură în faţada artelor frumoase, în spatele căreia fusese ascunsă. Nici vechiul limbaj specific, considerau ei, n-ar mai fi putut să exprime criza înţelegerii omeneşti şi a valorilor, pe care o produsese acest secol al revoluţiei şi pe care era obligat acum să o înfrunte.

Într-un fel, *avant garde*-a îi învinuia, în egală măsură, pe tradiţionalişti şi pe moderniştii de *fin de siècle* de ceea ce îi acuzase Marx pe revoluţionarii de la 1789-1848 de a fi făcut, şi anume "de invocarea spiritelor trecutului în folosul lor şi de faptul de a fi împrumutat de la ele nume, sloganuri de luptă şi costume în scopul de a prezenta noua scenă a istoriei lumii sub acest travesti respectabil şi în această limbă

de împrumut"[18]. Numai că ei n-au avut o limbă nouă sau n-au ştiut care putea fi aceea. Căci care era limba în care să exprimi lumea nouă, cu atît mai mult cu cît (în afara tehnologiei) singurul ei aspect recognoscibil era dezintegrarea celei vechi? De o astfel de natură era dilema "modernismului" la începutul noului secol.

Ceea ce i-a condus pe artiştii de *avant garde*-ă înainte n-a fost, aşadar, o viziune a viitorului, ci o viziune întoarsă a trecutului. Destul de des, ca în arhitectură şi muzică, ei erau eminenţi practicanţi ai stilurilor derivate din tradiţie, pe care le-au abandonat numai pentru că, asemeni extrem de wagnerianului Schönberg, le considerau incapabile de schimbare. Arhitecţii abandonau ornamentul, pe măsură ce *art nouveau* îl ducea la extrem, compozitorii tonalitatea, pe măsură ce muzica se îneca în cromatismul post-wagnerian. Pictorii fuseseră multă vreme neliniştiţi de inadecvarea dintre convenţiile mai vechi în reprezentarea realităţii exterioare şi propriile lor sentimente, dar – cu excepţia cîtorva, care au deschis calea "abstracţiei" complete, în ajunul războiului (mai ales în cadrul *avant garde*-ei ruse) – au găsit dificilă abandonarea ideii de a picta *ceva*. *Avant garde*-a s-a răspîndit în evantai în diferite direcţii, dar, în general vorbind, a optat fie pentru ceea ce le părea unor observatori ca Max Raphael supremaţia culorii şi formei asupra conţinutului, fie pentru urmărirea deschisă a unui conţinut non-reprezentativ sub forma emoţiei ("expresionism"), fie pentru diferite moduri de demontare a elementelor convenţionale ale realităţii simbolice şi reasamblarea lor sub diferite tipuri de ordine sau dezordine (cubism)[19]. Numai scriitorii, încătuşaţi de dependenţa lor de cuvinte cu înţelesuri şi tonalităţi cunoscute, au găsit deocamdată dificil să facă o revoluţie formală echivalentă, deşi cîţiva au început să încerce. Experimentele de abandonare a formelor convenţionale de compunere literară (de exemplu, versul rimat şi metrica) nu erau nici noi, nici ambiţioase. Scriitorii au întins, au răsucit şi au manipulat conţinutul, adică ce putea fi spus în cuvinte obişnuite. Din fericire, poezia de la începutul secolului al douăzecilea a fost mai degrabă o dezvoltare liniară a simbolismului de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea decît o revoltă împotriva acestuia: din acest motiv i-a produs pe Rilke (1875-1926), Apollinaire (1880-1918), George (1868-1933), Yeats (1865-1939), Blok (1880-1921) şi pe marii spanioli.

Contemporanii, de la Nietzsche încoace, n-au avut nici o îndoială că acea criză a artelor reflecta criza unei societăţi – societatea burgheză liberală a secolului al nouăsprezecelea – care, într-un fel sau altul, era pe cale de a-şi distruge bazele propriei existenţe, sistemele de valori, convenţii şi înţelegere intelectuală care o structurau şi o ordonau. Istoricii de mai tîrziu au urmărit această criză a artelor în cazuri generale şi particulare, ca în "Viena de la *fin de siècle*". Aici nu e nevoie să remarcăm decît două lucruri. În primul rînd, fractura vizibilă dintre *fin de siècle* şi *avant garde*-ele secolului al douăzecilea s-a produs la un moment situat între 1900 şi 1910. Amatorii de date pot alege între mai multe asemenea momente, dar naşterea cubismului, în 1907, e la fel de potrivită ca oricare alta. În ultimii cîţiva ani dinainte de 1914, practic tot ce este caracteristic pentru diferitele tipuri de "modernism" de după 1918 e deja prezent. În al doilea rînd, de acum înainte *avant garde*-a s-a descoperit mărşăluind în direcţii pe care cea mai mare parte a publicului nu era nici doritoare, nici capabilă să le urmeze. Richard Strauss, care străbătuse, ca artist, drumul îndepărtării de tonalitate, a hotărît, după eşecul *Elektra*-ei (1909), ca autor de operă comercială, că publicul n-avea să-l urmeze mai departe şi a revenit (cu mare succes) la limbajul mai accesibil din *Rosenkavalier* (1911).

Din acest motiv, între grupul principal al gustului "cultivat" şi diferitele minorităţi restrînse care-şi afirmau statutul de rebeli antiburghezi prin admiraţia demonstrativă pentru stiluri de creaţie artistică inaccesibile şi scandaloase pentru majoritate s-a deschis o prăpastie largă. N-o traversau decît trei poduri importante. Primul era patronajul cîtorva dintre cei care erau şi luminaţi, şi înstăriţi, asemeni industriaşului german Walter Rathenau sau unor negustori cum ar fi Kahnweiler, care apreciau potenţialul comercial al acestei pieţe mici, dar profitabile din punct de vedere financiar. Al doilea era un sector al înaltei societăţi mondene, entuziasmată, mai mult ca niciodată, de stilurile mereu schimbătoare, dar garantat neburgheze, de preferinţă exotice sau şocante. Al treilea, în mod paradoxal, erau afacerile. Lipsită de prejudecăţi estetice, industria putea să recunoască tehnologia revoluţionară a construcţiilor şi economicitatea unui stil funcţional – făcuse întotdeauna aşa –, iar domeniul afacerilor putea observa că tehnicile de *avant garde* erau eficiente în publicitate. Criteriile "moderniste" aveau o valoare practică pentru

modelul industrial şi producţia mecanizată de masă. După 1918, patronajul afacerilor şi modelul industrial aveau să reprezinte principalii agenţi în asimilarea stilurilor legate, iniţial, de *avant garde*-a culturală de nivel înalt. Totuşi, înainte de 1914 ea a rămas limitată la enclave izolate.

Din acest motiv, e greşit să acorzi prea multă atenţie *avant garde*-i "moderniste" dinainte de 1914, în afară de cazul în care e considerată un predecesor. Cei mai mulţi oameni, chiar printre cei foarte cultivaţi, n-auziseră, probabil, niciodată de, să zicem, Picasso sau Schönberg, în timp ce novatorii din ultimul pătrar al secolului al nouăsprezecelea deveniseră deja parte a bagajului cultural al claselor de mijloc educate. Noii revoluţionari erau legaţi reciproc, făceau parte din grupurile de discuţii ale tineretului disident din cafenelele cartierelor potrivite ale oraşelor, din rîndul criticilor şi celor care alcătuiau manifeste în sprijinul noilor "isme" (cubism, futurism, vorticism), din rîndul micilor reviste şi al celor cîtorva impresari şi colecţionari cu fler şi gust pentru operele noi şi creatorii lor: un Diaghilev, o Alma Schindler care, chiar înainte de 1914, evoluase de la Gustav Mahler la Kokoschka, Gropius şi (o investiţie culturală mai puţin reuşită) expresionistul Franz Werfel. Ei au fost acceptaţi de o parte a înaltei lumi mondene. Asta era tot.

Cu toate acestea, *avant garde*-le ultimilor ani dinainte de 1914 marchează o ruptură fundamentală în istoria artelor superioare de la Renaştere încoace. Dar ceea ce *nu* au putut realiza a fost revoluţia culturală efectivă a secolului al douăzecilea pe care o urmăreau, care a apărut, în mod simultan, ca produs secundar al democratizării societăţii, mediată de întreprinzătorii ale căror priviri erau aţintite asupra unei pieţe cu totul neburgheze. Artele plebee erau pe punctul de a cuceri lumea, atît în propria lor variantă de arte şi meserii, cît şi prin mijlocirea tehnologiei înalte. Această cucerire constituie cea mai importantă evoluţie din cultura secolului al douăzecilea.

IV

Stadiile de început ale acestei cuceriri nu sînt întotdeauna uşor de urmărit. La un anumit moment de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, migrarea în masă spre marile oraşe aflate în dezvoltare rapidă a produs atît o piaţă rentabilă pentru spectacolul popular şi de

divertisment, cît şi acele cartiere specializate, consacrate lor, pe care boemii şi artiştii le-au găsit, la rîndul lor, atrăgătoare: Montmartre, Schwabing. Prin urmare, forme tradiţionale de divertisment popular au fost modificate, transformate şi profesionalizate, producînd versiuni originale ale creaţiei artistice populare.

Lumea înaltei culturi sau, mai curînd, limita ei boemă a fost, desigur, îndeajuns de conştientă de lumea divertismentului popular de teatru, care s-a dezvoltat în astfel de cartiere de distracţii din marile oraşe. Tînărul aventuros, *avant garde*-a sau artistica *bohème*, cei neconvenţionali din punct de vedere sexual, elementele destrăbălate din clasa superioară, care-i patronaseră întotdeauna pe cei de felul boxerilor, jocheilor şi dansatoarelor, se găseau în largul lor în aceste medii nerespectabile. De fapt, la Paris aceste elemente populare erau întruchipate de cabaretele şi cultura de spectacol din Montmartre, mai ales în folosul unui public format din oameni de societate, turişti şi intelectuali, şi imortalizate în afişele şi litografiile celui mai mare obişnuit al casei lor, pictorul-aristocrat Toulouse-Lautrec. O cultură a vieţii subterane burgheze de *avant garde*-ă a dat semne de dezvoltare în Europa centrală, dar, în Anglia, *music-hall*-ul, care i-a atras pe esteţii intelectuali începînd din anii '880, era îndreptat, într-o manieră mai autentică, către un public popular. Admiraţia era justificată. Cinematograful avea să transforme, peste puţin timp, un personaj din lumea spectacolului pentru săracii britanici în artistul cel mai admirat, pe plan universal, din prima jumătate a secolului al douăzecilea: Charlie Chaplin (1889-1977).

La un nivel mult mai modest de spectacol popular sau de spectacol oferit de săraci – cîrciuma, sala de dans, cafenelele în care se cînta şi bordelul –, a apărut, către sfîrşitul secolului, o serie internaţională de invenţii muzicale, care s-au răspîndit, peste frontiere şi oceane, în parte prin turism şi prin mediul scenei muzicale, în principal prin noul obicei de a dansa în public. Unele, cum ar fi napolitanul *canzone*, aflat atunci în epoca de aur, a rămas localizat. Altele au dovedit o mai mare putere de expansiune, asemeni *flamenco*-ului andaluz, primit cu entuziasm, începînd din anii '880, de intelectualii spanioli populişti, sau tangoul, produs al unui cartier de bordeluri din Buenos Aires, care ajunsese în *beau monde* din Europa înainte de 1914. Nici una dintre aceste

creaţii exotice şi plebee n-avea să aibă un viitor mai triumfător şi mondial ca limbajul muzical al negrilor nord-americani care – iarăşi prin mijlocirea scenei, muzicii populare comerciale şi dansului monden – traversase deja oceanul pînă în 1914. Acestea au fuzionat cu artele *demi-monde*-ului plebeu din marile oraşe, întărit, uneori, de boemi declasaţi şi salutat de către *aficionados* de înaltă clasă. Ele reprezentau un echivalent urban al artei populare, care forma acum baza unei industrii de spectacol comercial, deşi modalitatea creaţiei lor nu datora nimic modalităţii de exploatare. Dar, mai presus de orice, ele erau, în esenţă, arte care nu datorau nimic substanţei culturii burgheze, nici sub forma artei "superioare", nici sub forma divertismentului clasei de mijloc. Dimpotrivă, erau pe cale să transforme cultura burgheză de jos în sus.

Adevărata artă a revoluţiei tehnologice, bazate pe piaţa de masă, se dezvolta, în acest timp, cu o rapiditate pentru care nu exista corespondent în istoria trecută. Două dintre aceste mijloace economico-tehnologice erau, deocamdată, de importanţă minoră: transmiterea mecanică a sunetului şi presa. Impactul fonografului era limitat de costul dispozitivelor pe care le necesita, care îl făceau să nu fie încă accesibil, în mare măsură, decît pentru cei relativ înstăriţi. Impactul presei era limitat de faptul că aceasta se baza pe cuvîntul tipărit prin metode învechite. Volumul ei a fost spart în bucăţele autonome, în folosul unei clase de cititori cu mai puţină educaţie precară şi voinţă de concentrare decît elitele solidei clase mijlocii, care citeau *The Times*, *Journal des Débats* şi *Neue Freie Presse*, dar se limitau la asta. Inovaţiile ei pur vizuale – titluri cu litere de-o şchioapă, paginaţia, îmbinarea textului cu imaginea şi, mai ales, prezentarea reclamelor – erau deschis revoluţionare, după cum au recunoscut cubiştii, incluzînd fragmente de ziar în picturile lor, dar poate că singurele forme autentic inovatoare de comunicare pe care presa le-a revitalizat au fost caricaturile şi chiar versiunile de început ale benzilor desenate, care au trecut din pamfletele populare tipărite pe foi volante în forme simplificate din motive tehnice[20]. Presa de masă, care a început să atingă tiraje de peste un milion de exemplare în anii '890, a transformat mediul tipografic, dar nu şi conţinutul sau legăturile sale – poate pentru că oamenii care au fondat ziare erau probabil educaţi şi sigur bogaţi, şi, de aceea, sensibili

la valorile culturii burgheze. În plus, nu exista, în principiu, nimic nou în legătură cu ziarele şi periodicele.

Pe de altă parte, cinematograful care (în cele din urmă, şi prin intermediul televiziunii şi video-ului) avea să domine şi să transforme toate artele secolului al douăzecilea, era cu totul nou, prin tehnologie, mod de producţie şi maniera de a prezenta realitatea. Aceasta, într-adevăr, era prima artă care n-ar fi putut să existe decît în societatea industrială a secolului al douăzecilea şi care n-a avut echivalent sau precedent în artele anterioare – nici măcar în nemişcata fotografie, care nu putea fi considerată mai mult decît o alternativă la desen sau pictură (vezi *Era Capitalului*, capitolul 15, IV). Pentru prima dată în istorie, prezentarea vizuală a mişcării a fost scutită de imediat, trăind spectacolul. Şi, pentru prima dată în istorie, povestirea, drama sau spectacolul au fost eliberate de constrîngerile impuse de timp, spaţiu şi natura fizică a observatorului, ca să nu mai amintim limitele anterioare ale iluziei scenice. Mişcarea aparatului de filmat, variabilitatea focalizării, posibilităţile nelimitate ale trucajelor şi, mai ales, capacitatea de a tăia pelicula filmului, care înregistra totul, în părţi potrivite şi de a le asambla sau reasambla după voinţă au fost imediat evidente pentru producătorii de film şi au fost imediat exploatate de către aceştia, care arareori au avut vreun interes sau vreo simpatie pentru artele de *avant garde*-ă. Cu toate acestea, nici o artă nu reprezintă premisele, triumful neintenţionat al unui modernism artistic cu totul netradiţional într-un mod mai spectaculos decît cinematografia.

Iar triumful cinematografiei a fost cu totul extraordinar şi incomparabil ca viteză şi scară. Fotografia în mişcare n-a devenit realizabilă, din punct de vedere tehnic, pînă prin 1890. Deşi francezii au fost principalii pionieri ai prezentării acestor imagini în mişcare, scurte filme au fost proiectate ca noutăţi de bîlci sau varieteu, în perioada 1895-1896, aproape simultan la Paris, Berlin, Londra, Bruxelles şi New York[21]. Cu numai doisprezece ani mai tîrziu, existau 26 de milioane de americani care mergeau la film *săptămînal*, majoritatea, probabil, în cele 8.000-10.000 de mici "săli cu tonomat"; adică, în mare, o cifră egală cu 20 la sută din întreaga populaţie a SUA[22]. Cît priveşte Europa, chiar în înapoiata Italie existau, pe atunci, aproape cinci sute de cinematografe în principalele oraşe, patruzeci dintre acestea numai

la Milano[23]. În jurul anului 1914, publicul american de film crescuse la aproape 50 de milioane[24]. Filmele reprezentau acum o mare afacere. Fusese inventat sistemul starului de film (în 1912, de către Carl Laemmle pentru Mary Pickford). Iar industria filmului începuse să se stabilească în ceea ce era deja pe cale să devină capitala ei mondială, pe coasta unui deal din Los Angeles.

Această reuşită extraordinară s-a datorat, în primul rînd, totalei lipse de interes a pionierilor filmului faţă de orice altceva în afara spectacolului rentabil pentru un public de masă. Ei au pătruns în industrie ca oameni de spectacol, uneori ca mărunţi artişti de bîlci, asemeni primului potentat al filmului, Charles Pathé (1863-1957) din Franţa – deşi el nu era tipic pentru întreprinzătorii europeni. Cel mai adesea erau, ca în SUA, vînzători ambulanţi imigranţi evrei, săraci, dar energici, care ar fi continuat să vîndă, la fel de bucuros, haine, mănuşi, blănuri, articole de menaj sau carne, dacă ar fi părut la fel de rentabile. S-au apucat de producţie ca să-şi completeze spectacolele. S-au îndreptat, fără ezitare, către cei mai puţin educaţi, cei mai puţin intelectuali, cei mai puţin sofisticaţi, cei mai puţin auto-cizelaţi, care umpleau sălile cu tonomat din care au pornit Carl Laemmle (Universal Films), Louis B. Mayer (Metro-Goldwyn-Mayer), Warner Brothers şi William Fox (Fox Films), în jurul anului 1905. Prin *Naţiunea* (1913), democraţia populistă americană a salutat acest triumf al păturilor inferioare prin intermediul biletelor de intrare de 5 cenţi, în vreme ce social-democraţia europeană, preocupată să aducă lucruri de valoare în viaţa muncitorilor, a respins filmele ca pe o diversiune a lumpenproletariatului în căutarea evadării[25]. Prin urmare, filmul s-a dezvoltat potrivit reţetelor aplauzelor infailibile, încercate şi verificate încă de pe vremea romanilor antici.

Mai mult decît atît, filmul s-a bucurat de un avantaj nebănuit, dar absolut crucial. Pentru că n-a putut, pînă la sfîrşitul anilor '920, să reproducă decît imagini, nu şi cuvinte, a fost silit la tăcere, spartă numai de sunetele acompaniamentului muzical, ceea ce a înmulţit posibilităţile de angajare pentru instrumentiştii de mîna a doua. Eliberate de constrîngerile Turnului Babel, filmele au dezvoltat, aşadar, un limbaj universal care, în mod efectiv, le-a îngăduit să exploateze piaţa mondială fără să ţină cont de limbă.

Nu există nici o îndoială că inovaţiile revoluţionare ale filmelor ca artă, dintre care, practic, toate se manifestaseră în SUA pînă în 1914, s-au datorat necesităţii adresării unui public potenţial universal exclusiv prin mijlocirea ochiului – manipulabil din punct de vedere tehnic –, dar şi că inovaţiile, care au lăsat, în îndrăzneala lor, *avant garde*-a culturală de înalt nivel cu mult în urmă, au fost acceptate cu uşurinţă de mase, pentru că aceasta era o artă care transforma totul, cu excepţia propriului conţinut. Ce a văzut şi a iubit publicul în filme era exact ceea ce uimise, tulburase, amuzase şi emoţionase spectatorii de cîtă vreme existase spectacol profesionist. În mod paradoxal, aici şi-a produs înalta cultură unicul impact semnificativ asupra industriei americane de film, care, în jurul anului 1914, se găsea pe punctul de a cuceri şi domina total piaţa mondială.

Pentru că, dacă grosul oamenilor de spectacol americani erau pe cale să devină milionari pe seama monedelor de cinci cenţi ale emigranţilor şi muncitorilor, alţi întreprinzători de teatru şi varieteu (ca să nu-i mai amintim pe negustorii ambulanţi din sălile cu tonomat) visau să scoată bani din mai marea putere de cumpărare şi "clasa" publicului familiilor respectabile, şi, mai ales, din afluxul de bani al "noii femei" a Americii şi al copiilor acesteia. (Pentru că 75% din publicul epocii sălilor cu tonomat era reprezentat de bărbaţi.) Ei solicitau poveşti scumpe şi prestigiu ("ecranizările clasice"), pentru care producţia anarhică de filme americane ieftine era puţin înclinată să rişte. Dar acestea puteau fi importate de la industria franceză de pionierat, care domina încă o treime din producţia lumii, sau de la alţi europeni. Pentru că, în Europa, teatrul tradiţional, cu piaţa lui burgheză instituită, constituise sursa firească pentru mai ambiţiosul spectacol de film, iar dacă adaptările dramatice ale istorisirilor biblice şi ale clasicilor laici (Zola, Dumas, Daudet, Hugo) aveau succes, de ce să nu reuşească şi adaptările pentru film? Importurile de producţii istorice minuţioase, cu actriţe celebre ca Sarah Bernhardt, sau filme de un epic elaborat, în care s-au specializat italienii, s-au dovedit a fi reuşite din punct de vedere comercial în ultimii ani dinainte de război. Stimulate de trecerea dramatică de la filmele documentare la povestiri de cinema şi comedii, care pare să se fi făcut simţită în anii 1905-1909, ele i-au încurajat pe producătorii americani să-şi facă propriile lor romane şi naraţiuni

cinematografice. Acestea le-au dat, la rîndul lor, unor neinteresante talente literare minore din solida stirpe a gulerelor albe americane, ca D. W. Griffith, şansa de a transforma imaginea în mişcare într-o formă de artă majoră şi originală.

Hollywood-ul s-a bazat pe îmbinarea dintre populismul sălilor cu tonomat şi drama şi sentimentul, rodnice din punct de vedere moral şi cultural, la care se aştepta masa, la fel de mare, a americanilor din clasa mijlocie. Puterea şi slăbiciunea ei constau chiar în concentrarea asupra pieţei de masă a vînzării de bilete. Puterea era, în primul rînd, economică. Cinematograful european a optat, nu fără o anumită rezistenţă din partea oamenilor de spectacol populişti*, în favoarea publicului educat, în detrimentul celui needucat. Cine altcineva ar fi produs celebrele filme UFA germane din anii '920? Între timp, industria americană putea să exploateze la maximum o piaţă de masă bazată pe o populaţie care, pe hîrtie, nu era cu mai mult de o treime mai mare decît aceea asigurată de populaţia Germaniei. Asta i-a permis să acopere costurile şi să cîştige mari profituri acasă, şi, prin aceasta, să cucerească restul lumii vînzînd sub preţ. Primul Război Mondial avea să întărească acest avantaj decisiv şi să facă poziţia americană de neameninţat. Resurse nelimitate vor permite, de asemenea, Hollywood-ului să cumpere talente de pe tot cuprinsul lumii, în special, după război, din Europa Centrală. Nu le-a folosit întotdeauna într-un mod potrivit.

Slăbiciunile Hollywood-ului erau la fel de evidente. A creat un mediu extraordinar, cu un potenţial extraordinar, dar unul cu un mesaj neînsemnat, din punct de vedere artistic, cel puţin pînă în anii '930. Numărul filmelor mute americane care se află în repertoriul curent sau pe care şi le pot aminti chiar cei educaţi este mic – cu excepţia comediilor. Dat fiind ritmul enorm în care erau produse filmele, ele nu alcătuiesc decît un procent cu totul nesemnificativ din producţie. Într-adevăr, din punct de vedere ideologic, mesajul era departe de a fi ineficient sau neglijabil. Dacă cineva îşi aduce cu greu aminte marea

* "Industria noastră, care a progresat datorită interesului popular, are nevoie de sprijinul tuturor claselor sociale. Ea nu trebuie să devină favorita doar a claselor înstărite, care îşi pot permite să plătească aproape la fel de mult pentru biletul de cinema ca şi pentru cel de teatru" – *Vita Cinematografica* (1914).[26]

masă a filmelor de clasă B, valoarea lor avea să se decanteze în înalta politică americană de la sfîrşitul secolului al douăzecilea.

Fără îndoială, spectacolul industrializat de masă a revoluţionat artele secolului al douăzecilea şi a făcut acest lucru separat şi independent de *avant garde*-ă. Pentru că, înainte de 1914, *avant garde*-a artelor n-a jucat nici un rol în filme şi se pare că nu le-a acordat nici un interes, în afara unui cubist de la Paris, de origine rusă, despre care se spune că s-ar fi gîndit la o secvenţă de film abstract în 1913[28]. N-a luat în serios acest mediu decît la jumătatea războiului, cînd el era deja, practic, matur. Forma tipică dinainte de 1914 a pieţei spectacolului de *avant garde*-ă era baletul rusesc, în sprijinul căruia marele impresar Serghei Diaghilev i-a mobilizat pe cei mai revoluţionari şi exotici compozitori şi pictori. Dar baletul rusesc era destinat unei elite de snobi culturali avuţi şi de familie bună exact în felul în care, fără ezitare, producătorii americani de film ţinteau spre cel mai mic numitor comun posibil al umanităţii.

Aşa s-a dezvoltat, într-un mod neaşteptat şi cu viteza previzibilă a unei autentice revoluţii culturale, arta "modernă", într-adevăr contemporană, din acest secol, trecută cu vederea de păstrătorii valorilor culturale. Dar ea nu mai era şi n-ar mai fi putut să fie arta lumii burgheze şi secolului burghez, cu excepţia unui singur aspect esenţial: era profund capitalistă. Mai era oare "cultură", în sens burghez? Aproape sigur persoanele cele mai educate din 1914 ar fi considerat că nu. Şi, cu toate acestea, acest mediu nou şi revoluţionar al maselor era cu mult mai puternic decît cultura de elită a cărei căutare pentru un nou mod de exprimare a lumii umple majoritatea istoriilor artelor secolului al douăzecilea.

Puţine figuri reprezintă vechea tradiţie, în varianta ei respectiv convenţională şi tradiţională, mai evident decît doi compozitori din Viena dinainte de 1914: Eric Wolfgang Korngold, un copil-minune al scenei muzicale de valoare medie, lansîndu-se deja în simfonii, opere şi altele; şi Arnold Schönberg. Cel dintîi şi-a încheiat viaţa ca şi compozitor de mare succes al coloanelor sonore pentru filmele hollywood-iene şi ca director muzical la Warner Brothers. Cel de-al doilea, după ce a revoluţionat muzica clasică a secolului al nouăsprezecelea, şi-a sfîrşit viaţa în acelaşi oraş, tot fără să aibă un public, dar

admirat şi stipendiat de muzicienii mai adaptabili şi cu mult mai prosperi, care cîştigau bani în industria filmului prin neaplicarea lecţiilor pe care le învăţaseră de la el.

Artele secolului al douăzecilea au fost, aşadar, revoluţionate, dar nu de cei care-şi fixaseră sarcina s-o facă. În această privinţă, ele se diferenţiau în mod dramatic de ştiinţe.

Capitolul 10

CERTITUDINI NĂRUITE: ŞTIINŢELE

Din ce este compus universul material? Din Eter, Materie şi Energie.

S. Laing, 1885[1]

Este general acceptat faptul că, în ultimii cincisprezece ani, a existat un progres considerabil în cunoştinţele noastre despre legile fundamentale ale eredităţii. Într-adevăr, se poate spune deschis că, în această perioadă, s-a cîştigat mai mult în această privinţă decît în întreaga istoria anterioară din cîmpul cunoaşterii.

Raymond Pearl, 1913[2]

Spaţiul şi timpul au încetat să mai facă parte, pentru fizica relativităţii, din simplul schelet dezgolit al lumii şi sînt recunoscute ca fiind construcţii.

Bertrand Russell, 1914[3]

Există vremuri cînd întregul mod al omului de a înţelege şi structura universul este transformat într-o perioadă foarte scurtă de timp, iar deceniile care au precedat Primul Război Mondial au constituit una dintre acestea. Această schimbare era, deocamdată, înţeleasă sau măcar observată de un număr neînsemnat de oameni din cîteva ţări şi, uneori, doar de minorităţi din chiar domeniile de activitate intelectuală şi creatoare care se transformau. Şi, în orice caz, nu toate domeniile de acest fel au cunoscut o transformare sau au fost transformate în acelaşi mod. Un studiu mai aprofundat ar trebui să facă distincţie între domeniile în care oamenii erau, mai degrabă, conştienţi de un progres liniar decît de o transformare (cum ar fi ştiinţele medicale) şi acelea

care au fost revoluţionate (precum fizica); între vechi ştiinţe revoluţionate şi ştiinţe care au constituit, ele însele, inovaţii, de vreme ce s-au născut în perioada de care ne ocupăm (cum ar fi genetica); între teorii ştiinţifice destinate să reprezinte baza unui nou consens sau a unei noi convenţii şi altele, care aveau să rămînă la graniţele disciplinelor lor, precum psihanaliza. El ar trebui, de asemenea, să facă distincţie între teoriile acceptate, puse sub semnul întrebării, dar reinstituite cu succes într-o formă mai mult sau mai puţin modificată, cum ar fi darvinismul, şi alte părţi ale moştenirii intelectuale de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, care au dispărut de peste tot, cu excepţia tratatelor mai puţin avansate, cum ar fi fizica lordului Kelvin. Totodată, el ar trebui, cu siguranţă, să facă distincţie între ştiinţele naturale şi ştiinţele sociale care, asemeni domeniilor tradiţionale de studiu din umanistică, s-au abătut tot mai mult de la ele – creînd o prăpastie tot mai largă, în care părea să dispară marele corp a ceea ce secolul al nouăsprezecelea a considerat ca fiind "filozofie". Totuşi, oricum am eticheta expunerea globală, ea rămîne adevărată. Peisajul intelectual în care puteau fi văzute acum ivindu-se vîrfuri numite Planck, Einstein şi Freud, ca să nu-i mai amintim pe Schönberg şi Picasso, era diferit în mod clar şi fundamental de acela pe care au crezut că-l percep observatorii inteligenţi în, să zicem, 1870.

Transformarea a fost de două feluri. Din punct de vedere intelectual, ea a implicat sfîrşitul unei înţelegeri a universului din perspectiva arhitectului sau inginerului: o construcţie deocamdată neterminată, dar a cărei încheiere n-avea să mai fie amînată multă vreme; o construcţie bazată pe "fapte", ţinute laolaltă de cadrul ferm de cauze care determină efecte, şi pe "legile naturii", şi clădită cu uneltele sigure ale raţiunii şi metodei ştiinţifice; o construcţie a intelectului, însă una care exprima, de asemenea, cu o aproximaţie tot mai mică, realităţile obiective ale cosmosului. În minţile triumfătoarei lumi burgheze, uriaşul mecanism static al universului, moştenit din secolul al şaptesprezecelea, dar amplificat, de atunci, prin extinderea la noi domenii, genera nu numai constanţă şi previzibilitate, ci şi transformare. El producea evoluţia (care putea fi identificată, cu uşurinţă, cu "progresul" laic, cel puţin în problemele omeneşti). Acest model al universului şi modul lui de înţelegere de către mintea omenească au fost cele care s-au năruit acum.

Dar această prăbuşire a avut un aspect psihologic crucial. Structurarea intelectuală a lumii burgheze a eliminat vechile forţe ale religiei din analiza unui univers în care supranaturalul şi miraculosul nu mai puteau juca nici un rol şi a lăsat puţin spaţiu de analiză pentru emoţii, în afara cazului cînd reprezentau rezultate ale legilor naturii. Fără îndoială, cu excepţii marginale, universul intelectual părea să corespundă atît înţelegerii intuitive umane a lumii materiale ("experienţei simţurilor"), cît şi conceptelor intuitive sau măcar străvechi ale funcţionării raţiunii omeneşti. De aceea, era încă posibil să-ţi imaginezi fizica şi chimia sub forma unor modele mecanice ("atomul ca o minge de biliard")*. Dar noua structurare a universului s-a văzut tot mai mult obligată să arunce peste bord intuiţia şi "bunul-simţ". Într-un fel, "natura" a devenit mai puţin "naturală" şi mai greu de înţeles. Într-adevăr, deşi toţi trăim pe seama şi împreună cu o tehnologie care se bazează pe noua revoluţie ştiinţifică, într-o lume a cărei manifestare vizuală a fost transformată de către aceasta şi într-una în care discursul profanului educat îi poate repeta conceptele şi vocabularul, e departe de a fi clar, chiar şi astăzi, în ce proporţie a fost absorbită această revoluţie de procesele obişnuite de gîndire ale publicului nespecialist. S-ar putea spune că ea a fost absorbită mai degrabă din punct de vedere existenţial decît din punct de vedere intelectual.

Procesul de separare a ştiinţei de intuiţie ar putea fi, poate, ilustrat prin exemplul extrem al matematicii. Cîndva, la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, progresul gîndirii matematice a început să genereze nu numai (aşa cum se întîmplase, deja, mai devreme – vezi *Era Revoluţiei*) rezultate aflate în contradicţie cu lumea reală, după cum era percepută de simţuri, cum ar fi geometria neeuclidiană, dar şi rezultate care păreau şocante pînă şi pentru matematicieni, care s-au trezit, ca marele Georg Cantor, că "je vois mais ne le crois pas"[4]. Începea ceea ce Bourbaki numeşte "patologia matematicii"[5]. În geometrie, una dintre cele două frontiere dinamice ale matematicii secolului al nouăspre-

* După cum s-a întîmplat, atomul, care avea să fie divizat în curînd în particule mai mici, a redevenit, în această perioadă, element constructiv de bază din ştiinţele fizice, după o perioadă de relativă neglijare.

zecelea, apar tot felul de fenomene care păreau de neconceput, cum ar fi curbele fără tangente. Dar evoluţia cea mai dramatică şi "imposibilă" a fost, poate, explorarea, de către Cantor, a dimensiunilor infinite, care a produs o lume în care conceptele intuitive de "mai mare" şi "mai mic" nu se mai aplicau, iar regulile aritmeticii nu mai dădeau rezultatele aşteptate. Era un progres tulburător, un nou "paradis" matematic, ca să folosim cuvintele lui Hilbert, din care *avant garde*-a matematicienilor refuza să se lase izgonită.

O soluţie – urmată, ulterior, de majoritatea matematicienilor – era eliberarea matematicii de orice corespondent cu lumea reală şi transformarea ei într-o elaborare de postulate, de *orice* fel de postulate, care nu cereau decît să fie precis definite şi care nu erau legate decît de necesitatea de a nu fi contradictorii. De acum încolo, matematica se baza pe riguroasa suspendare a credinţei în orice în afara regulilor unui joc. În cuvintele lui Bertrand Russell – un om cu contribuţii majore la regîndirea fundamentelor matematicii care s-a mutat acum, poate pentru prima dată în istoria ei, în centrul scenei – matematica era subiectul în care nimeni nu ştia despre ce vorbea sau dacă era adevărat ceea ce spunea[6]. Fundamentele ei au fost reformulate prin excluderea riguroasă a oricărui apel la intuiţie.

Acest fapt a impus dificultăţi psihologice enorme, ca şi unele dificultăţi intelectuale. Relaţia matematicii cu lumea reală era de necontestat, chiar dacă, din punctul de vedere al formaliştilor matematici, era irelevantă. În secolul al douăzecilea, "cea mai pură" matematică şi-a găsit mereu un anumit corespondent în lumea reală şi a slujit, într-adevăr, la explicarea acestei lumi sau la dominarea ei cu ajutorul tehnologiei. Pînă şi G. H. Hardy, un matematician pur, specialist în teoria numerelor – şi, în paranteză fie spus, autorul unei strălucite lucrări de introspecţie autobiografică –, un om care susţinea cu mîndrie că nimic din ceea ce făcuse nu era de vreun folos practic, şi-a adus contribuţia printr-o teoremă care stă la baza geneticii moderne (aşa-numita lege Hardy-Weinberg). Care era natura relaţiei dintre jocul matematic şi structura lumii reale care îi corespundea? Poate că acest lucru n-avea importanţă pentru matematicieni în calitatea lor de oameni de ştiinţă, dar, în realitate, pînă şi mulţi dintre formalişti, cum ar fi marele Hilbert (1862-1943), par să fi crezut într-un adevăr

matematic obiectiv, adică în faptul că nu era irelevant ce gîndeau matematicienii în legătură cu "natura" entităţilor matematice pe care le manipulau sau cu "adevărul" teoremelor lor. O şcoală întreagă de "intuiţionişti", anunţată de Henri Poincaré (1854-1912) şi condusă, din 1907, de olandezul L. E. J. Brouwer (1882-1966), a respins cu înverşunare formalismul, în caz de nevoie chiar cu preţul renunţării la acele triumfuri ale raţionamentului matematic, ale cărui rezultate, literalmente incredibile, duseseră la reconsiderarea bazelor matematicii, şi mai ales la propria muncă a lui Cantor în teoria mulţimilor, propusă, în ciuda împotrivirii pătimaşe a unora, în anii '870. Pasiunile evocate de această bătălie din stratosfera gîndirii pure indică profunzimea crizei intelectuale şi psihologice pe care a produs-o colapsul vechilor legături dintre matematică şi înţelegerea lumii.

Mai mult decît atît, însăşi regîndirea fundamentelor matematicii era departe de a fi lipsită de probleme, întrucît încercarea de a o baza pe definiţii riguroase şi pe non-contradicţia însăşi (care a stimulat, la rîndul ei, dezvoltarea logicii matematice) a dat peste dificultăţi care aveau să transforme perioada dintre 1900 şi 1930 în "marea criză a fundamentelor" (Bourbaki)[7]. Însăşi excluderea nemiloasă a intuiţiei n-a fost posibilă decît printr-o anumită îngustare a orizontului matematicianului. Dincolo de acel orizont stau paradoxurile pe care matematicienii şi logicienii matematici le descopereau acum – Bertrand Russell a formulat cîteva, la începutul anilor '900 – şi care ridicau dificultăţi dintre cele mai profunde*. În cele din urmă (în 1931), matematicianul austriac Kurt Gödel a demonstrat că, din anumite motive fundamentale, contradicţia nu putea fi deloc eliminată: nu putem demonstra că axiomele aritmeticii constau dintr-un număr finit

* Un exemplu simplu (Berry şi Russell) este propoziţia "clasa numerelor întregi a cărei definiţie poate fi exprimată în mai puţin de şaisprezece cuvinte este finită." E imposibil ca, fără contradicţie, să defineşti un întreg drept "cel mai mic întreg care nu poate fi definit în mai puţin de şaisprezece cuvinte", deoarece a doua definiţie nu cuprinde decît zece cuvinte. De primă importanţă între aceste paradoxuri este "Paradoxul lui Russell", care întreabă dacă mulţimea tuturor mulţimilor care nu sînt membre ale lor înşile este membră a ei însăşi. Acesta este analog cu paradoxul antic al filozofului grec Zenon despre faptul dacă noi îl putem crede pe cretanul care spune că "Toţi cretanii sînt mincinoşi".

de paşi care nu conduc la contradicţii. Totuşi, în jurul acelei perioade, matematicienii s-au deprins să trăiască cu nesiguranţa legată de obiectul lor. Generaţiile din anii '890 şi '900 erau deocamdată departe de a se reconcilia cu ele.

Cu excepţia unei mîini de oameni, criza din matematică putea fi trecută cu vederea. Un grup mult mai mare de oameni de ştiinţă, ca şi, pînă la urmă, majoritatea fiinţelor umane educate s-au trezit implicaţi în criza universului galileian sau newtonian al fizicii – al cărei început poate fi datat foarte precis în 1895 – şi care avea să fie înlocuit de către universul einsteinian al relativităţii. Ea a întîlnit mai puţină rezistenţă, în lumea fizicienilor, decît revoluţia matematică, probabil pentru că încă nu se divulgase ca implicînd o ameninţare la adresa credinţei tradiţionale în certitudine şi în legile naturii. Acest lucru n-avea să se întîmple decît în anii '920. Pe de altă parte, ea a întîlnit o enormă rezistenţă din partea profanilor. Într-adevăr, chiar în 1913, un autor german – învăţat şi, în mod clar, deloc necugetat – al unei istorii şi cercetări a ştiinţei în patru volume (care, se ştie, nu-i amintea nici pe Planck – decît ca epistemolog –, nici pe Einstein şi J. J. Thomson, nici pe mulţi alţii care cu greu ar putea fi trecuţi acum cu vederea) nega faptul că în ştiinţe se întîmpla ceva excepţional de revoluţionar: "E un semn de părtinire faptul că ştiinţa este prezentată ca şi cum fundamentele ei ar fi devenit nesigure, iar epoca noastră ar trebui să se apuce de reconstruirea lor"[8]. După cum se ştie, fizica modernă este încă la fel de îndepărtată de majoritatea profanilor, chiar a celor care încearcă să se supună tentativelor adesea strălucite de a le fi explicată, care s-au înmulţit de la Primul Război Mondial încoace, ca şi înaltele strădanii ale teologiei scolastice pentru majoritatea credincioşilor creştini din Europa secolului al paisprezecelea. Ideologii de stînga aveau să respingă relativitatea ca fiind incompatibilă cu concepţia lor despre ştiinţă, iar cei de dreapta aveau s-o condamne ca fiind evreiască. Pe scurt, de acum înainte ştiinţa a devenit nu numai ceva ce nu puteau înţelege decît puţini oameni, dar şi ceva dezaprobat de mulţi, deşi recunoşteau tot mai mult că depindeau de ea.

Şocul pentru experienţă, bun-simţ şi concepţiile acceptate asupra universului pot fi, probabil, cel mai bine ilustrate de problema "eterului luminos" acum aproape la fel de uitat ca şi aceea a inflamatorului prin

care fusese explicată combustia, în secolul al optsprezecelea, înainte de revoluţia din chimie. Nu exista nici o dovadă în legătură cu eterul, ceva elastic, rigid, incompresibil şi imaterial, despre care se credea că umple universul, dar el trebuia să existe, într-o imagine a lumii care era fundamental mecanică şi care excludea orice aşa-numită "acţiune la distanţă", mai ales pentru că fizica secolului al nouăsprezecelea era plină de unde, începînd cu cele luminoase (a căror viteză reală a fost stabilită pentru prima dată) şi înmulţite de progresul cercetărilor din electromagnetism care, de la Maxwell încoace, părea să includă undele de lumină. Dar, într-un univers fizic conceput în mod mecanic, undele trebuiau să fie unde într-un *mediu*, aşa cum valurile mării erau unde în apă. Pe măsură ce deplasarea undelor devenea tot mai importantă pentru imaginea fizică a lumii (ca să citǎm un contemporan deloc naiv), "în secolul al nouăsprezecelea era descoperit eterul, în sensul că toate dovezile cunoscute ale existenţei sale au fost adunate în această epocă"[9]. Pe scurt, el a fost inventat pentru că, după cum susţineau toţi "fizicienii cu autoritate" (cu excepţia unor foarte rari disidenţi ca Heinrich Hertz (1857-1894), descoperitorul undelor radio, şi Ernst Mach (1836-1916), mai bine cunoscut ca filozof al ştiinţei), "n-am şti nimic despre lumină, căldură radiantă, electricitate sau magnetism; în lipsa lui n-ar exista, probabil, nimic de genul gravitaţiei"[10], deoarece o imagine mecanică a lumii necesita exercitarea forţei gravitaţiei prin intermediul unui mediu material.

Cu toate acestea, dacă ar fi existat, ar fi trebuit să aibă proprietăţi mecanice, indiferent dacă erau sau nu dezvoltate cu ajutorul noilor concepte electromagnetice. Acestea ridicau dificultăţi considerabile, deoarece fizica (de la Faraday şi Maxwell încoace) opera cu două scheme conceptuale care nu erau uşor de îmbinat şi care tindeau, de fapt, să acţioneze separat: fizica particulelor elementare (fizica "materiei") şi aceea a mediilor continue ale "cîmpurilor". Părea cel mai uşor de presupus – teoria a fost elaborată de H. A. Lorentz (1853-1928), unul dintre eminenţii oameni de ştiinţă olandezi care au transformat perioada de care ne ocupăm într-o epocă de aur a ştiinţei olandeze, comparabilă cu aceea din secolul al şaptesprezecelea – că eterul rămînea imobil faţă de materia în mişcare. Dar acest lucru putea fi acum testat, iar doi americani, A. A. Michelson (1852-1931) şi E.W. Morley

(1838-1923), au încercat să facă acest lucru, în 1887, printr-un experiment celebru şi plin de fantezie, care a produs un rezultat care părea profund inexplicabil. Atît de inexplicabil şi atît de incompatibil cu convingerile adînc înrădăcinate, încît a fost repetat, în mod periodic, cu toate precauţiile posibile, pînă în anii '920: întotdeauna cu acelaşi rezultat.

Care era viteza de mişcare a pămîntului prin eterul imobil? Un fascicul de lumină a fost separat în două părţi, care se deplasau înainte şi înapoi de-a lungul a două distanţe egale, perpendicular unul faţă de celălalt, iar apoi se reuneau. Dacă pămîntul s-ar fi mişcat prin eter în direcţia uneia dintre fascicule, mişcarea aparatului în timpul trecerii luminii ar fi trebuit să facă drumurile razelor inegale. Acest lucru putea fi detectat. Dar n-a fost. Se părea că eterul, indiferent ce-ar fi fost, se deplasa o dată cu pămîntul sau, probabil, cu orice altceva era măsurat. Eterul părea să nu aibă nici un fel de proprietăţi fizice sau să se găsească dincolo de orice formă de înţelegere materială. Alternativa era abandonarea imaginii ştiinţifice instituite a universului.

Pe cititorii familiarizaţi cu istoria ştiinţei nu-i va surprinde faptul că Lorentz a preferat teoria în locul faptelor şi, din acest motiv, a încercat să respingă experimentul Michelson-Morley şi, astfel, să salveze acel eter care era considerat "punctul de sprijin al fizicii moderne"[11] printr-o acrobaţie teoretică extraordinară, care avea să-l transforme în "Ioan Botezătorul relativităţii"[12]. Să presupunem că timpul şi spaţiul ar putea fi întrucîtva separate, astfel încît un corp s-ar putea dovedi mai scurt atunci cînd s-ar deplasa în sensul direcţiei sale de mişcare decît dacă ar fi în repaus sau s-ar deplasa în sens contrar. Atunci, contracţia suferită de aparatul din experimentul Michelson-Morley ar putea să mascheze imobilitatea eterului. Această presupunere, se afirmă, era într-adevăr foarte aproape de teoria restrînsă a relativităţii a lui Einstein (1905), dar problema cu privire la Lorentz şi la contemporanii săi a fost că au spart oul fizicii tradiţionale în încercarea disperată de a-l păstra intact, în vreme ce Einstein, care fusese copil atunci cînd Michelson şi Morley au ajuns la surprinzătoarea lor concluzie, era pregătit, pur şi simplu, să abandoneze vechile convingeri. Nu exista mişcare absolută. Nu exista eter sau, dacă exista, nu prezenta nici o importanţă pentru fizicieni. Într-un fel sau altul, vechea ordine din fizică a fost condamnată.

Din acest episod instructiv se pot trage două concluzii. Prima, care

corespunde idealului raţionalist pe care ştiinţa şi istoricii săi l-au moştenit din secolul al nouăsprezecelea, este că faptele sînt mai puternice decît teoriile. Date fiind progresele în electromagnetism, descoperirea de noi tipuri de radiaţii – undele radio (Hertz, 1883), razele X (Röntgen, 1895), radioactivitatea (Becquerel, 1896) – dată fiind nevoia de a forţa teoria convenţională în forme curioase, dat fiind experimentul Michelson-Morley, mai devreme sau mai tîrziu teoria ar fi fost fundamental modificată pentru a corespunde faptelor. Nu e surprinzător că acest lucru nu s-a întîmplat imediat, dar a avut loc destul de curînd: transformarea poate fi datată, cu o oarecare precizie, în deceniul 1895-1905.

Cealaltă concluzie reprezintă exact opusul primei. Viziunea universului fizic, care s-a născut în perioada 1895-1905, n-a fost bazată pe "fapte", ci pe presupuneri *a priori* asupra universului, întemeiate, în parte, pe un model mecanic din secolul al şaptesprezecelea, în parte, pe intuiţii chiar mai vechi ale experienţei simţurilor şi logicii. Nu existase niciodată vreo dificultate intrinsecă mai mare în legătură cu aplicarea relativităţii în electrodinamică sau în orice altceva decît în mecanica clasică, unde fusese considerată de la sine înţeleasă de la Galileo încoace. Tot ce poate spune fizica despre două sisteme în care, în interiorul fiecăruia, sînt valabile legile newtoniene (două trenuri, de exemplu) este că ele se mişcă unul faţă de celălalt, dar nu că unul se găseşte, în sens absolut, "în repaus". Eterul fusese inventat pentru că modelul mecanic acceptat al universului necesita ceva de acest tip şi pentru că părea de neconceput, din punct de vedere intuitiv, că într-un anumit sens, nu exista nici o deosebire între mişcarea absolută şi repausul absolut *undeva*. Inventat fiind, el împiedica extinderea relativităţii la electrodinamică sau, în general, la legile fizicii. Pe scurt, ce a făcut revoluţia din fizică atît de revoluţionară n-a fost descoperirea de date noi, deşi aceasta s-a produs cu siguranţă, ci reticenţa fizicienilor de a-şi reconsidera paradigmele. Ca întotdeauna, nu inteligenţele sofisticate au fost acelea care erau pregătite să recunoască că împăratul nu purta haine: ele îşi pierdeau timpul inventînd teorii care să explice de ce aceste haine erau şi minunate, şi invizibile.

Acum, ambele concluzii sînt corecte, dar cea de-a doua le e mult mai folositoare istoricilor decît cea dintîi. Pentru că prima nu explică

cu adevărat, într-un mod adecvat, cum s-a întîmplat revoluţia în fizică. Paradigmele vechi nu împiedică, de obicei, şi n-au făcut-o nici atunci, progresul cercetării sau naşterea unor teorii care par să fie şi în concordanţă cu faptele, şi fertile din punct de vedere intelectual. Ele doar produc ceea ce poate fi considerat, în mod retrospectiv (ca în cazul eterului), ca fiind teorii complicate într-un mod inutile şi nejustificat. Dimpotrivă, revoluţionarii din fizică – aparţinînd, în principal, acelei "fizici teoretice" care era cu greu recunoscută deocamdată ca un domeniu de sine stătător, situat undeva între matematică şi aparatul de laborator – nu erau, în esenţă, deloc motivaţi de dorinţa de a limpezi neconcordanţele dintre observaţie şi teorie. Ei şi-au urmat propria cale, animaţi, cîteodată, de preocupări pur filozofice sau chiar metafizice, asemeni căutării "Absolutului" a lui Max Planck, care i-a condus către fizică împotriva sfatului profesorilor de liceu, care erau convinşi că nu mai rămîneau decît unghere minore de pus în ordine în acea ştiinţă, şi către acele domenii ale fizicii pe care alţii le considerau neinteresante[13]. Nimic nu e mai surprinzător în scurta schiţă autobiografică, scrisă la bătrîneţe de Max Planck, a cărui teorie a cuantelor (enunţată în 1900) a marcat prima realizare publică a noii fizici, decît sentimentul de izolare, de a fi fost greşit înţeles, de eşec aproape, care, în mod evident, nu l-a părăsit niciodată. La urma urmei, puţini fizicieni au fost mai onoraţi, în propria ţară şi pe plan internaţional, decît a fost el în timpul vieţii. O mare parte din acest sentiment era, în mod clar, rezultatul celor douăzeci şi cinci de ani, de la teza lui doctorat din 1875, pe durata cărora tînărul Planck a încercat în zadar să-i facă pe profesorii pe care-i admira – inclusiv oameni pe care avea, pînă la urmă, să-i convingă – să înţeleagă, să comenteze, chiar să citească lucrarea pe care le-o propunea: o lucrare în legătură concluziile cărei, în opinia lui, nu era posibilă nici o îndoială. Privim înapoi şi vedem oameni de ştiinţă identificînd probleme esenţiale nerezolvate din domeniul lor şi pornind să le rezolve, unii urmînd calea corectă, majoritatea pe cea greşită. Dar, de fapt, după cum ne-au reamintit istoricii ştiinţei, cel puţin de la Thomas Kuhn (1962) încoace, nu acesta e modul în care operează revoluţiile ştiinţifice.

Ce explică atunci transformarea din matematică şi fizică din această perioadă? Pentru istoric, e o întrebare fundamentală. Mai mult decît

atît, pentru istoricul care nu se concentrează exclusiv asupra dezbaterilor specializate dintre teoreticieni, întrebarea nu e legată, pur şi simplu, de schimbarea în imaginea ştiinţifică asupra universului, ci de relaţia acestei schimbări cu restul a ceea ce se întîmpla în perioada respectivă. Procesele intelectului nu sînt autonome. Indiferent de natura legăturilor dintre ştiinţă şi societatea în care e inserată aceasta, şi de conjunctura istorică specifică în care se produce, o astfel de relaţie există. Problemele pe care le identifică oamenii de ştiinţă, metodele pe care le folosesc, tipurile de teorii pe care le consideră în general satisfăcătoare sau în particular adecvate, ideile şi modelele pe care le utilizează în rezolvare sînt acelea ale oamenilor a căror viaţă, chiar şi în prezent, nu e mărginită decît parţial la laborator şi studiu.

Unele dintre aceste relaţii sînt, pur şi simplu, la limita grosolanului. O parte substanţială a impulsului pentru dezvoltarea bacteriologiei şi imunologiei a fost legată de imperialism, dat fiind faptul că imperiile au oferit puternice stimulente materiale pentru învingerea unor boli tropicale, cum ar fi malaria şi febra galbenă, care stînjeneau activităţile albilor în regiunile coloniale[14]. Un fir direct îl leagă, aşadar, pe Joseph Chamberlain de (Sir) Ronald Ross, laureat al Premiului Nobel pentru medicină în 1902. Naţionalismul a jucat un rol care este departe de a fi neglijabil. Wassermann, al cărui test pentru sifilis a dat un imbold dezvoltării serologiei, a fost solicitat, în 1906, de către autorităţile germane, care erau nerăbdătoare să prindă din urmă ceea ce considerau un avans nemeritat al cercetărilor franceze asupra sifilisului[15]. Deşi ar fi neînţelept să se neglijeze asemenea legături directe între ştiinţă şi societate, fie sub forma patronajului şi presiunilor guvernamentale sau ale afacerilor, fie sub forma mai puţin trivială a muncii ştiinţifice stimulate de progresul practic al industriei sau de cerinţele sale tehnice ori înălţîndu-se din acest progres, respectivele relaţii nu pot fi analizate în mod satisfăcător în asemenea termeni, şi cel mai puţin în perioada 1873-1914. Pe de o parte, legăturile dintre ştiinţă şi utilizările sale practice erau departe de a fi strînse, dacă dăm la o parte chimia şi medicina. Astfel, în Germania anilor '880 şi '890 – puţine ţări au luat mai în serios implicaţiile practice ale ştiinţei –, academiile tehnice (Technische Hochschulen) se plîngeau că matematicienii lor nu se limitau, pur şi simplu, la predarea matematicii necesare inginerilor,

iar profesorii universitari de inginerie i-au înfruntat pe cei de matematică, în 1897, într-o luptă deschisă. Într-adevăr, majoritatea inginerilor germani, deşi inspiraţi de progresul american în a-şi instala laboratoare tehnologice, în anii '890, nu se aflau într-o legătură apropiată cu ştiinţa în curs. Industria, dimpotrivă, se plîngea că universităţile nu erau interesate de problemele ei şi îşi realiza propriile cercetări – deşi se mişca încet pînă şi în această privinţă. Krupp (care nu i-a permis fiului său să urmeze o academie tehnică pînă în 1882) n-a avut un interes pentru fizică, ca fiind distinctă de chimie, pînă la mijlocul anilor '890[16]. Pe scurt, universităţile, academiile tehnice, industria şi guvernul erau departe de a-şi coordona interesele şi eforturile. Începeau, într-adevăr, să fie înfiinţate institute de cercetări finanţate de guvern, dar acest proces nu era, deocamdată, prea avansat: *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft* (astăzi *Max-Planck-Gesellschaft*), care a finanţat şi a coordonat cercetarea fundamentală, n-a fost înfiinţat înainte de 1911, deşi avea predecesori finanţaţi în mod privat. Mai mult decît atît, deşi guvernele începeau, fără doar şi poate, să mandateze şi chiar să grăbească anumite cercetări pe care le considerau de importanţă, cu greu putem vorbi, deocamdată, despre guvern ca de o forţă majoră de mandatare a cercetării fundamentale mai mult decît o putem face în legătură cu industria, cu posibila excepţie a laboratoarelor Bell. În afară de asta, singura ştiinţă, cu excepţia medicinii, în care cercetarea pură şi aplicaţiile sale practice erau integrate, în mod adecvat, la acea vreme, era chimia care n-a trecut, cu siguranţă, prin transformări fundamentale sau revoluţionare în perioada de care ne ocupăm.

Aceste transformări ştiinţifice n-ar fi fost posibile decît în scopul progreselor tehnice din economia industrială, cum ar fi cele care au făcut ca electricitatea să fie accesibilă în mod liber, au furnizat pompe de vid adecvate şi instrumente de măsurare precise. Dar, în orice explicaţie, un element necesar nu reprezintă, în sine, o lămurire suficientă. Trebuie să privim mai departe. Putem înţelege oare criza ştiinţei tradiţionale prin analizarea preocupărilor sociale şi politice ale oamenilor de ştiinţă?

Acestea erau, în mod evident, dominante în domeniul ştiinţelor sociale; şi, chiar în acele ştiinţe naturale care păreau să fie legate în mod direct de societate şi de interesele acesteia, elementul social şi

politic era adesea crucial. În perioada de care ne ocupăm, acesta era pe deplin cazul pentru acele domenii ale biologiei care aveau în mod direct atingere cu omul social şi pentru toate acelea care puteau fi legate de conceptul de "evoluţie" şi de numele tot mai politizat al lui Charles Darwin. Ele purtau, deopotrivă, o înaltă încărcătură ideologică. Sub forma rasismului, al cărui rol central, în secolul al nouăsprezecelea, nu putea fi exagerat, biologia era esenţială pentru o ideologie burgheză teoretic egalitaristă, de vreme ce trecea din sarcina societăţii în aceea a "naturii" inegalităţile umane vizibile (vezi *Era Capitalului*, capitolul 14, II). Cei săraci erau săraci pentru că se născuseră inferiori. Prin urmare, biologia nu era numai, în mod potenţial, ştiinţa drepturilor politice, ci şi ştiinţa celor care nu aveau încredere în ştiinţă, raţiune şi progres. Puţini gînditori au fost mai sceptici faţă de adevărurile secolului al nouăsprezecelea, inclusiv faţă de ştiinţă, ca filozoful Nietzsche. Cu toate acestea, propriile scrieri şi, mai ales, opera lui cea mai ambiţioasă, *Voinţa de putere*[17], pot fi înţelese ca o variantă a darvinismului social, un discurs ţinut în limbajul "selecţiei naturale", în acest caz selecţia destinată să creeze o nouă rasă de "supraom", care avea să-i domine pe inferiorii umani aşa cum, în natură, omul domină şi exploatează creaţia brută. Iar legăturile dintre biologie şi ideologie sînt, într-adevăr, deosebit de evidente în interdependenţa dintre "eugenie" şi noua ştiinţă a "geneticii", care a apărut, practic, în jurul anului 1900, căpătîndu-şi numele, la scurtă vreme după aceea, din partea lui William Bateson (1905).

Eugenia, care reprezenta un program de aplicare a tehnicilor de creştere selectivă, cunoscute în agricultură şi în creşterea vitelor, la oameni, a precedat cu mult genetica. Denumirea datează din 1883. Era, în esenţă, o mişcare politică, limitată, în mod preponderent, la membrii burgheziei sau claselor mijlocii, care făcea presiuni asupra guvernelor în scopul unui program de acţiuni pozitive sau negative pentru îmbunătăţirea stării genetice a rasei umane. Eugeniştii extremişti considerau că situaţia omului şi a societăţii putea fi ameliorată *numai* prin îmbunătăţirea genetică a rasei umane – prin concentrarea asupra încurajării vlăstarelor umane valoroase (identificate, de obicei, cu burghezia şi cu rasele de culori corespunzătoare, cum ar fi cea "nordică") şi eliminării descendenţelor nedorite (identificate, de obicei,

cu săracii şi cu străinii colonizaţi sau antipatizaţi). Eugeniştii mai puţin extremişti lăsau o anumită libertate de acţiune pentru reformele sociale, educaţie şi, în general, schimbările de mediu. Chiar dacă eugenia a putut deveni o pseudoştiinţă fascistă şi rasistă care s-a transformat într-un genocid deliberat sub Hitler, înainte de 1914 ea nu era nicidecum identificată la modul exclusiv cu vreo ramură a politicii clasei de mijloc mai mult decît cu foarte popularele teorii ale rasei din care făcea parte în mod implicit. Teme legate de eugenie apar în "muzica" ideologică a liberalilor, reformatorilor sociali, socialiştilor fabieni şi a altor sectoare ale stîngii, în acele ţări în care mişcarea era la modă*, deşi, în bătălia dintre ereditate şi mediu sau, în exprimarea lui Karl Pearson, dintre "natură" şi "educare", stînga cu greu ar fi putut să opteze *exclusiv* pentru ereditate. De aici, în paranteză fie spus, accentuata lipsă de entuziasm pentru genetică, în rîndul membrilor profesiunii medicale, în această perioadă. Pentru că marile triumfuri ale medicinii din acea vreme erau legate de mediu atît prin noul tratament al bolilor microbiene (care, de la Pasteur şi Koch încoace, făcuse să apară noua ştiinţă a bacteriologiei) şi prin igiena publică. Doctorii erau la fel de refractari ca şi reformatorii sociali în a crede, alături de Pearson, că "1.500.000 de lire sterline cheltuite pentru încurajarea unei descendenţe sănătoase ar însemna mai mult decît înfiinţarea unui sanatoriu în fiecare district" pentru eliminarea tuberculozei[18]. Aveau dreptate.

Ceea ce a făcut eugenia "ştiinţifică" a fost chiar ascensiunea ştiinţei geneticii, după 1900, care părea să sugereze că influenţele de mediu asupra eredităţii puteau fi excluse cu totul şi că majoritatea sau chiar toate trăsăturile erau determinate de o singură genă, deci că înmulţirea selectivă a fiinţelor omeneşti, conform regulilor mendeliene, era posibilă. Ar fi de neîngăduit să susţinem că genetica era o consecinţă a preocupărilor eugenice, chiar dacă există cazuri de oameni de ştiinţă care au fost atraşi de cercetarea asupra eredităţii "ca o *consecinţă* a unui angajament anterior faţă de cultura de rasă", mai ales Sir Francis Galton şi Karl Pearson[19]. Pe de altă parte, legăturile dintre genetică şi eugenie, între 1900 şi 1914, au fost strînse, la modul demonstrabil, şi, atît în Anglia, cît şi în SUA, figuri de frunte ale ştiinţei au fost legate de această

* Mişcarea pentru controlul naşterilor era strîns legată de argumentele eugenice.

mişcare, deşi, chiar înainte de 1914, cel puţin în Germania şi SUA, graniţa dintre ştiinţă şi pseudoştiinţa rasistă era departe de a fi clară[20]. Între războaie, acest lucru i-a condus pe geneticienii serioşi să părăsească organizaţiile de eugenişti angajaţi. În orice caz, elementul "politic" din genetică e evident. Viitorul laureat al Premiului Nobel H.J. Muller avea să declare, în 1918: "N-am fost niciodată interesat de genetică pur şi simplu ca abstracţiune, ci, întotdeauna, datorită relaţiei sale fundamentale cu omul – cu trăsăturile şi mijloacele de auto-îmbunătăţire ale acestuia"[21].

Dacă dezvoltarea geneticii trebuie privită în contextul preocupării imperioase pentru problemele sociale pentru care eugenia pretindea că oferă soluţii biologice (uneori ca alternative la cele socialiste), dezvoltarea teoriei evoluţioniste, în care se încadra, avea, la rîndul ei, o dimensiune politică. Dezvoltarea "socio-biologiei" din ultimii ani a atras, o dată mai mult, atenţia asupra acestui fapt. El fusese evident încă de la iniţierea teoriei "selecţiei naturale", al cărei model-cheie, "lupta pentru existenţă", fusese dobîndit în primul rînd de la "ştiinţele sociale" (Malthus). Observatorii de la cumpăna secolelor au remarcat o "criză a darvinismului", care a produs diferite speculaţii alternative – aşa-numitul "vitalism", "neo-lamarckismul" (cum era numit în 1901) şi altele. Criza se datora nu numai îndoielilor ştiinţifice asupra formulărilor darvinismului, care devenise ceva de genul unei ortodoxii biologice, prin anii '880, ci şi îndoielilor legate de implicaţiile sale mai largi. Entuziasmul accentuat al social-democraţilor pentru darvinism era suficient ca să garanteze că acesta n-avea să fie discutat exclusiv în termeni ştiinţifici. Pe de altă parte, deşi tendinţa politico-darvinistă dominantă din Europa îl vedea ca întărind punctul de vedere al lui Marx, conform căruia procesele evolutive din natură şi societate se produc indiferent de voinţa şi conştiinţa oamenilor – şi fiecare socialist ştia unde ar fi dus ele, în mod inevitabil –, în America, "darvinismul social" sublinia libera competiţie ca lege fundamentală a naturii şi triumful celor mai buni (adică oamenii de afaceri de succes) asupra celor mai puţin buni (adică săracii). Supravieţuirea celor mai buni putea fi, de asemenea, demonstrată şi, într-adevăr, garantată prin cucerirea raselor şi popoarelor inferioare sau prin războiul împotriva statelor rivale (după cum sugera, în 1913, generalul german Bernhardi în cartea sa despre *Germania şi războiul următor*)[22].

Asemenea teme sociale au pătruns pînă şi în disputele oamenilor de ştiinţă. Astfel, anii de început ai geneticii au fost tulburaţi de o luptă persistentă şi înverşunată între mendelieni (foarte influenţi în SUA şi în rîndul experimentaliştilor) şi aşa-numiţii bio-metricieni (relativ mai puternici în Anglia şi în rîndul statisticienilor avansaţi din punct de vedere matematic). În 1900, cercetările, multă vreme neglijate, ale lui Mendel asupra legilor eredităţii au fost redescoperite simultan şi separat în trei ţări; or, ele aveau – împotriva opoziţiei biometrice – să ofere baza geneticii moderne, deşi s-a sugerat că biologii de la 1900 au descifrat din vechile rapoarte asupra creşterii *sîngelui voinicului* o teorie a determinanţilor genetici la care Mendel nu se gîndise, în grădina sa de mănăstire, în 1865. A fost sugerat, de către istoricii ştiinţei, un număr de cauze ale acestei dispute, iar o serie de asemenea motive are o clară dimensiune politică.

Inovaţia majoră care, împreună cu genetica mendeliană, a reinstaurat un "darvinism" puternic modificat în poziţia de teorie a evoluţiei biologice corectă din punct de vedere ştiinţific a constituit-o introducerea în cadrul ei a unor "salturi", capricii sau ciudăţenii genetice, imprevizibile şi discontinue, în majoritate neviabile, dar, din cînd în cînd, cu un folos evoluţionist potenţial, asupra cărora ar opera selecţia naturală. Ele au fost numite "mutaţii" de către Hugo De Vries, unul dintre cei cîţiva redescoperitori contemporani ai cercetărilor uitate ale lui Mendel. De Vries însuşi fusese influenţat de principalul mendelian britanic şi inventator al cuvîntului "genetică", William Bateson, ale cărui studii asupra variaţiei (1894) fuseseră dirijate "cu o preocupare specială pentru rolul discontinuităţii în originea speciilor". Cu toate acestea, continuitatea şi discontinuitatea nu constituiau numai o problemă legată de creşterea plantelor. Conducătorul biometricienilor, Karl Pearson, a respins discontinuitatea chiar înainte de a deveni interesat de biologie pentru că "nici o mare reconstrucţie socială, de care să beneficieze, în mod permanent, oricare clasă din comunitate nu e prilejuită vreodată de o revoluţie. (...) progresul uman, ca şi Natura, nu face niciodată salturi"[23].

Bateson, marele lui adversar, era departe de a fi un revoluţionar. Cu toate acestea, dacă există ceva clar în legătură cu opiniile acestei figuri curioase sînt antipatia ei faţă de societatea contemporană (în afară

de Universitatea din Cambridge, pe care a dorit să o protejeze de toate reformele, cu excepţia admiterii femeilor), ura pentru capitalismul industrial şi pentru "utilitarismul de prăvăliaş mărunt" şi nostalgia pentru un trecut feudal unitar. Pe scurt, atît pentru Pearson, cît şi pentru Bateson, variabilitatea speciilor era o problemă de ideologie, ca şi de ştiinţă. E lipsit de sens şi, realmente, în mod obişnuit, imposibil să pui în ecuaţie teorii ştiinţifice specifice şi atitudini politice specifice, cu atît mai puţin în domenii de tipul "evoluţiei", care se pretează la o varietate de metafore ideologice diferite. E aproape la fel de lipsit de sens să le analizezi în funcţie de clasa socială a celor care le aplică, dintre care practic toţi, în această perioadă, aparţineau, aproape prin definiţie, claselor mijlocii din sfera profesiunilor. Fără îndoială, în domenii de tipul biologiei, politica, ideologia şi ştiinţa nu pot fi lăsate deoparte, pentru că legăturile lor sînt prea evidente.

În ciuda faptului că fizicienii teoreticieni şi chiar matematicienii sînt tot fiinţe umane, aceste legături nu sînt evidente în cazul lor. În disputele lor, pot fi descifrate influenţe politice conştiente sau inconştiente, dar nu cu prea mare folos. Imperialismul şi ascensiunea mişcărilor muncitoreşti de masă pot ajuta la elucidarea evoluţiilor din biologie, dar prea puţin în logica simbolică sau în teoria cuantelor. Evenimentele din lumea exterioară studiilor lor, în anii dintre 1875 şi 1914, n-au fost atît de cataclismice încît să le influenţeze direct munca – aşa cum aveau s-o facă după 1914 şi cum s-ar fi putut s-o fi făcut la sfîrşitul secolului al optsprezecelea şi la începutul secolului al nouăsprezecelea. Revoluţiile din lumea intelectului, în această perioadă, pot fi cu greu derivate, prin analogie, din revoluţiile lumii din afară. Şi, cu toate acestea, orice istoric e frapat de faptul că transformarea revoluţionară a viziunii lumii ştiinţifice, din aceşti ani, face parte dintr-o abandonare mai generală şi dramatică a valorilor, adevărurilor şi modurilor de a privi lumea şi de a o structura din punct de vedere conceptual, instituite şi, adesea, acceptate de multă vreme. Poate fi un simplu accident sau o selecţie arbitrară faptul că teoria cuantelor a lui Planck, redescoperirea lui Mendel, *Logische Untersuchungen* a lui Husserl, *Interpretarea viselor* a lui Freud şi *Natură moartă cu cepe* a lui Cézanne pot fi datate, toate, în 1900 – ar fi la fel de posibil să deschizi noul secol cu *Chimia anorganică* a lui Ostwald, *Tosca* lui Puccini, cu

primul roman din seria "Claudine" al lui Colette şi cu *L'Aiglon* al lui Rostand –, dar coincidenţa de inovaţie spectaculoasă din cîteva domenii rămîne izbitoare.

O cheie pentru transformare a fost deja sugerată. Ea era mai degrabă negativă decît pozitivă, în măsura în care nu înlocuia ceea ce fusese considerat, pe drept sau pe nedrept, drept o viziune ştiinţifică potenţial cuprinzătoare, coerentă asupra lumii, în care raţiunea nu era în dezacord cu intuiţia, printr-o alternativă echivalentă. După cum am văzut, teoreticienii înşişi erau încurcaţi şi dezorientaţi. Nici Planck, nici Einstein nu erau pregătiţi să renunţe la universul raţional, cauzal şi determinist pentru care opera lor a făcut atît de mult în a-l distruge. Planck era la fel de ostil ca şi Lenin faţă de neopozitivismul lui Ernst Mach. La rîndul său, Mach, deşi unul dintre rarii sceptici timpurii în legătură cu universul fizic din rîndul oamenilor de ştiinţă de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, avea să fie la fel de sceptic faţă de teoria relativităţii[24]. Mica lume a matematicii, după cum am văzut, era sfîşiată de bătălii referitoare la întrebarea dacă adevărul matematic putea fi mai mult decît formal. Cel puţin numerele naturale şi timpul erau "reale", considera Brouwer. Adevărul este că teoreticienii s-au trezit confruntaţi cu contradicţii pe care n-au putut să le rezolve, pentru că nici măcar "paradoxurile" (un eufemism pentru contradicţii) pe care matematicienii din domeniul logicii simbolice au încercat din răsputeri să le depăşească n-au fost eliminate într-un mod satisfăcător – nici măcar, după cum avea s-o recunoască Russell, prin monumentalele strădanii, ale lui şi ale lui Whitehead, din *Principia Mathematica* (1910-1913). Soluţia cea mai puţin supărătoare era o retragere în acel neopozitivism care avea să devină lucrul cel mai apropiat de o filozofie acceptată a ştiinţei, în secolul al douăzecilea. Curentul neopozitivist, care a apărut către sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, o dată cu autori ca Duhem, Mach, Pearson şi chimistul Ostwald, nu trebuie confundat cu pozitivismul care a dominat ştiinţele naturale şi sociale înainte de noua revoluţie ştiinţifică. Acel pozitivism considera că putea găsi o viziune coerentă a lumii, care era pe cale de a fi ameninţată, în teorii originale, bazate pe experienţele verificate şi sistematizate din ştiinţe (în mod ideal, experimentale), adică pe "realităţile" naturii, aşa cum erau descoperite prin metode ştiinţifice. În schimb, aceste ştiinţe

"pozitive", ca diferite de speculaţiile neordonate ale teologiei şi metafizicii, aveau să asigure un fundament solid pentru lege, politică, morală şi religie – pe scurt, pentru modurile în care fiinţele umane trăiau laolaltă în societate şi îşi legau speranţele de viitor.

Critici din afara ştiinţei, asemeni lui Husserl, au arătat că "exclusivismul cu care viziunea totală asupra lumii a omului modern s-a lăsat, în a doua jumătate a secolului al nouăsprezecelea, condiţionată de ştiinţele pozitive şi orbită de «prosperitatea» pe care o produceau acestea a însemnat o retragere indiferentă din faţa problemele care erau hotărîtoare pentru o omenire autentică"[25]. Neopozitiviştii s-au concentrat asupra deficienţelor conceptuale ale ştiinţelor pozitive. Confruntaţi cu teorii ştiinţifice care, privite acum ca inadecvate, puteau fi considerate, de asemenea, drept "o forţare a limbajului şi o deformare a definiţiilor"[26], şi cu modele plastice (ca acela al "atomului ca o minge de biliard") care erau nesatisfăcătoare, ei au ales două căi înrudite pentru a ieşi din dificultate. Pe de o parte, au propus o reconstrucţie a ştiinţei pe o bază brutal empirică şi chiar fenomenologică, pe de alta, o riguroasă formalizare şi axiomatizare a bazelor ştiinţei. Acest lucru elimina speculaţiile în legătură cu relaţiile dintre "lumea reală" şi interpretările noastre făcute ei, adică în legătură cu "adevărul" văzut ca fiind distinct de logica şi utilitatea propoziţiilor, fără a interveni în practica efectivă a ştiinţei. Teoriile ştiinţifice, după cum o spunea în mod categoric Henri Poincaré, nu erau "nici adevărate, nici false", ci doar folositoare.

S-a sugerat că ascensiunea neopozitivismului, la sfîrşitul secolului, a făcut posibilă revoluţia ştiinţifică prin faptul că a permis transformarea ideilor fizice fără griji în privinţa unor prejudecăţi legate de univers, cauzalitate şi legile naturale. Acest lucru, în ciuda admiraţiei lui Einstein pentru Mach, înseamnă şi să le dai prea mult credit filozofilor ştiinţei – pînă şi celor care le spun oamenilor de ştiinţă să nu-şi facă griji din cauza filozofiei –, şi să subestimezi chiar criza generală, din această perioadă, a ideilor acceptate ale secolului al nouăsprezecelea, dintre care agnosticismul neopozitivist şi regîndirea matematicii şi fizicii nu reprezentau decît cîteva aspecte. Fiindcă, dacă e nevoie să privim această transformare în întregul său context istoric, ea trebuie să fie parte din această criză generală. Şi, dacă e nevoie să găsim un numitor

comun pentru aspectele multiple ale crizei care a afectat, practic, toate ramurile activităţii intelectuale, în proporţii variabile, el ar trebui să fie acela că toate s-au confruntat, după anii '870, cu rezultatele neaşteptate, neprevăzute şi adesea de neînţeles ale Progresului. Sau, ca să fim mai exacţi, cu contradicţiile pe care le-a generat acesta.

Ca să folosim o metaforă potrivită pentru încrezătoarea Eră a Capitalului, liniile de cale ferată construite de omenire era de aşteptat să conducă la destinaţii pe care călătorii s-ar fi putut să nu le cunoască, pentru că nu ajunseseră încă acolo, dar despre a căror existenţă şi caracter general n-aveau nici o îndoială. Exact aşa cum călătorii la lună ai lui Jules Verne n-aveau nici o îndoială în legătură cu existenţa acelui satelit sau cu ceea ce, o dată ajunşi acolo, ar fi ştiut deja şi ceea ce rămînea să fie descoperit printr-o cercetare mai amănunţită la faţa locului. Secolul al douăzecilea putea fi prevestit, prin extrapolare, ca o versiune îmbunătăţită şi mai strălucitoare a jumătăţii secolului al nouăsprezecelea*. Şi, cu toate acestea, în timp ce călătorii priveau pe fereastra trenului umanităţii, care înainta ferm spre viitor, se putea oare ca peisajul pe care-l vedeau, inedit, enigmatic şi tulburător, să se găsească într-adevăr pe drumul către destinaţia indicată pe biletele lor? Greşiseră oare trenul? Mai rău: se urcaseră oare în trenul potrivit, care îi ducea cumva într-o direcţie pe care nici n-o doreau, nici nu le plăcea? Dacă era aşa, cum se produsese oare această situaţie de coşmar?

Istoria intelectuală a deceniilor de după 1875 e plină de sentimentul speranţelor nu numai dezamăgite – "Cît de frumoasă era Republica atunci cînd îl mai aveam încă pe Împărat", după cum glumea un francez adus la realitate –, ci şi transformîndu-se, cumva, în opusul lor. Am remarcat acest sentiment al răsturnării tulburîndu-i; la acest moment, atît pe ideologii, cît şi pe practicanţii politicii (vezi, mai sus, capitolul 4). L-am observat deja în domeniul culturii, unde a produs un gen restrîns, dar înfloritor, de scrieri burgheze asupra declinului şi prăbuşirii civilizaţiei moderne, începînd din anii '880. *Degenerarea* viitorului sionist Max Nordau (1893) reprezintă un exemplu bun şi, în mod cores-

* Cu excepţia faptului că Principiul al Doilea al Termodinamicii a prevăzut o moarte termică finală a universului, oferind, prin aceasta, un temei victorian potrivit pentru pesimism.

punzător, isteric. Nietzsche, profetul elocvent şi ameninţător al unei catastrofe iminente, a cărei natură exactă n-a prea putut-o defini, a exprimat această criză a speranţelor mai bine decît oricine altcineva. Chiar modul lui de prezentare literară, printr-o succesiune de aforisme poetice şi profetice, conţinînd intuiţii vizionare sau adevăruri neargumentate, părea o contrazicere a discursului raţionalist, alcătuitor de sistem, al filozofiei pe care susţinea că o practică. Admiratorii săi entuziaşti s-au înmulţit, în rîndul tinerilor (bărbaţi) din clasa mijlocie, începînd din 1890.

Pentru Nietzsche, decadenţa *avant garde*-i, pesimismul şi nihilismul din anii '880 reprezentau mai mult decît o modă. Ele erau "produsul-finit logic al marilor noastre valori şi idealuri"[27]. Ştiinţa naturală, susţinea el, şi-a produs propria dezintegrare internă, propriii duşmani, o anti-ştiinţă. Consecinţele modurilor de gîndire acceptate de politica şi economia secolului al nouăsprezecelea erau nihiliste[28]. Cultura epocii era ameninţată de propriile produse culturale. Democraţia a produs socialism, potopirea fatală a geniului de către mediocritate, a puterii de către slăbiciune – o clapă atinsă, într-un registru mai prozaic şi pozitivist, şi de eugenişti. În acel caz, nu era esenţial să reanalizezi toate acele valori şi idealuri, ca şi sistemul ideilor din care făceau parte, pentru că oricum se producea "reevaluarea tuturor valorilor"? Asemenea reflecţii se înmulţeau pe măsură ce vechiul secol se apropia de sfîrşit. Singura ideologie de mare calibru care a rămas ferm angajată faţă de credinţa în ştiinţă, raţiune şi progres din secolul al nouăsprezecelea era marxismul, care nu era afectat de deziluzii legate de prezent pentru că aştepta cu nerăbdare viitorul triumf al chiar acelor "mase" a căror ascensiune a creat atîta nelinişte printre gînditorii clasei de mijloc.

Evoluţiile din ştiinţă care au sfărîmat tiparul explicaţiilor instituite făceau ele însele parte din acest proces general de speranţe schimbate şi răsturnate, care apare, la acea vreme, ori de cîte ori oamenii, în poziţii publice sau private, înfruntau prezentul şi îl comparau cu speranţele lor sau ale părinţilor. Se poate presupune că, într-o astfel de atmosferă, gînditorii ar fi fost mai pregătiţi ca altădată să pună sub semnul întrebării cărările instituite ale intelectului, să analizeze sau, măcar, să ia în consideraţie ceea ce era pînă atunci de negîndit? Spre deosebire

de începutul secolului al nouăsprezecelea, revoluţiile care şi-au găsit ecoul, într-un anume fel, în roadele spiritului nu se produceau în fapt, ci erau, mai degrabă, aşteptate. Ele erau implicite în criza lumii burgheze care nu mai putea fi înţeleasă, pur şi simplu, în propriii ei termeni. Nici să priveşti lumea într-un chip nou, să-ţi schimbi perspectiva nu era mai lesne. Era ceea ce trebuiau să facă, într-un fel sau altul, în propria lor viaţă, cei mai mulţi dintre oameni.

Totuşi, acest sentiment de criză intelectuală era un fenomen strict minoritar. E de crezut că, în rîndul celor cu formaţie ştiinţifică, era limitat la acei puţini oameni direct antrenaţi în colapsul felului de a privi lumea aparţinînd secolului al nouăsprezecelea, şi, în orice caz, nu toţi aceştia îl resimţeau într-un mod acut. Numărul celor implicaţi era restrîns, pentru că pînă şi acolo unde educaţia ştiinţifică se răspîndise în mod spectaculos – ca în Germania, unde numărul studenţilor în ştiinţe crescuse de opt ori, între 1880 şi 1910 – putea fi încă mai degrabă de ordinul miilor decît de acela al zecilor de mii[29]. Şi majoritatea dintre ei s-au îndreptat spre industrie sau spre învăţămîntul relativ de rutină, unde era puţin probabil să-şi facă prea mari griji în legătură cu colapsul imaginii instituite a universului. (O treime din absolvenţii facultăţilor de ştiinţe din Anglia, din perioada 1907-1910, erau învăţători.)[30] Chimiştii, de departe cel mai mare grup de oameni de ştiinţă de profesie ai vremii, se găseau încă doar la hotarele noii revoluţii ştiinţifice. Cei care au simţit în mod direct cutremurul intelectual erau matematicienii şi fizicienii, al căror număr nu creştea deocamdată foarte repede. În 1910, Societăţile de Ştiinţe Fizice germană şi britanică nu aveau, împreună, decît în jur de 700 de membri, în comparaţie cu un număr de mai bine de zece ori mai mare din societăţile britanică şi germană de savanţi din domeniul chimiei, luate la un loc[31].

Mai mult decît atît, pînă şi în definiţia ei luată în sensul cel mai larg ştiinţa modernă rămînea o comunitate concentrată din punct de vedere geografic. Distribuţia proaspetelor Premii Nobel indică faptul că realizările majore ale acesteia se aglomerau încă în zona tradiţională a progresului ştiinţific, Europa Centrală şi de Nord-Vest. Din primii şaptezeci şi şase de laureaţi ai Premiului Nobel[32], toţi, în afară de zece, proveneau din Germania, Anglia, Franţa, Scandinavia, Ţările de Jos, Austro-Ungaria şi Elveţia. Doar trei veneau din regiunea meditera-

neană, doi din Rusia şi trei din comunitatea ştiinţifică a SUA, aflată în ascensiune rapidă, dar încă secundară. Restul oamenilor de ştiinţă şi matematicienilor din afara Eruopei îşi puneau în valoare personalitatea – uneori o personalitate extrem de distinsă, ca în cazul fizicianului Ernest Rutherford din Noua Zeelandă – mai ales prin activitatea lor din Anglia. De fapt, comunitatea ştiinţifică era încă şi mai concentrată decît o indică aceste cifre. Mai bine de 60 la sută din toţi laureaţii Premiului Nobel proveneau din centrele ştiinţifice germane, britanice şi franceze.

Din nou, intelectualii occidentali care au încercat să elaboreze alternative la liberalismul secolului al nouăsprezecelea, tineretul burghez educat care a venit în întîmpinarea lui Nietzsche şi a iraţionalismului constituiau minorităţi restrînse. Reprezentanţii acestora numărau cîteva duzini, publicul lor aparţinea, în principal, noilor generaţii cu pregătire universitară, care însemnau, în afara SUA, o elită educată neînsemnată. Existau, în 1913, 14.000 de studenţi în Belgia şi Olanda, dintr-o populaţie totală de 13-14 milioane, 11.400 în Scandinavia (fără Finlanda), din aproape 11 milioane, şi pînă şi în studioasa Germanie numai 77.000, din 65 de milioane[33]. Cînd ziariştii vorbeau de "generaţia de la 1914", ceea ce înţelegeau, de obicei, prin aceasta însemna o masă de cafenea plină de tineri care vorbeau de grupul de prieteni pe care şi-i făcuseră atunci cînd intraseră la École Normale Supérieure din Paris sau cîţiva lideri auto-proclamaţi ai modei intelectuale din universităţile din Cambridge sau Heidelberg.

Acest fapt n-ar trebui să ne facă să subestimăm impactul noilor idei, pentru că nu numărul măsoară influenţa intelectuală. Cifra totală a bărbaţilor aleşi în mica societate de dezbateri de la Cambridge, cunoscuţi de obicei ca "Apostolii", între 1890 şi Primul Război Mondial era de numai treizeci şi şapte; dar acest grup cuprindea filozofi ca Bertrand Russell, G. E. Moore şi Ludwig Wittgenstein, pe viitorul economist J. M. Keynes, pe matematicianul G. H. Hardy şi un număr de persoane cu adevărat celebre în literatura engleză[34]. În cercurile intelectuale ruse, impactul revoluţiei din fizică şi filozofie era deja atît de mare în 1908, încît Lenin s-a simţit îndemnat să scrie o carte voluminoasă împotriva lui Ernst Mach, al cărui impact politic asupra bolşevicilor îl considera şi serios, şi vătămător: *Materialism şi*

empiriocriticism. Indiferent ce credem despre judecăţile lui Lenin asupra ştiinţei, evaluările făcute de el realităţilor politice erau foarte apropiate de adevăr. Mai mult decît atît, n-ar fi trebuit mult timp, într-o lume deja structurată (după cum susţinea Karl Kraus, satiric şi duşman al presei) de mass-media modernă, ca noţiuni distorsionate şi vulgarizate din schimbările intelectuale majore să penetreze într-un public mai larg. În 1914, numele lui Einstein nu era familiar în afara lumii închise a marilor fizicieni, dar, pînă la sfîrşitul războiului mondial, "relativitatea" era deja subiectul unor glume jenante, î n cabaretele din Europa Centrală. În cei cîţiva ani ai Primului Război Mondial, Einstein, în ciuda impenetrabilităţii totale a teoriei sale în faţa majorităţii profanilor, devenise poate singurul savant de la Darwin încoace ale cărui nume şi imagine erau cunoscute în mod general în rîndul publicului nespecialist educat de pe tot cuprinsul lumii.

Capitolul 11

RAŢIUNE ŞI SOCIETATE

Ei credeau în Raţiune precum catolicii în Sfînta Fecioară.

Romain Rolland, 1915[1]

La nevropat, vedem inhibat instinctul agresivităţii, deşi conştiinţa de clasă îl eliberează; Marx arată cum poate fi satisfăcut acesta ţinînd cont de sensul civilizaţiei; sesizînd adevăratele cauze ale apăsării şi printr-o organizare corespunzătoare.

Alfred Adler, 1909[2]

Nu împărtăşim credinţa învechită conform căreia totalitatea fenomenelor culturale pot fi deduse ca fiind produsul sau în funcţie de pleiadele intereselor "materiale". Fără îndoială, credem realmente că a fost creativ şi fertil, din punct de vedere ştiinţific, ca fenomenele sociale şi evenimentele culturale să fie analizate din unghiul particular al măsurii în care sînt condiţionate din punct de vedere economic. Aşa va rămîne în viitorul previzibil, atîta timp cît acest principiu e aplicat cu grijă, fără să fie încătuşat de părtinirea dogmatică.

Max Weber, 1904[3]

Poate că aici ar trebui menţionată o altă formă de înfruntare a crizei intelectuale. Pentru că un mod de a concepe ceea ce era pe atunci de neconceput însemna respingerea simultană a raţiunii şi ştiinţei. E dificil de cîntărit forţa acestei reacţiuni împotriva intelectului din ultimii ani ai vechiului secol sau chiar să-i apreciezi tăria privind retrospectiv. Mulţi dintre cei mai răsunători apărători ai ei aparţineau lumii subterane sau *demi-monde*-ului inteligenţei, şi astăzi sînt uitaţi. Trebuie să trecem cu vederea moda ocultismului, necromanţiei, magiei,

parapsihologiei (care i-a preocupat pe unii intelectuali britanici de marcă) şi a diferitelor variante ale misticismului şi credinţelor orientale care a trecut în zbor peste marginile culturii occidentale. Necunoscutul şi neînţelesul au devenit mai populare decît fuseseră de la începutul epocii romantice încoace (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 14, II). Putem observa în treacăt că moda unor asemenea subiecte, care fusese localizată cîndva, în mare măsură, în stînga autodidactă, tindea acum să se deplaseze brusc către dreapta politică. Pentru că disciplinele heterodoxe nu mai erau, cum fuseseră cîndva, pretinse ştiinţe, ca frenologia, homeopatia, spiritismul şi alte forme de parapsihologie, sprijinite de cei sceptici faţă de învăţăturile convenţionale ale sistemului, ci *respingeri* ale ştiinţei şi tuturor metodelor acesteia. Totuşi, deşi aceste forme de obscurantism şi-au adus unele contribuţii substanţiale la artele de *avant garde*-ă (ca, de exemplu, prin pictorul Kandinsky şi prin poetul W. B. Yeats), impactul lor asupra ştiinţelor naturale a fost neglijabil.

Aşa cum n-au avut, realmente, nici o prea mare influenţă asupra publicului în general. Pentru marea masă a celor educaţi, şi mai ales a celor recent educaţi, vechile adevăruri intelectuale nu se găseau sub semnul întrebării. Dimpotrivă, ele au fost reafirmate în mod triumfător de oameni pentru care "progresul" era departe de a-şi fi epuizat promisiunile. Evoluţia intelectuală majoră din anii dintre 1875 şi 1914 a fost dezvoltarea masivă a educaţiei şi autoeducaţiei populare şi a unui public cititor popular. De fapt, autoeducaţia şi autoinstruirea au constituit una dintre funcţiile majore ale noilor mişcări ale clasei muncitoare şi una dintre principalele atracţii pentru militanţii acestora. Şi ceea ce au asimilat şi au întîmpinat cu bucurie masele recent educate de nespecialişti, dacă se situau, din punct de vedere politic, de partea stîngii democratice sau socialiste, erau certitudinile raţionaliste ale ştiinţei secolului al nouăsprezecelea, adversară a superstiţiei şi privilegiilor, spiritul proteguitor al educaţiei şi iluminării, dovadă şi garanţie a progresului şi emancipării celor umili. Una dintre atracţiile cruciale ale marxismului printre alte categorii de socialism era tocmai faptul că se reprezenta un "socialism ştiinţific". Darwin şi Gutenberg, inventatorul tiparului, erau la fel de slăviţi printre radicali şi social-democraţi ca şi Tom Paine şi Marx. Cuvintele "Şi totuşi se mişcă" ale lui Galileo erau citate cu insistenţă în retorica socialistă, pentru a indica inevitabilul triumf al cauzei muncitorilor.

Masele se găseau şi în mişcare, şi în curs de educare. Între jumătatea anilor '870 şi război, numărul învăţătorilor a crescut între o treime, în ţările cu un bun sistem de învăţământ, ca Franţa, şi de şapte sau chiar treisprezece ori faţă de cifra din 1875, în cele cu un sistem şcolar anterior slab, ca Anglia şi Finlanda; numărul profesorilor de şcoală secundară a sporit, probabil, de patru sau de cinci ori (Norvegia, Italia). Pînă şi faptul că masele se găseau şi în mişcare, şi în curs de educare a împins înainte frontul vechii ştiinţe, chiar dacă baza lui de aprovizionare din spate se pregătea de reorganizare. Pentru profesori, cel puţin în ţările latine, lecţiile de ştiinţă însemnau inculcarea spiritului enciclopediştilor, progresului şi raţionalismului, a ceea ce un manual francez (1898) numea "eliberarea spiritului"[4], uşor de identificat cu "libera cugetare" sau cu emanciparea de Biserică şi de Dumnezeu. Dacă a existat o criză pentru asemenea oameni, ea n-a fost aceea a ştiinţei sau a filozofiei, ci a lumii acelora ce trăiau din privilegii, exploatare şi superstiţie. Şi în lumea de dincolo de democraţia occidentală şi de socialism, ştiinţa însemna putere şi progres într-un sens chiar mai puţin metaforic. Simboliza ideologia modernizării, impusă cu forţa maselor rurale înapoiate şi superstiţioase de către *científicos*, elite politice luminate de oligarhi, inspirate de pozitivism – ca în Vechea Republică a Braziliei şi în Mexicul lui Porfirio Diaz. Simboliza secretele tehnologiei occidentale. Simboliza darvinismul social care le conferea legitimitate multimilionarilor americani.

Cea mai izbitoare dovadă a acestui avans al evangheliei simple a ştiinţei şi raţiunii a fost dramatica retragere a religiei tradiţionale, cel puţin în fiefurile europene ale societăţii burgheze. Asta nu înseamnă că o majoritate a rasei umane era pe cale să devină "liber-cugetătoare" (ca să folosim expresia contemporană). Marea majoritate a fiinţelor omeneşti, inclusiv, practic, totalitatea reprezentanţilor lor de sex feminin, a rămas devotată unei credinţe în divinităţile sau spiritele religiei din zona şi comunitatea căreia îi aparţineau şi riturilor acesteia. După cum s-a observat deja (vezi, mai sus, p. 210), Bisericile Creştine erau, prin urmare, marcat feminizate. Luînd în consideraţie faptul că toate religiile majore erau neîncrezătoare la adresa femeilor şi insistau ferm asupra inferiorităţii lor, iar unele, aceea a evreilor, le excludeau, practic, de la serviciul religios oficial, loialitatea femeilor faţă de zei le

părea de neînţeles şi surprinzătoare bărbaţilor raţionalişti, şi era adesea considerată drept o dovadă suplimentară a inferiorităţii genului lor. Aşadar, zei şi anti-zei conspirau împotriva lor, deşi susţinătorii liberei cugetări, angajaţi, teoretic, în sprijinul egalităţii sexelor, o făceau ruşinaţi.

Din nou, pentru cea mai mare parte a lumii celor care nu erau albi religia rămînea pe mai departe singurul limbaj în care se putea vorbi despre cosmos, natură, societate şi politică, formulînd şi sancţionînd ceea ce gîndeau şi făceau oamenii. Religia reprezenta ceea ce-i mobiliza pe oameni în scopuri pe care occidentalii le exprimau în termeni laici, dar care, de fapt, nu puteau fi traduşi pe de-a-ntregul în idiomul laic. Politicienii britanici ar fi vrut să-l reducă, poate, pe Mahatma Gandhi la nivelul unui simplu agitator antiimperialist, care folosea religia ca să ridice masele superstiţioase, dar, pentru Mahatma, o viaţă sfîntă şi spirituală reprezenta mai mult decît un instrument politic pentru cîştigarea independenţei. Indiferent de semnificaţia ei, religia era omniprezentă, din punct de vedere ideologic. Tinerii terorişti bengalezi din anii '900, pepiniera a ceea ce avea să devină ulterior marxismul indian, au fost inspiraţi, la origine, de un ascet bengalez şi de succesorul acestuia, Swami Vivekananda (a cărui doctrină, derivată din Vedanta, este, probabil, mai bine cunoscută prin intermediul unei variante californiene mai anodine), sistem filozofic hindus pe care ei l-au interpretat, nu într-un mod neverosimil, ca pe o chemare la răscularea ţării, supusă acum unei puteri străine, dar destinată să ofere o credinţă universală omenirii*. S-a afirmat că "nu prin politică laică, ci prin mijlocirea unor societăţi cvasi-religioase indienii educaţi au dobîndit obiceiul de a gîndi şi de a se organiza la scară naţională"[6]. Atît asimilarea Occidentului (prin grupuri ca Brahmo Samaj – vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 12, II), cît şi respingerea acestuia de către clasele de mijloc băştinaşe (prin Arya Samaj, fondată în 1875) au căpătat această formă; ca să nu mai amintim de Societatea Teozofică, ale cărei legături cu mişcarea naţională indiană vor fi analizate mai jos.

---

* "O, Indie... vei ajunge tu oare, prin fermecătoarea ta laşitate, la acea libertate pe care n-o merită decît vitejii şi eroii? ... O, Tu, Mamă a tăriei, alungă-mi slăbiciunea, alungă-mi lipsa de curaj şi fă-mă bărbat" – Vivekananda.[5]

Şi, dacă în ţări ca India păturile emancipate, educate, care au întîmpinat cu bucurie modernitatea, au descoperit astfel că ideologiile lor erau inseparabile de religie (sau, dacă le-au găsit separabile, au trebuit să aibă grijă să ascundă acest fapt), atunci e evident că atracţia unui limbaj ideologic pur laic era neglijabilă pentru mase, iar o ideologie pur laică era de neînţeles. Acolo unde acestea s-au răzvrătit, acest lucru s-a întîmplat, foarte probabil, sub flamurile zeilor lor, cum au făcut-o încă, după Primul Război Mondial, împotriva britanicilor, din cauza căderii sultanului turc, care fusese, *ex officio*, calif sau conducător al tuturor credincioşilor musulmani, sau împotriva revoluţiei mexicane, în numele Regelui Hristos. Pe scurt, la scară mondială, ar fi absurd să ne gîndim la religie ca fiind sensibil mai slabă în 1914 decît în anii '870 sau '780.

Cu toate acestea, în fiefurile burgheziei, deşi poate că nu în SUA, religia tradiţională pierdea teren cu o rapiditate fără precedent, atît ca forţă intelectuală, cît şi în rîndul maselor. Acest fapt era, într-o anumită măsură, o consecinţă aproape automată a urbanizării, pentru că era practic sigur că, în vreme ce altele rămîneau echivalente, oraşul era mai probabil să descurajeze credinţa decît satul, marele oraş mai mult decît orăşelul. Dar pînă şi oraşele deveneau mai puţin credincioase pe măsură ce imigranţii din cucernica zonă rurală erau absorbiţi în rîndurile orăşenilor băştinaşi, nereligioşi sau sceptici. În Marsilia, jumătate din populaţie continua să participe la serviciul divin de duminică, în 1840, dar, în 1901, numai 16 la sută mai făcea asta[7]. Mai mult decît atît, în ţările romano-catolice, care cuprindeau 45 la sută din populaţia europeană, credinţa a regresat deosebit de rapid în perioada de care ne ocupăm, în faţa ofensivei comune a (ca să citäm dintr-o plîngere clericală franceză) raţionalismului clasei mijlocii şi a socialismului învăţătorilor[8], dar mai ales a îmbinării dintre idealurile de emancipare şi calculul politic, care a făcut din lupta împotriva Bisericii problema-cheie din politică. Cuvîntul "anticlerical" apare pentru prima dată în Franţa, în anii '850, iar anticlericalismul a devenit important pentru politica centrului şi stîngii franceze începînd de la jumătatea secolului, cînd francmasoneria a intrat sub un control anticlerical[9].

Anticlericalismul a devenit important pentru politica din ţările

catolice din două principale motive: pentru că Biserica Catolică optase pentru o respingere totală a ideologiei raţiunii şi progresului, şi, prin urmare, nu putea decît să fie identificată cu dreapta politică, şi pentru că lupta împotriva superstiţiei şi obscurantismului mai degrabă unea burghezia liberală şi clasa muncitoare decît îi separa pe capitalişti de proletari. Politicienii iscusiţi n-au ezitat să ţină cont de acest lucru în chemările la unitatea tuturor oamenilor de treabă: Franţa a depăşit Afacerea Dreyfus datorită unui asemenea front unit şi a separat imediat Biserica Catolică de stat.

Unul dintre produsele secundare ale acestei lupte, care a condus, aşadar, în 1905, la despărţirea Bisericii de stat în Franţa, a fost o accelerare bruscă a descreştinării militante. În 1899, doar 2,5 la sută din copiii din dioceza Limoges nu fuseseră botezaţi; în 1904 – apogeul mişcării –, procentajul era de 34 la sută. Dar chiar şi acolo unde lupta Bisericii cu statul nu se afla în centrul politicii, organizarea mişcărilor de masă ale clasei muncitoare sau intrarea omului obişnuit (pentru că femeile erau mult mai devotate credinţei) în viaţa politică a avut acelaşi efect. În cucernica vale a rîului Po, din nordul Italiei, din perioada de care ne ocupăm, plîngerile în legătură cu declinul religiei s-au înmulţit, la sfîrşitul secolului. (În oraşul Mantua, deja două treimi dintre locuitori se abţineau de la împărtăşania de Paşte, în 1885.) Lucrătorii italieni care au migrat spre oţelăriile din Lorena, înainte de 1914, erau deja atei. În dioceza spaniolă (sau mai degrabă catalană) Barcelona şi Vich, procentul copiilor botezaţi în prima lor săptămînă de viaţă s-a înjumătăţit, între 1900 şi 1910[11]. Pe scurt, pentru cea mai mare parte a Europei progresul şi secularizarea mergeau împreună. Şi amîndouă au avansat cu atît mai rapid cu cît Bisericile erau tot mai mult lipsite de acel statut oficial care le oferea avantajele monopolului. Universităţile din Oxford şi Cambridge, care, pînă în 1871, îi excludeau pe neanglicani sau practicau discriminări împotriva lor, au încetat repede să mai fie refugii pentru clericii anglicani. Dacă la Oxford (1891) majoritatea conducătorilor colegiilor făceau încă parte din ordine religioase, nici unul dintre profesorii universitari nu se mai găsea într-o astfel de situaţie[12].

Au existat, într-adevăr, mici vîrtejuri în direcţia opusă: anglicani din clasa superioară care s-au convertit la mai viguroasa credinţă romano-catolică, esteţi *fin de siècle* atraşi de ritualul pitoresc, şi, poate,

mai ales iraţionalişti pentru care chiar absurditatea intelectuală a credinţei tradiţionale dovedea superioritatea acesteia asupra simplei raţiuni şi reacţionari care apărau marele bastion al vechii tradiţii şi ierarhii chiar atunci cînd nu credeau în el, ca în cazul lui Charles Maurras, liderul intelectual din Franţa al regalistei şi ultra-catolicei *Action Française*. Existau, într-adevăr, mulţi care-şi practicau religia şi chiar unii credincioşi fervenţi printre cărturari, oameni de ştiinţă şi filozofi, însă numai la puţini dintre ei credinţa religioasă ar fi putut fi dedusă din propriile scrieri.

Pe scurt, din punct de vedere intelectual religia occidentală n-a fost niciodată mai supusă presiunilor ca la începutul anilor '900, iar din punct de vedere politic se găsea în plină retragere, cel puţin în incintele confesionale, baricadate împotriva asediului din afară.

Beneficiarul firesc al acestei îmbinări între democratizare şi secularizare a fost stînga politică şi ideologică, şi acestea au fost cercurile în care a înflorit vechea credinţă burgheză în ştiinţă, raţiune şi progres.

Cel mai impresionant moştenitor al vechilor certitudini (modificate din punct de vedere politic şi ideologic) era marxismul, corpusul de teorie şi doctrină elaborat, după moartea lui Karl Marx, din scrierile sale şi ale lui Friedrich Engels, mai ales în cadrul Partidului Social Democrat German. În multe privinţe, marxismul, în versiunea lui Karl Kautsky (1854-1938), cel care i-a definit dogmele, reprezenta cel din urmă triumf al încrederii ştiinţifice pozitiviste a secolului al nouăsprezecelea. Era materialist, determinist, fatalist, evoluţionist şi identifica în mod ferm "legile istoriei" cu "legile ştiinţei". Kautsky însuşi a început prin a privi teoria istoriei a lui Marx ca pe "nimic altceva decît aplicarea darvinismului la dezvoltarea socială" şi susţinea, în 1880, că darvinismul din ştiinţele sociale învăţa că "tranziţia de la o concepţie veche asupra lumii la una nouă se produce în mod irezistibil"[13]. În mod paradoxal pentru o teorie ataşată atît de ferm de ştiinţă, marxismul era, în general, mai degrabă suspicios faţă de spectaculoasele inovaţii contemporane din ştiinţă şi filozofie, poate pentru că acestea păreau legate de o slăbire a certitudinilor materialiste (adică liber-cugetătoare şi deterministe) care erau atît de atrăgătoare. Numai în cercurile austro-marxiste din Viena intelectuală, unde s-au întîlnit atîtea inovaţii, marxismul a ţinut pasul cu aceste evoluţii, deşi e posibil ca acest lucru

să se fi întîmplat mai cu seamă în rîndul intelectualilor revoluţionari ruşi, dar datorită ataşamentului încă şi mai militant faţă de materialism al mentorilor lor marxişti*. Savanţii din domeniul ştiinţelor naturale, din această perioadă, au avut, aşadar, puţine motive profesionale să manifeste interes pentru Marx şi Engels, şi, deşi unii erau de stînga, ca în Franţa Afacerii Dreyfus, puţini s-au arătat interesaţi de ei. Kautsky nici măcar n-a publicat *Dialectica naturii* a lui Engels, la sfatul singurului fizician de profesie din partid, lucrare pentru care Imperiul German a adoptat aşa-numita Lex Arons (1898) care îi excludea pe savanţii social-democraţi de la numirile la universitate[15].

Totuşi, Karl Marx, indiferent de interesul său personal pentru progresul ştiinţelor naturale de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, îşi dăruise timpul şi energia intelectuală preponderent ştiinţelor sociale. Iar asupra acestora, ca şi asupra istoriei, impactul ideilor marxiste a fost considerabil.

Influenţa lor a fost şi directă, şi indirectă[16]. În Italia, Europa Centrală şi de Est, şi, mai presus de toate, în Imperiul ţarist, regiuni care păreau că se află în preziua revoluţiei sociale sau a dezintegrării, Marx şi-a atras imediat un grup de sprijin intelectual numeros, extrem de sclipitor, dar uneori efemer. În asemenea ţări sau regiuni au existat perioade, de exemplu în timpul anilor '890, cînd practic toţi universitarii mai tineri erau, într-un fel, revoluţionari sau socialişti, iar majoritatea se considerau marxişti, cum s-a întîmplat adeseori în istoria ţărilor Lumii a Treia de atunci încoace. În Europa Occidentală, puţini intelectuali erau cu adevărat marxişti, în ciuda proporţiilor mişcărilor muncitoreşti de masă, devotate unei social-democraţii marxiste – cu excepţia, în mod curios, a Olandei, care-şi începea revoluţia industrială. Partidul Social Democrat German şi-a importat teoreticienii marxişti din Imperiul Habsburgic (Kautsky, Hilferding) şi din Imperiul ţarist (Rosa Luxemburg, Parvus). Aici marxismul a fost deosebit de influent datorită

* De exemplu, Sigmund Freud s-a mutat în apartamentul din Berggasse al liderului social-democrat austriac Victor Adler, în care Alfred Adler (nici o legătură), un social democrat convins printre psihanalişti, a citit, în 1909, o lucrare despre "Psihologia marxismului". În acelaşi timp, fiul lui Victor Adler, Friedrich, era om de ştiinţă şi admirator al lui Ernst Mach.[14]

unor oameni care erau îndeajuns de impresionaţi de provocarea lui intelectuală, ca şi de cea politică, pentru a critica teoria marxistă sau a căuta răspunsuri alternative nesocialiste la întrebările intelectuale pe care le ridica. Atît în cazul apărătorilor, cît şi în acela al criticilor săi, ca să nu-i mai amintim pe foştii marxiştii sau pe post-marxiştii care au început să apară de pe la sfîrşitul anilor '890, cum ar fi eminentul filozof italian Benedetto Croce (1866-1952), elementul politic a fost clar dominant; în ţări ca Anglia, care n-aveau de ce să-şi facă griji în legătură cu existenţa unei puternice mişcări muncitoreşti marxiste, nimeni nu-şi bătea prea mult capul cu Marx. În ţările care posedau mişcări puternice de acest tip, profesori universitari cu totul eminenţi, precum Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914) din Austria, au cheltuit mult timp, în afara îndatoririlor lor profesorale şi ministeriale, pentru a combate teoria marxistă[17]. Dar, bineînţeles, marxismul n-ar fi dus la apariţia unei literaturi atît de substanţiale şi de importante, pro şi contra, dacă ideile sale n-ar fi prezentat un interes intelectual considerabil.

Impactul lui Marx asupra ştiinţelor sociale ilustrează dificultatea de a le compara evoluţia cu aceea a ştiinţelor naturale din această perioadă. Pentru că ele se ocupau, în esenţă, de comportamentul şi problemele fiinţelor omeneşti, care sînt foarte departe de a fi nişte observatori neutri şi imparţiali ai propriilor treburi. După cum am văzut, chiar în domeniul ştiinţelor naturale ideologia devine mai importantă pe măsură ce ne deplasăm de la lumea neînsufleţită spre viaţă, şi mai ales spre problemele biologice care implică şi privesc în mod direct fiinţele omeneşti. Ştiinţele sociale şi umane operează cu totul şi prin definiţie în zona explozivă în care toate teoriile au implicaţii politice directe şi în care impactul ideologiei, politicii şi situaţiei în care se regăsesc gînditorii este maxim. Era cu totul posibil ca în perioada de care ne ocupăm (sau în oricare alta) să fii şi un distins astronom, şi un marxist revoluţionar, precum A. Panekoek (1873-1960), ai cărui colegi întru profesie îi considerau, fără îndoială, politica tot atît de irelevantă pentru astronomie pe cît îi credeau tovarăşii săi astronomia pentru lupta de clasă. Dacă ar fi fost sociolog, nimeni nu i-ar fi considerat politica irelevantă pentru teorii. Ştiinţele sociale au făcut zig-zag-uri, au traversat şi retraversat acelaşi teritoriu ori s-au învîrtit destul de des în cerc tocmai din acest motiv. Spre deosebire de ştiinţele naturale, ele au

dus lipsă de un corp central, general acceptat, de cunoştinţe şi teorii cumulative, de un cîmp de cercetare structurat în care se putea susţine că progresul rezulta dintr-o adaptare a teoriei la noile descoperiri. Şi, în cursul perioadei de care ne ocupăm, divergenţele dintre cele două ramuri ale "ştiinţei" au devenit accentuate.

Într-un fel, faptul acesta era nou. În perioada de înflorire a credinţei liberale în progres, părea că majoritatea ştiinţelor sociale – etnografia/antropologia, filologia/lingvistica, sociologia şi cîteva şcoli importante de ştiinţe economice – împărtăşeau un cadru de bază de cercetare şi teorie cu ştiinţele naturale, sub forma evoluţionismului (vezi *Era Capitalului*, capitolul 14, II). Centrul ştiinţelor sociale îl constituia studiul evoluţiei omului de la stadiul primitiv pînă în prezent şi înţelegerea raţională a acelui prezent. Acest proces era imaginat de obicei ca fiind un progres al omenirii prin diferite "stadii", deşi lăsa dincolo de limitele sale supravieţuitori din stadiile timpurii, similari, mai degrabă, fosilelor vii. Studiul societăţii umane era o ştiinţă pozitivă, asemeni oricărei alte discipline evoluţioniste, de la geologie la biologie. Părea perfect natural ca un autor să scrie un studiu asupra condiţiilor progresului sub titlul de *Fizică şi politică* sau *Reflecţii despre aplicarea principiilor "selecţiei naturale" şi "eredităţii" asupra societăţii politice* şi ca o astfel de carte să fie publicată, în anii '880, în Seria Ştiinţifică Internaţională a unui editor din Londra, alături de volume care tratau *Conservarea energiei, Studii de analiză spectrală, Studiul sociologiei, Fiziologia generală a muşchilor şi nervilor* şi *Banii şi mecanismul de schimb*[18].

Totuşi, acest evoluţionism nu era înrudit nici cu noile mode din filozofie şi neopozitivism, nici cu acelea care începeau să-şi arate îndoielile în legătură cu un progres care părea să ducă în direcţia greşită şi, prin urmare, în legătură cu "legile istorice" care-l făceau aparent inevitabil. Istoria şi ştiinţa, îmbinate într-un mod atît de triumfător în teoria evoluţiei, se descopereau acum divizate. Istoricii universitari germani au respins "legile istorice" ca parte a ştiinţei generalizatoare, legi care nu-şi mai afla locul în disciplinele umaniste, consacrate în mod special unicului şi irepetabilului, chiar "modului psihologic subiectiv de a privi lucrurile" care era despărţit printr-o "prăpastie atît de vastă de crudul obiectivism al marxiştilor"[19]. Pentru că artileria grea a teoriei s-a mobilizat în cel mai important periodic istoric european

din anii '890, *Historische Zeitschrift* – deşi îndreptat iniţial împotriva altor istorici, prea înclinaţi către ştiinţele sociale sau alte ştiinţe – putea fi văzută în curînd deschizînd focul în primul rînd împotriva social-democraţilor[20].

Pe de altă parte, unele astfel de ştiinţe sociale şi umane care puteau aspira la argumentaţii riguroase sau matematice ori la metodele experimentale ale ştiinţelor naturale au abandonat, la rîndul lor, evoluţia istorică, uneori cu uşurare. Pînă şi unele care nu puteau aspira la nici una din variantele de mai sus au procedat în acelaşi fel, asemeni psihanalizei, care a fost descrisă de un istoric receptiv drept "o teorie anistorică a omului şi societăţii, care poate face suportabilă (pentru colegii liberali ai lui Freud de la Viena) o lume politică scăpată de pe orbită şi ieşită de sub control"[21]. Cu siguranţă, în ştiinţele economice o "bătălie a metodelor", dusă cu înverşunare, s-a răsfrînt, în anii'880, asupra istoriei. Partea cîştigătoare (condusă de Carl Menger, alt liberal vienez) reprezenta nu numai o viziune asupra metodei ştiinţifice – deductivă, ca opusă argumentaţiei inductive –, ci şi o îngustare deliberată a perspectivelor pînă atunci largi ale ştiinţelor economice. Economiştii cu înclinaţii istorice erau, fie ca Marx, exilaţi în purgatoriul excentricilor şi agitatorilor, fie ca aceia care făceau parte din "şcoala istorică", dominantă, pe atunci, în ştiinţele economice germane, puşi să se redefinească, de exemplu, ca istorici sau sociologi economici, lăsînd teoria reală pe seama analiştilor de un echilibru neoclasic. Acest lucru însemna că problemele de dinamică istorică, de dezvoltare economică şi, într-adevăr, de fluctuaţii şi crize economice erau în mare măsură excluse din domeniile noilor dogme academice. Prin urmare, economia a devenit singura ştiinţă socială din perioada de care ne ocupăm neafectată de problema comportamentului iraţional, pentru că era definită în aşa fel încît să excludă toate tranzacţiile care nu puteau fi descrise ca fiind, într-un anume sens, raţionale.

În mod similar, lingvistica, care fusese (împreună cu economia) prima şi cea mai sigură dintre ştiinţele sociale, părea acum să-şi piardă interesul pentru modelul evoluţiei lingvistice, care reprezentase cea mai importantă realizare a sa. Fernand de Saussure (1857-1913), care a inspirat, în mod postum, toate mòdele structuraliste de după Cel de-al Doilea Război Mondial, s-a concentrat, în schimb, asupra structurii

abstracte şi statice a comunicării, pentru care cuvintele se întîmplau să constituie un mediu posibil. Acolo unde au putut, practicienii ştiinţelor sociale sau umane s-au asimilat savanţilor din ştiinţele experimentale, ca mai ades într-o parte a psihologiei, care s-a precipitat spre laborator ca să-şi continue studiile asupra percepţiei, procesului de învăţare şi modificării experimentale a comportamentului. Acest lucru a produs o teorie ruso-americană a "behaviorismului" (I. Pavlov, 1849-1936; J. B. Watson, 1878-1958), care e puţin probabil să reprezinte un ghid adecvat pentru mintea omenească. Deoarece complexităţile societăţilor omeneşti sau chiar vieţile şi relaţiile umane obişnuite nu se pretau la reducţionismul pozitiviştilor de laborator, oricît de eminenţi, aşa cum nici studiile transformărilor în timp nu puteau fi dirijate experimental. Consecinţa practică cea mai bogată în consecinţe a psihologiei experimentale, testul de inteligenţă (conceput, pentru prima dată, începînd din 1905, de către Binet, în Franţa), a găsit mai uşor, din acest motiv, să determine limitele dezvoltării intelectuale a unei persoane printr-un "IQ" aparent permanent decît natura acelei dezvoltări sau a modului în care s-a produs sau a direcţiei spre care ar putea conduce.

Asemenea ştiinţe sociale pozitiviste sau "riguroase" s-au dezvoltat, generînd catedre universitare şi profesiuni, dar fără să sufere în comparaţie cu potenţialul de surpriză şi de şoc pe care-l găsim în domeniul revoluţionarelor ştiinţe naturale din epocă. Într-adevăr, acolo unde aceste ştiinţe sociale se metamorfozau, pionierii transformării îşi realizaseră deja lucrările într-o perioadă anterioară. Noile ştiinţe economice ale utilităţii marginale şi echilibrului ne trimit înapoi la W. S. Jevons (1835-1882), Léon Walras (1834-1910) şi Carl Menger (1840-1921), ale căror lucrări iniţiale a fost alcătuite în anii '860 şi '870; psihologii experimentali, chiar dacă prima revistă cu acest nume a fost aceea a rusului Behterev, în 1904, ne trimit înapoi la şcoala germană a lui Wilhelm Wundt, întemeiată în anii '860. În rîndul lingviştilor, revoluţionarul Saussure abia dacă era cunoscut în afara oraşului Lausanne, pentru că reputaţia lui se bazează pe stenogramele prelegerilor, publicate după moartea sa.

Evoluţiile cele mai dramatice şi controversate din ştiinţele sociale şi umane erau strîns legate de criza intelectuală de *fin de siècle* a lumii burgheze. După cum am văzut, ea a luat două forme. Chiar societatea

şi politica păreau să necesite o regîndire în epoca maselor, şi, în mod special, problemele structurii şi coeziunii sociale sau (în termeni politici) cele ale loialităţii cetăţeneşti şi legitimităţii guvernării. Faptul că economia capitalistă din Occident părea să nu se confrunte cu probleme la fel de grave – sau cel mult cu unele temporare – a apărat, probabil, ştiinţele economice de convulsii intelectuale mai puternice. În plan mai general, au existat noi îndoieli legate de supoziţiile secolului al nouăsprezecelea cu privire la raţionalitatea umană şi la ordinea naturală a lucrurilor.

Criza raţiunii este foarte evidentă în psihologie, cel puţin în măsura în care aceasta încerca să cadă de acord nu cu situaţiile experimentale, ci cu mintea umană ca întreg. Ce mai rămînea din cetăţeanul serios care urmărea scopuri raţionale, optimizîndu-şi înzestrările personale, dacă această preocupare se baza pe un grup de "instincte" asemănătoare celor ale animalelor (MacDougal)[22], dacă mintea raţională nu era decît o barcă clătinată de valurile şi curenţii subconştientului (Freud) sau chiar dacă această conştiinţă raţională nu reprezenta decît un tip special de conştiinţă, "în timp ce de jur-împrejur, separate de ea prin cel mai fragil dintre ecrane, există forme potenţiale ale unei conştiinţe cu totul diferite" (William James,1902)[23]? Asemenea observaţii erau, bineînţeles, familiare oricărui cititor de literatură de calitate, oricărui iubitor de artă sau adulţilor celor mai înclinaţi spre introspecţie. Cu toate acestea, acum, şi nu mai înainte, au devenit parte a ceea ce se pretindea a fi studiul ştiinţific al sufletului omenesc. Ele nu se potriveau cu psihologia de laborator sau cu punctajul testelor, iar cele două ramuri ale investigării sufletului omenesc coexistau incomod. Într-adevăr, cel mai spectaculos inovator din acest domeniu, Sigmund Freud, a creat o disciplină, psihanaliza, care s-a separat de restul psihologiei şi ale cărei pretenţii la un statut ştiinţific şi la o valoare terapeutică au fost tratate mereu de atunci încoace cu suspiciune în cercurile ştiinţifice convenţionale. Pe de altă parte, impactul acesteia asupra unei minorităţi de profani intelectuali emancipaţi a fost rapid şi considerabil, inclusiv asupra unora din domeniul umanisticii şi ştiinţelor sociale (Weber, Sombart). Într-un mod vag, terminologia freudiană avea să pătrundă, după 1918, în limbajul obişnuit al profanilor educaţi, cel puţin în zonele culturii germane şi anglo-saxone. Alături de Einstein, Freud este,

probabil, singurul om de ştiinţă din epocă (pentru că se considera ca atare) al cărui nume era îndeobşte cunoscut omului de pe stradă. Fără îndoială că acest lucru se datora avantajului unei teorii care le permitea oamenilor să arunce vina pentru acţiunile lor asupra a ceva ce nu puteau controla, ca inconştientul, dar încă şi mai mult faptului că Freud putea fi privit, în mod corect, ca un sfărîmător al tabuurilor sexuale şi, în mod incorect, ca un apărător al eliberării de reprimarea sexuală. Pentru că sexualitatea, un subiect care a devenit deschis dezbaterii şi investigării publice în perioada de care ne ocupăm, şi unei abordări cu totul sincere în literatură (n-avem decît să ne gîndim la Proust din Franţa, la Arthur Schnitzler din Austria şi la Frank Wedekind din Germania)* reprezenta centrul teoriei lui Freud. Bineînţeles că Freud n-a fost singurul şi nici măcar primul autor care s-o analizeze în profunzime. El nu aparţine, de fapt, corpului tot mai numeros al sexologilor, care a apărut după publicarea, de către Richard von Krafft-Ebing, a lucrării *Psychopathia Sexualis* (1886), care inventa termenul de "masochism". Spre deosebire de Krafft-Ebing, cei mai mulţi dintre ei erau reformatori, căutînd să obţină acceptarea publică pentru diferite forme de înclinaţii sexuale neconvenţionale ("anormale"), să furnizeze informaţii şi să-i elibereze de vină pe cei care făceau parte din asemenea minorităţi (Havelock Ellis, 1859-1939; Magnus Hirschfeld, 1868-1935†). Spre deosebire de noii sexologi, Freud făcea apel nu atît la un public preocupat în mod specific de problemele sexuale, cît la toţi oamenii care citeau, îndeajuns de emancipaţi de tabuurile iudeo-creştine tradiţionale ca să accepte ceea ce bănuiseră multă vreme, şi anume enorma putere, omniprezenţa şi varietatea impulsului sexual.

Freudiană sau nefreudiană, individuală sau socială, ceea ce preocupa psihologia nu era modul în care raţionau fiinţele umane, ci în ce măsură le afecta capacitatea de a raţiona comportamentul. Făcînd

---

* Proust atît pentru homosexualitatea masculină, cît şi pentru cea feminină, Schnitzler - medic - pentru abordarea deschisă a promiscuităţii ocazionale (*Reigen*, 1903, scrisă iniţial în anii 1896-1897); Wedekind (*Frühlings Erwachen*, 1891) pentru sexualitatea adolescentină.

† Ellis a început să-şi publice *Studies in the Psychology of Sex* în 1897; Dr. Magnus Hirschfeld a purces la editarea *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* (Anuarul cazurilor sexuale limită) în acelaşi an.

asta, ea era capabilă să reflecte epoca politicii şi economiei maselor în două feluri, ambele critice, prin intermediul conştient antidemocraticei "psihologii a mulţimilor" a lui Le Bon (1841-1931), Tarde (1843-1904) şi Trotter (1872-1939), care susţinea că toţi oamenii aflaţi într-o mulţime renunţau la comportamentul raţional, şi prin industria publicitară, al cărei entuziasm pentru psihologie era cunoscut şi care descoperise de mult că săpunul nu se vindea cu argumente. Lucrări asupra psihologiei reclamei au apărut încă dinainte de 1909. Totuşi, psihologia, din care cea mai mare parte se ocupa de individ, nu trebuia să ajungă la o înţelegere cu problemele unei societăţi în schimbare. Disciplina metamorfozată a sociologiei era de mare trebuinţă.

Sociologia a fost, probabil, cel mai original produs al ştiinţelor sociale din perioada de care ne ocupăm; sau, mai exact, cea mai semnificativă încercare de a da piept, din punct de vedere intelectual, cu transformările istorice care constituie subiectul principal al acestei cărţi. Pentru că problemele fundamentale care-i preocupau pe cei mai remarcabili exponenţi ai sociologiei erau politice. Cum îşi păstrau societăţile coeziunea, atunci cînd nu mai erau unite prin obiceiuri şi prin acceptarea tradiţională a ordinii cosmice, consfinţită pretutindeni de religie, care justificase cîndva subordonarea şi normele sociale? Cum funcţionau societăţile ca sisteme politice în asemenea condiţii? Pe scurt, cum putea face faţă o societate consecinţelor imprevizibile şi neliniştitoare ale democratizării şi culturii de masă; sau, într-un mod mai general, unei evoluţii a societăţii burgheze care părea să ducă spre alt tip de societate? Acest set de probleme reprezintă ceea ce îi deosebeşte pe oamenii pe care-i considerăm astăzi drept părinţi-fondatori ai sociologiei de mulţimea de evoluţionişti pozitivişti, uitaţi acum, inspiraţi de Comte şi Spencer (vezi *Era Capitalului*, capitolul 14, II), care trataseră pînă atunci subiectul.

Noua sociologie nu constituia un obiect academic instituit sau măcar bine-definit, ori unul care a reuşit de atunci încoace să se bucure de un consens internaţional în privinţa conţinutului său exact. Cel mult a apărut, în această perioadă, în unele ţări europene, în jurul cîtorva oameni, periodice, societăţi şi chiar în jurul a una sau două catedre universitare, ceva de tipul unui "domeniu" academic; mai ales în Franţa, în jurul lui Emile Durkheim (1858-1917), şi în Germania, în jurul lui

Max Weber (1864-1920). Doar în cele două Americi, şi în special în SUA, sociologii existau într-un număr semnificativ sub acest titlu. De fapt, o bună parte din ceea ce astăzi ar fi categorisit drept sociologie reprezenta opera unor oameni care au continuat, pe mai departe, să se considere altceva – Thorstein Veblen (1857-1929) economist, Ernst Troeltsch (1865-1923) teolog, Vilfredo Pareto (1848-1923) economist, Gaetano Mosca (1858-1941) specialist în ştiinţe politice, chiar Benedetto Croce filozof. Ceea ce a dat o anumită unitate domeniului a fost încercarea de a înţelege o societate pe care teoriile liberalismului politic şi economic nu o puteau sau nu o mai puteau pătrunde. Totuşi, spre deosebire de voga pentru sociologie din unele din fazele ulterioare ale acesteia, preocuparea ei majoră, în perioada de care ne ocupăm, a fost mai degrabă cum să includă schimbarea decît cum să transforme, necum să revoluţioneze, societatea. De unde relaţia ambiguă cu Karl Marx, care este acum pus adesea pe acelaşi picior cu Durkheim şi Weber ca părinte-fondator al sociologiei secolului al douăzecilea, dar ai cărui discipoli n-au privit întotdeauna cu ochi buni această etichetă. După cum se exprima un învăţat german contemporan: "Cu totul aparte de consecinţele practice ale doctrinelor sale şi de organizarea propriilor adepţi, angajaţi faţă de ele, Marx a făcut, chiar din punct de vedere ştiinţific, noduri pentru care acum trebuie să depunem un efort ca să le dezlegăm"[24].

Unii dintre practicienii noii sociologii s-au concentrat asupra modului în care funcţionau, de fapt, societăţile, ca distinct de cel pe care-l presupunea teoria liberală. De aici o abundenţă de publicaţii în ceea ce numim astăzi "sociologie politică", bazate, în bună măsură, pe experienţa noii politici electoral-democratice, a mişcărilor de masă sau a amîndurora (Mosca, Pareto, Michels, S. şi B. Webb). Cîţiva s-au concentrat asupra a ceea ce considerau ei că ţine societăţile unite împotriva forţelor de dezmembrare, cauzate de conflictul dintre clasele şi grupurile din interiorul lor, şi a tendinţei societăţii liberale de a reduce omenirea la o adunătură de indivizi dezorientaţi şi dezrădăcinaţi ("anomie"). De aici preocuparea unor gînditori de frunte, aproape invariabil agnostici sau atei, ca Weber şi Durkheim, faţă de fenomenul religiei, şi de aici convingerile că toate societăţile aveau nevoie fie de religie, fie de echivalentul funcţional al acesteia pentru a-şi menţine

structura şi că elementele oricărei religii trebuiau căutate în riturile aborigenilor australieni, priviţi de obicei pe atunci ca nişte supravieţuitori din pruncia rasei umane (vezi *Era Capitalului*, capitolul 14, II). Dimpotrivă, triburile primitive şi barbare pe care, la permisiunea şi, uneori, la solicitarea expresă a imperialismului, antropologii le-au studiat nemijlocit – "munca de teren" a devenit parte obişnuită a antropologiei sociale de la începutul secolului al douăzecilea – erau considerate acum nu, în primul rînd, ca exponente ale stadiilor de evoluţie trecute, ci ca sisteme sociale care funcţionau efectiv.

Dar, indiferent de natura structurii şi coeziunii societăţilor, noua sociologie n-a putut evita problema evoluţiei istorice a omenirii. Într-adevăr, evoluţia socială rămînea încă esenţa antropologiei, iar pentru oameni ca Max Weber problema originii societăţii burgheze şi a direcţiei în care evolua rămînea la fel de crucială ca şi pentru marxişti şi din motive analoage. Weber, Durkheim şi Pareto – toţi trei liberali, sceptici în grade diferite – au fost preocupaţi de noua mişcare socialistă şi au preluat-o ca să-l respingă pe Marx sau, mai degrabă, "concepţia lui materialistă asupra istoriei", elaborînd o perspectivă mai generală asupra evoluţiei sociale. Ei şi-au propus, cum s-a şi întîmplat, să dea răspunsuri nemarxiste întrebărilor marxiste. Acest lucru e cel mai puţin evident la Durkheim, pentru că în Franţa Marx n-a avut influenţă decît prin faptul că dădea o nuanţă ceva mai roşie vechiului revoluţionarism iacobino-comunard. În Italia, Pareto (evocat, cel mai adesea, drept un strălucit economist-matematician) a acceptat realitatea luptei de clasă, dar a susţinut că ea n-avea să ducă la răsturnarea tuturor claselor conducătoare, ci la înlocuirea unei elite politice prin alta. În Germania, Weber a fost numit "Marx-ul burghez" pentru că a acceptat atîtea din întrebările lui Marx, deşi s-a opus metodei acestuia de a le răspunde ("materialismul istoric") cu ochii închişi.

Ce a stimulat şi a determinat dezvoltarea sociologiei în perioada de care ne ocupăm au fost, aşadar, sentimentul de criză, izvorît din neliniştile societăţii burgheze, conştiinţa necesităţii de a face ceva pentru a-i preveni dezintegrarea sau transformarea în alte tipuri de societate, fără îndoială mai puţin oportune. A revoluţionat ea oare ştiinţele sociale sau a creat, măcar, un fundament adecvat pentru ştiinţa generală a societăţii, pe care deschizătorii de drumuri ai sociologiei au pornit

s-o construiască? Părerile sînt împărţite, dar cele mai multe dintre ele sînt, probabil, sceptice. Totuşi, se poate răspunde cu mai multă încredere la o altă întrebare legată de ştiinţele sociale. Au oferit ele vreun mijloc de a evita revoluţia şi dezintegrarea pe care sperau să le ţină în şah sau să le suprime?

Nu. Pentru că fiecare an a adus tot mai aproape îmbinarea de revoluţie şi război. Trebuie să înaintăm acum pe urmele ei.

Capitolul 12

SPRE REVOLUŢIE

Ai auzit despre Sinn Fein din Irlanda? (...) Este una din mişcările cele mai interesante şi seamănă foarte bine cu aşa-numita mişcare extremistă din India. Politica ei constă nu din a cerşi favoruri, ci din a le smulge.

Jawaharlal Nehru (la vîrsta de optsprezece ani)
către tatăl său, 12 septembrie 1907[1]

În Rusia, atît suveranul, cît şi poporul sînt de rasă slavă, dar, pur şi simplu pentru că poporul nu mai poate îndura otrava autocraţiei, ruşii sînt gata să sacrifice milioane de vieţi ca să-şi cîştige libertatea. (...) Dar cînd mă uit la ţara mea, nu-mi mai pot controla sentimentele. Pentru că nu numai că posedă acelaşi tip de autocraţie ca şi Rusia, dar, de 200 de ani, sîntem călcaţi în picioare de barbari străini.

Un revoluţionar chinez, în jurul anilor 1903-1904[2]

Nu sînteţi singuri, muncitori şi ţărani ai Rusiei! Dacă reuşiţi să răsturnaţi, să zdrobiţi şi să nimiciţi tiranii Rusiei moşiereşti şi ţariste, feudală şi dominată de poliţie, victoria voastră va servi drept semnal pentru o luptă mondială împotriva tiraniei capitalului.

V. I. Lenin, 1905[3]

I

Am analizat, pînă acum, vara indiană a capitalismului secolului al nouăsprezecelea ca pe o perioadă de stabilitate socială şi politică: a regimurilor nu numai supravieţuitoare, dar şi înfloritoare. Şi, într-adevăr, dacă ar fi trebuit să ne concentrăm numai asupra ţărilor cu un capitalism "dezvoltat", ar fi fost destul de verosimil. Din punct de vedere economic, umbrele anilor Marii Crize s-au împrăştiat, ca să

lase cale liberă însoritei expansiuni şi prosperităţi din anii '900. Sistemele politice care nu prea ştiau cum să trateze agitaţiile sociale din anii '880, au părut, o dată cu apariţia bruscă a partidelor de masă ale clasei muncitoare, devotate revoluţiei, sau cu mobilizarea în masă, pe alte temeiuri, a cetăţenilor împotriva statului, să descopere modalităţi flexibile de a-i înfrîna şi integra pe unii, şi de a-i izola pe ceilalţi. Cei aproape cincisprezece ani dintre 1899 şi 1914 au reprezentat o *belle époque* nu numai pentru că au fost prosperi, iar viaţa a fost extrem de atractivă pentru cei ce aveau bani, şi minunată pentru cei care erau bogaţi, dar şi deoarece conducătorii majorităţii ţărilor occidentale erau, poate, îngrijoraţi în privinţa viitorului, însă nu se simţeau realmente înspăimîntaţi de prezent. Societăţile şi regimurile lor, în general vorbind, păreau maniabile.

Cu toate acestea, existau zone însemnate ale lumii în care, în mod clar, lucrurile nu stăteau aşa. În aceste regiuni, anii dintre 1880 şi 1914 au reprezentat o epocă de revoluţie mereu posibilă, iminentă sau chiar existentă. Deşi unele dintre aceste ţări aveau să fie aruncate în războiul mondial, nici măcar acolo 1914 nu reprezintă ruptura aparent neaşteptată care separă liniştea, stabilitatea şi ordinea de o eră a dezmembrării. În unele – Imperiul Otoman, de exemplu – însuşi războiul mondial n-a însemnat decît un episod dintr-o serie de conflicte militare care începuseră deja cu cîţiva ani mai devreme. În altele – posibil Rusia şi cu certitudine Imperiul Habsburgic – războiul mondial a fost el însuşi, în bună parte, produsul imposibilităţii de rezolvare a problemelor de politică internă. Iar într-un alt grup de ţări – China, Iran, Mexic – războiul din 1914 n-a jucat deloc un rol insignifiant. Pe scurt, pentru marea zonă a globului care constituia, aşadar, ceea ce Lenin, în 1908, numea cu perspicacitate "material combustibil pentru politica mondială"[4], ideea că, într-un fel sau altul, dacă n-ar fi intervenit catastrofa neprevăzută şi evitabilă din 1914, stabilitatea, prosperitatea şi progresul liberal ar fi continuat, n-are nici cea mai mică verosimilitate. Dimpotrivă. După 1917, a devenit limpede că înseşi ţările stabile şi prospere ale societăţii burgheze occidentale aveau să fie tîrîte, într-un fel sau altul, în mişcările revoluţionare globale care începeau la periferia sistemului mondial unic, interdependent pe care îl crease această societate.

Secolul burghez şi-a destabilizat periferia pe două căi principale: subminînd vechile structuri ale economiilor ei şi echilibrul societăţilor acesteia, şi distrugînd viabilitatea regimurilor şi instituţiilor politice care-i aparţineau. Primul dintre aceste efecte a fost cu atît mai profund şi exploziv. El explică diferenţa de impact istoric dintre revoluţiile rusă şi chineză, ca şi pe aceea dintre cea persană şi turcă. Dar cel de-al doilea a fost vizibil într-un mod mai rapid. Deoarece, cu excepţia Mexicului, zona cutremurului politic global din 1900-1914 consta mai ales din marea centură geografică de vechi imperii, unele pierzîndu-se în negurile antichităţii, centură care se întindea din China, la est, pînă la cel Habsburgic şi, poate, la Maroc, în vest.

După standardele statelor-naţiuni şi imperiilor burgheze occidentale, aceste structuri politice arhaice erau şubrede, învechite şi, după cum ar fi susţinut mulţi adepţi contemporani ai darvinismului social, condamnate la dispariţie. Căderea şi prăbuşirea lor au fost cele care au oferit cadrul pentru revoluţiile din perioada 1910-1914 şi, într-adevăr, în Europa, cadrul imediat atît pentru războiul mondial care se apropia, cît şi pentru Revoluţia Rusă. Imperiile care s-au prăbuşit în aceşti ani făceau parte dintre cele mai vechi forţe politice din istorie. China, deşi uneori dezmembrată şi din cînd în cînd cucerită, fusese un mare imperiu şi centrul civilizaţiei vreme de cel puţin două milenii. Examenele marii administraţii imperiale, care selecta nobilimea învăţată care o conducea, se ţinuseră anual, cu întreruperi ocazionale, timp de două mii de ani. Cînd s-a renunţat la ele, în 1905, sfîrşitul imperiului nu putea fi decît apropiat. (De fapt, se afla la o distanţă de şase ani.) Persia fusese un mare imperiu şi un centrul al culturii pentru o perioadă similară, deşi soarta ei a fluctuat mai dramatic. Ea le supravieţuise marilor adversari, imperiile roman şi bizantin, revenise la suprafaţă după ce fusese cucerită de Alexandru cel Mare, Islam, mongoli şi turci. Imperiul Otoman, deşi mult mai tînăr, era ultimul din acea serie de cuceritori nomazi care porniseră călare din Asia Centrală, încă din vremea hunului Attila, ca să răstoarne şi să supună împărăţiile răsăritene şi apusene: avarii, mongolii, diferitele ramuri ale turcilor. Cu capitala la Constantinopol, fostul Bizanţ, cetatea Cezarilor (Ţarigrad), Imperiul Otoman era moştenitorul direct al Imperiului Roman, a cărui jumătate apuseană

se prăbuşise, în secolul al V-lea d.Chr., dar a cărui jumătate răsăriteană supravieţuise – pînă cînd fusese cucerită de turci – vreme de încă o mie de ani. Deşi Imperiul Otoman fusese împins înapoi de la sfîrşitul secolului al şaptesprezecelea încoace, rămînea încă un teritoriu tri-continental formidabil. Mai mult decît atît, sultanul, stăpînitorul său absolut, era considerat de majoritatea lumii musulmane drept calif, cap al religiei islamice, şi, ca atare, succesor al Profetului Mahomed şi al războinicilor săi discipoli din secolul al şaptelea. Cei şase ani care au cunoscut transformarea tuturor acestor trei imperii în monarhii constituţionale sau republici, după modelul occidental burghez, marchează clar sfîrşitul unei faze majore din istoria lumii.

Rusia şi Imperiul Habsburgic, cele două mari şi şubrede imperii europene multinaţionale, care erau, de asemenea, pe punctul de a se prăbuşi, erau greu de comparat, poate numai în măsura în care reprezentau, amîndouă, un tip de structură politică – ţări conduse, cum se întîmpla, ca nişte proprietăţi de familie – care părea tot mai mult o rămăşiţă preistorică în secolul al nouăsprezecelea. Mai mult decît atît, ambele revendicau titlul de Cezar (ţar, Kaiser), primul datorită strămoşilor barbari medievali, care s-au îngrijit de Imperiul Roman de Răsărit, ultimul prin mijlocirea unor strămoşi similari, care reînviau amintirea Imperiului Roman de Apus. În realitate, ca imperii şi puteri europene, ambele erau relativ recente. În plus, spre deosebire de imperiile antice, ele se situau în Europa, la graniţele dintre zonele de dezvoltare şi înapoiere economică, şi erau, aşadar, parţial integrate, de la bun început, în lumea "avansată" din punct de vedere economic, iar, ca "mari puteri", erau total integrate în sistemul politic al Europei, un continent dintotdeauna politic prin definiţie*. De aici, în paranteză fie spus, enormele repercusiuni ale Revoluţiei Ruse şi, într-alt fel, ale prăbuşirii Imperiului Habsburgic pe scena politică europeană şi mondială, în comparaţie cu urmările relativ modeste sau pur regionale ale revoluţiilor chineză, mexicană sau iraniană.

* De vreme ce nu există nici o particularitate geografică care să demarcheze în mod clar prelungirea apuseană a teritoriului asiatic pe care îl numim Europa de restul Asiei.

Problema imperiilor învechite ale Europei consta din faptul că ele făceau parte, în acelaşi timp, din ambele tabere: avansate şi înapoiate, puternice şi slabe, lupi şi oi. Vechile imperii nu se regăseau decît printre victime. Ele păreau sortite prăbuşirii, cuceririi sau dependenţei, dacă nu puteau cumva să capete de la imperialiştii occidentali ceea ce îi făcuse pe aceştia formidabili. Pe la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, acest lucru era perfect limpede, şi majoritatea statelor mai mari şi conducătorilor vechii lumi a imperiilor încercau, în proporţii diferite, să înveţe ceea ce considerau a fi lecţiile Occidentului, dar numai Japonia a reuşit în această întreprindere dificilă, pentru a deveni, în jurul anului 1900, un lup între lupi.

II

Fără presiunea expansiunii imperialiste, e puţin probabil că ar fi existat o revoluţie în străvechiul imperiu al Persiei, în secolul al nouăsprezecelea destul de slăbit, mai mult decît în cel mai vestic dintre regatele islamice, Marocul, unde guvernul sultanului (Maghzen-ul) a încercat, cu un succes mediocru, să-şi extindă zona de administrare şi să instituie un fel de control efectiv asupra lumii formidabile şi anarhice a clanurilor războinice ale berberilor. (Într-adevăr, nu este sigur dacă evenimentele anilor 1907-1908 din Maroc merită, măcar pe motiv de politeţe, titlul de revoluţie.) Persia se afla sub dubla presiune a Rusiei şi Imperiului Britanic, de care încerca cu disperare să scape, invitînd consilieri şi ajutoare din alte state Occidentale – Belgia (după modelul căreia avea să fie structurată constituţia persană), SUA şi, după 1914, Germania – care nu se găsea în poziţia de a putea oferi o adevărată contrapondere. Politica iraniană cuprindea deja cele trei forţe a căror unire avea să producă o revoluţie mai mare chiar, în 1979: intelectualii emancipaţi şi occidentalizaţi, puternic conştienţi de slăbiciunea şi injustiţia socială a ţării, negustorii de bazar, realizînd perfect concurenţa economică externă, şi obştea clerului musulman, reprezentînd ramura şiită a Islamului, care funcţiona ca un fel de religie persană naţională, capabilă să mobilizeze masele tradiţionaliste. La rîndul lui, clerul îşi dădea prea bine seama de incompatibilitatea dintre influenţa occidentală şi Coran. Alianţa dintre radicali, *bazaris* şi cler îşi demonstrase

deja forţa în anii 1890-1892, cînd aprobarea imperială a acordării monopolului tutunului unui om de afaceri britanic a trebuit să fie anulată, în urma tulburărilor, insurecţiei şi a unui deosebit de eficient boicot la scară naţională asupra vînzării şi utilizării tutunului, căruia i s-au alăturat pînă şi soţiile şahului. Războiul ruso-japonez din 1904-1905 şi prima Revoluţie Rusă au eliminat, pentru un timp, unul dintre izvoarele de suferinţă ale Persiei şi le-au oferit revoluţionarilor persani atît o încurajare, cît şi un program. Pentru că puterea care înfrînsese un împărat european nu era doar asiatică, ci şi o monarhie constituţională. Astfel încît o constituţie putea fi considerată (de radicalii emancipaţi) nu numai ca revendicarea evidentă a unei revoluţii occidentale, ci şi (de sectoare mai largi ale opiniei publice) ca un fel de "secret al puterii". În fapt, o plecare în masă a *ayatollah*-ilor spre oraşul sfînt Qom şi o refugiere în masă a negustorilor de bazar în legaţia britanică, care a dus, în paranteză fie spus, afacerile din Teheran la blocaj, au asigurat o adunare aleasă şi o constituţie, în 1906. În practică, acordul dintre Imperiul Britanic şi Rusia, din 1907, de a împărţi între ele, în mod paşnic, Persia a dat puţine şanse politicii persane. Prima perioadă revoluţionară s-a încheiat, *de facto*, în 1911, deşi Persia a rămas, teoretic, sub regimul a ceva de genul constituţiei din 1906-1907 pînă la revoluţia din 1979[5]. Pe de altă parte, faptul că nici o altă putere imperialistă nu se găsea, realmente, în poziţia de a ameninţa Imperiul Britanic şi Rusia a salvat, probabil, existenţa Persiei ca stat şi a monarhiei sale, care avea destul de puţină putere proprie, cu excepţia unei brigăzi de cazaci al cărei comandant, după primul război, s-a auto-proclamat fondatorul ultimei dinastii imperiale, Pahlavi (1921-1979).

În această privinţă, Marocul a fost mai puţin norocos. Situat într-o poziţie deosebit de strategică pe harta globului, în colţul nord-vestic al Africii, el părea o pradă nimerită pentru Franţa, Imperiul Britanic, Germania, Spania şi orice altă ţară situată la o distanţă accesibilă unei flote navale. Slăbiciunea internă a monarhiei îl făcea extrem de vulnerabil în faţa ambiţiilor externe, iar crizele internaţionale care s-au stîrnit din disputele dintre diferiţii acaparatori – mai ales în 1906 şi 1911 – au jucat un rol major în geneza Primului Război Mondial. Franţa şi Spania l-au împărţit, protejînd interesele internaţionale (adică britanice) prin asigurarea unui port liber la Tanger. Pe de altă parte, deşi Marocul şi-a

pierdut independenţa, absenţa controlului sultanului asupra războinicelor clanuri berbere avea să facă cucerirea militară efectivă a teritoriului de către francezi, şi încă şi mai mult de către spanioli, dificilă şi de durată.

III

Crizele interne ale marilor imperii chinez şi otoman erau şi mai vechi, şi mai profunde. Imperiul Chinez fusese zguduit de o criză socială majoră începînd cu mijlocul secolului al nouăsprezecelea (vezi *Era Capitalului*). El nu depăşise ameninţarea revoluţionară a *taiping*-ilor decît cu costul lichidării practice a puterii administrative centrale a imperiului şi lăsării lui la mila străinilor, care întemeiaseră enclave extrateritoriale şi preluaseră, în mod efectiv, principala sursă a finanţelor imperiale, administraţia chineză a vămilor. Imperiul slăbit, aflat sub conducerea împărătesei-văduve Tzu-hsi (1835-1908), care era mai temută în interiorul imperiului decît în afara acestuia, părea sortit să dispară sub atacurile violente combinate ale imperialismului. Rusia a pătruns în Manciuria, de unde avea să fie expulzată de rivala ei, Japonia, care a desprins Taivanul şi Coreea de China, după un război victorios, în anii 1894-1895 şi se pregătea să obţină mai mult. Între timp, britanicii îşi măriseră colonia din Hong Kong şi, practic, desprinseseră Tibetul, pe care îl priveau ca pe o posesiune a imperiului lor indian; Germania îşi făcuse baze în nordul Chinei; francezii exercitau o anumită influenţă în vecinătatea imperiului lor indochinez (el însuşi desprins de la China) şi îşi extindeau poziţiile în sud; pînă şi neînsemnaţii portughezi au obţinut cedarea teritoriului Macao (1887). Deţi lupii erau pregătiţi să alcătuiască o haită împotriva prăzii, aşa cum au făcut atunci cînd Anglia, Franţa, Rusia, Italia, Germania, SUA şi Japonia s-au unit ca să ocupe şi să jefuiască Pekinul, în 1900, sub pretextul înăbuşirii aşa-numitei Răscoale a Boxerilor, ei nu s-au putut înţelege asupra împărţirii imensului stîrv. Cu atît mai mult după ce una dintre puterile imperiale mai recente, Statele Unite, acum tot mai importantă în Pacificul de Vest, care constituia, de multă vreme, o zonă de interes pentru SUA, insistă asupra politicii "uşilor deschise" în China, susţinînd, cu alte cuvinte, că avea tot atîta drept la pradă ca şi imperialiştii mai vechi. Ca şi în

Maroc, aceste rivalităţi pacifice deasupra cadavrului aflat în descompunere al Imperiului Chinez au contribuit la apropierea Primului Război Mondial. Pe termen mai scurt, ele au salvat independenţa nominală a Chinei şi au produs prăbuşirea finală a celei mai vechi entităţi politice supravieţuitoare a lumii.

În China, existau trei forţe principale de rezistenţă. Prima, instituţia imperială a curţii şi funcţionarilor superiori confucianişti, recunoştea destul de limpede că numai modernizarea după modelul occidental (sau, mai exact, după cel japonez de inspiraţie occidentală) putea să salveze China. Dar asta ar fi însemnat distrugerea chiar a acelui sistem moral şi politic pe care-l reprezentau aceştia. Reforma dirijată de conservatori era sortită să nu reuşească, chiar dacă n-ar fi fost împiedicată de intrigi de curte şi neînţelegeri, slăbită de ignoranţa tehnică şi scufundată, la fiecare cîţiva ani, de un alt val de agresiune externă. Cea de-a doua, străvechea şi puternica tradiţie a răscoalelor şi societăţilor secrete populare, îmbinate de ideologii ale rezistenţei, a rămas la fel de viguroasă ca întotdeauna: De fapt, în ciuda înfrîngerii *taiping*-ilor, totul a contribuit la a o întări, căci între 9 şi 13 milioane de oameni au murit din lipsă de hrană, în timpul foametei din nordul Chinei, de la sfîrşitul anilor '870, iar digurile Fluviului Galben s-au prăbuşit, simbolizînd căderea unui imperiu a cărui datorie era să-i protejeze. Aşa-numita Răscoală a Boxerilor, din 1900, a fost într-adevăr o mişcare de masă, a cărei avangardă era formată de organizaţia Luptătorii cu Pumnul pentru Dreptate şi Unitate, care era un lăstar al marii şi străvechii societăţi secrete budiste, cunoscută sub numele de Lotusul Alb. Cu toate acestea, din motive evidente, ascuţişul acestor rebeliuni era, în mod militant, xenofob şi anti-modern. Era îndreptat împotriva străinilor, creştinismului şi maşinilor. Deşi a contribuit cu o parte din forţa necesară unei revoluţii chineze, nu i-a putut asigura nici un program, nici o perspectivă.

Numai în sudul Chinei, unde afacerile şi comerţul fuseseră întotdeauna importante, iar imperialismul extern a pus baza unei oarecare dezvoltări burgheze indigene, exista un fundament, deocamdată îngust şi instabil, pentru o asemenea transformare. Grupurile conducătoare locale se îndepărtau deja încet de dinastia manciuriană, şi doar aici străvechile societăţi secrete s-au apropiat de

un program modern şi concret pentru renaşterea Chinei sau au arătat interes pentru un asemenea lucru. Relaţiile dintre societăţile secrete şi tînăra mişcare sudică a revoluţionarilor republicani, dintre care Sun Yat-sen (1866-1925) avea să apară drept principalul inspirator al primei faze a revoluţiei, au constituit subiectul multor dispute şi al unei anumite nesiguranţe, dar nu poate exista vreo îndoială că erau apropiate şi esenţiale. (Republicanii chinezi din Japonia, care reprezenta o bază pentru agitaţiile lor, au înfiinţat chiar o lojă specială a Triadelor la Yokohama, pentru propria lor folosinţă.)[6] Şi unele, şi cealaltă împărtăşeau o opoziţie înrădăcinată faţă de dinastia manciuriană – Triadele încă mai erau devotate restaurării vechii dinastii Ming (1368-1644) –, o ură faţă de imperialism, care putea fi formulată în frazeologia xenofobiei tradiţionale sau în aceea a naţionalismului modern, împrumutat de la ideologia revoluţionară occidentală, şi un concept de revoluţie socială, pe care republicanii l-au transpus din registrul vechii răscoale antidinastice în acela al revoluţiei occidentale moderne. Celebrele "trei principii" ale naţionalismului, republicanismului şi socialismului (sau, mai exact, al reformei agrare), enunţate de Sun, au fost formulate, probabil, în termeni proveniţi din Occident, mai ales de la John Stuart Mill, dar, în fapt, pînă şi chinezul lipsit de o formaţie occidentală (spre deosebire de medicul educat de misionari şi călătorii) le putea înţelege ca pe nişte prelungiri logice ale unor reflecţii antimanciuriene populare. Iar pentru grupul de intelectuali republicani de la oraş, societăţile secrete erau esenţiale pentru a ajunge la masele urbane şi mai ales la cele rurale. Ele au contribuit, probabil, şi la organizarea sprijinului din rîndul comunităţilor de emigranţi chinezi de peste ocean, pentru care mişcarea lui Sun Yat-sen a fost prima care i-a mobilizat, din punct de vedere politic, în scopuri naţionale.

Fără îndoială, societăţile secrete (aşa cum aveau să descopere, ulterior, comuniştii la rîndul lor) nu reprezentau deloc cel mai bun fundament pentru o nouă Chină, iar intelectualii radicali, occidentalizaţi ori semi-occidentalizaţi, de pe ţărmul sudic nu erau, deocamdată, suficient de numeroşi, de influenţi sau de organizaţi ca să preia puterea. Cum nici modelele liberale occidentale care-i inspirau nu le-au oferit o reţetă pentru a guverna imperiul, acesta s-a prăbuşit, în 1911, din cauza unei revolte (sudice şi centrale) în care s-au îmbinat elementele

rebeliunii militare, insurecţiei republicane, retragerii loialităţii din partea nobilimii rurale şi revoltei populare sau a societăţilor secrete. Totuşi, el a fost înlocuit practic, pentru moment, nu de un nou regim, ci de o amestecătură de structuri de putere regionale, şubrede şi instabile, aflate mai ales sub control militar ("seniorii războiului"). În China n-avea să apară, vreme de aproape patruzeci de ani, nici un nou regim naţional stabil – pînă la victoria Partidului Comunist, în 1949.

IV

Imperiul Otoman se fărîmiţa de mult timp, deşi, spre deosebire de toate celelalte vechi imperii, a rămas o forţă militară îndeajuns de puternică ca să le dea în mod deosebit de furcă pînă şi armatelor marilor puteri. De la sfîrşitul secolului al şaptesprezecelea încoace, frontierele lui nordice fuseseră împinse înapoi, în Peninsula Balcanică şi în Transcaucazia, de către înaintarea Imperiilor Rus şi Habsburgic. Popoarele creştine supuse din Balcani erau tot mai agitate şi, cu încurajarea şi sprijinul marilor puteri rivale, transformaseră deja o mare parte din regiunea Balcanilor într-o salbă de state mai mult sau mai puţin independente, care rodeau şi muşcau din ceea ce mai rămăsese din teritoriul otoman. Majoritatea regiunilor mai depărtate ale imperiului, în Africa de Nord şi în Orientul Mijlociu, nu se mai găseau de multă vreme sub o stăpînire otomană efectivă regulată. Ele treceau acum tot mai mult, chiar dacă nu în mod oficial, în mîinile imperialiştilor britanici şi francezi. În jurul anului 1900, a fost clar că tot ce exista între frontierele vestice ale Egiptului şi Sudanului, şi Golful Persic avea să ajungă, probabil, sub dominaţia sau sub influenţa britanică, cu excepţia Siriei, la nord de Liban, unde francezii îşi menţineau pretenţiile, şi a celei mai mari părţi a Peninsulei Arabice care, pentru că acolo nu se descoperise încă petrol sau orice altceva cu valoare comercială, putea fi lăsată pe seama disputelor căpeteniilor triburilor locale şi a mişcărilor de redeşteptare islamică ale propovăduitorilor beduini. În fapt, pînă în 1914, Turcia dispăruse aproape în întregime din Europa, fusese total eliminată din Africa şi îşi menţinuse un imperiu şubred numai în Orientul Mijlociu, imperiu care n-a supravieţuit războiului mondial. Cu toate acestea, spre deosebire de Persia şi China, Turcia avea la

dispoziţie o alternativă potenţială imediată în faţa prăbuşirii imperiului: un mare grup de populaţie islamică în Asia Mică, turcă din punct de vedere etnic şi lingvistic, care putea forma baza unei structuri de tipul "statului-naţiune", după modelul occidental verificat al secolului al nouăsprezecelea.

Aproape sigur, acest lucru nu s-a aflat, la origine, în mintea ofiţerilor şi funcţionarilor civili occidentalizaţi, cărora li s-au adăugat membrii noilor profesiuni laice, cum ar fi dreptul şi jurnalistica*, care şi-au propus să revitalizeze imperiul cu ajutorul revoluţiei, pentru că din încercările de a se moderniza ale imperiului, făcute fără tragere de inimă – cel mai de curînd în anii '870 –, se alesese praful. Comitetul pentru Unire şi Progres, mai bine-cunoscut sub numele de Junii Turci (înfiinţat în anii '890), care a preluat puterea în 1908, în siajul Revoluţiei Ruse, urmărea să întemeieze un patriotism pan-otoman, care să depăşească diferenţele etnice, lingvistice şi religioase pe baza adevărurilor laice ale Iluminismului (francez) din secolul al optsprezecelea. Varianta de Iluminism pe care au cultivat-o îndeosebi era inspirată din pozitivismul lui August Comte, care îmbina o credinţă înflăcărată în ştiinţă şi în modernizarea inevitabilă cu echivalentul laic al unei religii, progresul nedemocratic ("ordine şi progres", ca să citäm motto-ul pozitivist) şi construcţia socială planificată, preluată de sus. Din motive evidente, această ideologie atrăgea restrînsele elite modernizatoare, aflate la putere în ţările înapoiate, tradiţionaliste, pe care cele dintîi încercau să le tragă cu forţa în secolul al douăzecilea. Ea n-a fost niciodată atît de influentă ca în ultima parte a secolului al nouăsprezecelea, în ţările neeuropene.

În această privinţă, ca şi în altele, revoluţia turcă din 1908 a eşuat. În realitate, ea a accelerat prăbuşirea a ceea ce mai rămăsese din Imperiul Turcesc, deşi a împovărat statul cu constituţia liberală clasică, sistemul parlamentar pluripartid etc., gîndite pentru ţări burgheze în care se presupunea că guvernele nu trebuiau să conducă, de fapt, prea mult, de vreme ce treburile societăţii se aflau pe mîinile de nădejde ale unei

* Legea islamică nu necesita o profesiune juridică anume. Numărul persoanelor cu ştiinţă de carte s-a triplat, în anii 1875-1900, asigurînd, astfel, o piaţă pentru mai multe periodice.

economii capitaliste dinamice şi auto-reglabile. Faptul că regimul Junilor Turci a menţinut angajamentul economic şi militar al imperiului faţă de Germania – ceea ce a situat Turcia de partea învinşilor – în Primul Război Mondial, avea să le fie fatal acestora.

Din acest motiv, modernizarea turcă s-a transferat dintr-un cadru liberal-parlamentar într-unul militar-dictatorial şi a trecut de la speranţa într-o loialitate politică laic-imperială la realitatea unui naţionalism pur turcesc. Incapabilă să mai ţină sub observaţie loialităţile de grup sau să domine comunităţile ne-turce, Turcia, după 1915, avea să opteze pentru o naţiune omogenă din punct de vedere etnic, ceea ce a implicat asimilarea forţată a grecilor, armenilor, kurzilor şi a altora, atunci cînd nu erau fie expulzaţi *en bloc*, fie masacraţi. Un naţionalism etnico-lingvistic turc a permis chiar vise imperiale, întemeiate pe o bază naţionalistă laică, deoarece mari părţi din Asia de Vest şi Centrală, aflate mai ales în Rusia, erau locuite de oameni care vorbeau dialecte ale limbilor turcice, iar destinul Turciei consta, desigur, din a le aduna într-o uniune "pan-turanică". Astfel că, în interiorul mişcării Junilor Turci, balanţa s-a deplasat dinspre modernizatorii occidentalizanţi şi transnaţionali către cei occidentalizanţi, dar puternic naţionalişti sau chiar rasişti, precum poetul şi ideologul naţional Zia Gökalp (1876-1924). Adevărata revoluţie turcă, declanşată o dată cu abolirea imperiului însuşi, s-a produs, după 1918, sub asemenea auspicii. Dar conţinutul ei exista deja, în mod implicit, în ţelurile Jumilor Turci.

Spre deosebire de Persia şi China, Turcia nu numai că a lichidat, aşadar, un regim vechi, dar a şi trecut, foarte repede, la construirea unuia nou. Revoluţia Turcă a iniţiat, poate, primul dintre regimurile modernizatoare contemporane din Lumea a Treia: fervent angajat de partea progresului şi iluminării, şi împotriva tradiţiei, de partea "dezvoltării" şi a unui tip de populism netulburat de disputele liberale. În absenţa unei clase revoluţionare mijlocii sau, în fapt, a oricărei clase revoluţionare, intelectualii şi, mai ales după război, militarii aveau să-şi preia rolul. Conducătorul acestora din urmă, Kemal Atatürk, un general aspru şi încununat de succes, avea să ducă fără îndurare la îndeplinire programul de modernizare al Junilor Turci: a fost proclamată o republică, islamismul a fost abolit ca religie de stat, alfabetul latin l-a înlocuit pe cel arab, femeilor li s-a scos vălul şi au fost trimise

la şcoală, iar bărbaţii turci au fost obligaţi, la nevoie chiar prin forţă militară, să poarte meloane sau altfel de pălării occidentale în locul turbanelor. Slăbiciunea Revoluţiei Turce, mai ales în economie, constă din incapacitatea sa de a se impune în faţa marii mase a ţăranilor turci sau de a schimba structura societăţii agrare. Fără îndoială, implicaţiile istorice ale acestei revoluţii au fost măreţe, chiar dacă n-au fost suficient recunoscute de către istorici ale căror priviri tind să se fixeze, înainte de 1914, asupra consecinţelor internaţionale imediate ale Revoluţiei Turce – prăbuşirea imperiului şi contribuţia acesteia la declanşarea Primului Război Mondial –, şi, după 1917, asupra mult mai importantei Revoluţii Ruse. Din motive evidente, aceste evenimente au umbrit evoluţiile turceşti contemporane.

V

O revoluţie încă şi mai trecută cu vederea, din acea vreme, a început în Mexic, în 1910. Ea a atras puţin atenţia străinătăţii, în afara Statelor Unite, în parte pentru că, din punct de vedere diplomatic, America Centrală reprezenta, în exclusivitate, curtea din spate a Washingtonului ("Sărmanul Mexic", exclamase dictatorul răsturnat al acestei ţări, "atît de departe de Dumnezeu, atît de aproape de SUA"), şi pentru că, iniţial, implicaţiile revoluţiei au fost cu totul neclare. Nu părea să existe vreo deosebire, evidentă la modul imediat, între aceasta şi celelalte 114 schimbări violente de guverne din America Latină a secolului al nouăsprezecelea, care formează în continuare cea mai mare clasă de evenimente cunoscute, de obicei, sub numele de "revoluţii"[7]. Mai mult decît atît, la vremea la care Revoluţia Mexicană ieşise la lumină ca o prefacere socială majoră, prima de tipul ei într-o ţară de ţărani din Lumea a Treia, ea avea să fie, o dată mai mult, umbrită de evenimentele din Rusia.

Şi, cu toate acestea, revoluţia mexicană este importantă, dat fiind că s-a născut direct din contradicţiile din cadrul lumii imperiului şi deoarece a fost prima dintre marile revoluţii din lumea colonială şi dependentă în care masele muncitoare au jucat un rol major. Pentru că, deşi mişcările antiimperialiste şi de eliberare colonială, cum aveau să fie numite mai tîrziu, se dezvoltau realmente în interiorul vechilor

şi noilor imperii coloniale ale metropolelor, nu păreau să ameninţe în mod serios, deocamdată, stăpînirea imperială.

În general vorbind, imperiile coloniale erau controlate în continuare tot atît de lesne pe cît fuseseră dobîndite – în afara acelor zone de munteni războinici, precum Afghanistanul, Marocul şi Etiopia, care încă se ţineau deoparte de cucerirea străină. "Răscoalele băştinaşilor" erau înăbuşite fără prea mare greutate, deşi uneori – ca în cazul populaţiei Herero din Africa Germană de Sud-Vest (actuala Namibie) – cu o brutalitate remarcabilă. Mişcările anti-coloniale sau autonomiste începeau, într-adevăr, să se dezvolte în ţările colonizate mai complexe din punct de vedere social şi politic, dar nu realizau, de obicei, acea alianţă dintre minoritatea educată şi occidentalizantă, şi apărătorii xenofobi ai vechilor tradiţii, care (ca în Persia) îi transforma într-o forţă politică serioasă. Din motive evidente, nici una n-avea încredere în cealaltă, spre folosul puterii coloniale. În Algeria franceză, rezistenţa îşi avea centrul de greutate în cadrul clerului musulman (*oulema*), care deja se organiza, în timp ce laicii *évolués* încercau să devină francezi republicani de stînga. În Protectoratul Tunisiei, ea era concentrată în rîndul occidentalizanţilor educaţi, care formau deja un partid care revendica o constituţie (Destur) şi care reprezenta strămoşul în linie directă al Noului Partid Desturian al cărui lider, Habib Bourguiba, a devenit şeful Tunisiei independente în 1954.

Dintre marile puteri coloniale, numai cea mai veche şi mai mare, Imperiul Britanic, primea avertismente serioase privind trăinicia (vezi, mai sus, p. 82). Ea a încuviinţat independenţa practică a coloniilor de albi (numite "dominioane" începînd din 1907). Cum acestui fapt n-avea să i se opună rezistenţă, nu era de aşteptat ca el să creeze probleme; nici măcar în Africa de Sud, unde burii, recent anexaţi după înfrîngerea într-un război dificil, păreau a fi fost reconciliaţi printr-o generoasă reglementare liberală şi prin frontul comun albilor britanici şi buri împotriva majorităţii nealbe. De fapt, Africa de Sud n-a creat probleme serioase în nici unul dintre cele două războaie mondiale, după care burii şi-au luat înapoi sub-continentul. Cealaltă colonie "albă" a Imperiului Britanic, Irlanda, era – şi a rămas – veşnic supărătoare, deşi, după cum s-a întîmplat, după 1890 agitaţiile explozive din anii Ligii Pămîntului şi ai lui Parnell păreau să fi fost dezamorsate datorită

disputelor politice irlandeze şi printr-o puternică îmbinare de represiune şi de reformă agrară cu bătaie lungă. Problemele politicii parlamentare britanice au reînviat chestiunea irlandeză după 1910, dar baza sprijinului pentru răzvrătiţii irlandezi a rămas atît de îngustă şi de nesigură, încît strategia lor în a o lărgi însemna, în esenţă, să frizezi martirajul printr-o rebeliune condamnată dinainte, a cărei înăbuşire avea să cîştige oamenii de partea lor. A fost chiar lucrul care s-a întîmplat, după Răscoala de Paşti din 1916, un puci minor, datorat unei mîini de militanţi înarmaţi, complet izolaţi. Războiul, ca în atîtea dăţi, a demonstrat fragilitatea unor structuri politice care fuseseră considerate stabile.

Pentru stăpînirea britanică, nu părea să mai existe, în altă parte, vreo ameninţare imediată. Şi, cu toate acestea, atît în cel mai vechi teritoriu dependent al Imperiului Britanic, cît şi într-unul dintre cele mai recente, se dezvolta, în mod vizibil, o autentică mişcare de eliberare colonială. Egiptul, chiar după înăbuşirea insurecţiei tinerilor soldaţi ai lui Arabi Paşa, în 1882, nu se resemnase niciodată cu ocupaţia britanică. Conducătorul său, kedivul, şi clasa stăpînitoare locală a marilor proprietari de pămînt, a căror economie fusese de mult timp integrată în piaţa mondială, au acceptat administraţia "proconsulului" britanic, lordul Cromer, cu o vădită lipsă de entuziasm. Mişcarea/ organizaţia/ partidul autonomist, cunoscut ulterior ca Wafd, căpăta deja contur. Controlul britanic a rămas foarte ferm – avea să dureze, într-adevăr, pînă în 1952 –, dar lipsa de popularitate a unei stăpîniri coloniale directe era atît de mare încît a determinat abandonarea acesteia după război (1922), în favoarea unei forme de conducere mai puţin directe, care a implicat o anumită egiptenizare a administraţiei. Semi-independenţa irlandeză şi semi-autonomia egipteană, cîştigate, amîndouă, în anii 1921-1922, aveau să marcheze prima retragere parţială a imperiilor.

Mişcarea de eliberare din India a fost mult mai serioasă. În acest sub-continent de aproape 300 de milioane de locuitori, o burghezie influentă – şi comercială, şi financiară, şi industrială, şi profesională – şi un cadru important de funcţionari educaţi, care administrau India în numele Imperiului Britanic, erau tot mai refractari la exploatarea economică, la neputinţa politică şi la inferioritatea socială. N-ar fi de ajuns decît să se citească acea *Călătorie în India* a lui E. M. Forster ca să

se înţeleagă motivul. O mişcare autonomistă apăruse deja. Principala ei organizaţie, Congresul Naţional Indian (fondat în 1885), care avea să devină partidul de eliberare naţională, reflecta, iniţial, atît această nemulţumire a clasei de mijloc, cît şi încercarea făcută de unii administratori britanici inteligenţi, ca Allan Octavian Hume (care a fondat, de fapt, organizaţia) de a dezarma agitaţiile acordînd recunoaştere protestelor respectabile. Totuşi, la începutul secolului al douăzecilea, Congresul începuse să scape de sub tutela britanică, datorită, în parte, influenţei ideologiei aparent apolitice a teozofiei. Ca admiratori ai misticismului oriental, adepţii occidentali ai acestei filozofii au fost capabili să simpatizeze cu India, iar unii, ca fosta militantă laică şi socialistă Annie Besant, n-au avut nici o dificultate în a se converti în apărători ai naţionalismului indian. Indienii educaţi şi, cu adevărat, ceylonezii au găsit, fireşte, plăcută recunoaşterea occidentală a propriilor lor valori culturale. Totuşi, Congresul, deşi o forţă în creştere – şi, în paranteză fie spus, strict laică şi de concepţie occidentală – a rămas o organizaţie de elită. Cu toate acestea, în vestul Indiei, o agitaţie care-şi propunea să mobilizeze masele needucate făcînd apel la religia tradiţională intra deja în scenă. Bal Ganghadar Tilak (1856-1920) apăra vacile sfinte ale hinduismului împotriva ameninţării străine cu un oarecare succes popular.

Mai mult decît atît, la începutul secolului al douăzecilea existau alte două pepiniere, încă şi mai formidabile, ale agitaţiilor populare indiene. Emigraţia indiană spre Africa de Sud începuse să se organizeze în mod colectiv împotriva rasismului din acea regiune, iar principalul reprezentant al izbutitei mişcări de rezistenţă pasivă sau non-violentă în masă, după cum am văzut, era tînărul avocat din Gujarat care, la întoarcerea sa în India, în 1915, avea să devină principala forţă în mobilizarea maselor indiene pentru cauza independenţei naţionale: Gandhi (vezi, mai sus, pp. 77-78). Gandhi a inventat rolul, extrem de puternic în politica Lumii a Treia, al politicianului modern ca sfînt. În acelaşi timp, o variantă mai radicală a politicii de eliberare apărea în Bengalul cu o sofisticată cultură locală, cu o numeroasă clasă mijlocie, cu o mare masă de mică burghezie educată şi beneficiind de slujbe modeste, şi cu intelectualii săi. Planul britanic de separare de această mare provincie a unei regiuni predominant musulmane a permis ca

agitaţiile anti-britanice să se dezvolte pe scară mare, în anii 1906-1909. (S-a renunţat la plan.) Mişcarea naţionalistă bengaleză, care s-a situat la stînga Congresului de la început şi care n-a fost niciodată integrată pe deplin, îmbina – în acest stadiu – un interes religios-ideologic pentru hinduism cu o imitare deliberată a mişcărilor revoluţionare occidentale înrudite, cum ar fi cea irlandeză şi aceea a narodnicilor ruşi. Ea a generat prima mişcare teroristă serioasă din India – chiar înainte de război, aveau să apară altele, în nordul Indiei, bazate pe emigranţii din Punjab reveniţi din America ("partidul Ghadr") –, şi, în jurul anului 1905, constituia deja o problemă serioasă pentru poliţie. Mai mult decît atît, primii comunişti indieni (de exemplu, M. N. Roy [1887-1954]) aveau să apară din mişcarea teroristă bengaleză, în timpul războiului[8]. Deşi controlul britanic asupra Indiei a rămas îndeajuns de ferm, era deja evident pentru administratorii inteligenţi că un anumit tip de desfăşurare care să conducă, oricît de lent, la un anumit grad de autonomie, de preferat modest, devenea de neevitat. Într-adevăr, prima propunere de acest fel avea să fie făcută de către Londra în timpul războiului.

Imperialismul mondial era cel mai vulnerabil în zona gri, a imperiului mai degrabă neoficial decît oficial, sau în ceea ce avea să se numească, după Cel de-al Doilea Război Mondial, "neocolonialism". Mexicul era, cu siguranţă, o ţară dependentă atît din punct de vedere economic, cît şi politic, de marele său vecin, dar, din punct de vedere tehnic, reprezenta un stat suveran independent, cu instituţii şi decizii politice proprii. Era un stat mai degrabă asemănător cu Persia decît o colonie ca India. Mai mult decît atît, imperialismul economic nu era de neacceptat pentru clasele conducătoare autohtone, în măsura în care reprezenta o forţă modernizatoare potenţială. Pentru că, pretutindeni în America Latină, latifundiarii, negustorii, întreprinzătorii şi intelectualii care constituiau clasele conducătoare şi elitele locale nu visau decît la realizarea acelui progres care să le dea ţărilor lor, pe care le ştiau înapoiate, slabe, nerespectate şi situate la marginile civilizaţiei occidentale din care se considerau ca făcînd parte integrantă, şansa de a-şi îndeplini destinul istoric. Progresul însemna Anglia, Franţa şi, tot mai clar, SUA. Clasele conducătoare din Mexic, mai ales în nord, unde influenţa economiei Statelor Unite învecinate era puternică, n-aveau

nici o obiecţie în a se integra în piaţa mondială şi, prin aceasta, într-o lume a progresului şi ştiinţei, chiar şi atunci cînd dispreţuiau bădărănia oamenilor de afaceri şi politicienilor *gringo*. De fapt, după revoluţie, "banda Sonora", alcătuită din căpetenii ale celei mai avansate din punct de vedere economic clase agricole de mijloc din cele mai nordice state ale Mexicului avea să se erijeze în grupul politic decisiv al ţării. Dimpotrivă, marele obstacol în calea modernizării era reprezentat de marea masă de populaţie rurală, imobilă şi inamovibilă, constituită, în întregime sau în parte, din indieni sau din negri, scufundată în ignoranţă, tradiţie şi superstiţie. Au existat momente în care conducătorii şi intelectualii din America Latină, asemeni celor din Japonia, şi-au pierdut speranţa în popoarele lor. Sub influenţa rasismului universal al lumii burgheze (vezi *Era Capitalului*, capitolul 14, II), ei visau la o transformare biologică a populaţiilor cărora le aparţineau, transformare care i-ar fi făcut docili în faţa progresului: printr-o imigraţie în masă a oamenilor de origine europeană în Brazilia şi în conul sudic al Americii de Sud; printr-o încrucişare în masă cu albii, în Japonia.

Conducătorii mexicani n-au fost atraşi, în mod deosebit, de imigrarea în masă a albilor, care se putea să fie nord-americani, iar lupta lor pentru independenţă împotriva Spaniei căutase deja legitimitatea printr-un apel la un trecut pre-hispanic de independenţă şi în mare măsură fictiv, identificat cu aztecii. Prin urmare, modernizarea mexicană a lăsat visurile biologice pe seama altora şi s-a concentrat, în mod direct, asupra profitului, ştiinţei şi progresului, mijlocite de investiţiile străine şi de filozofia lui Auguste Comte. Grupul aşa-numiţilor *científicos* s-a dedicat, la unison, acestor obiective. Şeful său necontestat şi conducătorul politic al ţării, începînd din anii '870, adică pentru întreaga perioadă de la marele progres al economiei mondiale imperialiste încoace, a fost preşedintele Porfirio Díaz (1830-1915). Şi, într-adevăr, dezvoltarea economică a Mexicului sub preşedinţia sa a fost impresionantă, ca să nu mai amintim de bunăstarea pe care anumiţi mexicani au obţinut-o de pe urma ei, mai ales cei care se aflau în poziţia de a asmuţi grupurile rivale de întreprinzători europeni (cum ar fi magnatul britanic din domeniul petrolului şi al construcţiilor, Weetman Pearson) unul împotriva altuia şi împotriva nord-americanilor, în mod clar dominanţi.

Atunci ca şi acum, stabilitatea regimurilor dintre Rio Grande şi Panama era periclitată de pierderea bunăvoinţei Washingtonului, care era imperialist la modul militant şi adoptase punctul de vedere conform căruia "Mexicul nu mai este decît o colonie a economiei americane"[9]. Încercările lui Díaz de a-şi menţine ţara independentă prin asmuţirea capitalului european împotriva celui nord-american l-au făcut extrem de nepopular la nord de frontieră. Ţara era oarecum prea mare pentru o intervenţie militară, pe care SUA o punea cu entuziasm în practică, la acea vreme, în state mai mici din America Centrală, dar, în jurul anului 1910, Washingtonul nu mai era în stare să-i descurajeze pe binevoitorii (ca Standard Oil, iritată de influenţa britanică asupra a ceea ce reprezenta deja una dintre principalele ţări producătoare de petrol) care ar fi dorit, poate, să sprijine răsturnarea lui Díaz. Nu încape nici o îndoială că revoluţionarii mexicani au beneficiat imens de pe urma unei frontiere de nord prietenoase; iar Díaz era cu atît mai vulnerabil cu cît, după ce a cîştigat puterea ca lider militar, lăsase armata să se atrofieze, deoarece presupunea, în mod logic, că loviturile de stat militare constituiau un pericol mai mare decît insurecţiile populare. Ghinionul lui a fost atunci cînd s-a trezit confruntat cu o importantă revoluţie populară armată pe care trupele sale, spre deosebire de majoritatea forţelor latino-americane, au fost cu totul incapabile să o zdrobească.

Faptul că s-a găsit în faţa unei asemenea situaţii se datora, în mod sigur, uimitoarei dezvoltări economice pe care el o condusese cu atîta succes. Regimul îi favorizase pe marii proprietari de pămînt (*hacendados*) cu înclinaţie spre afaceri, cu atît mai mult cu cît progresul global şi dezvoltarea substanţială a căilor ferate au transformat întinderi de pămînt pînă atunci inaccesibile în potenţiale lăzi cu comori. Comunităţile săteşti libere, mai ales din centrul şi sudul ţării, care fuseseră menţinute sub regimul regal spaniol şi întărite, probabil, în primele generaţii de după independenţă, au fost deposedate sistematic, de o generaţie încoace, de pămînturile lor. Ele aveau să devină centrul revoluţiei agrare care şi-a găsit un lider şi un purtător de cuvînt în persoana lui Emiliano Zapata (1879-1919). După cum s-a întîmplat, două din zonele în care agitaţiile agricole erau mai intense şi prompt mobilizate, statele Morelos şi Guerrero, se aflau la o distanţă uşor de străbătut călare de capitală şi, deci, în poziţia de a influenţa treburile naţionale.

A doua zonă de frămîntări se situa în nord, şi a fost transformată rapid (mai ales după înfrîngerea indienilor apaşi, în 1885) dintr-o frontieră indiană într-o regiune de graniţă dinamică din punct de vedere economic, care trăia într-un fel de simbioză dependentă de zonele învecinate din SUA. Ea cuprindea o mulţime de nemulţumiţi potenţiali, din rîndul fostelor comunităţi ale oamenilor de pe frontieră care luptaseră împotriva indienilor, acum deposedaţi de pămînt, al indienilor *yaqui*, plini de resentimente din cauza înfrîngerii lor, al noii clase mijlocii, aflate în ascensiune, şi din numărul considerabil de oameni liberi şi siguri de sine, posedînd, adesea, propriile lor arme şi propriii lor cai, care puteau fi găsiţi în ţinuturile slab populate, cu ferme întinse şi mine. Pancho Villa, bandit, hoţ de cai şi, în final, general revoluţionar, reprezenta un exemplu tipic pentru aceştia din urmă. Existau şi grupuri de mari proprietari de pămînt, puternici şi bogaţi, precum familia Madero – poate cea mai bogată din Mexic –, care se luptau pentru controlul statelor în care trăiau cu guvernul central sau cu aliaţii acestuia din rîndul *hacendados*-ilor locali.

Multe din aceste grupuri potenţial disidente erau, de fapt, beneficiare ale epocii porfiriste de masive investiţii străine şi creştere economică puternică. Ceea ce i-a transformat în disidenţi sau, mai degrabă, ceea ce a transformat o luptă politică banală, legată de realegerea sau posibila retragere a preşedintelui Díaz, într-o revoluţie a fost, probabil, integrarea tot mai accentuată a economiei mexicane în economia mondială (sau, mai curînd, a SUA). După cum s-a întîmplat, criza economică americană din anii 1907-1908 a avut efecte dezastruoase asupra Mexicului: la modul direct, prin prăbuşirea propriilor pieţe şi presiunile financiare asupra întreprinderilor mexicane; la modul indirect, prin fluxul de lucrători mexicani săraci care s-au reîntors acasă după ce şi-au pierdut slujbele din SUA. Criza modernă şi cea veche au coincis: recesiunea ciclică şi recoltele distruse, cu preţurile alimentelor ridicîndu-se peste putinţa săracilor.

În aceste împrejurări, o campanie electorală s-a transformat într-un cutremur. Díaz, după ce a făcut greşeala de a permite o campanie publică a opoziţiei, "a cîştigat" cu uşurinţă alegerile, împotriva principalului său contracandidat, Francisco Madero, dar insurecţia de rutină a candidatului înfrînt s-a transformat, spre surpriza tuturor, într-o

mişcare socială şi politică în ţinuturile de la graniţa de nord şi în centrul ţărănesc rebel, răzmeriţă care n-a mai putut fi controlată. Díaz a căzut. Madero a preluat puterea, ca să fie curînd asasinat. SUA a căutat zadarnic să găsească printre generalii şi politicienii rivali pe cineva şi suficient de maleabil sau corupt, şi capabil să instituie un regim stabil. Zapata a reîmpărţit pămîntul, în sud, adepţilor săi ţărani, Villa a expropriat *haciendas*-urile, în nord, atunci cînd a considerat că venise vremea să-şi plătească armata revoluţionară şi a susţinut, ca om răsărit dintre cei săraci, că avea grijă de ai săi. Prin 1914, nimeni n-avea nici cea mai vagă idee despre ce avea să se întîmple în Mexic, dar, oricum, nu exista nici o îndoială că ţara era zguduită de o revoluţie socială. Configuraţia Mexicului postrevoluţionar n-avea să devină limpede înainte de sfîrşitul anilor '930.

VI

Există un punct de vedere printre unii istorici, conform căruia Rusia, poate economia aflată, la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, în cea mai rapidă dezvoltare, ar fi continuat să avanseze şi să evolueze spre o societate liberală înfloritoare, în situaţia în care progresul nu i-ar fi fost întrerupt de o revoluţie care ar fi putut fi evitată dacă n-ar fi fost la mijloc Primul Război Mondial. Nici o perspectivă nu i-ar fi surprins pe contemporani mai mult decît aceasta. Dacă a existat un stat în care revoluţia să fi fost considerată nu doar de dorit, ci şi inevitabilă, acesta era imperiul ţarilor. Gigantic, întortocheat şi ineficient, înapoiat din punct de vedere economic şi tehnologic, locuit de 126 de milioane de oameni (1897), dintre care 80 la sută erau ţărani, iar 1 la sută nobili ereditari, el era organizat într-un mod care le părea tuturor europenilor educaţi, la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, hotărît preistoric, şi anume ca o autocraţie birocratizată. Acest fapt în sine făcea din revoluţie *unica* metodă de schimbare a politicii de stat, altfel decît cîştigînd încrederea ţarului şi punînd de sus în mişcare maşinăria statului: prima era greu accesibilă multora şi nu o implica neapărat pe cea de-a doua. Din moment ce o schimbare de un fel sau altul era aproape universal resimţită drept necesară, practic oricine – de la cei care în Occident ar fi fost consideraţi conservatori moderaţi

şi pînă la extrema stîngă – era obligat să fie revoluţionar. Singura întrebare era de ce tip.

Guvernele ţarului erau conştiente, încă de la Războiul Crimeei (1854-1856), că statutul de principală mare putere al Rusiei nu se mai putea baza, fără nici un risc, numai pe mărimea, pe populaţia masivă şi pe forţele militare în consecinţă numeroase, dar primitive, ale ţării. Rusia avea nevoie de modernizare. Abolirea iobăgiei, în 1861 – Rusia era, alături de România, ultimul bastion al cultivării pămîntului cu ajutorul iobagilor din Europa –, avusese în intenţie să tragă după sine agricultura rusă în secolul al nouăsprezecelea, dar ea n-a produs nici o ţărănime satisfăcută (cf. *Era Capitalului*, capitolul 10, II), nici o agricultură modernizată. Producţia medie de cereale din Rusia europeană (1898-1902) era de sub 9 baniţe la acru, comparativ cu aproape 14 în SUA şi 35,4 în Anglia[10]. Totuşi, deschiderea unor vaste zone ale ţării pentru producţia de cereale pentru export a transformat Rusia într-unul din principalii furnizori de grîne din lume. Producţia netă a tuturor cerealelor a crescut cu 160 la sută între începutul anilor '860 şi începutul anilor '900, exporturile au sporit între cinci şi şase ori, dar cu costul măririi dependenţei ţăranilor de un preţ al pieţei mondiale care (pentru grîu) scăzuse la aproape jumătate, în timpul depresiunii agricole mondiale[11].

Cum ţăranii nu erau nici văzuţi, nici auziţi, în mod colectiv, în afara satelor lor, nemulţumirea a aproape 100 de milioane dintre ei putea fi trecută uşor cu vederea, deşi foametea din 1891 a atras oarecum atenţia asupra ei. Şi, cu toate acestea, această nemulţumire nu era numai acutizată de sărăcie, sete de pămînt, impozite mari şi preţuri scăzute ale grînelor, dar poseda şi importante forme de organizare potenţială, prin intermediul comunităţilor săteşti, a căror poziţie ca instituţii recunoscute oficial fusese, în mod paradoxal, întărită de eliberarea iobagilor şi reîntărită încă şi mai mult, în anii '880, cînd unii birocraţi au privit acele comunităţi ca pe un nepreţuit bastion de loialitate tradiţionalistă împotriva revoluţionarilor sociali. Alţii, din planul ideologic opus al liberalismului economic, făceau presiuni în direcţia lichidării lor rapide, prin trecerea pămîntului în proprietate privată. O dispută analoagă i-a divizat pe revoluţionari. Narodnicii (vezi *Era Capitalului*, capitolul 9) sau populiştii – cu un anumit sprijin, trebuie

adăugat, nesigur şi ezitant din partea lui Marx însuşi – credeau că o comunitate ţărănească revoluţionată putea constitui baza unei transformări socialiste directe a Rusiei, ocolind ororile evoluţiei capitaliste; marxiştii ruşi considerau că acest lucru nu mai era posibil, deoarece comuna se separa deja într-o burghezie rurală şi un proletariat rural, reciproc ostile. Ei preferau această situaţie, pentru că aveau încredere în muncitori. Ambele părţi, în ambele dispute, recunosc importanţa comunelor ţărăneşti, care deţineau 80 la sută din pămîntul a cincizeci de provincii din Rusia europeană sub formă de proprietate comunală, care trebuia redistribuită periodic printr-o hotărîre a comunei. Comuna se dezintegra, într-adevăr, în regiunile mai apropiate de comerţ din sud, dar mai lent decît considerau marxiştii: ea a rămas aproape pretutindeni puternică în nordul şi centrul ţării. Unde s-a menţinut stabilă, reprezenta un organism care articula consensul sătesc pentru revoluţie, ca şi, în alte împrejurări, pentru ţar şi Sfînta Rusie. Unde se eroda, strîngea laolaltă majoritatea sătenilor în apărarea ei militantă. De fapt, din fericire pentru revoluţie, "lupta de clasă de la sat", prevăzută de marxişti, nu se dezvoltase încă pînă într-atît încît să primejduiască apariţia unei mişcării de masă a *tuturor* ţăranilor, mai bogaţi sau mai săraci, împotriva nobilimii şi a statului.

Indiferent de punctele lor de vedere, aproape toţi participanţii la viaţa publică rusă, legală sau ilegală, erau de acord că guvernul ţarului condusese greşit reforma agrară şi desconsiderase ţăranii. În fapt, el le-a agravat nemulţumirile într-un moment în care acestea erau deja acute, abătînd resurse de la populaţia agrară în favoarea unui val masiv de industrializare sponsorizată de stat, în anii '890. Pentru că zona rurală constituia grosul surselor venitului din impozite, iar impozitele mari, alături de tarifele protecţioniste ridicate şi marile importuri de capital, erau esenţiale pentru proiectul de sporire a forţei Rusiei ţariste prin modernizare economică. Rezultatele, obţinute printr-o îmbinare de capitalism privat şi de stat, au fost spectaculoase. Între 1890 şi 1904, numărul de kilometri de cale ferată a crescut de două ori (în parte prin construirea liniei transsiberiene), în vreme ce producţiile de cărbune, fier şi oţel s-au dublat, toate, în ultimii cinci ani ai secolului[12]. Dar cealaltă faţă a monedei a însemnat faptul că Rusia ţaristă s-a trezit în faţa unui proletariat industrial aflat în creştere rapidă, concentrat în complexe

de uzine neobişnuit de mari, situate în cîteva centre majore, şi, prin urmare, în faţa începuturilor unei mişcări muncitoreşti care era, bineînţeles, angajată în favoarea revoluţiei sociale.

A treia consecinţă a industrializării rapide a fost dezvoltarea ei disproporţionată în regiunile apusene şi sudice de margine ale imperiului, care nu aparţineau Rusiei Mari – ca Polonia, Ucraina şi (în ceea ce priveşte industria petrolieră) Azerbaidjanul. Atît tensiunile sociale, cît şi cele naţionale s-au intensificat, mai ales atunci cînd guvernul ţarist a încercat să-şi întărească presiunea politică printr-un sistem de rusificare educaţională, începînd din anii '880. După cum am văzut, îmbinarea nemulţumirilor sociale şi naţionale e indicată de faptul că, în rîndul cîtorva, poate al celor mai multe, popoare minoritare mobilizate politic din Imperiul ţarist, versiuni ale noii mişcări social-democrate (marxiste) au devenit, *de facto*, partide "naţionale" (vezi, mai sus, pagina 162). Împrejurarea că un georgian (Stalin) avea să devină stăpînitorul unei Rusii revoluţionare a reprezentat un accident istoric mai mic decît faptul că un corsican (Napoleon) a devenit conducătorul unei Franţe revoluţionare.

Toţi liberalii europeni, de la 1830 încoace, cunoşteau şi simpatizau mişcarea de eliberare naţională, bazată pe nobilime, împotriva guvernării ţariste din Polonia, care ocupa de departe partea cea mai mare din acea ţară divizată, deşi, de la insurecţia înfrîntă din 1863 încoace, naţionalismul revoluţionar n-a fost foarte vizibil în acea regiune*. Începînd cam din 1870, aceştia s-au obişnuit şi au sprijinit, de asemenea, ideea nouă a unei revoluţii iminente chiar în inima imperiului condus de "autocratul tuturor Rusiilor", atît pentru că ţarismul dădea semne de slăbiciune internă şi externă, cît şi din cauza apariţiei unei mişcări revoluţionare foarte prezente, recrutată, iniţial, aproape în întregime din rîndul aşa-numitei "intelighentsii": fii şi, într-un grad înalt şi lipsit de precedent, fiice din aristocraţie şi din mica

* Părţile anexate de Rusia formau inima Poloniei. Naţionaliştii polonezi s-au împotrivit, de asemenea, de pe poziţia mai slabă de minoritate, în partea anexată de Germania, dar au ajuns la un compromis destul de convenabil, în sectorul austriac, cu monarhia habsburgică, aceasta din urmă avînd nevoie de sprijinul polonez pentru a stabili un echilibru politic în rîndul naţionalităţilor care o alcătuiau.

nobilime de ţară, din straturile mijlocii şi ale celor educaţi, inclusiv – pentru prima dată – o proporţie substanţială de evrei. Prima generaţie a acestora era formată, în principal, din narodnici (populişti) (cf. *Era Capitalului*, capitolul 9), care se bizuiau pe ţărănime fără ca aceasta să-i bage în seamă. Ei au avut mai mult succes sub forma unor mici grupări teroriste – la modul cel mai dramatic în 1881, cînd au reuşit să-l asasineze pe ţarul Alexandru II. Deşi terorismul n-a slăbit ţarismul într-un mod semnificativ, el i-a creat mişcării revoluţionare ruse înaltul profil internaţional şi a contribuit la cristalizarea unui consens practic universal, cu excepţia extremei drepte, potrivit căreia o revoluţie rusă era şi necesară, şi inevitabilă.

Narodnicii au fost nimiciţi şi risipiţi după 1881, deşi au reînviat, sub forma unui partid "social-revoluţionar", la începutul anilor '900, dar, de această dată, satele erau pregătite să-i asculte. Ei aveau să devină principalul partid rural de stînga, deşi şi-au revitalizat şi aripa teroristă, care fusese infiltrată, între timp, de poliţia secretă*. Asemeni tuturor celor care contau pe o revoluţie rusă de orice fel, ei studiaseră cu asiduitate teoriile respective din Occident, şi, deci, inclusiv pe cel mai tare şi, datorită Internaţionalei Întîi, mai important teoretician al revoluţiei sociale, Karl Marx. În Rusia, pînă şi oameni care, în alte părţi, ar fi fost liberali erau, înainte de 1900, marxişti, dată fiind neverosimilitatea socială şi politică a soluţiilor liberale occidentale, deoarece marxismul măcar prezicea o fază de dezvoltare capitalistă în drumul răsturnării capitalismului de către proletariat.

Deloc surprinzător, mişcările revoluţionare care au crescut pe ruinele populismului din anii '870 erau marxiste, deşi n-au fost organizate într-un partid social-democrat rus – sau, mai degrabă, a unui complex de organizaţii social-democrate rivale, cooperînd, totuşi, din cînd în cînd, sub aripa comună a Internaţionalei – pînă la sfîrşitul anilor '890. Pînă atunci, ideea unui partid bazat pe proletariatul industrial a căpătat un temei oarecum realist, chiar dacă sprijinul de masă cel mai

* Şeful acestei aripi, agentul de poliţie Azev (1869-1918), s-a confruntat cu sarcina complexă de a asasina îndeajuns de multe persoane importante cît să-şi satisfacă tovarăşii şi să predea îndeajuns de mulţi dintre ei cît să satisfacă poliţia, fără să piardă încrederea nici unora.

puternic pentru social-democraţie, la acea vreme, avea să se afle, totuşi, în rîndul celor loviţi de sărăcie şi în acela al meşteşugarilor şi şomerilor proletarizaţi din partea de nord a regiunii Pale, fortăreaţa Bund-ului evreiesc (1897). Sîntem obişnuiţi să urmărim evoluţia grupului specific, din rîndul revoluţionarilor marxişti, care a prevalat, şi anume acela condus de către Lenin (V. I. Ulianov, 1870-1924), al cărui frate fusese executat pentru rolul jucat în asasinarea ţarului. Oricît de important ar fi acest fapt, nu în ultimul rînd datorită extraordinarului geniu al lui Lenin în a îmbina teoria şi practica revoluţionară, trebuie amintite trei lucruri. Bolşevicii* nu reprezentau decît una dintre tendinţele social-democraţiei ruse (care era, la rîndul ei, distinctă de alte partide socialiste, cu o bază naţională, din imperiu). În realitate, ei nu s-au transformat într-un partid aparte pînă în 1912, cam la vremea la care au devenit, aproape sigur, forţa majoritară din cadrul clasei muncitoare organizate. În al treilea rînd, din punctul de vedere al socialiştilor străini şi, probabil, al muncitorilor ruşi obişnuiţi, deosebirile dintre diferitele tipuri de socialişti erau de neînţeles sau păreau secundare, toţi meritînd, în mod egal, sprijin şi simpatie, ca adversari ai ţarismului. Principala diferenţă dintre bolşevici şi alţii consta în faptul că tovarăşii lui Lenin erau mai bine organizaţi, mai eficienţi şi mai de încredere[13].

Faptul că agitaţiile sociale şi politice se înteţeau şi deveneau periculoase a devenit limpede pentru guvernele ţarului, chiar dacă tulburările ţărăneşti au slăbit în intensitate, vreme de cîteva decenii, după emancipare. Ţarismul n-a descurajat, ba uneori chiar a încurajat antisemitismul de masă, pentru care exista o rezervă enormă de sprijin popular, după cum a dovedit-o valul de pogromuri de după 1881, deşi susţinerea era mai slabă în rîndul ruşilor propriu-zişi decît în Ucraina şi în regiunile Baltice, unde era concentrată majoritatea populaţiei evreieşti. Evreii, tot mai mult maltrataţi şi supuşi discriminărilor, erau din ce în ce mai atraşi de mişcările revoluţionare. Pe de altă parte regimul, conştient de pericolul potenţial al socialismului, nu lua în serios legislaţia muncii şi chiar, pentru scurt timp, a organizat contrasindicate sub auspiciile poliţiei, la începutul anilor '900, care au devenit, în mod

* Numiţi aşa după ce obţinuseră, pentru moment, majoritatea, la primul congres efectiv al PSDMR (1903). În limba rusă, *bolşe* = mai mult; *menşe* = mai puţin.

efectiv, sindicate adevărate. Masacrarea unei demonstraţii dirijate de astfel de cercuri a precipitat, de fapt, revoluţia din 1905. Totuşi, a devenit tot mai evident, începînd cu anul 1900, că agitaţiile sociale se intensificau rapid. Răscoalele ţărăneşti, multă vreme latente, au început, în mod clar, să reînvie cam din 1902, în acelaşi moment în care muncitorii au organizat ceea ce a dus la grevele generale din Rostov-pe-Don, Odesa şi Baku (1902-1903).

Regimurile nesigure sînt pe drept sfătuite să evite politica externă aventuroasă. Rusia ţaristă s-a aruncat în ea, ca o mare putere (cu picioare de lut, totuşi) care insista să-şi joace rolul care considera că i se cuvenea în cucerirea imperialistă. Teritoriul pe care şi l-a ales a fost Extremul Orient – calea ferată transsiberiană a fost construită, în mare măsură, pentru ca Rusia să pătrundă în acea zonă. Acolo, expansiunea rusă s-a lovit de aceea japoneză, ambele realizate pe seama Chinei. După cum se întîmplă de obicei în asemenea episoade imperialiste, afaceri obscure şi considerate rentabile de întreprinzători dubioşi au complicat tabloul. După nefericita şi greoaia Chină, care purtase un război împotriva Japoniei, Imperiul Rus a fost primul, în secolul al douăzecilea, care să subestimeze acel stat formidabil. Războiul ruso-japonez din 1904-1905, deşi a dus la moartea a 84.000 de japonezi şi la rănirea a 143.000[14], a reprezentat un dezastru rapid şi umilitor pentru Rusia, subliniind slăbiciunea ţarismului. Pînă şi liberalii din clasa mijlocie, care începuseră să se organizeze ca opoziţie politică începînd din anul 1900, s-au aventurat în demonstraţii publice. Ţarul, conştient de valurile în creştere ale revoluţiei, a grăbit negocierile de pace. Revoluţia a izbucnit în ianuarie 1905, înainte ca acestea să se fi finalizat.

Revoluţia din 1905 a fost, după cum spunea Lenin, o "revoluţie burgheză realizată cu mijloace proletare". "Mijloacele proletare" reprezintă, probabil, o suprasimplificare, deşi grevele de masă ale muncitorilor din capitală şi cele de simpatie din majoritatea oraşelor industriale ale imperiului au fost acelea care au provocat retragerea guvernului şi, ulterior, o dată mai mult, au exercitat presiunile care au dus la acordarea unei constituţii, pe 17 octombrie. Mai mult decît atît, muncitorii au fost aceia care, fără îndoială datorită experienţei lor săteşti, s-au organizat spontan în "consilii" (în ruseşte: *soviete*), dintre care Sovietul Reprezentanţilor Muncitorilor din Sankt Petersburg, înfiinţat

pe 13 octombrie, a funcţionat nu doar ca un fel de parlament al muncitorilor, ci şi, pentru o scurtă perioadă, ca autoritatea cea mai eficientă, existentă în capitala ţării. Partidele socialiste au recunoscut repede importanţa unor asemenea adunări, iar unii militanţi au jucat un rol important în cadrul acestora – precum tînărul L. D. Troţki (1879-1940) la Sankt Petersburg*. Pentru că, oricît de crucială a fost intervenţia muncitorilor, concentraţi, cum erau, în capitală şi în alte centre sensibile din punct de vedere politic, izbucnirea, pe scară largă, a răscoalelor ţărăneşti – ca în 1917 – în regiunea cu cernoziom, pe Valea Volgăi şi în zone din Ucraina, ca şi prăbuşirea forţelor armate, accentuată de rebeliunea crucişătorului *Potemkin*, au fost cele care au distrus suportul rezistenţei ţariste. Mobilizarea simultană a rezistenţei revoluţionare în rîndul minorităţilor a fost la fel de importantă.

Caracterul "burghez" al revoluţiei putea fi considerat de la sine înţeles, după cum s-a şi întîmplat. Nu numai că burghezia mijlocie a fost, în mod covîrşitor, în favoarea revoluţiei şi că studenţii (spre deosebire de octombrie 1917) s-au mobilizat copleşitor ca să lupte de partea ei, dar s-a acceptat, aproape în unanimitate, atît de către liberali, cît şi de către marxişti, faptul că revoluţia, în caz că reuşea, nu putea duce *decît* la instituirea unui sistem parlamentar burghez occidental, cu libertăţile civile şi politice caracteristice, în cadrul căruia stadiile ulterioare ale luptei marxiste de clasă ar fi trebuit duse pînă la capăt. Pe scurt, exista un consens asupra faptului că realizarea socialismului nu se afla pe agenda revoluţionară imediată, fie şi numai pentru că Rusia era prea înapoiată. Nu era pregătită nici din punct de vedere economic, nici din punct de vedere social pentru socialism.

Toată lumea era de acord asupra acestui punct, cu excepţia social-revoluţionarilor, care visau încă la o perspectivă tot mai puţin plauzibilă, aceea a comunelor ţărăneşti transformate în unităţi socialiste – perspectivă realizată, în mod paradoxal, numai în *kibbutz*-urile din Palestina, produse ale aproape celor mai puţin tipici mujici din lume, evreii socialist-naţionalişti de la oraş care emigraseră din Rusia în Ţara Sfîntă, după eşecul revoluţiei din 1905.

---

* Mulţi alţi bine-cunoscuţi socialişti se aflau în exil şi nu s-au putut întoarce în Rusia la vreme ca să acţioneze efectiv.

Şi, cu toate acestea, Lenin a înţeles tot atît de limpede ca şi autorităţile ţariste faptul că burghezia liberală sau orice altă formă de burghezie din Rusia era mult prea slabă din punct de vedere numeric şi politic ca să înlocuiască ţarismul, aşa cum întreprinderea capitalistă privată rusă era prea slabă ca să modernizeze ţara în lipsa acţiunii externe şi a iniţiativei statului. Nici măcar în punctul culminant al revoluţiei autorităţile n-au făcut decît concesii politice modeste, situate foarte departe de o constituţie liberal-burgheză – ceva mai mult decît un Parlament ales indirect (Duma), cu o influenţă limitată asupra finanţelor şi cu nici o putere asupra guvernului şi "legilor fundamentale"; or, în 1907, cînd agitaţiile revoluţionare s-au domolit, iar falsificarea votului n-a reuşit să producă o Dumă îndeajuns de inofensivă, mare parte din constituţie a fost abrogată. Într-adevăr, n-a existat o revenire la autocraţie, dar, practic, ţarismul se restabilise.

Numai că el putea, după cum dovedise revoluţia din 1905, să fie răsturnat. Noutatea poziţiei lui Lenin faţă de principalii săi rivali, menşevicii, era aceea că recunoştea faptul că, dată fiind slăbiciunea sau absenţa burgheziei, revoluţia burgheză trebuia făcută, aşa cum s-a şi întîmplat, fără burghezie. Ea avea să fie realizată de către clasa muncitoare, organizată şi condusă de partidul disciplinat de avangardă al revoluţionarilor de profesie, partid care a reprezentat o remarcabilă contribuţie a lui Lenin la politica secolului al douăzecilea, şi bizuindu-se pe sprijinul ţărănimii însetate de pămînt, a cărei pondere politică era hotărîtoare în Rusia şi al cărei potenţial revoluţionar fusese acum demonstrat. Aceasta, în general vorbind, a rămas poziţia leninistă pînă în 1917. Ideea că muncitorii ar fi putut, dată fiind absenţa burgheziei, să preia ei înşişi puterea şi să treacă în mod direct la stadiul următor al revoluţiei sociale ("revoluţia permanentă") plutise, pentru scurtă vreme, în aer în timpul revoluţiei – fie şi numai pentru a impulsiona o revoluţie proletară în Occident, fără de care şansele pe termen lung ale unui regim socialist rus se considerau a fi neglijabile. Lenin a luat în consideraţie această perspectivă, dar a respins-o, totuşi, ca nerealistă.

Perspectiva leninistă se baza pe o creştere a clasei muncitoare, pe ţărănimea care rămînea o forţă revoluţionară – şi, bineînţeles, pe mobilizarea, alianţa sau măcar neutralizarea forţelor de eliberare naţională care reprezentau, în mod evident, achiziţii revoluţionare, în

măsura în care erau adversare ale ţarismului. (De unde insistenţa lui Lenin asupra dreptului la autodeterminare, chiar la secesiunea de Rusia, deşi bolşevicii erau organizaţi ca un partid unic al tuturor ruşilor şi, după cum s-a dovedit, nenaţional.) Proletariatul creştea într-adevăr, în timp ce Rusia se lansa într-un alt val masiv de industrializare, în ultimii ani dinainte de 1914; iar tinerii imigranţi rurali care inundau fabricile din Moscova şi Sankt Petersburg era mai probabil să-i urmeze pe radicalii bolşevici decît pe mai moderaţii menşevici, ca să nu mai amintim de mizerabilelele tabere provinciale, pline de funingine, cărbune, fier, textile şi noroi – Doneţk, Ural, Ivanovo – care înclinaseră din totdeauna spre bolşevism. După cîţiva ani de demoralizare care au urmat înfrîngerii revoluţiei din 1905, un nou val enorm de agitaţii proletare s-a declanşat, iarăşi, începînd din 1912, apariţia lui fiind dramatizată de masacrul celor 200 de muncitori grevişti din îndepărtatele terenuri aurifere siberiene (deţinute de britanici) de pe fluviul Lena.

Dar ar fi rămas ţăranii revoluţionari? Reacţia guvernului ţarist faţă de revoluţia din 1905, sub conducerea capabilului şi hotărîtului ministru Stolîpin, a fost să creeze un corp numeros şi conservator de ţărani, în vreme ce îmbunătăţea, în acelaşi timp, productivitatea agricolă, printr-o asumare, din toată inima, a echivalentului rusesc al "mişcării de îngrădire a pămînturilor obşteşti" britanice. Comuna ţărănească avea să fie divizată, în mod sistematic, în parcele private, în beneficiul unei clase de ţărani întreprinzători şi cu înclinaţii comerciale, "culacii". Dacă Stolîpin ar fi cîştigat pariul pe cei "puternici şi serioşi", polarizarea socială dintre bogătaşii satelor şi ţăranii săraci, diferenţierea rurală de clasă anunţată de către Lenin s-ar fi produs cu adevărat; dar, confruntat cu perspectiva existentă, el a recunoscut, cu privirea sa nemiloasă şi obişnuită cu realităţile politice, că acest lucru n-ar fi venit în sprijinul revoluţiei. Nu putem şti dacă legile lui Stolîpin ar fi ajuns, pe termen lung, la rezultatul politic dorit. Ele au fost acceptate, pe o scară mai largă, în provinciile sudice cu un comerţ mai puternic, mai ales în Ucraina, şi mult mai puţin în alte părţi[15]. Totuşi, pentru că Stolîpin a fost eliminat din guvernul ţarului în 1911 şi asasinat la scurtă vreme după aceea, şi pentru că imperiului însuşi nu-i mai rămîneau decît opt ani de pace, începînd din 1906, întrebarea este pur academică.

Ceea ce e clar este faptul că înfrîngerea revoluţiei din 1905 nici nu produsese o alternativă "burgheză" potenţială la ţarism, nici nu dăduse mai mult de şase ani de răgaz ţarismului. În jurul anilor 1912-1914, era limpede că ţara clocotea iarăşi din cauza agitaţiilor sociale. Lenin era convins că se apropia din nou o situaţie revoluţionară. Pînă în vara lui 1914, tot ce-i mai stătea în cale erau puterea şi loialitatea fermă a birocraţiei, poliţiei şi forţelor armate ale ţarului, care – spre deosebire de anii 1904-1905 – nu erau nici demoralizate, nici angajate în alte părţi[16]; şi, poate, pasivitatea intelectualilor ruşi din clasa de mijloc care, demoralizaţi de înfrîngerea din 1905, abandonaseră în mare măsură radicalismul politic în favoarea iraţionalismului şi *avant garde*-ei culturale.

Ca în atîtea alte state europene, izbucnirea războiului a domolit patimile politice şi sociale în curs de acumulare. După trecerea acestui moment, a devenit tot mai evident faptul că ţarismul era condamnat. În 1917, el s-a prăbuşit.

Pînă în 1914, revoluţia zguduise toate vechile imperii ale globului, de la frontierele Germaniei pînă în mările Chinei. După cum au dovedit-o revoluţia mexicană, tulburările din Egipt şi mişcarea naţională indiană, ea începea să-i erodeze pe noii-veniţi, oficial sau neoficial, ai imperialismului. Totuşi, nicăieri nu erau clare, pentru moment, efectele ei, iar semnificaţia flăcărilor care licăreau în mijlocul "materialului inflamabil din politica mondială" al lui Lenin era uşor de subestimat. Nu era încă limpede faptul că Revoluţia Rusă avea să dea naştere unui regim comunist – primul din istorie – şi avea să devină evenimentul central al politicii mondiale din secolul al nouăsprezecelea, aşa cum Revoluţia Franceză fusese evenimentul central al politicii secolului al nouăsprezecelea.

Şi, cu toate acestea, era deja evident că, dintre toate erupţiile din vasta zonă de cutremure socială a globului, o revoluţie rusă ar fi avut, de departe, cele mai importante repercusiuni internaţionale, pentru că pînă şi zguduirea incompletă şi trecătoare din anii 1905-1906 a avut rezultate dramatice şi imediate. Ea a grăbit, aproape sigur, revoluţiile persană şi turcă, a accelerat-o, probabil, pe cea chineză şi, impulsionîndu-l pe împăratul Austriei să introducă votul universal, a transformat şi a făcut încă şi mai instabilă politica şi aşa frămîntată a

Imperiului Habsburgic. Pentru că Rusia era o "mare putere", unul dintre cei cinci stîlpi de bază ai sistemului internaţional cu centrul în Europa şi, luîndu-i în consideraţie numai teritoriile proprii, de departe cea mai mare, mai populată şi mai bine înzestrată cu resurse. O revoluţie socială dintr-un astfel de stat era hărăzită să aibă efecte globale cu bătaie lungă, din acelaşi motiv care o făcuse, dintre numeroasele revoluţii de la sfîrşitul secolului al optsprezecelea, pe aceea franceză de departe cea mai importantă din punct de vedere internaţional.

Dar potenţialele repercusiuni ale Revoluţiei Ruse aveau să fie încă şi mai largi decît acelea ale revoluţiei din 1789. Proporţiile fizice absolute şi multinaţionalismul unui imperiu care se întindea de la Oceanul Pacific pînă la frontierele Germaniei a făcut ca prăbuşirea lui să afecteze un mult mai mare număr de ţări de pe două continente decît aceea a unui stat mai marginal sau mai izolat din Europa ori din Asia. Iar faptul crucial că Rusia şovăia între lumile cuceritorilor şi victimelor, ale celor avansaţi şi celor înapoiaţi, a dat revoluţiei sale o vastă rezonanţă potenţială în ambele. Ea era şi o ţară industrială majoră, şi o economie ţărănească medievală din punct de vedere tehnologic; o putere imperială şi o semicolonie; o societate ale cărei realizări intelectuale şi culturale întreceau cultura şi spiritul cele mai avansate din lumea occidentală şi una ai cărei soldaţi-ţărani priveau cu uimire, în anii 1904-1905, la modernitatea japonezilor care-i luaseră prizonieri. Pe scurt, o revoluţie rusă putea părea relevantă, în acelaşi timp, pentru organizatorii muncitorimii occidentale şi pentru revoluţionarii orientali, în Germania, ca şi în China.

Rusia ţaristă exemplifica toate contradicţiile globului din Era Imperiului. Tot ce mai trebuia să le facă să izbucnească într-o erupţie simultană era războiul mondial pe care Europa îl aştepta tot mai mult şi pe care s-a descoperit incapabilă să-l împiedice.

Capitolul 13

DE LA PACE LA RĂZBOI

În cursul dezbaterii [din 27 martie 1900] am explicat ... că înţeleg printr-o politică mondială pur şi simplu susţinerea şi propăşirea îndatoririlor care au rezultat din expansiunea industriei şi comerţului nostru, a puterii de muncă, activităţii şi inteligenţei poporului german. N-avem nici o intenţie de a duce o politică agresivă de expansiune. Nu dorim decît să ne protejăm interesele vitale pe care le-am căpătat, prin desfăşurarea firească a evenimentelor, pretutindeni în lume.

Cancelarul german von Bülow, 1900[1]

Nu e sigur că o femeie îşi va pierde fiul dacă merge pe front; în fapt, mina de cărbuni şi triajele gărilor constituie locuri mai periculoase decît cîmpul de luptă.

Bernard Shaw, 1902[2]

Vom glorifica militarismul războiului – unicul principiu sanitar al lumii –, patriotismul, acţiunea distructivă a aducătorilor libertăţii, ideile frumoase pentru care merită să mori şi dispreţul pentru femeie.

F. T. Marinetti, 1909[3]

I

Începînd din luna august 1914, vieţile europenilor au fost înconjurate, impregnate şi bîntuite de războiul mondial. La momentul scrierii acestei cărţi, majoritatea oamenilor în vîrstă de peste şaptezeci de ani de pe acest continent au traversat cel puţin o parte din două războaie, în decursul vieţilor lor; toţi cei în vîrstă de peste cincizeci de ani, cu excepţia suedezilor, elveţienilor, irlandezilor şi portughezilor au trăit o parte din cel puţin un război. Pînă şi cei născuţi după 1945,

cînd armele au încetat să mai fumege peste frontierele din Europa, de-abia dacă au cunoscut vreun an în care războiul să nu existe pe undeva prin lumea din afară şi şi-au trăit toată viaţa sub umbra întunecată a unui al treilea conflict mondial, nuclear de această dată, care, după cum le spuneau, practic, toate guvernele, nu era ţinut în şah decît de nesfîrşita competiţie în a asigura anihilarea reciprocă. Cum putem numi oare o asemenea epocă un timp de pace, chiar dacă o catastrofă globală a fost împiedicată pentru cam tot atîta vreme cît a fost evitat un război major între puterile europene, între 1871 şi 1914? Deoarece, cum remarca marele filozof Thomas Hobbes:

> Războiul constă nu numai din bătălie sau actul luptei; ci şi dintr-o perioadă de timp în care dorinţa de a te întrece în luptă e cunoscută în mod suficient[4].

Cine poate nega că aceasta a fost situaţia lumii din 1945 încoace?

Acest lucru nu era adevărat înainte de 1914: pacea reprezenta cadrul normal şi aşteptat al vieţilor europenilor. Din 1815, nu mai existaseră războaie în care să fie implicate toate puterile europene. Din 1815, nici o putere europeană nu le mai poruncise oamenilor săi înarmaţi să deschidă focul asupra celor aparţinînd oricărei alte puteri. Marile puteri îşi alegeau victimele din rîndul celor slabi şi din lumea neeuropeană, deşi s-ar fi putut să subestimeze rezistenţa adversarilor: burii le-au dat mult mai multă bătaie de cap britanicilor decît s-au aşteptat aceştia, iar japonezii şi-au stabilit statutul de mare putere înfrîngînd, în mod efectiv, Rusia, în anii 1904-1905, cu surprinzător de puţină greutate. Pe teritoriul celei mai apropiate şi mari dintre victimele potenţiale, Imperiul Otoman, aflat de multă vreme în dezintegrare, războiul reprezenta, într-adevăr, o posibilitate permanentă, deoarece popoarele sale supuse căutau să devină state independente sau să-şi mărească teritoriul, şi, prin urmare, se luptau între ele, atrăgînd marile puteri în conflictele lor. Balcanii erau cunoscuţi ca fiind butoiul cu pulbere al Europei şi, într-adevăr, de acolo a început explozia mondială din 1914. Dar "Chestiunea orientală" reprezenta un subiect familiar pe agenda diplomaţiei internaţionale şi, deşi produsese o succesiune neîntreruptă de crize internaţionale vreme de un secol şi pînă şi un război internaţional destul de însemnat (Războiul Crimeei), nu scăpase niciodată cu totul de sub control. Spre

deosebire de Orientul Mijlociu din 1945 încoace, Balcanii, pentru majoritatea europenilor care nu trăiau acolo, aparţineau tărîmului poveştilor de aventuri, ca acelea ale autorului german pentru copii, Karl May, sau domeniului operetei. Imaginea războaielor din Balcani, la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, era aceea din *Armele şi bărbatul* a lui Bernard Shaw, transformată, în 1908, într-o comedie muzicală (*Soldatul de ciocolată*) de un compozitor vienez.

Posibilitatea unui război general european era, bineînţeles, prevăzută şi preocupa nu numai guvernele şi cadrele lor, ci şi un public mai larg. De la începutul anilor '870, ficţiunea şi futurologia, mai ales în Anglia şi Franţa, a produs scheme în general nerealiste ale unui viitor război. În anii '880, Friedrich Engels analiza deja posibilitatea unui război mondial, în timp ce filozoful Nietzsche, într-un mod nebunesc, dar profetic, saluta militarizarea crescîndă a Europei şi prevestea un război care "să-i spună da barbarului şi chiar fiarei sălbatice din noi"[5]. În anii '890, preocuparea legată de război a fost suficient de mare pentru a produce Congresele Mondiale (Universale) pentru Pace – cel de-al douăzeci şi unulea era programat la Viena, în septembrie 1914 –, Premiile Nobel pentru pace (1897) şi prima dintre Conferinţele pentru Pace de la Haga (1899), întîlniri internaţionale între reprezentanţii, în mare măsură sceptici, ai guvernelor, şi cea dintîi dintre numeroasele întruniri de atunci în care guvernele şi-au afirmat angajamentul ferm, dar teoretic, faţă de idealul păcii. În anii '900, războiul s-a apropiat în mod vizibil, în anii '910, iminenţa lui putea fi considerată, şi chiar era, de la sine înţeleasă.

Şi, cu toate acestea, izbucnirea lui nu era *aşteptată* cu adevărat. Pînă şi în timpul ultimelor zile disperate ale crizei internaţionale din iulie 1914, bărbaţii de stat, luînd măsuri fatale, nu credeau realmente că declanşau un război mondial. În mod sigur avea să fie găsită o formulă, ca de atîtea ori în trecut. Adversarii războiului nu puteau crede nici că acea catastrofă pe care o prevestiseră atîta vreme venea acum asupra lor. Chiar la sfîrşitul lunii iulie, *după ce* Austria declarase deja război Serbiei, liderii socialismului internaţional s-au întrunit, profund tulburaţi, dar convinşi încă de faptul că un război general era imposibil, că avea să fie găsită o soluţie paşnică pentru criză. "Eu personal nu cred că va fi un război general", spunea Victor Adler, şeful social-de-

mocraţiei din Imperiul Habsburgic, pe 29 iulie[6]. Pînă şi cei care s-au trezit apăsînd pe butonul distrugerii au procedat aşa nu pentru că au voit-o, ci pentru că nu mai puteau împiedica războiul, asemeni împăratului Wilhelm care şi-a întrebat generalii, în ultimul moment, dacă războiul nu putea fi limitat, la urma urmei, la Europa de Est prin abţinerea de la atacarea Franţei, după Rusia – şi căruia i s-a spus că acest lucru era, din nefericire, imposibil de pus în practică. Cei care construiseră morile războiului şi le puseseră în mişcare s-au trezit privind cum roţile lor începeau să macine cu un fel de neîncredere năucită. E dificil pentru oricine s-a născut după 1914 să-şi imagineze cît de adînc era sădită în mecanismul vieţii, înainte de catastrofă, convingerea că un război mondial n-avea să vină niciodată "cu adevărat".

Pentru majoritatea statelor europene şi în cea mai mare parte a perioadei dintre 1871 şi 1914, un război era, aşadar, o amintire istorică sau un exerciţiu teoretic pentru cine ştie ce viitor nedefinit. Principala funcţie a armatelor din societăţile lor era, în această perioadă, civilă. Serviciul militar obligatoriu – recrutarea – era, pe atunci, o regulă în toate puterile serioase, cu excepţia Angliei şi Statelor Unite, deşi, în realitate, în nici un caz nu erau încorporaţi toţi tinerii; şi, o dată cu ascensiunea mişcărilor de masă socialiste, generalii şi politicienii au fost – în mod neîntemeiat, după cum s-a dovedit – uneori nervoşi în legătură cu faptul de a pune arme în mîinile unor proletari potenţial revoluţionari. În ceea ce priveşte recrutările obişnuite, mai bine cunoscute pentru servituţile lor decît pentru gloria vieţii militare, intrarea în armată a devenit un rit al schimbării, marcînd ajungerea băieţilor la maturitate, urmată de doi sau trei ani de instrucţie şi de muncă grea, făcuţi mai uşor de suportat de bine cunoscuta atracţie a fetelor pentru uniforme. Pentru subofiţerii de profesie, armata reprezenta o slujbă. Pentru ofiţeri, ea era un joc de copii jucat de către adulţi, simbolul superiorităţii lor asupra civililor, al măreţiei virile şi al statului social. Pentru generali, constituia, ca întotdeauna, domeniul acelor intrigi politice şi rivalităţi legate de carieră atît de mult prezente în memoriile şefilor militari.

Pentru guverne şi pentru clasele conducătoare, armatele nu reprezentau doar nişte forţe îndreptate împotriva duşmanilor interni

şi externi, ci şi un mijloc de a-şi asigura loialitatea, ba chiar entuziasmul activ al cetăţenilor cu simpatii neliniştitoare pentru mişcările de masă care subminau ordinea socială şi politică. Alături de şcoala primară, serviciul militar era, poate, cel mai puternic mecanism aflat la dispoziţia statului pentru a inculca un comportament civic potrivit şi, nu în ultimul rînd, pentru a-l transforma pe locuitorul de la sat în cetăţeanul (patriot) al unei naţiuni. Şcoala şi serviciul militar i-au învăţat pe italieni măcar să înţeleagă, dacă nu chiar să vorbească, limba "naţională" oficială, iar armata a transformat spaghetti-ele, mai înainte o mîncare a sudului sărăcit, într-o instituţie a tuturor italienilor. În ceea ce priveşte statutul cetăţenesc al civililor, teatrul pitoresc de stradă al manifestărilor militare a fost intensificat, pentru distracţia, inspiraţia şi identificarea lor patriotică: parade, ceremonii, steaguri şi muzică. Pentru locuitorii nemilitari ai Europei dintre 1871 şi 1914, aspectul cel mai familiar al armatelor era, probabil, omniprezenta fanfară militară, în lipsa căreia parcurile şi sărbătorile publice păreau dificil de imaginat.

În mod firesc, soldaţii şi, ceva mai rar, marinarii îşi îndeplineau, din cînd în cînd, şi îndatoririle principale. Ei puteau fi mobilizaţi împotriva dezordinilor şi protestelor, în momente de tulburări şi de criză socială. Guvernele, mai ales cele care aveau motive să se teamă de opinia publică şi de alegătorii lor, erau, de obicei, foarte atente la faptul de a pune trupele în faţa riscului de a trage în concetăţenii lor: consecinţele politice ale deschiderii focului asupra civililor, de către soldaţi, puteau fi grave, iar acelea ale refuzului lor de a executa ordinele puteau fi şi mai grave, după cum s-a demonstrat la Petrograd, în 1917. Fără îndoială, trupele erau mobilizate destul de des, iar numărul victimelor băştinaşe ale represiunilor militare n-a fost, în această perioadă, deloc neglijabil, chiar şi în state din centrul şi vestul Europei, ca Belgia şi Olanda, care nu erau considerate a se afla în preajma revoluţiei. În ţări ca Italia, el ar fi putut să fie într-adevăr foarte substanţial.

În ceea ce priveşte trupele, represiunea îndreptată împotriva indigenilor reprezenta o întreprindere neprimejdioasă, dar războaiele de ocazie, mai ales cele din colonii, erau mai riscante. Riscul era, după cum se ştie, mai degrabă medical decît militar. Din cei 274.000 de soldaţi ai Statelor Unite, mobilizaţi pentru Războiul Hispano-American din

1898, numai 379 au fost uciși și 1600 răniți, dar mai mult de 5000 au murit de pe urma bolilor tropicale. Deloc surprinzător faptul că guvernele au fost active în a sprijini cercetările medicale care, în perioada de care ne ocupăm, au dus la un oarecare control asupra febrei galbene, malariei și altor nenorociri din teritoriile cunoscute încă drept "mormîntul omului alb". Franța a pierdut, în operațiunile coloniale dintre 1871 și 1908, în medie opt ofițeri pe an, inclusiv în singura zonă de pierderi serioase, Tonkin, unde au murit aproape jumătate dintre cei 300 de ofițeri uciși în acei treizeci și șapte de ani[7]. N-ar fi de dorit să se subestimeze seriozitatea unor asemenea campanii, cu atît mai mult cu cît pierderile din rîndul victimelor au fost deosebit de grele. Chiar și pentru țările agresoare, astfel de războaie puteau fi orice, numai excursii sportive nu. Anglia a trimis 450.000 de oameni în Africa de Sud, între anii 1899 și 1902, pierzînd 29.000, uciși și morți de pe urma rănilor, și 16.000, decedați din cauza bolilor, cu costuri în valoare de 220 de milioane de lire sterline. Asemenea sume era departe de a fi neglijabile. Fără îndoială, activitatea soldatului din țările occidentale era, în general vorbind, mult mai puțin periculoasă decît aceea a anumitor grupuri de muncitori civili, cum ar fi cei din transporturi (mai ales din cele pe mare) și din mine. În ultimii trei ani ai lungilor decenii de pace, în fiecare an erau uciși, în medie, 1430 de mineri din minele de cărbune britanice, iar 165.000 (adică mai mult de 10 la sută din forța de muncă) erau, în medie, răniți. Totodată, procentul de accidente din minele britanice de cărbune, deși mai ridicat decît în Belgia sau Austria, era oarecum mai scăzut decît în cele franceze, cu aproape 30 la sută mai coborît decît cel german și nu mai mare de o treime din acela din Statele Unite[8]. Marile riscuri de pierdere a vieții și de mutilare nu acționau asupra celor în uniformă.

Așadar, dacă dăm la o parte Războiul Sud-African al Angliei, viața soldatului și marinarului aparținînd unei mari puteri era destul de pașnică, deși nu acesta era cazul armatelor Rusiei țariste, angajate în războaie serioase împotriva turcilor, în anii '870, și într-unul dezastruos împotriva japonezilor, în anii 1904-1905; nu acesta era cazul nici pentru japonezi, care au luptat cu succes și împotriva Chinei, și împotriva Rusiei. Acest fapt e, totuși, recognoscibil în amintirile și aventurile cu totul nerăzboinice ale acelui nemuritor fost membru al celebrului

Regiment 91 al armatei imperiale şi regale austriece, bunul soldat Svejk (născocit de autorul cărţii cu acelaşi nume în 1911). În mod firesc, statele majore generale se pregăteau de război, după cum le era datoria. Ca se obicei, cele mai multe dintre ele se pregăteau pentru variante îmbunătăţite ale ultimelor războaie importante aflate în experienţa sau în amintirea comandanţilor statelor majore. Cel britanic, aşa cum era firesc pentru cea mai mare putere navală, se pregătea numai pentru o participare modestă la războaiele terestre, deşi, în anii dinainte de 1914, generalilor care pregăteau cooperarea cu aliaţii francezi le apărea tot mai evident faptul că avea să li se ceară mult mai mult. Dar, în general, mai degrabă civilii au fost cei care au prevestit îngrozitoarele transformări ale războiului, datorită progreselor acelei tehnologii militare pe care generalii – şi chiar şi unii dintre amiralii cu spiritul mai deschis – o înţelegeau cu încetineală. Friedrich Engels, acel vechi militar amator, a atras în mod frecvent atenţia asupra obtuzităţii lor, dar Ivan Bloch, un financiar evreu, a fost cel care, în 1898, a publicat, la Sankt Petersburg, cele şase volume ale lucrării lui intitulate *Aspecte tehnice, economice şi politice ale viitorului război*, o operă profetică prevăzînd impasul militar al războiului de tranşee, care avea să ducă la un conflict prelungit ale cărui costuri economice şi umane intolerabile aveau să-i epuizeze pe beligeranţi sau să-i arunce în revoluţia socială. Cartea a fost traducă cu repeziciune în numeroase limbi, fără să-şi pună în nici un fel amprenta asupra planurilor militare.

Deşi numai unii observatori civili au sesizat caracterul catastrofic al viitorului război, guvernele neînţelegătoare s-au aruncat cu entuziasm în cursa echipării cu un armament a cărui noutate tehnologică putea să asigure victoria. Tehnologia uciderii, aflată deja într-un proces de industrializare la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, a progresat în mod spectaculos în anii '880, nu numai datorită revoluţiei practice în viteza şi puterea de foc a armelor uşoare şi a artileriei, ci şi prin transformarea navelor de război cu ajutorul mult mai eficientelor motoare-turbină, mult mai eficacelui blindaj protector şi capacităţii de a purta mult mai multe tunuri. În paranteză fie spus, pînă şi tehnologia uciderii civililor a fost transformată de inventarea "scaunului electric" (1890), deşi călăii din afara Statelor Unite au rămas credincioşi unor metode vechi şi verificate, cum ar fi spînzurarea şi decapitarea.

O consecinţă evidentă a fost aceea că pregătirile de război au devenit mult mai costisitoare, mai ales pentru că statele se luptau între ele să se menţină în frunte sau cel puţin să evite rămînerea în urmă. Această cursă a înarmărilor a început într-o formă modestă, la sfîrşitul anilor '880, şi s-a accelerat, în noul secol, mai ales în ultimii ani dinainte de război. Cheltuielile militare britanice au rămas constante în anii '870 şi '880, atît ca procent din bugetul total, cît şi pe cap de locuitor. Dar au crescut de la 32 de milioane de lire sterline, în 1887, la 44,1 de milioane în 1888/1889, şi la peste 77 de milioane de lire sterline în 1913/1914. Şi, deloc surprinzător, cea care s-a dezvoltat cel mai spectaculos a fost marina, aripa de înaltă tehnologie a armatei care corespunde sectorului rachetelor din cheltuielile moderne pentru înarmare. În 1885, ea costase statul 11 milioane de lire sterline – cam acelaşi ordin de mărime ca şi în 1860. În 1913/1914, ea costa de mai bine de patru ori mai mult. În aceeaşi perioadă, cheltuielile navale germane au crescut încă şi mai izbitor: de la 90 de milioane de mărci pe an, la jumătatea anilor '890, la aproape 400 de milioane[9].

O consecinţă a unor cheltuieli atît de vaste a fost faptul că ele au necesitat fie impozite mai mari, fie împrumuturi generatoare de inflaţie, fie şi una şi alta. Dar o consecinţă la fel de evidentă, deşi trecută adesea cu vederea, a fost aceea că ele au făcut din moarte, pentru diferite ţări, un subprodus al industriei pe scară largă. Alfred Nobel şi Andrew Carnegie, doi capitalişti care ştiau ce-i făcuse milionari în domeniul explozibililor şi, respectiv, în acela al oţelului, au încercat să compenseze acest fapt destinînd o parte a averii lor cauzei păcii. În această privinţă, ei au fost atipici. Simbioza dintre război şi producţia de război a transformat, în mod inevitabil, relaţiile dintre guvern şi industrie, pentru că, după cum remarca Friedrich Engels în 1892, "pe măsură ce războiul devenea o ramură a *grande industrie ... la grande industrie ...* devenea o necesitate politică"[10]. Şi, invers, statul a devenit esenţial pentru anumite ramuri ale industriei, căci cine altcineva dacă nu guvernul asigura clienţii pentru armament? Bunurile produse de marea industrie erau hotărîte nu de piaţă, ci de nesfîrşita competiţie a guvernelor de a-şi asigura un stoc satisfăcător din armele cele mai avansate şi, deci, cele mai eficiente. Mai mult decît atît, guvernele aveau nevoie nu atît de producţia de arme existentă, cît de capacitatea de a le

produce la scară de război, dacă apărea o asemenea situaţie; adică ele trebuiau să aibă grijă ca industria lor să-şi menţină o capacitate mult în exces faţă de orice necesităţi din timp de pace.

Într-un fel sau altul, statele au fost, deci, obligate să garanteze existenţa unor industrii naţionale de armament puternice, să suporte o mare parte din costurile dezvoltării lor tehnice şi să aibă grijă ca ele să rămînă rentabile. Cu alte cuvinte, ele au trebuit să protejeze aceste industrii de furtunile care ameninţau corăbiile întreprinderii capitaliste care navigau în apele imprevizibile ale pieţei libere şi liberei concurenţe. Ele ar fi putut, bineînţeles, să se angajeze ele însele în fabricarea de armament, şi, într-adevăr, făcuseră multă vreme aşa ceva. Dar acesta a fost chiar momentul în care ele – sau cel puţin statul liberal britanic – au preferat să ajungă la o înţelegere cu întreprinderea privată. În anii '880, producătorii privaţi de armament au primit mai mult de o treime din contractele de aprovizionare pentru forţele armate, în anii '890, 46 la sută, în anii '900, 60 la sută: guvernul, în paranteză fie spus, era pregătit să le garanteze două treimi[11]. Nu e deloc surprinzător faptul că firmele de armament se găseau printre giganţii industriei ori s-au alăturat lor: războiul şi concentrarea capitalistă mergeau împreună. În Germania, Krupp, regele tunurilor, avea 16.000 de angajaţi în 1873, 24.000 în jurul anului 1890, 45.000 în jurul anului 1900 şi aproape 70.000 în 1912, cînd cel de-al cincizeci de miilea dintre celebrele tunuri ale lui Krupp părăsea uzinele. În Anglia, Armstrong, Whitworth aveau 12.000 de bărbaţi angajaţi la principalele lor uzine din Newcastle, număr care crescuse la 20.000 – sau mai bine de 40 la sută din totalul muncitorilor metalurgişti din regiunea rîului Tyne – în 1914, fără a-i mai lua în consideraţie pe aceia din cele 1500 de firme mai mici care trăiau de pe urma subcontractelor lui Armstrong. Şi ele erau foarte rentabile.

Asemeni "complexului militaro-industrial" din SUA, aceste concentrări industriale gigantice n-ar fi însemnat nimic în lipsa cursei înarmărilor dintre guverne. De aceea, e ispititor să-i faci răspunzători pe asemenea "negustori ai morţii" (expresia a devenit populară în rîndul participanţilor la campaniile pentru pace) pentru "războiul oţelului şi aurului", după cum avea să-l numească un ziarist britanic. Nu era oare logic pentru industria de armament să încurajeze accelerarea cursei înarmărilor, dacă era necesar inventînd inferiorităţi naţionale sau

"ferestre de vulnerabilitate", care puteau fi acoperite prin contracte lucrative? O firmă germană, care se specializa în producţia mitralierelor, a reuşit să obţină inserarea unei notiţe în *Le Figaro* despre părerea că guvernul francez plănuia să-şi dubleze numărul de mitraliere. În consecinţă, guvernul german a comandat arme de acest tip în valoare de 40 de milioane de mărci, în perioada 1908-1910, ridicînd, prin aceasta, dividendele firmei de la 20 la 32 la sută[12]. O firmă britanică, argumentînd faptul că guvernul englez subestimase în mod grav programul german de reînarmare navală, a beneficiat de suma de 250.000 de lire sterline pentru fiecare nouă "navă de război" construită pentru guvernul britanic, ceea ce i-a dublat numărul de construcţii navale. Persoane elegante şi dubioase, asemeni grecului Basil Zaharoff, care acţiona pentru Vickers (şi a fost ulterior înnobilat pentru serviciile aduse Aliaţilor în Primul Război Mondial), a întrevăzut posibilitatea ca industria de armament a marilor puteri să-şi vîndă produsele mai puţin vitale sau învechite statelor din Orientul Apropiat şi America Latină, care erau deja pregătite să cumpere asemenea echipamente. Pe scurt, comerţul internaţional modern cu moarte era în plină desfăşurare.

Şi, cu toate acestea, nu putem explica războiul mondial printr-o conspiraţie a proprietarilor uzinelor de armament, chiar dacă tehnicienii au făcut, cu siguranţă, tot ce le-a stat în puteri ca să-i convingă pe generalii şi amiralii mai familiarizaţi cu paradele militare decît cu ştiinţa că totul avea să fie pierdut dacă nu comandau cel mai recent tun sau navă de război. Sigur că acumularea de armamente, care a atins proporţii înspăimîntătoare în ultimii cinci ani dinainte de 1914, a făcut situaţia mai explozivă. Sigur că a venit momentul, măcar în vara lui 1914, cînd inflexibila maşină de mobilizare a forţelor morţii n-a mai putut fi ţinută la păstrare. Dar ceea ce a tîrît Europa în război n-a fost armamentul competitiv ca atare, ci situaţia internaţională în care s-au lansat puterile.

II

Disputa în legătură cu originile Primului Război Mondial n-a încetat niciodată din august 1914 încoace. Probabil că a curs mai multă cerneală, au fost sacrificaţi mai mulţi arbori pentru producerea hîrtiei, au fost

ocupate mai multe tiparniţe pentru a răspunde acestei întrebări decît oricărei alteia din istorie – poate chiar fără a da deoparte disputa legată de Revoluţia Franceză. Pe măsură ce s-au schimbat generaţiile, pe măsură ce s-a transformat politica naţională şi internaţională, dezbaterile au fost reînsufleţite iar şi iar. Nici nu se aruncasese bine Europa în catastrofă că beligeranţii au şi început să se întrebe de ce nu reuşise diplomaţia internaţională s-o prevină şi să se acuze reciproc de responsabilitatea războiului. Opozanţii războiului şi-au început imediat propriile analize. Revoluţia Rusă din 1917, care a publicat documentele secrete ale ţarismului, a acuzat imperialismul ca pe un tot unitar. Aliaţii victorioşi au făcut din teza exclusivei "vini de război" germane cheia de boltă a tratatelor de pace de la Versailles din 1919 şi au grăbit un uriaş potop de documente şi scrieri istorice propagandistice în sprijinul, dar mai ales împotriva acestei teze. Cel de-al Doilea Război Mondial a reînsufleţit, în mod firesc, disputa, care a continuat, cu toate acestea, cîţiva ani mai tîrziu, pe măsură ce o istoriografie a stîngii reapărea în Republica Federală Germană, nerăbdătoare s-o rupă cu convenţiile patriotice germane, conservatoare şi naziste, accentuînd propria versiune asupra responsabilităţii Germaniei. Disputele legate de pericolele la adresa păcii mondiale, care n-au încetat niciodată, din motive obiective, de la Hiroshima şi Nagasaki încoace, au căutat, în mod inevitabil, posibile paralele între originile războaielor mondiale trecute şi perspectivele internaţionale existente. Deşi propagandiştii preferau comparaţia cu anii dinainte de Cel de-al Doilea Război Mondial ("München"), istoricii au găsit tot mai multe similarităţi între frămîntările din anii '980 şi cele din '910. Originile Primului Război Mondial au reprezentat, o dată în plus, o problemă de dezvăluire imediată, arzătoare. În aceste împrejurări, orice istoric care încearcă să explice, aşa cum trebuie s-o facă un specialist al perioadei de care ne ocupăm, de ce s-a produs Primul Război Mondial se aruncă în ape adînci şi tulburate.

Totuşi, îi putem măcar simplifica sarcina, eliminînd întrebările la care nu trebuie să răspundă. Cea mai importantă dintre acestea este aceea a "vinei de război", care reprezintă una de judecată morală şi politică, dar nu îi priveşte pe istorici decît la modul marginal. Dacă ne interesează de ce un secol de pace europeană a lăsat cale liberă unei

epoci de războaie mondiale, întrebarea despre a cui a fost vina este la fel de lipsită de însemnătate pe cît este şi aceea legată de faptul dacă William Cuceritorul a avut un bun motiv juridic pentru a invada Anglia în scopul de a studia raţiunea pentru care războinicii din Scandinavia s-au găsit cucerind numeroase zone din Europa în secolele al zecelea şi al unsprezecelea.

Bineînţeles că responsabilităţile faţă de războaie pot fi adesea stabilite. Puţini ar nega faptul că, în anii '930, poziţia Germaniei a fost esenţialmente agresivă şi expansionistă, iar poziţia adversarilor ei esenţialmente defensivă. Nimeni n-ar contesta faptul că războaiele expansiunii imperiale din perioada de care ne ocupăm, cum ar fi Războiul Hispano-American din 1898 şi Războiul Sud-African din anii 1899-1902, au fost provocate de către SUA şi Anglia, iar nu de victimele acestora. În orice caz, toată lumea ştie că toate guvernele statelor din secolul al nouăsprezecelea, oricît ar fi fost de interesate de relaţiile lor publice, priveau războiul ca pe nişte întîmplări neprevăzute normale ale politicii internaţionale şi erau suficient de cinstite în a admite că ar fi putut foarte bine lua iniţiativa militară. Ministerele de Război nu-şi schimbaseră încă, în mod universal, denumirea în forma eufemistică de Ministere ale Apărării.

Cu toate acestea, e absolut sigur faptul că nici un guvern al unei mari puteri, înainte de 1914, nu dorea nici un război european general, nici chiar – spre deosebire de anii '850 şi '860 – un conflict militar limitat cu o altă mare putere europeană. Acest lucru este demonstrat în mod concludent de faptul că acolo unde ambiţiile politice ale marilor puteri s-au găsit în opoziţie directă, şi anume în zonele de peste mări ale cuceririlor şi împărţirilor coloniale, numeroasele lor confruntări au fost întotdeauna aplanate printr-u anumit acord paşnic. Pînă şi cele mai serioase dintre aceste crize, cele din Maroc, în 1906 şi 1911, au fost dezamorsate. În ajunul lui 1914, conflictele coloniale nu mai păreau să ridice probleme de nerezolvat pentru diferitele puteri concurente – un lucru care a fost folosit, într-un mod cu totul ilegitim, pentru a argumenta că rivalităţile imperialiste au fost lipsite de relevanţă pentru izbucnirea Primului Război Mondial.

Bineînţeles că puterile erau departe de a fi paşnice, ca să nu mai spunem pacifiste. Ele se pregăteau pentru un război european – uneori

în mod greşit* – chiar în timp ce miniştrii lor de externe făceau tot ce puteau ca să evite ceea ce considerau, în mod unanim, drept o catastrofă. Nici un guvern din anii '900 n-a urmărit scopuri care, asemeni acelora ale lui Hitler, din anii '930, n-ar fi putut fi realizate decît prin război sau prin ameninţarea constantă cu războiul. Pînă şi Germania, al cărei şef de stat major a pledat în zadar pentru un atac preventiv împotriva Franţei în timp ce aliata acesteia, Rusia, era imobilizată de război şi, ulterior, de înfrîngere şi revoluţie, în anii 1904-1905, a folosit ocazia de aur dată de slăbiciunea şi izolarea temporară franceză doar pentru a-şi formula pretenţiile imperialiste asupra Marocului, o chestiune rezolvabilă asupra căreia nimeni n-a intenţionat să declanşeze un război major şi nici n-a făcut asta la modul efectiv. Nici un guvern al unei puteri importante, nici măcar al celei mai ambiţioase, frivole şi iresponsabile, nu dorea o conflagraţie majoră. Bătrînul împărat Franz Joseph, anunţîndu-le, în 1914, izbucnirea unui asemenea război supuşilor săi osîndiţi, era perfect sincer în a spune "N-am vrut să se întîmple asta" ("Ich hab es nicht gewollt"), chiar dacă guvernul a fost acela care, de fapt, l-a provocat.

Cel mai bun lucru care se poate spune este că, într-un anumit punct al acestei lente alunecări spre abis, războiul părea, de aici înainte, atît de inevitabil, încît anumite guverne au hotărît că ar fi fost cel mai bine să aleagă momentul cel mai favorabil sau măcar cel mai puţin nepropice pentru lansarea ostilităţilor. S-a susţinut că Germania căuta un asemenea moment începînd din 1912, dar acesta s-ar fi putut cu greu situa mai devreme. Cu siguranţă că, în timpul crizei finale din 1914, precipitată de asasinarea lipsită de relevanţă a unui arhiduce austriac de către un student terorist, într-un oraş de provincie din fundul Balcanilor, Austria ştia că risca un război mondial prin intimidarea Serbiei, iar Germania, hotărîndu-se să-i asigure un sprijin total aliatei sale, a făcut lucrul acesta practic sigur. "Balanţa se înclină în defavoarea noastră", spunea ministrul austriac de război pe 7 iulie. Nu era cel mai bine să porneşti la luptă înainte ca dezechilibrul să se accentueze? Germania a urmat aceeaşi linie de argumentaţie. Problema "vinei de război"

* Amiralul Raeder a susţinut chiar că, în 1914, statul major al flotei germane n-avea nici un plan de război împotriva Angliei.[13]

n-avea înţeles decît în acest sens restrîns. Dar, după cum au arătat evenimentele, în vara lui 1914, spre deosebire de crizele anterioare, pacea fusese lăsată la o parte de către toate puterile – pînă şi de aceea britanică, în privinţa căreia germanii se aşteptau, pe jumătate, să rămînă neutră, crescîndu-şi astfel şansele de a învinge atît Franţa, cît şi Rusia*. Nici una dintre marile puteri nu i-ar fi dat păcii acel *coup de grâce* nici chiar în 1914, dacă n-ar fi fost convinse că rănile acesteia erau fatale.

Problema descoperirii originilor Primului Război Mondial nu este, aşadar, una a descoperirii "agresorului". Ea stă în natura unei situaţii internaţional care se deteriorează progresiv şi care scapă tot mai mult de sub controlul guvernelor. Treptat, Europa s-a descoperit divizîndu-se în două blocuri opuse de mari puteri. Asemenea blocuri erau, dincolo de război, noi în sine şi se datorau, în esenţă, apariţiei pe scena europeană a unui Imperiu German unificat, întemeiat de diplomaţie şi război pe socoteala altora (vezi *Era Capitalului*, capitolul 4), între 1864 şi 1871, şi căutînd să se protejeze împotriva principalei înfrînte, Franţa, prin alianţe pe vreme de pace, care, în timp, au generat o contra-alianţă. Alianţele în sine, deşi luau în calcul posibilitatea războiului, nici nu-l asigurau, nici nu-l făceau probabil. Într-adevăr, cancelarul german Bismarck, care a rămas campionul nedisputat al lumii la jocul de şah diplomatic multilateral, vreme de aproape douăzeci de ani după 1871, s-a dedicat în exclusivitate şi cu succes menţinerii păcii între puteri. Un sistem de blocuri de puteri nu devenea un pericol pentru pace decît atunci cînd alianţele opuse erau sudate pe vecie, dar, mai ales, atunci cînd disputele dintre ele se transformau în confruntări de nerezolvat. Acest lucru avea să se întîmple în noul secol. Întrebarea crucială este de ce?

Totuşi, exista o diferenţă majoră între tensiunile internaţionale care au condus la Primul Război Mondial şi acelea care se află dedesubtul unui al treilea astfel de război, pe care oamenii din anii '980 speră încă să-l evite. Din 1945, n-a existat nici cea mai mică îndoială în legătură cu principalii adversari dintr-un al treilea război mondial: SUA şi URSS.

---

* Strategia germană ("Schlieffen Plan" din 1905) imagina o lovitură rapidă de knock-out împotriva Franţei, urmată de o lovitură rapidă de knock-out împotriva Rusiei. Cea dintîi însemna invadarea Belgiei, oferindu-i, prin aceasta, Angliei pretextul de a intra în război, pentru că se angajase de multă vreme la asta faţă de statul belgian.

Dar, în anii '880, dispozitivul din 1914 era cu totul neprecizat. Bineînţeles, anumiţi aliaţi şi inamici erau uşor de identificat. Germania şi Franţa aveau să se afle în tabere diferite, măcar pentru faptul că Germania anexase părţi importante din Franţa (Alsacia-Lorena) după victoria ei din 1871. Nu era dificil nici să prevezi constanţa alianţei dintre Germania şi Austro-Ungaria, alianţă pe care Bismarck o inventase după 1866, pentru că echilibrul politic intern al noului Imperiu German făcea esenţială menţinerea în viaţă a multinaţionalului Imperiu Habsburgic. Dezintegrarea lui în fragmente naţionale nu numai că ar fi dus, cum ştia prea bine Bismarck, la prăbuşirea sistemului de state din Europa Centrală şi de Est, dar ar fi distrus şi baza unei "Mici Germanii" dominate de către Prusia. De fapt, după Primul Război Mondial s-au întîmplat amîndouă aceste lucruri. Trăsătura diplomatică a perioadei 1871-1914 cu caracterul cel mai constant a fost "Tripla Alianţă" din 1882, care era, în realitate, o alianţă germano-austriacă, deoarece cel de-al treilea partener, Italia, s-a îndepărtat în curînd şi, în cele din urmă, s-a alăturat taberei anti-germane în 1915.

Iarăşi, era evident faptul că Austria, implicată în turbulentele chestiuni ale Balcanilor în virtutea problemelor ei multinaţionale, şi într-un mod mult mai profund după ce a preluat Bosnia-Herţegovina în 1878, s-a pomenit opusă Rusiei în acea regiune*. Deşi Bismarck a făcut tot ce i-a stat în putinţă ca să menţină relaţii strînse cu Rusia, era posibil de întrevăzut că, mai devreme sau mai tîrziu, Germania avea să fie silită să aleagă între Viena şi Sankt Petersburg şi că n-ar fi putut opta decît în favoarea Vienei. Mai mult decît atît, o dată ce Germania a renunţat la opţiunea rusească, aşa cum s-a întîmplat în anii '880, era logic ca Rusia şi Franţa să se alăture – după cum au făcut-o efectiv în 1891. Chiar din anii '880, Friedrich Engels imaginase o asemenea alianţă, îndreptată în mod firesc împotriva Germaniei. La începutul anilor '890, două grupuri de puteri stăteau, aşadar, faţă în faţă pretutindeni în Europa.

* Popoarele slave de sud se găseau parţial sub stăpînirea jumătăţii austriece a Imperiului Habsburgic (slovenii, croaţii dalmaţieni), parţial sub aceea a jumătăţii maghiare (croaţii, un număr de sîrbi), parţial sub administraţia imperială comună (Bosnia-Herţegovina), iar restul în mici regate independente (Serbia, Bulgaria şi micul principat al Muntenegrului) şi sub dominaţia turcilor (Macedonia).

Deşi acest fapt a tensionat şi mai mult relaţiile internaţionale, el n-a făcut inevitabil un război general european, fie şi numai pentru că problemele care separau Franţa şi Germania (şi anume Alsacia-Lorena) nu prezentau nici un fel de interes pentru Austria, iar acelea care puteau conduce la un conflict între Austria şi Rusia (adică ponderea influenţei ruseşti în Balcani) erau nesemnificative pentru Germania. Balcanii, remarcase Bismarck, nu meritau oasele nici măcar ale unui singur grenadier pomeranian. Franţa n-avea nici un fel de dispute reale cu Austria, cum n-avea nici Rusia cu Germania. În această privinţă, problemele care separau Franţa şi Germania, deşi permanente, erau cu greu considerate ca meritînd un război de către majoritatea francezilor, iar acelea care divizau Austria şi Rusia, deşi – după cum a dovedit-o anul 1914 – potenţial mai serioase, apăreau numai cu intermitenţă. Trei evoluţii au transformat sistemul de alianţe într-o bombă cu ceas: o situaţie de schimbare internaţională, destabilizată de noile probleme apărute pentru puteri şi de noile ambiţii din interiorul acestora, logica alcătuirii de planuri militare comune, care a definitivat caracterul blocurilor aflate în confruntare şi integrarea celei de-a cincea puteri, Anglia, într-unul din blocuri. (Nimeni nu-şi făcea griji din cauza tergiversărilor Italiei, care nu era o "mare putere" decît prin bunăvoinţa internaţională.) Între 1903 şi 1907, spre surpriza tuturor, inclusiv spre surpriza proprie, Anglia s-a alăturat taberei anti-germane. Originea Primului Război Mondial poate fi înţeleasă cel mai bine urmărind apariţia acestui antagonism anglo-german.

"Tripla Antantă" era surprinzătoare atît pentru duşmanii Angliei, cît şi pentru aliaţii ei. În trecut, Anglia n-a avut nici obişnuinţa, nici vreun motiv constant de fricţiune cu Prusia – şi lucrul acesta părea să fie adevărat şi în privinţa super-Prusiei, cunoscută acum sub numele de Imperiul German. Pe de altă parte, Anglia fusese în mod aproape automat adversara Franţei în majoritatea războaielor europene de la 1688 încoace. Deşi acest lucru nu mai era de actualitate, fie şi numai pentru că Franţa încetase să mai fie aptă să domine continentul, fricţiunea dintre cele două ţări creştea în mod vizibil, măcar pe motivul că amîndouă concurau pentru acelaşi teritoriu şi aceeaşi influenţă ca puteri imperialiste. Din această cauză, relaţiile erau neprietenesti în privinţa Egiptului, pe care şi l-au dorit cu înfocare amîndouă, dar a

fost preluat (împreună cu Canalul de Suez, finanţat de francezi) de către britanici. În timpul crizei Fashoda din 1898, părea că se putea ajunge la vărsare de sînge, atunci cînd trupele coloniale rivale, britanice şi franceze, s-au confruntat în regiunile din interiorul Sudanului. La împărţirea Africii, cel mai adesea cîştigurile teritoriale ale uneia au fost obţinute pe socoteala celeilalte. În privinţa Rusiei, imperiile britanic şi ţarist fusese în mod permanent adversare în zona balcanică şi mediteraneană a aşa-numitei "Chestiuni Orientale" şi în regiunile definite neclar, dar disputate cu înverşunare, din Asia Centrală şi de Vest, care erau aşezate între India şi teritoriile ţarului: Afghanistanul, Iranul şi ţinuturile cu deschidere la Golful Persic. Perspectiva ajungerii ruşilor la Constantinopol – şi, deci, la Marea Mediterană – şi a expansiunii ruseşti către India a reprezentat un coşmar continuu pentru miniştrii de externe britanici. Cele două ţări se luptaseră în singurul război european la care a luat parte Anglia (Războiul Crimeei) şi chiar şi în anii '870 un război ruso-englez era considerat posibil.

Dat fiind modelul instituit al diplomaţiei britanice, un război împotriva Germaniei reprezenta o posibilitate atît de îndepărtată încît putea fi luată ca neglijabilă. O alianţă *permanentă* cu orice putere continentală părea incompatibilă cu menţinerea acelui echilibru de putere care constituia principalul obiectiv al politicii externe britanice. O alianţă cu Franţa putea fi considerată improbabilă, una cu Rusia – aproape de neimaginat. Cu toate acestea, neverosimilul a devenit realitate: Anglia s-a legat în mod definitiv de Franţa şi de Rusia, împotriva Germaniei, aplanînd toate diferendele cu Rusia pînă la punctul de a accepta, în fapt, ocuparea de către ruşi a Constantinopolului – o ofertă care a dispărut o dată cu Revoluţia Rusă din 1917. Cum şi de ce s-a ajuns la această schimbare uimitoare?

Ea s-a produs datorită faptului că atît jucătorii, cît şi regulile jocului diplomaţiei internaţionale s-au modificat. În primul rînd, masa de joc a devenit mult mai mare. Rivalitatea dintre puteri, mai înainte (cu excepţia celei britanice) mărginită, în mare măsură, la Europa şi zonele alăturate, era acum mondială şi imperială – în afara celei mai mari părţi a celor două Americi, destinate exclusiv expansiunii imperiale a Statelor Unite ca urmare a Doctrinei Monroe a Washington-ului. Disputele internaţionale care trebuiau aplanate, dacă n-aveau să degenereze în

războaie, acum probabil că aveau să se producă în legătură cu Africa de Vest şi Congo, în anii '880, cu China, la sfîrşitul anilor '890 şi cu Maghreb-ul (1906, 1911), ca şi în relaţie cu cadavrul aflat în descompunere al Imperiului Otoman, şi mult mai probabil decît în legătură cu orice alte probleme din Europa nebalcanică. Mai mult decît atît, acum existau noi jucători: SUA care, deşi evitau încă acele complicaţii europene, erau expansioniste la modul activ în Oceanul Pacific, şi Japonia. În realitate, alianţa Angliei cu Japonia (1902) a reprezentat primul pas către Tripla Alianţă, deoarece existenţa acelei noi puteri, care avea să dovedească în curînd că putea să înfrîngă, în fapt, Imperiul ţarist în război, a diminuat ameninţarea rusă la adresa Angliei şi, prin aceasta, a întărit poziţia Imperiului Britanic. Ea a produs, astfel, dezamorsarea diverselor şi vechilor dispute ruso-engleze posibile.

Această globalizare a jocului internaţional al puterilor a transformat, în mod automat, situaţia din ţara care fusese, pînă atunci, singura mare putere cu obiective politice autentic mondiale. Cu greu poate fi considerată o exagerare faptul de a afirma că, în ceea ce priveşte cea mai mare parte a secolului al nouăsprezecelea, funcţia Europei în calculele diplomatice britanice a fost aceea de a o menţine paşnică, astfel încît Anglia să poată progresa în activităţile ei, mai ales economice, din restul lumii. Acest lucru reprezenta esenţa îmbinării specifice a unui echilibru european de putere cu Pax Britannica mondială, garantat de către singura flotă de mărime mondială, care controla toate oceanele şi rutele navigabile ale lumii. La jumătatea secolului al nouăsprezecelea, toate celelalte flote ale lumii luate la un loc depăşeau cu puţin flota britanică luată singură. Pe la sfîrşitul secolului, situaţia nu se mai prezenta aşa.

În al doilea rînd, o dată cu ascensiunea unei economii capitaliste industriale mondiale, jocul internaţional era făcut acum cu mize total diferite. Asta nu înseamnă că, pentru a adapta celebra frază a lui von Clausewitz, războiul nu reprezenta de atunci înainte pur şi simplu continuarea competiţiei economice cu alte mijloace. Acesta era un punct de vedere care-i atrăgea pe determiniştii istorici la acea vreme, fie şi numai pentru că remarcau o mulţime de exemple de expansiune economică împlinită cu ajutorul mitralierelor şi canonierelor. Fără îndoială, aceasta reprezenta o supra-simplificare grosieră. Dacă dezvoltarea

capitalistă şi imperialismul trebuie să poarte responsabilitatea pentru alunecarea necontrolată spre conflictul mondial, e imposibil de argumentat că numeroşi capitalişti au fost ei înşişi nişte aţîţători la război conştienţi. Orice studiu imparţial al presei economice, al corespondenţei private şi comerciale a oamenilor de afaceri, al declaraţiilor publice ale acestora în calitate de purtători de cuvînt ai băncilor, comerţului şi industriei, demonstrează cu totul convingător că majoritatea oamenilor de afaceri considerau pacea internaţională ca fiind în avantajul lor. Într-adevăr, însuşi războiul nu era acceptabil decît în măsura în care nu interfera cu "afacerile obişnuite", iar principala obiecţie faţă de război a tînărului economist Keynes (care nu era încă un reformator radical al domeniului lui) a fost nu numai că-i ucidea prietenii, dar şi că, în mod inevitabil, făcea imposibilă o politică economică bazată pe "afacerile obişnuite". Fireşte, au existat expansionişti economici belicoşi, dar ziaristul liberal Norman Angell a exprimat aproape cu siguranţă consensul oamenilor de afaceri: convingerea că războiul ar fi adus foloase capitalului reprezenta "Marea iluzie" care dădea titlul cărţii lui din 1912.

De ce şi-ar fi dorit, de fapt, capitaliştii – chiar industriaşii, cu posibila excepţie a fabricanţilor de arme – să perturbe pacea internaţională, cadrul esenţial al prosperităţii şi expansiunii lor, cînd mecanismul afacerilor şi tranzacţiilor financiare internaţionale libere depindea de ea? În mod evident, cei care o duceau bine de pe urma competiţiei internaţionale n-aveau motive să se plîngă. Exact în felul în care libertatea de a pătrunde pe pieţele mondiale nu prezintă dezavantaje astăzi pentru Japonia, industria germană putea să fie foarte mulţumită de ea înainte de 1914. Cei care pierdeau erau, în mod firesc; apţi să ceară protecţie economică din partea guvernelor lor, deşi aceasta e departe de a reprezenta acelaşi lucru cu a cere război. Mai mult decît atît, cea mai importantă dintre potenţialii perdanţi, Anglia, s-a opus chiar şi unor asemenea cereri, iar interesele ei legate de afaceri au rămas, în mod preponderent, angajate faţă de pace, în ciuda temerilor constante de concurenţa germană, care s-au exprimat cu stridenţă în anii '890, şi a penetrării existente a pieţei interne britanice de către capitalul german şi austriac. În ceea ce priveşte relaţiile anglo-americane, putem merge şi mai departe. Dacă doar competiţia economică e suficientă ca să ducă

la război, rivalitatea anglo-americană ar fi trebuit să fi pregătit în mod logic terenul pentru un conflict militar – aşa cum considerau încă unii marxişti dintre cele două războaie că era necesar. Cu toate acestea, exact în anii '900 Statul Major Imperial Britanic a abandonat pînă şi cele mai îndepărtate planuri pentru situaţii neprevăzute în legătură cu un război anglo-american. Din acest motiv, posibilitatea de faţă era total exclusă.

Şi, cu toate acestea, evoluţia capitalismului împingea în mod inevitabil lumea în direcţia rivalităţii între state, expansiunii imperialiste, conflictului şi războiului. După 1870, după cum subliniau istoricii:

> trecerea de la monopol la competiţie a fost, probabil, cel mai important factor individual în fixarea schemei ritmice pentru întreprinderea industrială şi comercială europeană. Creşterea economică reprezenta şi o luptă economică – luptă care servea la separarea celor puternici de cei slabi, la descurajarea unora şi la întărirea altora, la favorizarea naţiunilor recente, lacome, pe socoteala celor vechi. Optimismul în legătură cu un viitor al progresului nedefinit a deschis calea nesiguranţei şi unui sentiment de agonie, în înţelesul clasic al cuvîntului, în care fiecare se întărea şi era, la rîndul său, întărit de acuizarea rivalităţilor politice, cele două forme de competiţie amalgamîndu-se[14].

În mod deschis, lumea economică nu mai era, aşa cum fusese la jumătatea secolului, un sistem solar învîrtindu-se în jurul unei stele unice, Marea Britanie. Dacă tranzacţiile financiare şi comerciale ale lumii se derulau încă, şi, în realitate, tot mai mult, prin intermediul Londrei, Anglia nu mai era, în mod evident, "atelierul lumii", după cum nu mai era, într-adevăr, nici piaţa majoră de import a acesteia. Dimpotrivă, declinul ei relativ era manifest. Un număr de economii industriale naţionale, aflate în competiţie, se înfruntau acum unele pe altele. În aceste împrejurări, competiţia economică a devenit, fără putinţă de scăpare, întreţesută cu acţiunile politice, chiar militare, ale statelor. Renaşterea protecţionismului pe timpul Marii Crize a reprezentat prima consecinţă a acestei amalgamări. Din punctul de vedere al capitalului, sprijinul politic putea fi, de atunci înainte, esenţial pentru

evitarea competiţiei străine şi, poate, esenţial şi în regiuni ale lumii în care întreprinderile economiilor industriale naţionale se concurau reciproc. Din punctul de vedere al statelor, economia era, de acum înainte, şi adevărata bază a puterii internaţionale, şi criteriul acesteia. Era imposibil de imaginat acum o "mare putere" care să nu fie, în acelaşi timp, o "mare economie" – o transformare ilustrată de ascensiunea SUA şi de slăbirea relativă a Imperiului ţarist.

În sens invers, mutaţiile din puterea economică, care modificau, în mod automat, echilibrul forţei politice şi militare, n-aveau să impună oare o redistribuire a rolurilor pe scena internaţională? În mod deschis, aceasta reprezenta un punct de vedere popular în Germania, a cărei dezvoltare industrială ameţitoare îi dădea o greutate internaţională incomparabil mai mare decît avusese Prusia. Nu e deloc un accident că, în rîndul naţionaliştilor germani din anii '890, vechiul cîntec patriotic al "Santinelei pe Rin", îndreptat exclusiv împotriva francezilor, a pierdut cu rapiditate teren în faţa ambiţiilor lui "Deutschland Über Alles", care a devenit, în fapt, imnul naţional german, deşi deocamdată nu oficial.

Ceea ce a făcut această identificare a puterii economice cu aceea politico-militară atît de periculoasă n-a fost doar rivalitatea naţională pentru pieţele şi resursele materiale ale lumii şi pentru controlul unor regiuni, cum ar fi Orientul Apropiat şi Mijlociu, unde interesele economice şi strategice se suprapuneau adesea. Cu mult înainte de 1914, petro-diplomaţia reprezenta, deja, un factor crucial în Orientul Mijlociu, victoria fiind de partea Angliei şi a Franţei, a companiilor petroliere occidentale (dar încă nu americane) şi a unui intermediar armean, Calouste Gulbenkian, care-şi reţinea 5 la sută pentru sine. Dimpotrivă, penetrarea economică şi strategică germană a Imperiului Otoman îi îngrijora deja pe britanici şi a ajutat la angajarea Turciei de partea germană. Dar noutatea situaţiei consta din faptul că, dată fiind fuziunea dintre economie şi politică, pînă şi împărţirea paşnică a regiunilor disputate în "zone de influenţă" nu putea să menţină rivalitatea internaţională sub control. Cheia controlabilităţii ei – după cum o ştia Bismarck, care a manevrat-o cu o măiestrie de neegalat între 1871 şi 1889 – era restrîngerea deliberată a obiectivelor. Atîta vreme cît statele se aflau în poziţia de a-şi defini scopurile diplomatice în mod precis –

o anumită modificare a frontierelor, o căsătorie dinastică, o "compensaţie" care putea fi definită pentru avansurile obţinute de alte state – erau posibile atît calculul, cît şi înţelegerea. Nici unul dintre acestea nu excludea, bineînţeles – după cum Bismarck însuşi a dovedit-o între 1862 şi 1871 –, conflictul militar controlabil.

Dar trăsătura caracteristică a acumulării capitaliste era chiar faptul că n-avea limită. "Graniţele naturale" ale Standard Oil, Deutsche Bank, De Beers Diamond Corporation se aflau la capătul universului sau, mai curînd, la limitele capacităţii lor de expansiune. Acest aspect al noilor modele ale politicii mondiale a fost acela care a destabilizat structurile politicii mondiale tradiţionale. În timp ce echilibrul şi stabilitatea rămîneau condiţia fundamentală a puterilor europene în relaţiile lor reciproce, în alte părţi pînă şi cele mai paşnice dintre ele nu ezitau să poarte război împotriva celor slabi. Cu siguranţă, după cum am văzut, ele erau atente să-şi menţină conflictele coloniale sub control. Ele nu păreau să ofere un *casus belli* pentru un război major, ci grăbeau, neîndoielnic, formarea blocurilor internaţionale şi, în cele din urmă, beligerante: ceea ce a devenit blocul anglo-franco-rus a început o dată cu "înţelegerea cordială" ("Entente Cordiale") anglo-franceză din 1904, în esenţă un tîrg imperialist prin care francezii renunţau la pretenţiile lor asupra Egiptului în schimbul susţinerii britanice pentru pretenţiile lor din Maroc – o victimă asupra căreia s-a întîmplat să-şi pună ochii şi Germania. Fără îndoială, toate puterile, fără excepţie, se aflau într-o stare expansionistă şi de cucerire. Pînă şi Anglia, a cărei postură era fundamental defensivă, deoarece problema ei era cum să-şi apere dominaţia mondială necontestată pînă atunci împotriva noilor intruşi, a atacat republicile sud-africane; n-a ezitat nici să ia în consideraţie împărţirea coloniilor unui stat european, Portugalia, cu Germania. În oceanul mondial, toate statele erau rechini, iar bărbaţii de stat o ştiau.

Dar ceea ce a făcut din lume un loc încă şi mai periculos a fost echivalarea tacită a dezvoltării economice nelimitate cu puterea politică, care a ajuns să fie acceptată în mod inconştient. De aceea împăratul german cerea, în anii '890, "un loc sub soare" pentru statul său. Bismarck ar fi putut avea aceeaşi pretenţie – şi, într-adevăr, a dobîndit un mult mai puternic loc pe lume pentru noua Germanie decît avusese vreodată Prusia. Cu toate acestea, în timp ce Bismarck putea defini dimensiunile

ambiţiilor sale, evitînd cu grijă încălcarea zonelor de incontrolabilitate, pentru Wilhelm II expresia a devenit pur şi simplu un slogan lipsit de un conţinut concret. Ea nu formula decît un principiu de proporţionalitate: cu cît este mai puternică economia unei ţări, cu cît îi este mai mare populaţia, cu atît devine mai importantă poziţia statului-naţiune care le reprezintă. Nu existau, aşadar, nici un fel de limite teoretice pentru poziţia pe care putea considera că o merită. După cum spunea fraza naţionalistă: "Heute Deutschland, morgen die ganze Welt" ("Astăzi Germania, mîine lumea întreagă"). Un asemenea dinamism fără limite îşi putea găsi exprimarea în retorica politică, culturală sau naţionalist-rasistă: dar numitorul comun efectiv al celor trei era imperativul extinderii unei economii capitaliste de masă care-şi urmărea curbele statistice avîntîndu-se în sus. În lipsa acesteia, totul ar fi avut o semnificaţie la fel de măruntă ca şi convingerea, să zicem, a unor intelectuali polonezi din secolul al nouăsprezecelea, potrivit căreia ţara lor (inexistentă la acea vreme) ar fi avut pe lume o misiune mesianică.

În termeni practici, pericolul nu consta din faptul că Germania îşi propunea, la modul concret, să ia locul Angliei ca şi putere mondială, deşi retorica agitaţiilor naţionaliste germane atingea cu dragă inimă o notă anti-britanică. El consta mai degrabă din faptul că o putere mondială avea nevoie de o flotă mondială, şi, din acest motiv, Germania şi-a propus (1897) să construiască o importantă flotă de război, care avea, din întîmplare, avantajul de a reprezenta nu vechile state germane, ci, în exclusivitate, noua Germanie unită, cu un corp ofiţeresc care nu-i reprezenta pe *junkers*-ii prusaci sau alte tradiţii războinice aristocratice, ci noile clase mijlocii, adică noua naţiune. Amiralul Tirpitz însuşi, apărătorul expansiunii navale, a negat că avea în gînd o flotă capabilă s-o învingă pe aceea britanică, susţinînd că el nu vroia decît una îndeajuns de ameninţătoare ca să-i facă pe englezi să sprijine pretenţiile germane mondiale, şi mai ales coloniale. În afară de asta, nu era de aşteptat ca o ţară de importanţa Germaniei să aibă o flotă pe măsura rolului ei?

Numai că, din punctul de vedere britanic, construirea unei flote germane reprezenta chiar mai mult decît un efort în plus pentru flota britanică, deja angajată pe plan mondial, deja mult depăşită numeric

de flotele reunite ale puterilor rivale, vechi sau noi (deşi o asemenea reunire era cu totul neverosimilă), şi făcea greu de păstrat pînă şi scopul ei mai modest, acela de a fi mai puternică decît următoarele două flote, luate ca mărime, îmbinate ("standardul celor două puteri"). Spre deosebire de alte flote, bazele flotei germane se găseau în întregime în Marea Nordului, faţă în faţă cu Anglia. Obiectivul acesteia nu putea fi altul decît un conflict cu marina britanică. După cum vedea lucrurile Imperiul Britanic, Germania era, în esenţă, o putere continentală şi, după cum au subliniat geopoliticieni importanţi ca Sir Halford Mackinder (1904), marile puteri de acest tip se bucurau deja de avantaje substanţiale faţă de o insulă de mărime medie. Interesele maritime legitime ale Germaniei erau vizibil marginale, în timp ce Imperiul Britanic depindea în întregime de rutele sale maritime şi lăsase într-adevăr continentele (cu excepţia Indiei) pe seama armatelor statelor al căror element era pămîntul. Chiar dacă flota de război germană nu făcea absolut nimic, ea avea drept scop să împiedice, în mod inevitabil, navele britanice şi, deci, să facă dificil sau chiar imposibil controlul naval britanic asupra unor ape considerate vitale – cum ar fi Marea Mediterană, Oceanul Indian şi rutele maritime atlantice. Ceea ce reprezenta pentru Germania un simbol al statutului ei internaţional şi al ambiţiilor mondiale nedefinite, era o chestiune de viaţă şi de moarte pentru Imperiul Britanic. Apele americane puteau fi – şi au şi fost, în 1901 – lăsate pe seama unor SUA prietenoase, apele din Extremul Orient pe seama SUA şi Japoniei, deoarece acestea erau, amîndouă, puteri cu, la acea vreme, interese pur regionale, care, în orice caz, nu păreau incompatibile cu acelea ale Angliei. Flota germană, chiar ca flotă regională, cum nu intenţiona să rămînă, reprezenta o ameninţare atît pentru Insulele Britanice, cît şi pentru poziţia mondială a Imperiului Britanic. Anglia simboliza cît de mult se putea păstra din *status quo*, Germania schimbarea ei – în mod inevitabil, chiar dacă nu intenţionat, pe socoteala Angliei. În aceste împrejurări şi date fiind rivalitatea economică dintre industriile celor două ţări, nu era surprinzător faptul că Marea Britanie s-a descoperit considerînd Germania drept cel mai probabil şi mai periculos dintre adversarii potenţiali. Era logic ca ea să se vadă apropiindu-se de Franţa şi, o dată ce pericolul rusesc fusese redus de către Japonia, de Rusia, cu atît mai mult cu cît înfrîngerea ruşilor

distrusese, pentru prima dată în amintirea oamenilor aflaţi în viaţă, echilibrul puterilor de pe continentul european, pe care miniştrii de externe britanici îl consideraseră atîta vreme ca fiind de la sine înţeles. Ea revela Germania ca fiind de departe forţa militară dominantă din Europa, aşa cum era, din punct de vedere industrial, de departe cea mai importantă. Acesta era fondul surprinzătoarei Triple Antante anglo-franco-ruse.

Divizarea Europei în două blocuri ostile a necesitat aproape un sfert de secol, de la formarea Triplei Alianţe (1882) la încheierea Triplei Antante (1907). Nu e necesar să urmărim acest fapt sau evoluţiile adiacente în toate detaliile lor labirintice. Ele nu demonstrează decît că fricţiunile internaţionale din perioada imperialismului erau globale şi endemice, că nimeni – şi cel mai puţin englezii – nu ştia exact în ce direcţie îl duceau contracurenţii intereselor, temerilor şi ambiţiilor lor şi ale celorlalte puteri, şi, deşi se considera pe scară largă că aceştia purtau Europa către un război major, nici unul dintre guverne nu ştia exact ce să facă în această situaţie. Fără întrerupere, au eşuat încercările de a sparge sistemul de blocuri sau măcar de a-l echilibra prin apropieri peste blocuri: între Anglia şi Germania, între Germania şi Rusia, între Germania şi Franţa, între Rusia şi Austria. Blocurile, întărite prin planuri inflexibile de strategie şi mobilizare, au devenit mai rigide, continentul a alunecat, în mod incontrolabil, către război, printr-o serie de crize internaţionale care, după 1905, au fost tot mai mult rezolvate prin fluturarea ideii că s-a ajuns "pe marginea prăpastiei" – adică prin ameninţarea cu războiul.

Deoarece, începînd din 1905, destabilizarea situaţiei internaţionale ca urmare a noului val de revoluţii de la limitele societăţilor "burgheze" bogate au adăugat un nou material inflamabil unei lumi care se pregătea deja să ia foc. A fost Revoluţia Rusă din 1905, care a făcut să decadă temporar Imperiul ţarist, încurajînd Germania să caute a-şi impune pretenţiile sale asupra Marocului, intimidînd Franţa. Berlinul a fost forţat să se retragă la conferinţa de la Algeciras (ianuarie 1906) datorită sprijinului britanic acordat Franţei, în parte pentru că un război major bazat pe o chestiune pur colonială era neatractiv din punct de vedere politic, în parte pentru că se simţea mult prea slab, deocamdată, ca să facă faţă unui război împotriva marinei britanice. Doi ani mai tîrziu,

Revoluţia Turcă distrugea înţelegerile, construite cu grijă, în vederea unui echilibru internaţional, în veşnic explozivul Orient Apropiat. Austria a folosit ocazia pentru a anexa, în mod oficial, Bosnia-Herţegovina (pe care, anterior, doar o administrase), precipitînd, astfel, o criză cu Rusia, aplanată numai prin ameninţarea cu sprijinul militar acordat de Germania Austriei. Cea de-a treia criză internaţională, cea a Marocului, din 1911, a avut, se ştie, puţin de-a face cu revoluţia şi totul de-a face cu imperialismul şi cu operaţiunile dubioase ale oamenilor de afaceri piraţi care îi recunoşteau acestei ţări multiplele posibilităţi. Germania a trimis o canonieră gata să pună stăpînire pe portul Agadir, situat în sudul Marocului, în scopul de a obţine o "compensaţie" din partea francezilor pentru iminentul lor "protectorat" asupra Marocului, dar a fost silită să se retragă în faţa a ceea ce a părut să fie o ameninţare britanică de a intra în război de partea francezilor. E irelevant dacă această intenţie era reală.

Criza Agadir-ului a demonstrat că aproape orice confruntare între două mari puteri le aducea acum pe marginea prăpastiei războiului. Atunci cînd prăbuşirea Imperiului Turcesc a continuat, prin atacarea şi ocuparea Libiei, în 1911, de către Italia, şi prin acordul dintre Serbia, Bulgaria şi Grecia de expulzare a Turciei din Peninsula Balcanică, în 1912, toate puterile au fost imobilizate, fie din lipsa de dorinţă de a radicaliza un aliat potenţial ca Italia, care era acum neangajată de nici o parte, fie din teama de a fi tîrîte în problemele de necontrolat ale statelor balcanice. O mie nouă sute paisprezece a dovedit cîtă dreptate aveau. Îngheţaţi în imobilitate, au urmărit cum Turcia era aproape izgonită din Europa şi cum un al doilea război între statele balcanice pitice victorioase din Balcani redesena harta Balcanilor, în 1913. Tot ce au putut obţine a fost înfiinţarea unui stat independent în Albania (1913) – sub obişnuitul prinţ german, deşi albanezii care erau preocupaţi de chestiune ar fi preferat un aristocrat englez nonconformist, care avea să inspire, mai tîrziu, romanele de aventuri ale lui John Buchan. Următoarea criză balcanică s-a precipitat pe 28 iunie 1914, atunci cînd moştenitorul tronului austriac, arhiducele Franz Ferdinand, a vizitat capitala Bosniei, Sarajevo.

Ceea ce a făcut situaţia încă şi mai explozivă a fost faptul că, exact în aceeaşi perioadă, politicile interne ale puterilor importante au împins

politicile externe în zona de pericol. După cum am observat (vezi, mai sus, pp. 109, 300), după 1905 mecanismele politice pentru administrarea stabilă a regimurilor au început să pîrîie audibil. A devenit tot mai dificil pentru ele să controleze, şi încă şi mai dificil să absoarbă şi să integreze, mobilizările şi contra-mobilizările supuşilor în procesul transformării acestora în cetăţeni democraţi. Politica democratică însăşi cuprindea un element de mare risc, pînă şi într-un stat ca Anglia, grijulie în a păstra politica externă existentă secretă nu numai pentru Parlament, dar şi pentru o parte a cabinetului liberal. Ceea ce a transformat criza Agadir-ului dintr-o ocazie pentru o tocmeală într-o confruntare cu rezultat nul a fost un discurs public al lui Lloyd George, care părea să nu lase Germaniei altă opţiune decît războiul sau retragerea. Politicile nedemocratice erau chiar şi mai rele: nu se putea afirma oare "că principala cauză a tragicei prăbuşiri a Europei din iulie 1914 a constituit-o incapacitatea forţelor democratice din Europa Centrală şi de Est de a institui controlul asupra elementelor militariste din societatea lor şi abdicarea autocraţilor nu în faţa supuşilor lor democratici loiali, ci în faţa consilierilor lor militari iresponsabili"[15]? Şi, lucrul cel mai rău dintre toate, n-aveau oare să fie tentate ţările confruntate cu probleme interne de nerezolvat să-şi asume riscul de a le rezolva printr-un triumf extern, mai ales atunci cînd consilierii lor militari le spuneau că, dat fiind că războiul era sigur, momentul cel mai potrivit ar fi fost atunci?

Acesta nu a fost, vorbind deschis, cazul Angliei şi Franţei, în ciuda problemelor lor. A fost, probabil, cazul Italiei, deşi, din fericire, aventurismul italian nu era în apt, în sine, să declanşeze un război mondial. A fost cazul Germaniei? Istoricii continuă să se certe în legătură cu efectul politicii interne germane asupra politicii externe a acesteia. Pare limpede că (precum în cazul tuturor celorlalte puteri) agitaţiile de dreapta din regiunile rurale au încurajat şi au sprijinit cursa înarmărilor, mai ales pe mare. S-a susţinut că frămîntările muncitoreşti şi progresul electoral al social-democraţiei a făcut elitele conducătoare active în a dezamorsa tulburările de acasă printr-un succes peste graniţă. Cu siguranţă că au existau o mulţime de conservatori care, asemeni ducelui de Ratibor, au crezut că era nevoie de un război care să reînscăuneze vechea ordine, după cum se întîmplase în perioada 1864-1871[16]. Cu

toate acestea, acest lucru n-a dus, probabil, la nimic altceva decît că acei civili aveau să fie ceva mai puţin sceptici faţă de argumentele belicoşilor lor generali decît ar fi putut fi altfel. A fost cazul Rusiei? Da, în măsura în care ţarismul, restaurat, după 1905, cu modeste concesii făcute liberalizării politice, a întrevăzut, probabil, cea mai promiţătoare strategie de revitalizare şi întărire în apelul la naţionalismul Marii Rusii şi la gloria forţei militare. Şi, într-adevăr, pentru loialitatea fermă şi entuziastă a forţelor armate, situaţia din 1913-1914 ar fi fost mai aproape de revoluţie decît în orice moment situat între 1905 şi 1917. Cu toate acestea, în 1914 Rusia n-a vrut, cu siguranţă, război. Dar, mulţumită cîtorva ani de progres militar, de care generalii germani s-au temut, a fost posibil ca Rusia să se gîndească la război în 1914, aşa cum, în mod evident, nu s-ar fi întîmplat cu cîţiva ani mai înainte.

Totuşi, exista o putere care n-avea altă cale decît să-şi rişte existenţa la jocul militar, pentru că altfel părea condamnată: Austro-Ungaria, sfîşiată, de la jumătatea anilor '890, de probleme naţionale tot mai greu de rezolvat, dintre care aceea a slavilor de sud părea să fie cea mai refractară şi periculoasă din trei motive. Primul, nu numai fiindcă erau supărători, asemeni altor naţionalităţi organizate din punct de vedere politic din imperiul multinaţional, înghiontindu-se reciproc în lupta pentru avantaje, dar ei făceau problemele încă şi mai complicate, ţinînd şi de guvernul de la Viena, flexibil din punct de vedere lingvistic, şi de guvernul de la Budapesta, neîndurător în materie de maghiarizare. Agitaţiile slavilor de sud din Ungaria nu numai că s-au răspîndit în Austria, dar au agravat şi relaţiile reciproce, întotdeauna dificile, dintre cele două jumătăţi ale imperiului. Al doilea, fiindcă problema slavilor din Austria nu putea fi scoasă din contextul politicii balcanice, şi, într-adevăr, din 1878 încoace, ea fusese încă şi mai mult încurcată de către ocuparea Bosniei. Mai mult decît atît, acolo exista deja un stat independent al slavilor de sud, Serbia (ca să nu mai amintim de Muntenegru, un mic stat homeric muntos de păstori de capre şi puşcaşi care făceau incursiuni, şi prinţi-episcopi cu o înclinaţie către dihoniile sîngeroase şi către compunerea de poeme epice eroice), care puteau să-i tenteze pe disidenţii din rîndul slavilor de sud din imperiu. Al treilea, fiindcă prăbuşirea Imperiului Otoman a condamnat, practic, Imperiul Habsburgic, dacă nu putea să probeze, dincolo de orice

îndoială, că reprezenta încă o mare putere în Balcanii în care nu putea să intervină nimeni.

Pînă la capătul zilelor sale, Gavrilo Princip, asasinul arhiducelui Franz Ferdinand, n-a putut să creadă că micul lui fitil a aprins lumea. Criza finală din 1914 a fost atît de total neașteptată, atît de traumatizantă și, privind retrospectiv, atît de obsedantă pentru că ea a reprezentat, în esență, în politica Austriei, un incident care, a considerat Viena, cerea "să se dea Serbiei o lecție". Atmosfera internațională părea calmă. Nici un minister de externe nu se aștepta la probleme, în iunie 1914, iar persoane publice fuseseră asasinate, la intervale frecvente, de decenii. În principiu, nimănui nu-i trecea măcar prin gînd ca o mare putere să-și pună mintea cu un vecin mic și supărător. S-au scris, de atunci încoace, aproape cinci mii de cărți care-și propun să explice ceea ce era, în aparență, inexplicabil: cum, în ceva mai mult de cinci săptămîni de la Sarajevo, Europa s-a trezit în război*. Răspunsul imediat pare acum și limpede, și trivial: Germania a decis să ofere Austriei o susținere totală, adică să nu dezamorseze situația. Restul a urmat de la sine. Pentru că, în jurul anului 1914, *orice* confruntare dintre blocuri în care o parte sau cealaltă era de așteptat să bată în retragere le aducea la limita războiului. Dincolo de un anumit punct, mobilizările inflexibile ale forțelor militare, fără de care o asemenea confruntare n-ar fi fost "credibilă", nu mai puteau fi revocate. "Intimidarea" nu mai putea intimida, ci doar distruge. În jurul anului 1914, *orice* incident, oricît de aleatoriu – pînă și acțiunea unui ineficient student terorist dintr-un colț uitat al continentului – putea duce la o asemenea confruntare, dacă o singură putere, legată într-un sistem de blocuri și contra-blocuri, decidea să o ia în serios. De aceea a venit războiul și, în circumstanțe comparabile, ar fi putut veni din nou.

Pe scurt, criza internațională și criza internă s-au amalgamat, în ultimii ani dinainte de 1914. Rusia, încă o dată pusă în primejdie de revoluția socială, Austria, primejduită de dezintegrarea unui imperiu multiplu, incontrolabil, din punct de vedere politic, pe mai departe, pînă și Germania, polarizată și, poate, amenințată cu imobilismul de

* Cu excepția Spaniei, Scandinaviei, Olandei și Elveției, toate statele europene au fost, pînă la urmă, implicate în război, și, de asemenea, Japonia și SUA.

diviziunile ei politice – toate înclinau către militari şi către soluţiile acestora. Chiar şi Franţa, unită într-o reţinere de a plăti impozite şi, prin aceasta, de a găsi bani pentru reînarmarea masivă (era mai uşor să se extindă serviciul militar obligatoriu iarăşi la trei ani), a ales, în 1913, un preşedinte care a chemat la răzbunare împotriva Germaniei şi a scos sunete războinice, imitîndu-i pe generalii care abandonau acum, cu un optimism criminal, o strategie defensivă pentru perspectiva unei ofensive furtunoase peste Rin. Britanici le preferau soldaţilor navele de război: marina era întotdeauna populară, o glorie naţională acceptată de liberali ca fiind protectoarea comerţului. Spaimele navale posedau o atracţie politică, spre deosebire de reformele din armată. Puţini, chiar şi în rîndul politicienilor liberali, şi-au dat seama că planurile pentru un război alături de Franţa implicau o armată de masă şi, în cele din urmă, înrolarea, şi nu şi-au imaginat, realmente, la modul serios altceva decît un război în primul rînd naval şi comercial. Cu toate acestea, chiar dacă guvernul britanic a rămas paşnic pînă în ultimul moment – sau, mai curînd, a refuzat să ia poziţie din teama de a dezbina guvernul liberal –, n-a putut să ia în consideraţie ideea de a rămîne deoparte în război. Din fericire, invazia germană a Belgiei, pregătită de multă vreme în cadrul Planului Schlieffen, a oferit Londrei o acoperire morală pentru necesităţi diplomatice şi militare.

Dar cum aveau să reacţioneze oare masele de europeni faţă de un război care nu putea fi decît un război al maselor, pentru că toţi beligeranţii, cu excepţia britanicilor, s-au pregătit să-l poarte cu armate, de o mărime enormă, de rezervişti? În august 1914, chiar înainte de a izbucni ostilităţile, 19 milioane şi, în mod potenţial, 50 de milioane de oameni înarmaţi stăteau unii în faţa altora, de o parte şi de alta a frontierelor[17]. Care avea să fie atitudinea maselor care aveau să fie chemate sub drapel şi care avea să fie impactul războiului asupra civililor, mai ales dacă, după cum suspectau cu perspicacitate unii militari – deşi ţinînd prea puţin cont de asta în planurile lor militare –, războiul n-avea să se termine repede? Britanicii îşi dădeau prea bine seama de această problemă, deoarece ei se bazau în exclusivitate pe voluntari ca să-şi întărească armata profesionistă de 20 de divizii (în comparaţie cu 74 de divizii franceze, 94 germane şi 108 ruseşti), deoarece clasele lor muncitoare se hrăneau, în principal, cu alimente aduse cu

navele de peste mări, ceea ce era extrem de vulnerabil în faţa unei blocade, şi deoarece, în anii imediat premergători războiului, guvernul s-a confruntat cu o stare de tensiune şi agitaţie socială a publicului, necunoscută în amintirea celor aflaţi în viaţă, şi cu o situaţie explozivă în Irlanda. "Atmosfera războiului", considera ministrul liberal John Morley, "nu poate fi binevoitoare faţă de ordine într-un sistem democratic care frizează starea din [18]48"[18]*. Dar atmosfera internă a celorlalte puteri era astfel încît să le perturbe, de asemenea, guvernele. E o greşeală să se creadă că, în 1914, guvernele s-au grăbit să intre în război pentru a dezamorsa crizele sociale interne. Cel mult au mizat pe faptul că patriotismul avea să reducă serioasa împotrivire şi lipsă de cooperare.

În această privinţă, guvernele aveau dreptate. Opoziţia liberală, umanitară şi religioasă faţă de război fusese întotdeauna neglijabilă în practică, deşi nici un guvern (cu posibila excepţie a celui britanic) nu era pregătit să recunoască refuzul îndeplinirii serviciului militar din motive de conştiinţă. Mişcările muncitoreşti şi socialiste organizate se opuneau, în totalitate, cu înflăcărare militarismului şi războiului, iar Internaţionala Muncitorească şi Socialistă chiar s-a angajat, în 1907, în favoarea unei greve generale internaţionale împotriva războiului, dar politicienii obtuzi n-au luat-o prea în serios, deţi un barbar de dreapta l-a asasinat pe marele lider şi orator socialist francez Jean Jaurès cu numai cîteva zile înainte de începerea războiului, în timp ce acesta încerca disperat să salveze pacea. Principalele partide socialiste au fost împotriva unei asemenea greve, puţine credeau să ea era realizabilă, şi, în orice caz, după cum recunoştea Jaurès, "o dată ce a izbucnit războiul, nu mai putem face nimic"[20]. După cum am văzut, ministrul francez de interne nici măcar nu s-a obosit să-i aresteze pe periculoşii militanţi anti-războinici pentru care poliţia pregătise cu grijă o listă în acest scop. Disidenţa naţionalistă nu s-a dovedit a reprezenta un factor serios la modul imediat. Pe scurt, chemările la arme ale guvernelor n-au întîlnit nici o rezistenţă efectivă.

---

* În mod paradoxal, teama de toate efectele posibile ale înfometării asupra claselor muncitoare britanice le-a sugerat strategilor navali posibilitatea de a destabiliza Germania print-ro blocadă care i-ar fi înfometat populaţia. Acest lucru a fost încercat, cu un succes considerabil, în timpul războiului.[19]

Numai că guvernele greşeau într-un aspect crucial: ele au fost luate în întregime prin surpriză, aşa cum au fost luaţi şi adversarii războiului, de extraordinarul val de entuziasm patriotic cu care popoarele lor au părut să se arunce într-un conflict în care aveau să fie ucişi şi răniţi cel puţin 20 de milioane de oameni, fără să mai socotim incalculabilele milioane de naşteri la care s-a renunţat şi numărul suplimentar de morţi civili, datorită foametei şi bolii. Autorităţile franceze luaseră în considerare între 5 şi 13 la sută dezertori: în realitate, numai 1,5 la sută s-au eschivat de la serviciul militar în 1914. În Anglia, unde opoziţia politică faţă de război era cea mai puternică şi unde ea era profund înrădăcinată în tradiţia liberală, ca şi în aceea laburistă şi socialistă, 750.000 de oameni s-au prezentat voluntari în primele opt săptămîni şi încă un milion în următoarele opt luni[21]. Germanii, după cum era de aşteptat, nici măcar n-au visat la nesocotirea ordinelor. "Cum ar putea să susţină cineva că noi nu ne iubim patria cînd, după război, atîtea şi atîtea mii de buni tovarăşi de-ai noştri spun: «Am fost decoraţi pentru vitejie»?" Aşa scria un militant social-democrat german, care căpătase Crucea de Fier în 1914[22]. În Austria, nu numai poporul dominant a fost zguduit de un scurt val de patriotism. După cum recunoştea liderul socialist Victor Adler, "pînă şi pentru lupta naţionalităţilor războiul apare drept un fel de eliberare, o speranţă că are să vină altceva"[23]. Chiar şi în Rusia, unde autorităţile se aşteptaseră la un milion de dezertori, toate cele 15 milioane, cu excepţia cîtorva mii, s-au supus chemării sub drapel. Masele au urmat flamurile statelor lor respective şi i-au părăsit pe liderii care se opuneau războiului. Dintre aceştia, au rămas destul de puţini, cel puţin din punctul de vedere al exprimării în public. În 1914, popoarele Europei, pentru un moment totuşi scurt, s-au dus cu inima uşoară să măcelărească şi să fie măcelărite. După Primul Război Mondial, n-au mai făcut niciodată aşa.

Ele au fost surprinse de moment, dar n-au mai fost surprinse de ideea războiului, cu care Europa se obişnuise, asemeni oamenilor care văd o furtună apropiindu-se. Într-un fel, venirea războiului a fost larg resimţită drept o liniştire şi o uşurare, mai ales de către tinerii din clasele mijlocii – mult mai mult de bărbaţi decît de femei –, deşi mai puţin de către muncitori şi cel mai puţin de către ţărani. Asemeni unei furtuni, el a sfărîmat apropierea apăsătoare a aşteptărilor şi a împrospătat aerul.

El a marcat un sfîrşit pentru superficialităţile şi frivolităţile societăţii burgheze, pentru gradualitatea plicticoasă a progresului secolului al nouăsprezecelea, pentru liniştea şi ordinea paşnică care reprezentau utopia liberală pentru secolul al douăzecilea şi pe care Nietzsche le denunţase, alături de "palida ipocrizie administrată de către mandarini[24]. După o lungă aşteptare în sala de teatru, el a însemnat tragerea cortinei pentru o măreaţă şi tulburătoare dramă istorică, în care publicul s-a descoperit a reprezenta actorii. A însemnat decizie.

A fost oare recunoscut ca avînd semnificaţia traversării unei graniţe istorice – una dintre acele date rare care marchează periodizarea civilizaţiei umane şi care reprezintă mai mult decît nişte convenienţe pedagogice? Probabil că da, în ciuda speranţelor foarte răspîndite legate de un război scurt, a reîntoarcerii previzibile la viaţa obişnuită şi la "normalitate", identificate în mod retrospectiv cu anul 1913, care străbat atît de multe opinii înregistrate despre 1914. Pînă şi iluziile tinerilor patrioţi şi militarişti, care s-au aruncat în război ca într-un nou element, "asemeni înotătorilor într-un salt de curăţire"[25], însemnaseră o schimbare totală. Sentimentul războiului ca sfîrşit de epocă a fost, poate, mai puternic în lumea politicii, chiar dacă puţini erau aceia la fel de lămuriţi ca şi Nietzsche, în anii '880, asupra "erei de monstruoase [*ungeheure*] războaie, răzvrătiri [*Umstürze*], explozii", care începuse acum[26], şi încă şi mai puţini aceia de stînga, care, interpretîndu-l în propriul lor mod, au văzut în el speranţă, asemeni lui Lenin. Pentru socialişti, războiul reprezenta o dublă şi imediată catastrofă, deoarece o mişcare dedicată internaţionalismului şi păcii s-a prăbuşit dintr-o dată în neputinţă, iar valul de patriotism şi de unitate naţională sub egida claselor conducătoare a trecut, pentru moment, totuşi, peste partidele şi chiar peste proletariatul cu conştiinţă de clasă din ţările beligerante. Şi, în rîndul bărbaţilor de stat ai vechilor regimuri, a existat cel puţin unul care a recunoscut că totul se schimbase. "Lămpile se sting peste tot în Europa", spunea Edward Grey, în vreme ce privea luminile de la Whitehall dispărînd, în seara în care Anglia şi Germania au intrat în război. "N-o să le mai vedem luminînd în timpul vieţii noastre."

Începînd din august 1914, am trăit în lumea monstruoaselor războaie, răzvrătiri şi explozii, pe care Nietzsche a anunţat-o în mod

profetic. Iată ce a înconjurat era dinainte de 1914 cu aburul retrospectiv al nostalgiei, o epocă de-abia aurită de ordine şi pace, de perspective neproblematice. Asemenea proiectări retrospective ale imaginarelor vremuri vechi şi bune aparţin istoriei ultimelor decenii ale secolului al douăzecilea, nu istoriei primelor lui decenii. Istoricii din timpul dinainte ca luminile să se stingă nu sînt preocupaţi de ele. Preocuparea lor centrală şi una care străbate cartea de faţă trebuie să fie înţelegerea şi prezentarea felului în care o epocă de pace, de încrezătoare civilizaţie burgheză, bunăstare în creştere şi imperii occidentale purta, în mod inevitabil, în sine embrionul epocii de război, revoluţie şi criză, care i-a pus capăt.

EPILOG

Wirklich, ich lebe in finsteren Zeinten!
Das arglose Wort ist töricht. Eine glatte Stirn
Deutet auf Unempfindlichkeit hin. Der Lachende
Hat die furchtbare Nachricht
Nur noch nicht empfangen.

Bertold Brecht, 1937-1938[1]

Deceniile precedente au fost, pentru prima dată, percepute drept o lungă, aproape aurită epocă de înaintare neîntreruptă, fermă. După cum, potrivit lui Hegel, nu începem să înţelegem o epocă decît atunci cînd s-a lăsat cortina în urma ei ("bufniţa Minervei nu-şi desface aripile decît o dată cu lăsarea întunericului"), nu putem, se pare, să ajungem la cunoaşterea trăsăturilor pozitive decît atunci cînd intrăm în aceea care urmează, ale cărei probleme dorim să le accentuăm acum punînd-o într-un puternic contrast cu ceea ce s-a întîmplat mai înainte.

Albert O. Hirschman, 1986[2]

I

Dacă expresia "catastrofă" fusese menţionată printre membrii claselor europene mijlocii înainte de 1913, acest lucru se va fi întîmplat, aproape cu siguranţă, în legătură cu unul dintre puţinele evenimente traumatice în care bărbaţi şi femei asemenea lor au fost implicaţi în decursul unei perioade lungi şi, în general, liniştite: să zicem, incendiul de la Karltheater din Viena, din 1881, în timpul unui spectacol cu *Povestirile lui Hoffmann* ale lui Offenbach, în care s-au pierdut aproape

1500 de vieţi, sau scufundarea *Titanicului*, cu un număr similar de victime. Catastrofele mult mai mari, care să afecteze vieţile celor săraci – asemeni cutremurului din 1908, de la Messina, mult mai vast şi mai neglijat decît mai modestele zguduiri de la San Francisco (1905) – şi riscurile constante ale pierderii vieţii, mădularelor şi sănătăţii, care călcau întotdeauna pe urmele claselor munciotare, sînt în continuare mai puţin capabile să atragă atenţia publică.

După 1914, e absolut sigur că expresia a sugerat calamităţi diferite şi mai mari pînă şi celor mai imuni faţă de ele în vieţile personale. Primul Război Mondial nu s-a dovedit a reprezenta "Ultimele zile ale omenirii", după cum l-a numit Karl Kraus în semi-drama lui acuzatoare, dar nimeni care şi-a trăit maturitatea atît înainte, cît şi după perioada 1914-1918, oriunde în Europa şi tot mai mult în mari porţiuni ale lumii neeuropene, nu putea să nu remarce că vremurile se schimbaseră în mod dramatic.

Schimbarea cea mai evidentă şi mai imediată a fost aceea că istoria lumii părea acum să înainteze printr-o serie de mişcări seismice şi cataclisme umane. Niciodată n-a părut mai puţin verosimil modelul progresului sau transformării continue ca în vieţile celor care au trăit două războaie mondiale, două valuri de revoluţii care au urmat, fiecare, războaielor, o perioadă de decolonizare mondială totală şi, parţial, revoluţionară, două valuri de expulzări în masă de popoare care au culminat printr-un genocid şi cel puţin o criză economică atît de severă încît să stîrnească îndoieli în legătură chiar cu viitorul acelor zone ale capitalismului unde acesta nu fusese încă răsturnat de revoluţie – mişcări care au afectat continente şi ţări cu totul îndepărtate de teatrul de război şi de mişcarea politică europeană. O persoană născută, să zicem, în 1900 ar fi trăit toate aceste lucruri la modul direct sau prin intermediul mass-mediei, care le-a făcut imediat accesibile, înainte de a ajunge la vîrsta pensionării. Şi, bineînţeles, modelul istoriei prin mişcare avea să continue.

Înainte de 1914, practic singurele mărimi măsurate în milioane, cu excepţia astronomiei, erau populaţiile ţărilor şi datele legate de producţie, comerţ şi finanţe. Din 1914 încoace, ne-am obişnuit să măsurăm numărul victimelor cu astfel de ordine de mărime: chiar pierderile din unele războaie localizate (Spania, Coreea, Vietnam) –

cele mai mari se măsoară în zeci de milioane –, numărul celor împinşi la migraţie forţată sau la exil (greci, germani, refugiaţi din sub-continentul indian, culaci), chiar numărul celor masacraţi prin genocid (armeni, evrei), ca să nu-i mai amintim pe cei ucişi de foamete sau de epidemii. Cum asemenea ordine de mărime omeneşti scapă înregistrării exacte sau eludează înţelegerea minţii omului, ele sînt aprig disputate. Dar dezbaterile sînt în legătură cu mai multe sau mai puţine *milioane*. Aceste cifre astronomice nu trebuie explicate în întregime şi încă şi mai puţin justificate prin creşterea rapidă a populaţiei mondiale din secolul nostru. Cele mai multe dintre ele au apărut în zone care nu se dezvoltau atît de repede.

Hecatombe la această scară erau dincolo de marginea imaginaţiei, în secolul al nouăsprezecelea, iar cele care s-au produs în realitate au avut loc în lumea înapoierii sau barbariei, din afara limitei progresului şi "civilizaţiei moderne", şi au fost, cu siguranţă, menite retragerii din faţa progresului universal, chiar dacă neregulat. Atrocităţile din Congo şi Amazon, modeste, ca scară, după standardele moderne, au şocat atît de mult Era Imperiului – o dovedeşte *Inima întunericului* a lui Joseph Conrad – tocmai pentru că ele apăreau ca nişte regresiuni ale omului civilizat în sălbăticie. Starea de lucruri cu care noi ne-am obişnuit, în care tortura a devenit, din nou, parte a metodelor poliţiei în ţări care se laudă cu nivelul lor de civilizaţie, nu numai că ar fi inspirat un dezgust profund opiniei publice, dar ar fi fost şi privită, în mod justificat, drept o recădere în barbarie, ceea ce mergea împotriva tuturor tendinţelor istorice observabile ale dezvoltării, de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea încoace.

După 1914, catastrofa în masă şi, tot mai mult, metodele barbariei au devenit parte integrantă şi de aşteptat a lumii civilizate, cu atît mai mult cu cît ele au acoperit progresele continue şi izbitoare ale tehnologiei şi capacităţii umane în a produce, şi chiar îmbunătăţirile de netăgăduit în privinţa organizării sociale umane din multe părţi ale lumii, pînă cînd aceste întunecări au devenit cu totul imposibil de trecut cu vederea în uriaşul salt înainte al economiei mondiale din cel de-al treilea pătrar al secolului al douăzecilea. În termenii îmbunătăţirii materiale a soartei omenirii, ca să nu mai amintim înţelegerea şi controlul uman exercitate asupra naturii, ideea de a privi istoria secolului al douăzecilea drept

un progres este, în realitate, ceva mai forţată decît era în secolul al nouăsprezecelea. Deoarece, chiar dacă europenii mureau sau se refugiau cu milioanele, supravieţuitorii deveneau mai numeroşi, mai înalţi, mai sănătoşi, mai longevivi. Şi cei mai mulţi trăiau mai bine. Numai că motivele pentru care ne-am părăsit obiceiul de a ne considera istoria drept un progres sînt evidente. Dat fiind că, pînă şi atunci cînd progresul secolului al douăzecilea este mai de netăgăduit, previziunile sugerează nu un urcuş continuu, ci posibilitatea, poate chiar iminenţa, unei catastrofe: un alt război mondial, mai letal, un dezastru ecologic, o tehnologie ale cărei reuşite ar putea face lumea de nelocuit pentru specia umană sau orice altă formă reală pe care ar putea-o lua coşmarul. Am fost învăţaţi de experienţa secolului nostru să trăim în aşteptarea apocalipsului.

Dar pentru membrii educaţi şi înstăriţi ai lumii burgheze, care au traversat această epocă de catastrofe şi convulsii sociale, ea părea să nu fie, în primul rînd, un cataclism fortuit, ceva de genul unui uragan mondial, care devasta totul în calea lui. Ea părea să fie îndreptată în mod specific către ordinea socială, politică şi morală. Rezultatul ei previzibil, pe care liberalismul burghez era neputincios în a-l preveni, era revoluţia socială a maselor. În Europa, războiul a produs nu numai prăbuşirea sau criza fiecărui stat şi regim situat la est de Rin şi la vest de limita Alpilor, dar şi primul regim care şi-a propus, în mod deliberat şi sistematic, să transforme această prăbuşire în răsturnarea mondială a capitalismului, în distrugerea burgheziei şi în instituirea unei societăţi socialiste. Acesta era regimul bolşevic, adus la putere în Rusia de colapsul ţarismului. După cum am văzut, mişcările de masă ale proletariatului devotate acestui scop existau deja în majoritatea părţilor lumii dezvoltate, deşi politicienii din ţările parlamentare trăseseră concluzia că acestea nu furnizau nici o ameninţare reală *status quo*-ului. Numai că îmbinarea dintre război, colaps şi Revoluţia Rusă a făcut acest pericol imediat şi aproape dominant.

Pericolul "bolşevismului" domină nu numai istoria anilor imediat următori Revoluţiei Ruse din 1917, ci şi întreaga istorie a lumii începînd de la acea dată. Ea le-a dat chiar şi conflictelor internaţionale, pe perioade lungi, aparenţa războiului civil şi ideologic. La sfîrşitul secolului al douăzecilea, el domina încă retorica confruntării dintre

supra-puteri, cel puţin în mod unilateral, chiar dacă privirea cea mai fugitivă aruncată asupra lumii, în anii '980, dovedea că aceasta nu se potrivea, pur şi simplu, imaginii unei revoluţii mondiale unice, pe cale să copleşească ceea ce jargonul internaţional numea "economiile de piaţă dezvoltate", şi încă şi mai puţin una dirijată dintr-un singur centru şi ţintind construirea unui singur sistem socialist monolitic, deloc doritor să coexiste cu capitalismul sau incapabil s-o facă. Istoria lumii de la Primul Război Mondial încoace a prins contur în umbra lui Lenin, imaginară sau reală, aşa cum istoria lumii occidentale din secolul al nouăsprezecelea a luat formă în umbra Revoluţiei Franceze. În ambele cazuri, ea a ieşit, pînă la urmă, de sub acea umbră, dar nu în întregime. Exact în felul în care politicienii, chiar în 1914, făceau speculaţii despre faptul dacă situaţia anilor dinainte de război amintea de 1848, aşa şi în anii '980 fiecare răsturnare a unui regim, oriunde în Occident sau în Lumea a Treia, trezeşte speranţe sau temeri ale "puterii marxiste".

Lumea n-a devenit socialistă, deşi, în anii 1917-1920, lucrul acesta era considerat posibil şi, pe termen lung, chiar inevitabil nu numai de către Lenin, ci, cel puţin pentru moment, de aceia care reprezentau şi guvernau regimurile burgheze. Vreme de cîteva luni, pînă şi capitaliştii europeni sau, cel puţin, reprezentanţii intelectuali şi administratorii lor, au părut să se resemneze la eutanasie, atunci cînd se confruntau cu mişcările socialiste ale clasei muncitoare, întărite enorm din 1914 încoace, şi, într-adevăr, în anumite ţări ca Germania şi Austria, constituindu-şi propriile forţe organizate şi susţinătoare, în mod potenţial, ale statului, rămase în viaţă după prăbuşirea vechilor regimuri. Orice era mai bun decît bolşevismul, pînă şi abdicarea paşnică. Dezbaterile extinse (mai ales în 1919) asupra proporţiei în care aveau să fie socializate economiile, asupra felului în care aveau să fie socializate şi asupra măsurii în care aveau să fie făcute concesii noilor forţe ale proletariatului nu reprezentau, pur şi simplu, nişte manevre tactice pentru a cîştiga timp. Ele nu s-au dovedit ca atare decît atunci cînd perioada de pericol serios, real sau imaginat, pentru sistem s-a arătat a fi fost atît de scurtă încît, la urma urmei, n-ar fi trebuit făcut nimic drastic.

Privind retrospectiv, putem înţelege că alarma era exagerată.

Momentul revoluţiei mondiale potenţiale n-a lăsat în urmă altceva decît un singur regim comunist, într-o ţară extraordinar de slăbită şi de înapoiată, al cărei unic bun de preţ consta din mărimea şi resursele vaste, care aveau s-o transforme într-o supra-putere politică. El a lăsat, de asemenea, în urmă potenţialul considerabil al revoluţiei antiimperialiste, modernizatoare şi ţărăneşti, la acea vreme mai ales în Asia, revoluţie care şi-a recunoscut afinităţile cu Revoluţia Rusă, şi acele părţi ale mişcărilor socialiste şi muncitoreşti, acum divizate, care şi-au legat soarta de Lenin. În ţările industriale, aceste mişcări comuniste au reprezentat, în general, o minoritate în mişcările muncitoreşti, pînă la Cel de-al Doilea Război Mondial. După cum avea să demonstreze viitorul, economiile şi societăţile "economiilor de piaţă dezvoltate" erau deosebit de rezistente. Dacă n-ar fi fost, ele cu greu ar fi putut ieşi la lumină fără o revoluţie socială, vreme de aproape treizeci de ani de furtuni istorice, care ar fi fost de aşteptat, probabil, să înece navele incapabile să traverseze marea. Secolul al douăzecilea a fost plin de revoluţii sociale, şi s-ar putea să mai existe multe altele înainte de sfîrşitul lui; dar societăţile industriale dezvoltate au fost mai imune la ele decît oricare altele, cu excepţia situaţiei în care revoluţia a apărut drept rezultat al înfrîngerii sau cuceririi militare.

Revoluţiile au lăsat, deci, principalele bastioane ale capitalismului mondial în picioare, deşi, o vreme, pînă şi apărătorii lor au crezut că acestea erau pe cale să se prăbuşească. Vechea ordine a respins ameninţarea. Dar a făcut aşa – trebuia să facă aşa – transformîndu-se în ceva foarte diferit de ceea ce fusese în 1914. Pentru că, după 1914, confruntat cu ceea ce un strălucit istoric liberal numea "criza mondială" (Elei Halévy), liberalismul burghez era în impas. Putea abdica sau putea fi măturat. Ca alternativă, el se putea asimila cu ceva de genul partidelor social-democrate nebolşevice, nerevoluţionare şi "reformiste" care au apărut, în fapt, în Europa Occidentală ca principali garanţi ai continuităţii sociale şi politice, după 1917, şi, prin urmare, au devenit din partide de opoziţie partide potenţiale sau reale de guvernămînt. Pe scurt, liberalismul burghez ar fi putut dispărea sau ar fi putut ajunge de nerecunoscut. Dar, sub vechea lui formă, nu mai putea face faţă acestei situaţii.

Giovanni Giolitti (1842-1928) din Italia (vezi, mai sus, pp. 87, 97,

102) reprezintă un exemplu pentru prima variantă. După cum am văzut, el avusese un succes strălucit în a "conduce" politica italiană de la începutul anilor '900: liniştind şi îmblînzind clasa muncitoare, obţinînd sprijin politic, învîrtindu-se şi negociind, făcînd concesii, evitînd confruntările. În situaţia revoluţionară, din punct de vedere social, de după război din ţara lui, aceste tactici nu i-au reuşit deloc. Stabilitatea societăţii burgheze a fost restabilită prin intermediul bandelor înarmate de "naţionalişti" şi fascişti ale clasei mijlocii, ducînd, literalmente, războiul de clasă împotriva unei mişcări muncitoreşti incapabile în sine să facă o revoluţie. Politicienii (liberali) i-au sprijinit, sperînd în zadar că aveau să fie în stare să-i integreze în sistemul lor. În 1922, fasciştii au preluat guvernul, moment după care democraţia, parlamentul, partidele şi vechii politicieni liberali au fost eliminaţi. Cazul italian n-a fost decît unul dintre multe altele. Între 1920 şi 1939, sistemele democratice parlamentare au dispărut, practic, din majoritatea statelor europene necomuniste, ca şi comuniste*. Faptul vorbeşte de la sine. Vreme de o generaţie, liberalismul din Europa a părut condamnat.

John Maynard Keynes, de asemenea adus în discuţie mai sus (vezi pp. 177, 184), reprezintă un exemplu pentru cea de-a doua opţiune, cu atît mai interesantă cu cît el a rămas, toată viaţa lui, un sprijinitor al Partidului Liberal britanic şi un membru cu conştiinţă de clasă a ceea ce numea clasa lui, "burghezia educată". Ca tînăr economist, Keynes fusese aproape esenţialmente tradiţionalist. El a crezut, în mod corect, că Primul Război Mondial era şi lipsit de sens, şi incompatibil cu o economie liberală, ca să nu mai amintim de civilizaţia burgheză. Ca şi consilier profesionist al guvernelor din perioada războiului, după 1914, el a fost pentru ca "afacerile obişnuite" să fie cît mai puţin afectate. Din nou, cu totul logic, el l-a considerat pe marele lider de război (liberal) Lloyd George ducînd Anglia la pierzanie economică prin subordonarea

* În 1939, dintre cele douăzeci şi şapte de state ale Europei, singurele care puteau fi considerate drept democraţii parlamentare erau Regatul Unit, Statul Liber Irlandez, Franţa, Belgia, Elveţia, Olanda şi patru state scandinave (Finlanda doar la limită). Dintre acestea, toate, cu excepţia Regatului Unit, Statului Liber Irlandez, Suediei şi Elveţiei, au dispărut în curînd, în mod temporar, fie sub ocupaţia Germaniei fasciste, fie în alianţă cu ea.

a orice altceva obţinerii victoriei militare*. El a fost îngrozit, dar nu surprins să vadă mari regiuni din Europa şi ceea ce el privea ca reprezentînd civilizaţia europeană prăbuşindu-se în înfrîngere şi revoluţie. Iarăşi în mod corect, el a tras concluzia că un tratat de pace politicianist iresponsabil, impus de învingători, ar fi periclitat şansele de refacere a stabilităţii capitaliste germane şi, prin aceasta, a stabilităţii capitaliste europene pe o bază liberală. Totuşi, confruntat cu dispariţia irevocabilă a acelei *belle époque* dinainte de război, pe care o savurase atît de mult împreună cu prietenii săi de la Cambridge şi Bloomsbury, Keynes şi-a dedicat, de atunci încolo, toată considerabila sa strălucire intelectuală, ingenuitatea şi înzestrările stilistice şi propagandistice pentru găsirea unei căi de a scăpa capitalismul de sine.

Prin urmare, el s-a descoperit revoluţionînd ştiinţele economice, ştiinţa socială cea mai legată de economia de piaţă în Era Imperiului, şi care evitaseră perceperea acelui sentiment de criză, atît de evident în alte ştiinţe sociale (vezi, mai sus, pp. 270, 271). Criza, în primul rînd politică şi apoi economică, reprezenta fundamentul regîndirii keynesiene a convenţiilor liberale. El a devenit în aşa măsură apărătorul unei economii conduse şi controlate de către stat, încît, în ciuda devotamentului evident al lui Keynes faţă de capitalism, aceasta ar fi fost privită ca o anticameră a socialismului de către orice minister de finanţe din orice economie industrială dezvoltată, înainte de 1914.

Keynes merită remarcat pentru că a formulat ceea ce avea să fie calea cea mai importantă din punct de vedere intelectual şi politic de a spune că societatea capitalistă nu putea supravieţui decît dacă statele capitaliste controlau, administrau şi chiar planificau o mare parte din configuraţia generală a economiilor lor, în caz de nevoie transformîndu-se în economii mixte publice/private. Lecţia a plăcut, după 1944, ideologilor şi guvernelor reformiste, social-democrate şi radical-democrate, care au preluat-o cu entuziasm, în măsura în care nu deschiseseră drumul unor astfel de idei, ca în Scandinavia, în mod independent. Pentru că lecţia potrivit căreia capitalismul, în termenii liberali dinainte de 1914, era mort a fost învăţată aproape pretutindeni,

* Atitudinea lui faţă de Cel de-al Doilea Război Mondial, purtat împotriva Germaniei fasciste, a fost, în mod firesc, cu totul diferită.

în perioada celor două războaie mondiale şi a crizei mondiale, pînă şi de aceia care refuzau să-i acorde noi valenţe teoretice. Vreme de patruzeci de ani de la începutul anilor '930, sprijinitorii intelectuali ai ştiinţelor economice ale pieţei libere pure au reprezentat o minoritate izolată, separată de oamenii de afaceri a căror perspectivă face întotdeauna dificilă recunoaşterea celor mai bune interese ale sistemului lor luat ca întreg, în măsura în care îşi concentrează mintea asupra celor mai bune interese ale firmei sau industriei lor particulare.

Lecţia a trebuit să fie învăţată, pentru că alternativa, în perioada Marii Crize din anii '930, n-a constituit-o o revenire indusă de piaţă, ci prăbuşirea. Aceasta n-a reprezentat, după cum considerau, plini de speranţe, revoluţionarii, "criza finală" a capitalismului, ci, probabil, singura criză economică de pînă atunci generată, în mod autentic, de sistem, în istoria unui sistem economic care operează, în esenţă, prin fluctuaţii ciclice.

De aceea, anii dintre declanşarea Primului Război Mondial şi urmările Celui de-al Doilea Război Mondial au reprezentat în istorie o perioadă de crize şi convulsii extraordinare. Ei pot fi priviţi cel mai bine drept o epocă în care modelul mondial al Erei Imperiului s-a prăbuşit sub forţa exploziilor pe care le generase în lungii ani de pace şi prosperitate. Ce anume s-a prăbuşit era clar: sistemul lumii liberale şi societatea burgheză a secolului al nouăsprezecelea ca normă la care, aşa cum s-a întîmplat, aspira orice tip de "civilizaţie". Aceasta, pînă la urmă, a fost era fascismului. Care avea să fie forma lumii viitoare a rămas neclar pînă la jumătatea secolului, şi pînă şi atunci noile evoluţii, deşi previzibile, poate, au fost atît de diferite de spiritul în care fuseseră crescuţi oamenii în epoca de convulsii, încît a fost nevoie de aproape o generaţie ca oamenii să înţeleagă ce se întîmpla.

II

Perioada care a urmat acestei ere de prăbuşire şi tranziţie, şi care continuă încă, este, probabil, în lumina transformărilor sociale care-i afectează pe oamenii obişnuiţi ai lumii – crescînd ca număr într-o proporţie fără precedent pînă şi în istoria anterioară a lumii industrializate –, cea mai revoluţionară trăită vreodată de rasa umană.

Pentru prima dată de la epoca de piatră, populaţia lumii nu mai consta din oameni care trăiau din agricultură şi din creşterea animalelor. În toate părţile globului, cu excepţia (deocamdată) a Africii Subsahariene şi a sectorului sudic al Asiei, ţăranii reprezentau acum o minoritate, iar în ţările dezvoltate o minoritate restrînsă. Acest lucru s-a produs pe parcursul unei singure generaţii. Prin urmare, lumea – şi nu numai vechile ţări "dezvoltate" – a devenit urbană, în timp ce dezvoltarea economică, inclusiv industrializarea majoră, a fost internaţionalizată sau redistribuită global într-un mod de neimaginat înainte de 1914. Tehnologia contemporană, datorită motorului cu ardere internă, tranzistorului, calculatorului de buzunar, omniprezentului avion, ca să nu mai amintim de modesta bicicletă, a pătruns pînă în cele mai îndepărtate colţuri ale planetei, care sînt accesibile pentru comerţ într-o manieră pe care puţini şi-ar fi putut-o imagina pînă şi în 1939. Structurile sociale, cel puţin în societăţile dezvoltate ale capitalismului occidental, au fost zguduite în mod dramatic, inclusiv modelul familiei şi gospodăriei tradiţionale. Acum este posibil să se recunoască, privind retrospectiv, cît de mult din ceea ce a făcut societatea burgheză a secolului al nouăsprezecelea să funcţioneze a fost, în realitate, moştenit şi preluat dintr-un trecut pe care procesele însele ale evoluţiei ei erau menite să le distrugă. Toate acestea s-au întîmplat pe parcursul unei perioade incredibil de scurte, după standardele istorice – aflate în memoria oamenilor născuţi în timpul Celui de-al Doilea Război Mondial –, ca rezultat al celui mai larg şi extraordinar avînt al expansiunii economice mondiale care a existat vreodată. La un secol după *Manifestul comunist* al lui Marx şi Engels, previziunile asupra efectelor economice şi sociale ale capitalismului păreau să se fi realizat – dar nu şi, în ciuda dominaţiei exercitate de discipolii lor asupra unei treimi din omenire, răsturnarea capitalismului de către proletariat.

Această perioadă este, în mod clar, una în care societatea burgheză a secolului al nouăsprezecelea şi tot ce era legat de ea aparţin unui trecut care nu mai determină, la modul imediat, prezentul, deşi, bineînţeles, atît secolul al nouăsprezecelea, cît şi secolul al douăzecilea fac parte din aceeaşi lungă perioadă de transformare revoluţionară a omenirii – şi naturii –, care a devenit revoluţionară la modul recognoscibil în ultimul pătrar al secolului al optsprezecelea. Istoricii ar putea remarca strania

coincidenţă conform căreia marele avînt din secolul al douăzecilea s-a produs exact la o sută de ani după marele avînt de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea (1850-1873, 1950-1973) şi, în consecinţă, faptul că perioada de tulburări economice de la sfîrşitul secolului al douăzecilea, din 1973 încoace, a început exact la o sută de ani după Marea Criză cu care începea cartea de faţă. Dar nu există nici o legătură între aceste fapte, dacă nu cumva cineva va ajunge să descopere cine ştie ce mecanism ciclic al evoluţiei economiei care ar putea produce o asemenea repetare cronologică; iar acest lucru este cu totul improbabil. Cei mai mulţi dintre noi nu doresc şi n-au nevoie să se întoarcă în anii '880 ca să explice ceea ce tulbură lumea în anii '980 sau '990.

Şi, cu toate acestea, lumea de la sfîrşitul secolului al douăzecilea e forjată încă de secolul burghez şi, în particular, de Era Imperiului, care a constituit subiectul acestui volum. Forjată în sens literal. De aceea, de exemplu, acordurile financiare mondiale care aveau să asigure cadrul internaţional pentru avîntul global din cel de-al treilea pătrar al acestui secol au fost negociate, la mijlocul anilor '940, de către oameni care fuseseră adulţi în 1914 şi care erau cu totul dominaţi de experienţa celor douăzeci şi cinci de ani trecuţi ai dezintegrării Erei Imperiului. Cei din urmă oameni de stat sau lideri naţionali care fuseseră maturi în 1914 au murit în anii '970 (de exemplu, Mao, Tito, Franco, de Gaulle). Dar, încă şi mai semnificativ, lumea de astăzi a fost forjată de ceea ce s-ar putea numi peisajul istoric lăsat în urmă de Era Imperiului şi de prăbuşirea acesteia.

Cea mai evidentă dovadă a acestei moşteniri este împărţirea lumii în ţări socialiste (sau ţări care se pretind ca atare) şi restul. Umbra lui Karl Marx domneşte asupra a mai bine de o treime din rasa umană datorită evoluţiilor pe care am încercat să le schiţăm în capitolele 3, 5 şi 12. Orice s-ar fi putut prezice în legătură cu viitorul masei de pămînt care se întinde de la mările Chinei pînă în mijlocul Germaniei, plus cîteva regiuni din Africa şi din cele două Americi, este cu totul sigur că regimurile care pretind că realizează prognozele lui Karl Marx n-ar fi fost posibil să existe în viitorul imaginat pentru ele pînă la apariţia mişcărilor muncitoreşti socialiste de masă, ale căror exemplu şi ideologie aveau să inspire, la rîndul lor, mişcările revoluţionare din regiunile înapoiate şi dependente sau coloniale.

O dovadă la fel de evidentă a acestei moşteniri este chiar globalizarea modelului politic al lumii. Dacă Naţiunile Unite de la sfîrşitul secolului al douăzecilea cuprind o considerabilă majoritate numerică de state din ceea ce a ajuns să se numească "Lumea a Treia", este pentru că acestea sînt, în mod preponderent, relicvele împărţirii lumii între puterile imperiale din Era Imperiului. Astfel, decolonizarea Imperiului Francez a produs aproape douăzeci de state noi, aceea a Imperiului Britanic mult mai multe; şi, cel puţin în Africa (care, la momentul scrierii acestei cărţi, constă din peste cincizeci de entităţi nominal independente şi suverane), toate statele copiază frontierele desenate de cuceriri şi de negocierile inter-imperialiste. Or, în ceea ce priveşte evoluţiile din acea perioadă, era greu de conceput ca majoritatea lor, la sfîrşitul acestui secol, să-şi administreze afacerile straturilor lor educate şi guvernelor în engleză şi franceză.

O moştenire oarecum mai puţin evidentă din partea Erei Imperiului este faptul că toate aceste state ar trebui fi descrise, şi adesea se auto-descriu, drept "naţiuni". Acest lucru nu se întîmplă numai pentru că, după cum am încercat să demonstrez, ideologia "naţiunii" şi "naţionalismului", un produs al secolului al nouăsprezecelea european, a putut fi folosită drept ideologie a eliberării coloniale şi a fost importată ca atare de către membrii elitelor occidentalizate ale popoarelor coloniale, ci şi pentru că, după cum a argumentat capitolul 6, conceptul de "stat-naţiune", în această perioadă, a devenit accesibil grupurilor de *orice* mărime, care au preferat să se auto-descrie în acest fel, şi nu numai, după cum considerau de la sine înţeles pionierii de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea ai "principiului naţionalităţii", popoarelor mari şi de mărime medie. Pentru că majoritatea statelor care au apărut pe lume de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea încoace (şi cărora li s-a acordat, începînd cu Preşedintele Wilson, statutul de "naţiuni") erau de o mărime şi/sau populaţie modeste, şi, de la începutul colonizării, adesea de mărime redusă*. În măsura în care naţionalismul a pătruns în afara vechii lumi "dezvoltate" sau în măsura în care politica neeuropeană a ajuns să fie asimilată naţionalismului, moştenirea Erei Imperiului e încă prezentă.

* Douăsprezece state africane aveau, la începutul anilor '980, populaţii de mai puţin de 600.000 de locuitori, iar două dintre ele de mai puţin de 100.000.

Ea e la fel de prezentă în transformarea relaţiilor de familie occidentale tradiţionale şi mai ales în emanciparea femeilor. Nu încape nici o îndoială că aceste transformări s-au făcut la o scară cu mult mai gigantică, de la jumătatea secolului încoace, decît oricînd mai înainte, dar, în fapt, în timpul Erei Imperiului a apărut "noua femeie" ca fenomen semnificativ, iar mişcările politice şi sociale de masă dedicate, printre altele, emancipării femeilor au devenit forţe politice: mai ales mişcările socialiste şi muncitoreşti. Mişcările femeilor din Occident au intrat, poate, într-o nouă fază, mai dinamică, în anii '960, probabil, în bună parte, drept rezultat al pătrunderii mult sporite a femeilor, şi mai ales a femeilor măritate, în slujbe plătite din afara căminului, dar aceasta n-a reprezentat decît o fază dintr-o evoluţie istorică majoră care poate fi urmărită retroactiv pînă în perioada de care ne ocupăm, şi, din motive practice, nu mai înainte.

Mai mult decît atît, după cum a încercat să clarifice această carte, Era Imperiului a cunoscut naşterea a celor mai multe lucruri care sînt şi acum caracteristice pentru societatea urbană modernă a culturii de masă, de la majoritatea formelor internaţionale de sporturi cu spectatori pînă la presă şi film. Pînă şi din punct de vedere tehnic, mass-media modernă nu prezintă inovaţii fundamentale, cu excepţia progreselor care au făcut universal accesibile cele două instrumente introduse în timpul Erei Imperiului: reproducerea mecanică a sunetului şi imaginea în mişcare. Epoca lui Jacques Offenbach nu are nici o continuitate în prezent, comparabilă cu epoca tinerilor Fox, Zukor, Goldwyn şi a "His Master's Voice".

III

Nu sînt greu de găsit alte moduri în care vieţile noastre sînt încă forjate de secolul al nouăsprezecelea în general şi de Era Imperiului în particular sau care reprezintă continuări ale acestora. Nu încape nici o îndoială că orice cititor ar putea mări lista. Dar este aceasta principala reflecţie sugerată de contemplarea retrospectivă a istoriei secolului al nouăsprezecelea? Pentru că e încă dificil, dacă nu imposibil, să priveşti în urmă, lipsit de patimă, la acel secol care a creat istoria mondială, deoarece a creat economia mondială capitalistă modernă. Pentru europeni, el poartă o încărcătură emoţională deosebită, datorită faptului

că a fost, mai mult decît oricare alta, epoca europeană din istoria lumii, iar pentru britanici, între aceştia, el este unic datorită faptului că Anglia s-a găsit în centrul lui, şi nu numai din punct de vedere economic. Pentru nord-americani, el a fost secolul în care SUA au încetat să mai facă parte din periferia Europei. Pentru restul popoarelor lumii, a fost era în care toată istoria trecută, oricît de lungă şi deosebită, a ajuns la o oprire necesară. Ceea ce li s-a întîmplat sau ceea ce au făcut, din 1914 încoace, există implicit în ceea ce li s-a întîmplat între prima revoluţie industrială şi 1914.

A fost un secol care a transformat lumea – nu mai mult decît a făcut-o secolul nostru, dar într-un mod mai izbitor, în măsura în care o asemenea transformare revoluţionară şi continuă era, pe atunci, nouă. Privind în urmă, putem vedea acest secol al burgheziei şi al revoluţiei întărindu-şi conturul, asemeni flotei de război a lui Nelson pregătindu-se pentru intrarea în acţiune, prezentă chiar şi prin ceea ce nu putem vedea: echipajele răpite care manevrau navele, restrînse, sărace, lovite cu biciul şi dedate beţiei, mîncînd pesmeţi plini de viermi. Privind în urmă, putem înţelege că aceia care l-au construit, şi, tot mai mult, acele mase aflate în progres, care au participat la el în Occidentul dezvoltat, ştiau că secolul era hărăzit unor realizări extraordinare şi credeau că el era menit să rezolve toate problemele importante ale omenirii, să îndepărteze toate obstacolele din calea limpezirii lor.

În nici un secol dinainte sau de după acesta, oamenii obişnuiţi n-au avut nişte speranţe atît de înalte, atît de utopice în privinţa vieţii lor pe acest pămînt: pacea universală, cultura universală prin mijlocirea unei singure limbi mondiale, ştiinţa care nu numai că avea să cerceteze întrebările fundamentale ale universului, dar avea chiar să răspundă la ele, emanciparea femeilor de istoria lor trecută, emanciparea întregii omeniri prin mijlocirea emancipării muncitorilor, a eliberării sexuale, a unei societăţi a belşugului, a unei lumi în care fiecare contribuia după capacităţi şi primea după necesităţi. Acestea nu erau doar visuri de revoluţionari. Utopia prin intermediul progresului a fost, în moduri fundamentale, întemeiată în acel secol. Oscar Wilde nu glumea atunci cînd spunea că o hartă a lumii care nu cuprindea Utopia n-avea nici o valoare. El vorbea în numele lui Cobden, iniţiatorul comerţului liber, ca şi în acela al socialistului Fourier, în numele Preşedintelui Grant, ca şi în

acela al lui Marx (care n-a respins ţelurile utopice, ci proiectele utopice), în numele lui Saint-Simon, a cărui utopie a "industrialismului" nu poate fi atribuită nici capitalismului, nici socialismului, deoarece poate fi revendicată de ambele. Dar noutatea în legătură cu utopiile cele mai caracteristice ale secolului al nouăsprezecelea a fost aceea că, în viziunea lor, istoria *nu* avea să ajungă la un sfîrşit.

Burghezii credeau într-o epocă de dezvoltare fără sfîrşit, materială, intelectuală şi morală, prin mijlocirea progresului liberal; proletarii sau cei care înţelegeau să vorbească în numele lor aşteptau această dezvoltare prin mijlocirea revoluţiei. Dar cu toţii o aşteptau. Şi toţi o aşteptau nu prin cine ştie ce automatism istoric, ci prin strădanie şi luptă. Artiştii care au exprimat aspiraţiile culturale ale secolului burghez în maniera cea mai profundă şi care au devenit, aşa cum s-a întîmplat, vocile care îi articulau idealurile erau cei de felul lui Beethoven, care era privit drept geniul care a luptat pentru victorie pînă la capăt, a cărui muzică a biruit forţele întunecate ale destinului, a cărui simfonie cu cor culmina prin triumful spiritului uman eliberat.

În Era Imperiului au existat, după cum am văzut, voci – şi ele au fost şi profunde, şi influente în rîndul claselor burgheze – care întrezăreau rezultate diferite. Dar, ca întreg, epoca părea, pentru majoritatea popoarelor din Occident, să se apropie, mai mult ca niciodată, de speranţele secolului. De speranţa liberală, prin progres material, educaţie şi cultură; de speranţa revoluţionară, prin apariţia, forţa de masă şi perspectiva unui inevitabil triumf viitor al noilor mişcări socialiste şi muncitoreşti. Pentru unii, după cum a încercat să demonstreze această carte, Era Imperiului a fost una de nelinişte şi teamă crescînde. Pentru majoritatea oamenilor din lumea transformată de către burghezie, ea a fost, aproape sigur, o epocă de speranţă.

Către această speranţă privim acum în urmă. Încă o împărtăşim, dar cu scepticism şi nesiguranţă. Am văzut prea multe făgăduinţe ale utopiei realizîndu-se fără a produce rezultatele aşteptate. Nu trăim oare în epoca în care, în ţările cele mai avansate, comunicaţiile moderne, mijloacele de transport şi sursele de energie au desfiinţat deosebirea dintre oraş şi sat, care nu fusese imaginată odinioară decît într-o societate care îşi va fi rezolvat, practic, toate problemele? Dar problemele noastre n-au fost rezolvate demonstrabil. Secolul al

douăzecilea a cunoscut prea multe momente de eliberare şi de extaz social ca să mai aibă încredere în persistenţa lor. Există loc pentru speranţă, dat fiind că fiinţele omeneşti sînt animale care speră. Există loc chiar şi pentru marile speranţe deoarece, în ciuda aparenţelor şi prejudecăţilor care ne-ar putea face să credem contrariul, realizările actuale ale secolului al douăzecilea în materie de progres material şi intelectual – mai deloc în materie de progres moral şi cultural – sînt extraordinar de impresionante şi cu totul de netăgăduit.

Mai există oare loc pentru cea mai măreaţă dintre speranţe, aceea de a crea o lume în care oamenii liberi, eliberaţi de frică şi de nevoile materiale, vor trăi laolaltă o viaţă bună într-o societate bună? De ce nu? Secolul al nouăsprezecelea ne-a învăţat că ţelul societăţii perfecte nu e satisfăcut prin cine ştie ce proiect dinainte hotărît al existenţei, mormon, owen-ian sau de oricare alt fel; şi putem bănui că în cazul în care un asemenea nou proiect ar trebui să reprezinte forma viitorului, n-am şti sau n-am fi în stare să aflăm astăzi care ar fi aceea. Funcţia căutării societăţii perfecte nu este aceea de a duce istoria la un sfîrşit, ci de a-i deschide posibilităţile necunoscute şi de necunoscut către toţi oamenii. În acest sens, drumul spre utopie, din fericire pentru rasa umană, nu e blocat.

Dar, după cum ştim, el poate fi blocat: prin distrugere universală, printr-o revenire la barbarie, prin dizolvarea speranţelor şi valorilor la care aspira secolul al nouăsprezecelea. Secolul al douăzecilea ne-a învăţat că aceste lucruri sînt posibile. Istoria, divinitatea atotstăpînitoare a ambelor secole, nu ne mai acordă, cum s-au obişnuit să creadă oamenii, garanţia fermă a faptului că omenirea va călători către ţara făgăduinţei, oricare s-ar presupune a fi aceasta. Şi încă şi mai puţin că va ajunge acolo. Se poate întîmpla şi altfel. Ştim că se poate, deoarece trăim în lumea pe care a creat-o secolul al nouăsprezecelea, şi ştim că, oricît de titanice i-ar fi realizările, ele nu reprezintă ceea ce se spera sau se visa pe atunci.

Dar, dacă nu mai putem crede că istoria ne garantează rezultatul potrivit, ea nu ni-l asigură nici pe cel nepotrivit. Ea ne oferă alegerea, fără nici o estimare clară a probabilităţii alegerii noastre. Dovezile potrivit cărora lumea din secolul al douăzeci şi unulea va fi mai bună nu sînt de neglijat. Dacă lumea reuşeşte să nu se auto-distrugă, probabilitatea e destul de mare. Dar ea nu se poate transforma în siguranţă. Unicul lucru sigur legat de viitor este că acesta îi va surprinde pînă şi pe aceia care au privit cel mai departe în el.

TABELE

Tabelul 1

STATE ŞI POPULAŢII, 1880-1914 (MILIOANE DE PERSOANE)

		1880	*1914*
I/R	*Regatul Unit	35,3	45
Re	*Franţa	37,6	40
I	*Germania	45,2	68
I	*Rusia	97,7	161 (1910)
I/R	*Austria	37,6	51
R	*Italia	28,5	36
R	Spania	16,7	20,5
R, 1908 Re	Portugalia	4,2	5,25
R	Suedia	4,6	5,5
R	Norvegia	1,9	2,5
R	Danemarca	2,0	2,75
R	Olanda	4,0	6,5
R	Belgia	5,5	7,5
Re	Elveţia	2,8	3,5
R	Grecia	1,6	4,75
R	România	5,3	7,5
R	Serbia	1,7	4,5
R	Bulgaria	2,0	4,5
R	Muntenegru	-	0,2
R	Albania	0	0,8
I	Finlanda (în Rusia)	2,0	2,9
Re	SUA	50,2	92,0 (1910)
I	Japonia	cca. 36	53
I	Imperiul Otoman	cca. 21	cca. 20
I	China	cca. 420	cca. 450

Alte state, ordine de mărime ale populaţiei:

Peste 10 milioane	Brazilia, Mexic
5-10 milioane	Persia, Afghanistan, Argentina
2-5 milioane	Chile, Columbia, Peru, Venezuela, Siam
Sub 2 milioane	Bolivia, Cuba, Costa Rica, Republica Dominicană, Ecuador, Salvador, Guatemala, Haiti, Honduras, Nicaragua, Panama, Paraguay, Uruguay

I = imperiu, R = regat, Re = republică

* Marile puteri din Europa

Tabelul 2

URBANIZAREA ÎN EUROPA SECOLULUI AL NOUĂSPREZECELEA, 1800-1890

	Număr de oraşe (peste 10.000 de locuitori)			*Populaţie urbană totală (procent)*		
	1800	*1850*	*1890*	*1800*	*1850*	*1890*
Europa	364	878	1709	10	16,7	29
Nordică şi Vestică*	105	246	543	14,9	26,1	43,4
Centrală†	135	306	629	7,1	12,5	26,8
Mediteraneană‡	113	292	404	12,9	18,6	22,2
Estică§	11	34	133	4,2	7,5	18
Anglia/Ţara Galilor	44	148	356	20,3	40,8	61,9
Belgia	20	26	61	18,9	20,5	34,5
Franţa	78	165	232	8,8	14,5	25,9
Germania	53	133	382	5,5	10,8	28,2
Austria/Boemia	8	17	101	5,2	6,7	18,1
Italia	74	183	215	14,6	20,3	21,2
Polonia	3	17	32	2,4	9,3	14,6

* Scandinavia, Regatul Unit, Olanda, Belgia
† Germania, Franţa, Elveţia
‡ Italia, Spania, Portugalia
§ Austria/Boemia, Polonia

Sursa: Jan de Vries, *European Urbanisation 1500-1800*, (Londra, 1984), Tabelul 3.8.

Tabelul 3

EMIGRAREA CĂTRE TERITORII DE COLONIZARE EUROPEANĂ, 1871-1911, (MILIOANE DE PERSOANE)

Anii	*Total*	*Anglia/ Irlanda*	*Spania/ Portugalia*	*Germania/ Austria*	*Altele*
1871-80	3,1	1,85	0,15	0,75	0,35
1881-90	7,0	3,25	0,75	1,8	1,2
1891-1900	6,2	2,15	1,0	1,25	1,8
1901-11	11,3	3,15	1,4	2,6	4,15
	27,6	10,4	3,3	6,4	7,5

IMIGRAREA CĂTRE (MILIOANE DE PERSOANE):

Anii	Total	SUA	Canada	Argentina/ Brazilia	Australia/ N.Z.	Altele
1871-80	4,0	2,8	0,2	0,5	0,2	0,3
1881-90	7,5	5,2	0,4	1,4	0,3	0,2
1891-1900	6,4	3,7	0,2	1,8	0,45	0,25
1901-11	14,9	8,8	1,1	2,45	1,6	0,95
	32,8	20,5	1,9	6,15	2,5	1,7

Pe baza lucrării lui A. M. Carr Saunders, *World Population* (Londra, 1936). Diferenţa dintre totalurile imigraţiei şi emigraţiei ar trebui să-i avertizeze pe cititori în legătură cu seriozitatea acestor calcule.

Tabelul 4

ANALFABETISMUL

1850	*Ţări cu analfabetism scăzut: sub 30% din adulţi*	*Anal fabetism mediu (30-50%)*	*Anal fabetism ridicat (peste 50%)*
	Danemarca	Austria	Ungaria
	Suedia	Teritoriile cehe	Italia
	Norvegia	Franţa	Portugalia
	Finlanda	Anglia	Spania
	Islanda	Irlanda	România
	Germania	Belgia	Balcanii & Grecia
	Elveţia	Australia	Polonia
	Olanda		Rusia
	Scoţia		SUA (nealbi)
	SUA (albi)		restul lumii
1913	*Ţări cu anal fabetism scăzut: sub 10%*	*Mediu (10-30%)*	*Ridicat (peste 30%)*
	(ca mai sus)	Nordul Italiei	Ungaria
	Franţa	N-V Iugoslaviei	Centrul şi S. Italiei
	Anglia	(Slovenia)	Portugalia
	Irlanda		Spania
	Belgia		România
	Austria		Balcanii & Grecia
	Australia		Polonia
	Noua Zeelandă		Rusia
			SUA (nealbi)
			restul lumii

Tabelul 5

UNIVERSITĂŢI (NUMĂR DE INSTITUŢII)

	1875	*1913*
America de Nord	cca. 360	cca. 500
America Latină	cca. 30	cca. 40
Europa	cca. 110	cca. 150
Asia	cca. 5	cca. 20
Africa	0	cca. 5
Australasia	2	cca. 5

MODERNITATE

Hîrtie de ziar folosită în diferitele părţi ale lumii, în jurul anului 1880

(Sursa: calculată după lucrarea lui M. G. Mulhall, *The Progress of the Word Since the Beginning of the Nineteenth Century* (Londra, 1880, retipărit în 1971), p. 91.)

În lume

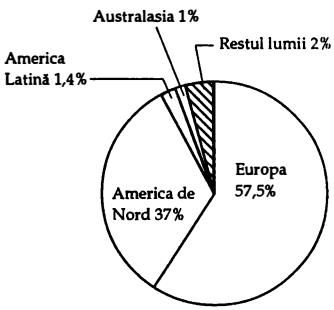

În Europa

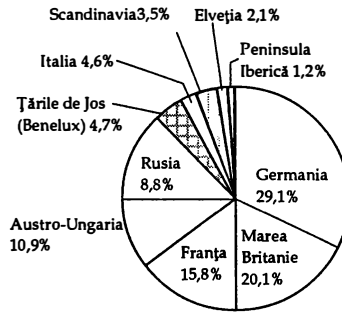

Aparate telefonice în lume, în 1912

(Sursa: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1913, I/ii, p. 143.)

Total mondial (în mii)	12.453
SUA	8.362
Europa	3.239

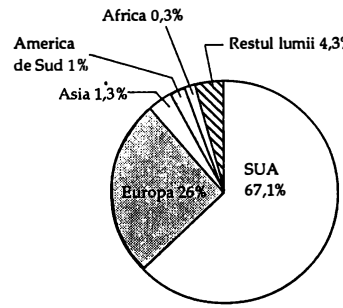

Tabelul 6

PROGRESUL TELEFONIEI: UNELE ORAŞE (APARATE TELEFONICE LA 100 DE LOCUITORI)

	1895	*Poziţia*	*1911*	*Poziţia*
Stockholm	4,1	1	19,9	2
Christiania (Oslo)	3	2	6,9	8
Los Angeles	2	3	24	1
Berlin	1,6	4	5,3	9
Hamburg	1,5	5	4,7	10
Copenhaga	1,2	6	7	7
Boston	1	7	9,2	4
Chicago	0,8	8	11	3
Paris	0,7	9	2,7	12
New York	0,6	10	8,3	6
Viena	0,5	11	2,3	13
Philadelphia	0,3	12	8,6	5
Londra	0,2	13	2,8	11
Sankt Petersburg	0,2	14	2,2	14

Sursa: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1913, I/ii, p. 143.

Tabelul 7

% DIN SUPRAFAŢA LUMII PENTRU STATELE INDEPENDENTE, ÎN 1913

America de Nord	32%
America Centrală şi de Sud	92,5%
Africa	3,4%
Asia	70% exclusiv Rusia Asiatică 43,2% inclusiv Rusia Asiatică
Oceania	0%
Europa	99%

Sursa: calculat după *League of Nations International Statistical Yearbook* (Geneva, 1926).

Tabelul 8

INVESTIŢIILE BRITANICE ÎN STRĂINĂTATE: % ACŢIUNI

	1860-70	1911-13
Imperiul Britanic	36	46
America Latină	10,5	22
SUA	27	19
Europa	25	6
Altele	3,5	7

Sursă: C. Feinstein, citat în M. Barratt Brown, *After Imperialism* (Londra, 1963), p. 110.

Tabelul 9

PRODUCŢIA MONDIALĂ A PRINCIPALELOR MĂRFURI TROPICALE, 1880-1910 (ÎN MII TONE)

	1880	*1900*	*1910*
Banane	30	300	1.800
Cacao	60	102	227
Cafea	550	970	1.090
Cauciuc	11	53	87
Bumbac fibre	950	1.200	1.770
Iută	600	1.220	1560
Seminţe oleaginoase	-	-	2.700
Zahăr nerafinat din trestie de zahăr	1.850	3.340	6.320
Ceai	175	290	360

Sursă: P. Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900* (Londra, 1975), p. 15.

Tabelul 10

PRODUCŢIA MONDIALĂ ŞI COMERŢUL MONDIAL, 1781-1971 (1913 = 100)

	Producţia	*Comerţul*	
1781-1790	1,8	2,2	(1780)
1840	7,4	5,4	
1870	19,5	23,8	
1880	26,9	38	(1881-5)
1890	41,1	48	(1891-5)
1900	58,7	67	(1901-5)
1913	100,0	100	
1929	153,3	113	(1930)
1948	274,0	103	
1971	950,0	520	

Sursă: W. W. Rostow, *The World Economy: History and Prospect* (Londra, 1978), Anexele A şi B.

Tabelul 11

TRANSPORT NAVAL: TONAJ (NUMAI NAVE PESTE 100 DE TONE), ÎN MII TONE

	1881	*1913*
Total mondial	18.325	46.970
Marea Britanie	7.010	18.696
SUA	2.370	5.429
Norvegia	1.460	2.458
Germania	1.150	5.082
Italia	1.070	1.522
Canada	1.140	1.735*
Franţa	840	2.201
Suedia	470	1.047
Spania	450	841
Olanda	420	1.310
Grecia	330	723
Danemarca	230	762
Austro-Ungaria	290	1.011
Rusia	740	974

* Dominion britanic.

Sursa: Mulhall, *Dictionary of Statistics* (Londra, 1881) şi Liga Naţiunilor, *International Statistics Yearbook 1913*, Tabelul 76.

CURSA ÎNARMĂRILOR

Cheltuieli militare făcute de marile puteri (Germania, Austro-Ungaria, Marea Britanie, Rusia, Italia şi Franţa), 1880-1914

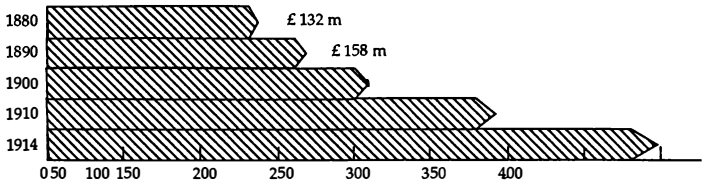

(Sursă: *The Times Atlas of World History* (Londra, 1978), p. 250.)

Tabelul 12

ARMATE (ÎN MII)

	1879	*1913*		
	Timp de pace	*Mobilizaţi*	*Timp de pace*	*Mobilizaţi*
Marea Britanie	136	cca. 600	160	700
India	cca. 200	–	249	–
Austro-Ungaria	267	772	800	3.000
Franţa	503	1.000	1.200	3.500
Germania	419	1.300	2.200	3.800
Rusia	766	1.213	1.400	4.400

Tabelul 13

FLOTE (ÎN NUMĂR DE NAVE DE RĂZBOI)

	1900	*1914*
Marea Britanie	49	64
Germania	14	40
Franţa	23	28
Austro-Ungaria	6	16
Rusia	16	23

HĂRȚI

NOTE

PARTEA INTRODUCTIVĂ

1. P. Nora în Pierre Nora (ed.), *Les lieux de la mémoire*, vo. I: *La République* (Paris 1963), p. xix.
2. G. Barraclough, *An Introduction to Contemporary History* (London 1964), p.1.

CAPITOLUL 1: REVOLUŢIA CENTENARĂ

1. Finlay Peter Dunne, *Mr Dooley Says* (New York 1910), pp. 46-7.
2. M. Mulhall, *A Dictionary of Statistics* (London 1892), p. 573.
3. P. Bairoch, "Les grandes tendances des disparités économiques nationales depuis la Révolution Industrielle" în *Seventh International Economic History Congress, Edinburgh 1978: Four "A" Themes* (Edinburgh 1978), pp. 175-86.
4. Vezi V. G. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse* (Londra, 1982), pp. 34-6; şi D. R. Headrick, *Tools of Empire* (New York 1981), *passim*.
5. Peter Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975: A Data Handbook*, I (Frankfurt, London and Chicago 1983), p. 78.
6. W. W. Rostow, *The World Economy: History and Prospect* (London 1978), p. 52.
7. Hilaire Belloc, *The Modern Traveller* (London 1898), vi.
8. P. Bairoch *et al.*, *The Working-Population and Its Structure* (Brussels 1968) pentru astfel de date.
9. H. L. Webb, *The Development of the Telephone in Europe* (London 1911).
10. P. Bairoch, *De Jéricho à Mexico: Villes et économie dans l'histoire* (Paris 1985), partie C, *passim* pentru date.
11. *Historical Statistics of the United States, From colonial Times to 1957* (Washington 1960), recensământul din 1890.
12. Carlo Cipolla, *Literacy and Development in the West* (Harmondsworth 1969), p. 76.
13. Mulhall, *op. cit.*, p. 245.
14. Calculate pe baza *ibid.*, p. 546; *ibid.*, p. 549.

15. *Ibid.*, p. 100.
16. Roderick Floud, "Wirtschaftliche und soziale Einflüsse auf die Körpergrössen von Europäern seit 1750", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (East Berlin 1985), II, pp. 93-118.
17. Georg v. Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre*, II: Bevoelkerungsstatistik, 2 (Tübingen 1924), p. 427.
18. Mulhall, *op. cit.*, "Post Office", "Press", "Science".
19. *Cambridge Economic History* (Cambridge 1902), I, p. 4.
20. John Stuart Mill, *Utilitarianism, On Liberty and Representative Government* (Everyman edn, 1910), p. 73.
21. John Stuart Mill, "Civilisation" în *Dissertations and Discussions* (London, f.a.), p. 130.

CAPITOLUL 2: O ECONOMIE ÎŞI SCHIMBĂ VITEZA

1. A. V. Dicey, *Law and Public Opinion in the Nineteenth Century* (London 1905), p. 245.
2. Citat în E. Maschke, "German Cartels from 1873-1914" din F. Crouzet, W. H. Chaloner şi W. M. Stern (eds.), *Essays in European EconomicHistory* (London 1969), p. 243.
3. Din "Die Handelskrisen und die Gewerkschaften", retipărit în *Die langen Wellen des Konjunktur. Beiträge zur Marxistischen Konjunktur- und Krisentheorie von Parvus, Karl Kautsky, Leo Trotski und Ernest Mandel* (Berlin 1972), p. 26.
4. D. Wells, *Recent Economic Changes* (New York 1889), pp. 1-2
5. *Ibid.*, p. vi.
6. Alfred Marshall, *Official Papers* (London 1926), pp. 98-9.
7. C. R. Fay, *Cooperation at Home and Abroad* (1908; London 1948 edn), I, pp. 49 şi 114.
8. Sidney Pollard, *Peaceful conquest: The Industrialization of Europe 1760-1970* (Oxford 1981), p. 259.
9. F. X. v. Neumann-Spallart, *Übersichten der Weltwirtschaft, Jg. 1881-82* (Stuttgart 1884), pp. 153 şi 185 pentru baza acestor calcule.
10. P. Bairoch, "Città/Campagna" în *Enciclopedia Einaudi*, III (Turin 1977), p. 89.
11. Vezi D. S. Landes, *Revolution in Time* (Harvard 1983), p. 289.
12. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* (Cambridge, Mass. 1980), p. 750.
13. Cartea lui Williams a reprezentat, la origine, o serie de articole alarmiste publicate în imperialista *New Review* a lui W. E. Henley. El a fost activ şi în agitaţiile împotriva străinilor.

14. C. P. Kindleberger, "Group Behavior and International Trade", *Journal of Political Economy*, 59 (Feb. 1951), p37.
15. P. Bairoch, *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIX-e siècle* (Paris-Hague 1976), pp. 309-11.
16. (Folke Hilgerdt), *Industrialization and Foreign Trade* (League of nations, Geneva 1945), pp. 13, 132-4.
17. H. W. Macrosty, *The Trust Movement in British Industry* (London 1907), p. 1.
18. William Appleman Williams, *The Tragedy of American Diplomacy* (Cleveland and New York 1959), p. 44.
19. P. Bairoch, *De Jéricho à Mexico*, p. 288.
20. W. Arthur Lewis, *Growth and Fluctuations 1870-1913* (London 1978), anexa IV.
21. *Ibid.*, p. 275.
22. John R. Hanson II, *Trade in Trasition: Exports from the Third World 1840-1900* (New York, 1980), p. 55.
23. Sidney Pollard, "Capital Exports 1870-1914: Harmful or Beneficial?" *Economic History Review*, XXXVIII (1985), p. 492.
24. Ele erau *Lloyds Weekly* şi *Le Petit Parisien*.
25. P. Mathias, *Retailing Revolution* (London 1967).
26. Potrivit estimărilor lui J. A. Lesourd şi Cl. Gérard, *Nouvelle Histoire Économique I: Le XIXe Siècle* (Paris 1976), p. 247.

CAPITOLUL 3: ERA IMPERIULUI

1. Citat în Wolfgang J. Mommsen, *Max Weber and German Politics 1890-1920* (Chicago 1984), p. 77.
2. Finlay Peter Dunne, *Mr Dooley's Philosophy* (New York 1900), pp. 93-4.
3. V. I. Lenin, "Imperialismul, ultimul stadiu al capitalismului", apărut iniţial la jumătatea anului 1917. Ediţiile ulterioare (postume) ale lucrării folosesc expresia "cel mai înalt" în loc de "ultimul".
4. J. A. Hobson, *Imperialism* (London 1902), prefaţă; (1938 edn), p. xxvii.
5. Sir Harry Johnston, *A History of the Colonization of Africa by Alien Races* (Cambridge 1930; prima ed. 1913), p. 345.
6. Michael Barratt Brown, *The Economics of Imperialism* (Harmondsworth 1974), p. 175; în ceea ce priveşte dezbaterea amplă şi, pentru scopurile noastre, prea sofisticată asupra acestui subiect, vezi Pollard, "Capital Exports 1870-1914", *loc. cit.*
7. W. G. Hynes, *The Economics of Empire: Britain, Africa and the New Imperialism, 1870-1985* (London 1979), *passim*.

8. Citat în D. C. M. Platt, *Finance, Trade and Politics: British Foreign Policy 1815-1914* (Oxford 1968), pp. 365-6.
9. Max Beer, "Der neue englische Imperialismus", *Neue Zeit*, XVI (1898), p. 304. Mai general, B. Semmel, *Imperialism and Social Reform: English Soical-Imperial Thought 1895-1914* (London 1960).
10. J. E. C. Bodley, *The Coronation of Edward VII: A Chapter of European and Imperial History* (London 1903), pp. 153 şi 201.
11. Burton Benedict *et al.*, *The Anthropology of World's Fairs: San Francisco's Panama Pacific International Expositions of 1915* (London and Berkeley 1983), p. 23.
12. *Encyclopedia of Missions* (2nd edn New York and London 1904), anexa IV, pp. 838-9.
13. *Dictionnaire de spiritualité* (Paris 1979), X, "Mission", pp. 1398-9.
14. Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital* (Vienna 1909; 1923 edn), p. 470.
15. P. Bairoch, "Geographical Structure and Trade Balance of European Foreign Trade from 1800 to 1970", *Journal of European Economic History*, 3 (1974), pp. 557-608; *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIX-e siècle*, pp. 81.
16. P. J. Cain şi A. G. Hopkins, "The Political Economy of British Exnasion Overseas, 1750-1914", *Economic History Review*, XXXIII (1980), pp. 463-90.
17. J. E. Flint, "Britain and the Partition of West Africa" în J. E. Flint şi G. Williams (eds.), *Perspectives of Empire* (London 1973), p. 111.
18. C. Southworth, *The French Colonial Venture* (London 1931), anexa tabel 7. Totuşi, dividendul mediu pentru companiile care operau în coloniile franceze era de 4,6 la sută pe an.
19. M. K. Gandhi, *Collected Works*, I: 1884-96 (New Delhi 1958).
20. Pentru neobişnuit de reuşita, cel puţin pentru o vreme, incursiune a budismului în mediile occidentale, vezi Jan Romein, *The Watershed of Two Eras* (Middleton, Conn. 1978), pp. 501-3, şi pentru "exportul" de oameni sfinţi indieni în străinătate, în mare măsură prin intermediul reprzentanţilor proveniţi din rîndul teosofilor. Dintre ei, Vivekananda (1863-1902) al "Vedantei" poate pretinde a fi fost cel dintîi dintre acei *guru* comerciali ai Occidentului modern.
21. R. H. Gretton, *A Modern History of the English People*, II: 1899-1910 (London 1913), p. 25.
22. W. L. Langer, *Diplomacy of Imperialism, 1890-1902* (New York 1968 edn), pp. 387 şi 448. Mai general, H. Gollwitzer, *Die gelbe Gefahr: Geschichte eines Schlagworts: Studien zum imperialistischen Denken* (Göttingen 1962.
23. Rudyard Kipling, "Recessional" în *R. Kipling Verse, Inclusive Edition 1885-1918* (London f.a.), p. 377.

24. Hobson, *op. cit.* (1938 edn), p. 314.
25. Vezi H. G. Wells, *The Time Machine* (London 1895).
26. H. G. v. Schulze-Gaevernitz, *Britischer Imperialismus und englischer Freihandel zu Beginn des 20. Jahrhunderts* (Leipzig 1906).

CAPITOLUL 4: POLITICA DEMOCRAŢIEI

1. Gaetano Mosca, *Elementi di scienza politica* (1895), tradus ca *The Ruling Class* (New York 1939), pp. 333-4.
2. Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes*, I (London 1983), p. 156.
3. Edward A. Ross, "Social Control VII: Assemblage", *American Journal of Sociology*, II (1896-7), p. 830.
4. Dintre lucrările care au apărut atunci, Gaetano Mosca (1858-1941), *Elementi di scienza politica*; Sidney şi Beatrice Webb, *Industrial Democracy* (1897); M. Ostrogorski (1854-1919), *Democracy and the Organization of Political Parties* (1902); Robert Michels (1876-1936), *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie (Political Parties)* (1911); Georges Sorel (1847-1922), *Reflexions on Violence* (1908).
5. Hilaire Belloc, *Sonnets and Verse* (London 1954), p. 151: "On a General Election", Epigrama XX.
6. David Fitzpatrick, "The Geography of Irish Nationalism", *Past & Present*, 1978 (Feb. 1978), pp. 127-9.
7. H.-J. Puhle, *Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften* (Göttingen 1962), p. 64.
8. G. Hohorst, J. Kocka şi G. A Ritter, *Sozialgeschischtliches Arbeitbuch: Materialen zur Statistik des Kaiserreichs 1870-1914* (Munich 1975), p. 177.
9. Michels, *op. cit.* (Stuttgart 1970 edn), partea VI, cap. 2.
10. R. F. Foster, *Lord Randolph Churchill, a Political Life* (Oxford 1981), p. 395.
11. C. Benoist, *L'Organisation du suffrage universel: La crise de l'état moderne* (Paris 1897).
12. C. Headlam (ed.), *The Milner Papers* (London 1931-3), II, p. 291.
13. T. H. S. Escott, *Social Transformations of the Victorian Age* (London 1897), p. 166.
14. Flora, *op. cit.*, cap. 5.
15. Calculată din Hohorst, Kocka şi Ritter, *op. cit.*, p. 179.
16. Gary B. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861-1914* (Princeton 1981), pp. 92-93.
17. Graham Wallas, *Human Nature in Politics* (London 1908), p. 21.
18. David Cannadine, "The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the 'Invention of Tradition' *c.* 1820-1977" în E. J.

Hobsbawm şi T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983), pp. 101-64.

19. Distincţia provine din *The English Constitution* a lui Walter Bagehot, publicată pentru prima dată în *Fortnightly Review* (1865-67), ca parte a dezbaterii asupra Celei de-a Doua Legi a Reformei, adică asupra acordării dreptului de vot muncitorilor.
20. Rosemond Sanson, *Les 14 Juillet: fête et conscience nationale* (Paris 1976), p. 42, asupra raţiunilor autorităţilor de la Paris în a îmbina divertismentele populare şi ceremonia publică.
21. Hans-Georg John, *Politik und Turnen: die deutsche Turnerschaft als nationale Bewegung imperialist deutschen Kaiserreich von 1870-1914* Ahrensberg bei Hamburg 1976), pp. 36-9.
22. "Cred că va fi absolut necesar să-i convingeţi pe viitorii noştri stăpîni să înveţe literele" (Dezbatere asupra celei de-a treia lecturi a Legii Reformei, *Parliamentary Debates*, 15 iulie 1867, p. 1549, col. 1). Aceasta este varianta originală a frazei care, scurtată, a devenit familiară.
23. Cannadine, *op. cit.*, p. 130.
24. Wallace Evan Davies, *Patriotism on Parade* (Cambridge, Mass. 1955), pp. 218-22.
25. Maurice Dommanget, *Eugène Pottier, membre de la Commune et chantre de l'Internationale* (Paris 1971), p. 138.
26. V. I. Lenin, *State and Revolution* partea I, secţiunea 3.

CAPITOLUL 5: MUNCITORII LUMII

1. Muncitorul Franz Rehbein, amintindu-şi în 1911. După Paul Göhre (ed.), *Das Leben eines Landarbeiters* (Munich 1911), citat în W. Emmerich (ed.), *Proletarische Lebensläufe*, I (Reinbeck 1974), p. 280.
2. Samuel Gompers, *Labour in Europe and America* (New York and London 1910), pp. 238-9.
3. *Mit uns zieht die neue Zeit: Arbeiterkultur in Österreich 1918-1934* (Vienna 1981).
4. Sartorius v. Waltershausen, *Die italienischen Wanderarbeiter* (Leipzig 1903), pp. 13, 20, 22 şi 27. Îi datorez această referinţă lui Dirk Hoerder.
5. P. Bairoch, *De Jéricho à Mexico*, pp. 385-6.
6. W. H. Schröder, *Arbeitergeschichte und Arbeiterbewegung: Industriearbeit und Organisationsverhalten imperialist 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Frankfurt and New York 1978), pp. 166-7 şi 304.
7. Jonathan Hughes, *The Vital Few: American Economic Progress and its Protagonists* (London, Oxford and New York 1973), p. 329.

8. Bairoch, "Città/Campagna", p. 91.
9. W. Woytinsky, *Die Welt in Zahlen*, II: *Die Arbeit* (Berlin 1926), p. 17
10. *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?* (Tübingen 1906).
11. Jean Touchard, *La Gauche en France depuis 1900* (Paris 1977), p. 62; Luigi Cortesi, *Il Socialismo Italiano tra riforme e rivoluzione: Dibatti congressuali del Psi 1892-1921* (Bari 1969), p. 549.
12. Maxime Leroy, *La Coutûme ouvrière* (Paris 1913), I, p. 387.
13. D. Crew, *Bochum: Sozialgeschichte einer Industriestadt* (Berlin and Vienna 1980), p. 200.
14. Guy Chaumel, *Histoire des cheminots et de leurs syndicats* (Paris 1948), p. 79, n.. 22.
15. Crew, *op. cit.*, pp. 19, 70 şi 25.
16. Yves Lequin, *Les ouvriers de la région lyonnaise*, I: *La Formation de la classe ouvrière régionale* (Lyon 1977), p. 202.
17. Prima întrebuinţare înregistrată a termenului de "mare afacere" (*OED* Supplement 1976) se produce în 1912, în SUA: "*Grossindustrie*" apare mai devreme, dar pare să devină uzual în timpul Marii Crize.
18. Memorandumul lui Askwith e citat în H. Pelling, *Popular Politics and Society in Late Victorian Britain* (London 1968), p. 147.
19. Maurice Dommanget, *Histoire du Premier Mai* (Paris 1953), p. 252.
20. W. L. Guttsman, *The German Social-Democratic Party 1875-1933* (London 1981), p. 96.
21. *Ibid.*, p. 160.
22. *Mit uns zieht die neue Zeit: Arbeiterkultur in Österreich 1918-1934: Eine Austellung der Österreichischen Gesellschaft für Kulturpolitik und des Meidlinger Kulturkreises*, 23 Jänner-30 August 1981 (Vienna), p. 240.
23. Statutul Partidului Laburist Britanic.
24. Robert Hunter, *Socialists at Work* (New York 1908), p. 2.
25. Georges Haupt, *Programm und Wirklichtkeit: Die internationale Sozialdemokratie vor 1914* (Neuwied 1970), p. 141.
26. Şi poate încă şi mai popular, anticlericalul *Pfaffenspiegel* (H.-J. Steinberg, *Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie: Zur Ideologie der Partei vor dem ersten Weltkrieg* [Hannover 1967], p.139). Congresul SPD (Parteitag) din 1902 remarcă faptul că numai literatura anticlericală de partid se vinde cu adevărat. Astfel, în 1898, Manifestul e tipărit într-o ediţie de 3.000 de exemplare, iar cartea lui Bebel, *Christenthum und Sozialismus*, în 10.000 de exemplare; în anii 1901-4, Manifestul a apărut în 7.000 de exemplare, iar *Christenthum* a lui Bebel în 57.000 de exemplare.
27. K. Kautsky, *La Questione Agraria* (Milan 1959 edn), p. 358. Citatul este de la începutul Părţii II, i.c.

CAPITOLUL 6: DRAPELE FLUTURÎND: NAŢIUNI ŞI NAŢIONALISM

1. Îi datorez acest citat din autorul italian F. Jovine (1904-1950) Marthei Petrusewicz de la Universitatea Princeton.
2. H. G. Wells, *Anticipations* (London 5th edn 1902), pp. 225-6.
3. Alfredo Rocco, *What Is Nationalism and What Do the Nationalists Want?* (Rome 1914).
4. Vezi Georges Haupt, Michel Lowy şi Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848-1914: études et textes* (Paris 1974).
5. E. Brix, *Die Umgangsprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation: Die Sprachenstatistik in den zisteithanischen Volkszählungen 1880-1910* (Vienna, Cologne and Graz 1982), p. 97.
6. H. Roos, *A History of Modern Poland* (London 1966), p. 48.
7. Lluis Garcia i Sevilla, "Llengua, nació i estat al diccionario de la reial academia espanyola", *L'Avenç*, Barcelona (16 mai 1979), pp. 50-5.
8. Hugh Seton-Watson, *Nations and States* (London 1966), p. 85.
9. Îi datorez această informaţie lui Dirk Hoerder.
10. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, "Naturalizare şi cetăţenie", p. 747.
11. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (London 1983), pp. 107-8.
12. C. Bobinska şi Andrzej Pilch (eds.), *Employment-seeking Emigrations of the Poles World-Wide XIX and XX C.* (Cracow 1975), pp. 124-6.
13. Wolfgang J. Mommsen, *Max Weber and German Politics 1890-1920* (Chicago 1984), pp. 54 şi următoarele.
14. Lonn Taylor şi Ingrid Maar, *The American Cowboy* (Washington DC 1983), pp. 96-8.
15. Hans Mommsen, *Nationalitätenfrage und Arbeitbewegung* (Scriften aus dem Karl-Marx-Haus, Trier 1971), pp. 18-19.
16. *History of the Hungarian Labour Movement. Guide to the Permanent Exhibition of the Museum of the Hungarian Labour Movement* (Budapest 1983), pp. 31 şi următoarele.
17. Marianne Heiberg, "Insiders/Outsiders; Basque Nationalism", *Archives Européennes de Sociologie*, XVI (1975), pp. 169-93.
18. A. Zolberg, "The Making of Flemings and Walloons: Belgium 1830-1914", *Journal of Interdisciplinary History*, V (1974), pp. 179-235; H.-J. Puhle, "Baskischer Nationalismus in spanischen Kontext" în H. A. Winkler (ed.), *Nationalismus in der Welt von Heute* (Göttingen 1982), mai ales pp. 60-5.
19. *Enciclopedia Italiana*, "Nazionalismo".
20. Peter Hanak, "Die Volksmeinung während de letzen Kriegsjahren in

Österreich-Ungarn" în R. G. Plaschka şi K. H. Mack (eds.), Die Auflösung des Habsburgerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum (Vienna 1970), pp. 58-67.

CAPITOLUL 7: POZIŢIA SAU INCERTITUDINILE BURGHEZIEI

1. William James, *The Principles of Psychology* (New York 1950), p. 291. Îi datorez acest citat lui Sanford Elwitt.
2. H. G. Wells, *Tono-Bungay* (1909; Modern Library edn), p. 249.
3. Lewis Mumford, *The Cty in History* (New York 1961), p. 495.
4. Mark Girouard, *The Victorian Country House* (New Haven and London 1979), pp. 208-12.
5. W. S. Adams, *Edwardian Portraits* (London 1957), pp. 3-4.
6. Aceasta este o temă fundamentală a cărţii lui Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna* (London 1980).
7. Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions* (1899). Ediţie revizuită New York, 1959.
8. W. D. Rubinstein, "Wealth, Elites and the Class Structure of Modern Britain", *Past & Present*, 76 (Aug. 1977), p. 102.
9. Îi datorez această informaţie lui Dirk Hoerder.
10. Adolf v. Wilke, *Alt-Berliner Erinnerungen* (Berlin 1930), pp. 122-7.
11. Touchard, *op. cit.*, p. 128.
12. T. Zeldin, *France, 1848-1945* (Oxford 1973), I, p. 37; D. C. Marsh, *The Changing Social Structure of England and Wales 1871-1961* (London 1958), p. 122.
13. G. A Ritter şi J. Kocka, *Deutsche Sozialgeschichte. Dokumente und Skizzen. Band II 1870-1914* (Munich 1977), pp. 169-70.
14. Paul Descamps, *L'Éducation dans les écoles Anglaises* (Paris 1911), p. 67.
15. Zeldin, *op. cit.*, I, pp. 612-13.
16. *Ibid.*, II; p. 250; H. U. Wehler, *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen 1973), p. 126; Ritter şi J. Kocka, *op. cit.*, pp. 341-3.
17. Ritter şi Kocka, *op. cit.*, pp. 327-8 şi 352; Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (New York 1981), p. 264.
18. Hohorst, Kocka şi Ritter, *op. cit.*, p. 161; J. J. Mayeur, *Les Débuts de la III-e République 1871-1898* (Paris 1973), p. 150; Zeldin, *op. cit.*, II, p. 330; Mayer, *op. cit.*, p. 262.
19. Ritter şi Kocka, *op. cit.*, p. 224.
20. Y. Cassis, *Les Banquiers de la City à l'époque Edouardienne 1890-1914* (Geneva 1984).
21. Skidelsky, *op. cit.*, I, p. 84.

22. Crew, *op. cit.*, p. 26.
23. G. v. Schmoller, *Was verstehen wir unter dem Mittelstande? Hat er im 19. Jahrhundert zu- oder abgenommen?* (Göttingen 1907).
24. W. Sombart, *Die deutsche Volkswirthschaft im 19. Jahrhundert und im Anfang des 20. Jahrhundert* (Berlin 1903), pp. 534 şi 531.
25. Sidney Pollard, "Capital Exports 1870-1914", pp. 498-9.
26. W. R. Lawson, *John Bull and His Schools: A Book for Parents, Ratepayers and Men of Business* (Edinburgh and London 1908), p. 39. El estimează "adevărata clasă mijlocie" la cca. o jumătate de milion.
27. John R. de S. Honey, *Tom Brown's Universe: The Development of the Victorian Public School* (London 1977).
28. W. Raimond Baird, *American College Fraternities: a descriptive analysis of the Society System of the Colleges of the United States with a detailed account of each fraternity* (New York 1890), p. 20.
29. Mayeur, *op. cit.*, p. 81.
30. Escott, *op. cit.*, pp. 202-3.
31. *The Englishwoman's Year-Book* (1905), p. 171.
32. Escott, *op. cit.*, p. 196.
33. După cum se poate verifica pentru Victoria County History pentru acel ţinut.
34. *Principles of Economics* (London 8th edn 1920), p. 59.
35. Skidelsky, *op. cit.*, pp. 55-6.
36. P. Wilsher, *The Pound in Your Pocket 1870-1970* (London 1970), pp. 81, 96 şi 98.
37. Hughes, *op. cit.*, p. 252.
38. Citată în W. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution* (Princeton 1974), pp. 205-12.
39. A. Sartorius v. Waltershausen, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815-1914* (2nd edn Jena 1923), p. 521.
40. De exemplu în *Man and Superman, Misalliance.*
41. Robert Wohl, *The Generation of 1914* (London 1980), pp. 89, 169 şi 16.

CAPITOLUL 8: NOUA FEMEIE

1. H. Nunberg şi E. Federn (eds.), *Minutes of the Vienna Psychoanalytical Society*, I: 1906-1908 (New York 1962), pp. 199-200.
2. Citat în W. Ruppert (ed.), *Die Arbeiter: Lebensformen, Alltag und Kultur* (Munich 1986), p. 69.
3. K. Anthony, *Feminism in Germany and Scandinavia* (New York 1915), p. 231.

4. *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (Jena 1902 edn), "Beruf", p. 626, şi "Frauenarbeit", p. 1202.
5. *Ibid.*, "Hausindustrie", pp. 1148 şi 1150.
6. Louise Tilly şi Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (New York 1978), p. 124.
7. *Handwörterbuch*, "Frauenarbeit", p. 1205-6.
8. Pentru Germania: Hohorst, Kocka şi Ritter, *op. cit.*, p. 68, n. 8; pentru Anglia, Mark Abrams, *The Conditions of the British People 1911-1945* (London 1946), pp. 60-1; Marsh, *op. cit.*, p. 127.
9. Zeldin, *op. cit.*, II, p. 169.
10. E. Cadbury, M. C. Matheson şi G. Shann, *Women's Work and Wages* (London 1906), pp. 49 şi 129. Cartea descrie situaţia din Birmingham.
11. Margaret Bryant, *The Unexpected Revolution* (London 1979), p. 108.
12. Edmée Charnier, *L'Évolution intelectuelle féminine* (Paris 1937), pp. 140 şi 189. Vezi şi H.-J. Puhle, "Warum gibt es societate wenige Historikerinnen?" *Geschichte und Gesellschaften*, 7 Jg. (1981), mai ales p. 373.
13. Rosa Leviné-Meyer, *Leviné* (London 1973), p. 2.
14. Tradusă pentru prima dată în engleză în 1891.
15. Caroline Kohn, *Karl Kraus* (Stuttgart 1966), p. 259, n. 40; J. Romein, *The Watershed of Two Eras*, p. 604.
16. Donald Knight, *Great White City, Sheperds Bush, London: 70th Anniversary, 1908-1978* (New Barnet 1978), p. 26.
17. Îi sînt dator pentru acest punct de vedere unui student al Dr. S. N. Mukherjee de la Universitatea Sydney.
18. Claude Willard, *Les Guesdistes* (Paris 1965), p. 362.
19. G. D. H. Cole, *A History of the Labour Party from 1914* (London 1948), p. 480; Richard Evans, *The Feminists* (London 1977), p. 162.
20. Woytinsky, *op. cit.*, II, asigură baza acestor date.
21. Calculată din *Men and Women of the Time* (1895).
22. Pentru feminismul conservator, vezi şi E. Hälévy, *A History of the English People in the Nineteenth Century* (1961 edn), VI, p. 509.
23. Pentru aceste evoluţii, vezi S. Giedion, *Mechanisation Takes Command* (New York 1948), *passim*; pentru citat, pp. 520-1.
24. Rodelle Weintraub (ed.), *Bernard Shaw and Women* (Pennsylvania State University 1977), pp. 3-4.
25. Jean Maitron şi Georges Haupt, *Dictionnaire Biographique du mouvement ouvrier international: L'Autriche* (Paris 1971), p. 285.
26. T. E. B. Howarth, *Cambridge Between Two Wars* (London 1978), p. 45.
27. J. P. Nettl, *Rosa Luxemburg* (London 1966), I, p. 144.

CAPITOLUL 9: METAMORFOZA ARTELOR

1. Romain Rolland, *Jean Christophe in Paris* (trad. New York 1915), pp. 120-1.
2. S. Laing, *Modern Science and Modern Thought* (London 1896), pp. 230-1, publicată inițial în 1885.
3. F. T. Marinetti, *Selected Writings*, ed. R. W. Flint (New York 1971), p. 67.
4. Peter Jelavich, *Munich and Theatrical Modernism: Politics, Playwriting and Performances 1890-1914* (Cambridge, Mass. 1985), p. 102.
5. Cuvîntul a fost inventat de către M. Agulhon, "La statuomanie et l'histoire", *Ethnologie Française* 3-4 (1978).
6. John Willett, "Breaking Away", *New York Review of Books*, 28 mai 1981, pp. 47-9.
7. *The Englishwoman's Year-Book* (1905), "Colonial journalism for women", p. 138.
8. Printre alte colecții care au potolit setea de autoeducație și cultură în Anglia, putem menționa Camelot Classics (1886-91), cele 300 de volume răzlețe ale Cassell's National Library (1886-90 și 1903-7), Cassell's Red Library (1884-90), Sir John Lubbock's Hundred Books, publicate de Routledge (editor, de asemenea, al Modern Classics, începînd din 1897) din 1891, Nelson's Classics (1907-) - "Sixpenny Classics n-a rezistat decât pînă în 1905-7 - și Oxford's World Classics. Everyman merită considerație pentru faptul de a fi publicat un important clasic modern, Joseph Conrad, cu *Nostromo*, printre primele cincizeci de titluri, între *History of England* a lui Macaulay și *Life of Sir Walter Scott* a lui Lockhart.
9. Georg Gottfried Gervinus, *Geschichte der poetischen nationalliteratur der Deutschen*, 5 volume (1836-42).
10. F. Nietzsche, *Der Wille zur Macht* în *Sämtliche Werke* (Stuttgart 1965), IX, pp. 65 și 587.
11. R. Hinton Thomas, *Nietzsche in German Politics and Society 1890-1918* (Manchester 1984), accentuează - sau, s-ar putea spune, supraaccentuează - atracția pe care o prezenta pentru libertini. Fără îndoială, și în ciuda disprețului lui Nietzsche pentru anarhiști (cf. *Jenseits von Gut und Böse* în *Sämtliche Werke*, VII, pp. 114, 125), în cercurile anarhiste franceze din anii '900 "on discute avec fougue Stirner, Nietzsche et surtout Le Dantec" (Jean Maitron, *Le Mouvement anarchiste en France* şParis 1975î, I, p. 421.
12. Eugenia W. Herbert, *Artists and Social Reform: France and Belgium 1885-1898* (New Haven 1961), p. 21.
13. Patrizia Dogliani, *la "Scuola delle Reclute": L'Internazionale Giovanile Socialista dalla fine dll'ottocento, alla prima guerra mondiale* (Turin 1983), p. 147.
14. G. W. Plechanow, *Kunst und Literatur* (East Berlin 1955), p. 295.

15. J. C. Holl, *La Jeune Peinture contemporaine* (Paris 1912), pp. 14-15.
16. "On the spiritual in art", citat în *New York Review of Books*, 16 februarie 1984, p. 28.
17. Citat în Romein, *The Watershed of Two Eras*, p. 572.
18. Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte.*
19. Max Raphael, *Von Monet zu Picasso. Grundzüge einer Aesthetik und Entwicklung der modernen Malerei* (Munich 1913).
20. Trebuie remarcat rolul ţărilor cu o puternică presă democratică şi populară, care ducea lipsă de un public larg din rîndul clasei mijlocii, în evoluţia caricaturii politice moderne. Pentru importanţa Australiei dinainte de 1914 în legătură cu acest subiect, vezi E. J. Hobsbawm, Introducere la *Communist Cartoons*, editat de "Espoir" şi alţii (London 1982), p. 3.
21. Peter Bächlin, *Der Film als Ware* (Basel 1945), p. 214, n. 14.
22. T. Balio (ed.), *The American Film Industry* (Madison, Ws. 1985), p. 86.
23. G. P. Brunetta, *Storia del cinema italiano* (Rome 1979), p. 44.
24. Balio, *op. cit.*, p. 98.
25. *Ibid.*, p. 87; *Mit uns zieht die Neue Zeit*, p. 185.
24. Brunetta, *op. cit.*, p. 56.
27. Luigi Chiarini, "Cinematography" în *Encyclopedia of World Art* (New York, London and Toronto 1960), III, p. 626.

CAPITOLUL 10: CERTITUDINI NĂRUITE: ŞTIINŢELE

1. Laing, *op.cit.*, p. 51.
2. Raymond Pearl, *Modes of Research in Genetics* (New York 1915), p. 159. Acest pasaj e republicat după o conferinţă din 1913
3. Bertrand Russell, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy* (London 1952 edn), p. 109.
4. Carl Boyer, *A History of Mathematics* (New York 1968), p. 82.
5. Bourbaki, *Éléments d'histoire des mathématiques* (Paris 1960), p. 27. Grupul de matematicieni care publicau sub acest nume era interesat de istoria subiectului lor în primul rînd în relaţie cu propria lor muncă.
6. Boyer, *op.cit.*, p. 649.
7. Bourbaki, *op.cit.*, p. 43.
8. F. Dannemann, *Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung und ihrem Zusammenhange* (Leipzig and Berlin 1913), IV, p. 433.
9. Henry Smith Williams, *The Story of Nineteenth-Century Science* (London and New York 1900), p. 231.
10. *Ibid.*, pp. 230-1.
11. *Ibid.*, p. 236.

12. C. C. Gillispie, *The Edge of Objectivity* (Princeton 1960), p. 507.
13. Cf. Max Planck, *Scientific Autobiography and Other Papers* (New York 1949).
14. J. D. Bernal, *Science in History* (London 1965), p. 630.
15. Ludwig Fleck, *Genesis and Development of a Scietific Fact* (Chicago 1979; original Basel 1935), pp. 68-9.
16. W. Treue şi K. Mauel (eds.), *Naturwissenschaft, Technik und Wirtschaft im 19. Jahrhundert*, 2 volume (Göttingen 1976), I, pp. 271-4 şi 348-56.
17. Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, *cartea* IV, de exemplu pp. 607-9.
18. C. Webster (ed.), *Biology, Medicine and Society 1840-1940* (Cambridge 1981), p. 225.
19. *Ibid.*, p. 221.
20. După cum este sugerat de titlul lucrării lui A. Ploetz şi F. Lentz, *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene* (1905: "Societatea Germană pentru igienă Rasială") şi al revistei Societăţii, *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* ("Arhivele de Bioogie Rasială şi Socială"); sau al lucrării lui G. F. Schwalbe, *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Erb- und Rassenbiologie* (1899: "Revista de Morfologie, Antropologie, Genetică şi Biologie Rasială"). Cf. J. Sutter, *L'Eugénique: Problèmes-Méthodes-Résultats* (Paris 1959), pp. 24-5).
21. Kenneth M. Ludmerer, *Genetics and A Society: A Historical Appraisal* (Baltimore 1972), p. 37.
22. Citat în Romein, *op. cit.*, p. 343.
23. Webster, *op. cit.*, p. 266.
24. Ernst Mach în *Neue Österreichische Biographie*, I (Vienna 1923).
25. J. J. Salomon, *Science and Politics* (London 1973), p. xiv.
26. Gillispie, *op. cit.*, p. 499.
27. Nietzsche, *Wille zur Macht*, Vorede, p. 4.
28. *Ibid.*, aforisme, p. 8.
29. Bernal (*op. cit.*, p. 503) estimează că, în 1896, existau poate 50.000 de persoane în lume ducînd mai departe "întreaga tradiţie a ştiinţei", dintre care 15.000 lucrau în cercetare. Numărul creştea mereu: de la 1901 pînă în 1915, existau numai în SUA cca. 74.000 de licenţiaţi în ştiinţele naturii şi 2577 de doctori în ştiinţele naturii şi inginerie (D. M. Blank şi George J. Stigler, *The Demand and Supply of Scietific Personnel* şNew York 1957î, pp. 5-6.
30. G. W. Roderick, *The Emergence of a Scientific Society* (London and New York 1967), p. 48.
31. Frank R. Pfetsch, *Zur Entwicklung der Wissenschaftspolitik in Deutschland 1750-1914* (Berlin 1974), pp. 340 şi următoarele.
32. Premiile au fost obţinute pînă în 1925, în aşa fel încît să permită un anumit

interval pentru recunoaşterea realizărilor strălucitilor tineri din ultimii ani dinainte de 1914.

33. Joseph Ben-David, "Profssions in the Class Systems of Present-Day Societies", *Current Sociology*, 12 (1963-4), pp. 262-9.
34. Paul Levy, *Moore: G. E. Moore şi Apostolii de la Cambridge* (Oxford 1981), pp. 309-11.

CAPITOLUL 11: RAŢIUNE ŞI SOCIETATE

1. Rolland, *op.cit.*, p. 222.
2. Nunberg şi Federn, *op.cit.*, p. 178.
3. Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen 1968), p. 166.
4. Guy Vincent, *L'École primaire française: Étude sociologique* (Lyon 1980), p. 332, n. 779.
5. Vivekananda, *Works*, partea IV, citat în *Sedition Commitee 1918: Report* (Calcutta 1918), p. 17 n.
6. Anil Seal, *The Emergence of Indian Nationalism* (Cambridge 1971), p. 249.
7. R. M. Goodridge, "Nineteenth Century Urbanisation and Religion: Bristol and Marseiile, 1830-1880", *Sociological Yearbook of Religion in Britain*, I (London 1969), p. 131.
8. "La bourgeoisie adhère au rationnalisme, l'instituteur au socialisme" – Gabriel Le Bras, *Étude de sociologie réligieuse*, 2 volume (Paris 1955-6), I, p. 151.
9. A. Fliche şi V. Martin, *L'Histoire de l'Église. Le pontificat de Pie IX* (2nd edn Paris 1964), p. 130.
10. S. Bonnet, C. Santini şi H. Barthélemy, "Appartenance politique et attitude réligieuse dans l'immigration italienne en Lorraine sidérurgique, *Archives de Sociologie des Réligions* 13 (1962), pp. 63-6.
11. R. Duocastella, "Géographie de la pratique réligieuse en Espagne", *Social Compass*, XII (1965), p. 256; A. Leoni, *Sociologia e geografia religiosa di una Diocesi: saggio sulla pratica religiosa nella Diocesi di Mantova* (Rome 1952), p. 117.
12. Halévy, *op.cit.*, p. 222.
13. Massimo Salvadori, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution* (London 1979), pp. 23-4.
14. Ca să n-o mai amintim pe sora liderului socialist Otto Bauer care, sub un alt nume, figurează în mod copios în agenda lui Freud. Vezi Ernst Glaser, *Im Umfeld des Austromarxismus* (Vienna 1981) *passim*.

15. În privinţa acestui episod, vezi *Marx-Engels Archiv*, ed. D. Rjazanov (retipărit Erlangen 1971), II, p. 140.
16. Cele mai complete discuţii legate de expansiunea marxismului nu sînt disponibile în engleză; cf. E. J. Hobsbawm, "La diffuzione del Marxismo, 1890-1905", *Studi Storici*, XV (1974), pp. 241-69; *Storia del Marxismo, II: Il marxismo nell'età della seconda Internazionale* (Turin 1979), pp. 6-110, articole de F. Andreucci şi E. J. Hobsbawm.
17. E v. Böhm-Bawerk, *Zum Abschluss des Marxschen Systems* (Berlin 1896), a rămas, multă vreme, cea mai importantă lucrare de critică tradiţională a lui Marx. Böhm-Bawerk a condus cabinetul de miniştri al Austriei de trei ori în această perioadă.
18. Walter Bagehot, *Physics and Politics*, a fost publicată pentru prima dată în 1872. Seria din 1887 a fost editată de către Kegan Paul.
19. Otto Hinze, "Über individualistiche unde kollektivistiche Geschichts auffassung", *Historische Zeitschrift*, 78 (1897), p. 62.
20. Vezi în special lunga polemică a lui G. v. Below, "Die neue historische Methode", *Historische Zeitschrift*, 81 (1898), pp. 193-273.
21. Schorske, *op. cit.*, p. 203.
22. William MacDougall (1871-1938), *An Introduction to Social Psychology* (London 1908).
23. William James, *Varieties of Religious Belief* (New York 1963 edn), p. 388.
24. E. Gothein, "Gesellschaft und Gesellschaftswissenschaft", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (Jena 1900), IV, p. 212.

CAPITOLUL 12: SPRE REVOLUŢIE

1. D. Norman (ed.), *Nehru, The First SixtyYears*, I (New York 1965), p. 12.
2. Mary Clabaugh Wright (ed.), *China in Revolution: The First Phase 1900-1915*, (New Haven 1968), p. 118.
3. *Collected Works*, IX, p. 434.
4. *Selected Works* (London 1936), IV, pp. 297-304.
5. Pentru o comparaţie între cele două revoluţii iraniene, vezi Nikki R. Keddie, "Iranian Revolutions in Comparative Perpective", *American Historical Review*, 88 (1983), pp. 579-98.
6. John Lust, "Les sociétés secrètes, les mouvements populaires et la révolution de 1911" în Jean Chesneaux *et al.* (eds.), *Mouvements populaires et sociétés secrète en Chine aux XIXe et XXe siècle* (Paris 1970), p. 370.
7. Edwin Lieuwen, *Arms and Politics in Latin America*, (London and New York 1961 edn), p. 21.

8. Pentru tranziţie, vezi capitolul 3 din *M. N. Roy's Memoirs*, (Bombay, New Delhi, Calcutta, Madras, London and New York 1964).
9. Friedrich Katz, *The Secret War in Mexico: Europe, The United States and the Mexican Revolution* (Chicago and London 1981), p. 22.
10. Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917* (Oxford 1967), p. 507.
11. P. I. Lyashchenko, *History of the Russian National Economy* (New York 1949), pp. 453, 468 şi 520.
12. *Ibid.*, pp. 528-9.
13. Michael Futrell, *Northern Underground: Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communication Through Scandinavia and Finland* (London 1963), *passim*.
14. M. S. Anderson, *The Ascendency of Europe 1815-1914* (London 1972), p. 266.
15. T. Shanin, *The Awkward Class* (Oxford 1972), p. 38 n.
16. Urmez argumentaţia din articolele deschizătoare de drumuri ale lui L. Haimson din *Slavic Review*, 23 (1964), pp. 619-42 şi 24 (1965), pp. 1-22, "Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-17".

CAPITOLUL 13: DE LA PACE LA RĂZBOI

1. Fürst von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, I (Berlin 1930), pp. 415-16.
2. Bernard Shaw către Clement Scott, 1902: G. Bernard Shaw, *Collected Letters, 1898-1910* (London 1972), p. 260.
3. Marinetti, *op. cit.*, p. 42.
4. *Leviathan*, partea I, cap. 13.
5. *Wille zur Macht*, *loc. cit.*, p. 92.
6. Georges Haupt, *Socialism and the Great War: The Collapse of the Second International* (Oxford 1972), pp. 220 şi 258.
7. Gaston Bodart, *Losses of Life in Modern Wars* (Carnegie Endowment for International Peace, Oxford 1916), pp. 153 şi următoarele.
8. H. Stanley Jevons, *The British Coal Trade* (London 1915), pp. 367-8 şi 374.
9. W. Ashworth, "Economic Aspects of Late Victorian Naval Administration", *Economic History Review*, XXII (1969), p. 491.
10. Engels către Danielson, 22 sept. 1892: Marx-Engels *Werke*, XXXVIII (Berlin 1968), p. 467.
11. Clive Trebilcock, "'Spin-off' in British Economic History: Armaments and Industry, 1760-1914", *Economic History Review*, XXII (1969), p. 480.
12. Romein, *op. cit.*, p. 124.
13. Admiral Raeder, *Struggle for the Sea* (London 1959), pp. 135 and 260.
14. David Landes, *The Unbound Prometheus* (Cambridge 1969), pp. 240-41.

15. D. C. Watt, *A History of the World in the Twentieth Century* (London 1967), I, p. 220.
16. L. A. G. Lennox (ed.), *The Diary of Lord Bertie of Thames 1914-1918* (London 1924), pp. 352 şi 355.
17. Chris Cook and John Paxon, *European Political Facts 1848-1918* (London 1978), p. 188.
18. Norman Stone, *Europe Transformed 1878-1918* (London 1983), p. 331.
19. A. Offner, "The Working Classes, British Naval Plans and the Coming of the Great War", *Past & Present*, 107 (Mai 1985), pp. 204-26, discută acest lucru pe larg.
20. Haupt, *op. cit.*, p. 175.
21. Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914-1918* (Paris 1969), p. 23.
22. W. Emmerich (ed.), *Proletarische Lebensläufe* (Reinbeck 1975), II, p. 104.
23. Haupt, *op. cit.*, p. 253 n.
24. *Wille zur Macht*, p. 92.
25. Rupert Brooke, "Peace" în *Collected Poems of Rupert Brooke* (London 1915), p. xiv.
26. *Wille zur Macht*, p. 92.

EPILOG

1. Bertold Brescht, "An die Nachgeboren" în *Hundert Gedichte 1918-1950* (East Berlin 1955), p. 314.
2. Albert O. Hirschman, *The Political Economy of Latin American Development: Seven Exercises in Retrospection* (Center for US-Mexiacan Studies, University of California, San Diego, Decembrie 1986), p. 4.

LECTURI SUPLIMENTARE

"O viaţă de doi bani vă va oferi toate faptele", scria poetul W. H. Auden despre subiectul meditaţiilor lui. Astăzi costă mai mult, dar oricine doreşte să afle sau să i se amintească principalele evenimente şi personalităţi ale istoriei secolului al nouăsprezecelea ar trebui să citească această carte, alături de unul dintre numeroasele tratate de bază pentru liceu sau colegiu, cum ar fi *Europe 1815-1914* (1971) a lui Gordon Craig, totodată poate consulta cu folos şi asemenea lucrări de referinţă ca *Chronology of the Modern World* (1969) a lui Neville Williams, care oferă principalele evenimente din domenii diferite pentru fiecare an începînd cu 1763. Dintre tratatele asupra perioadei pe care o acoperă această carte, trebuie recomandate capitolele de început din James Joll, *Europe Since 1870* (diferite ediţii) şi Norman Stone, *Europe Transformed 1878-1918* (1983). Cartea lui D. C. Watt, *History of the World in the Twentieth Century*, vol. I: 1890-1918 (1967), este importantă în ceea ce priveşte relaţiile internaţionale. Cărţile autorului de faţă, *The Age of Revolution 1789-1848* şi *The Age of Capital 1848-1875* oferă fundamentul pentru acest volum, care continuă analiza secolului al nouăsprezecelea începută în volumele precedente.

Există, pînă în momentul de faţă, numeroase tablouri mai mult sau mai puţin impresionante ori mai degrabă pointiliste ale Europei şi lumii din ultimele deceniii dinainte de 1914, dintre care *The Proud Tower* (1966) al Barbarei Tuchman este cea mai răspîndită. *1900, The Generation Before the Great War* (1976) a lui Edward Tannenbaum este mult mai puţin cunoscută. Cea care îmi place cel mai mult, în parte pentru că m-am inspirat profund din erudiţia ei enciclopedică, în parte pentru că împărtăşesc tradiţia intelectuală şi ambiţia istorică a autorului ei, este ultima carte a lui Jan Romein, *The Watershed of Two Eras: Europe in 1900* (1976).

Există un număr de lucrări colective sau enciclopedice ori de compendii de referinţă, care acoperă temele din perioada de care ne ocupăm ca şi multe altele. Volumul relevant (XII) din *Cambridge Modern History* nu trebuie recomandat, dar acelea din *Cambridge Economic History of Europe* (volumele VI şi VII) conţin studii excelente. *Cambridge History of British Empire* reprezintă un stil istoric învechit şi inutil, dar istoriile Africii, Chinei şi mai ales aceea a Americii Latine aparţin, pe drept cuvînt, istoriografiei sfîrşitului secolului al douăzecilea. Dintre atlasele istorice, *Times Atlas of World History* (1978), alcătuit sub direcţia unui istoric original şi imaginativ, G. Barraclough, este deosebit, iar Penguin *Atlas of Modern History* este foarte util. *Chambers Biographical Dictionary* conţine scurte informaţii despre un număr surprinzător de mare de persoane din toate perioadele, pînă în prezent, într-un singur volum. *A Dictionary of Statistics* (ediţia din 1898, retipărit în 1969) al lui M. Mulhall rămîne indispensabil pentru secolul al nouăsprezecelea. *European Historical Statistics* (1980) al lui B. Mitchell este compendiul modern esenţial, în primul rînd din punct de vedere economic. *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975* (1983) al lui Peter Flora (ed.) conţine o mulţime de informaţii asupra chestiunilor politice, instituţionale şi administrative, educaţionale şi a altora. Cartea lui Jan Romein, *The Watershed of Two Eras*, nu e concepută ca o lucrare de referinţă, dar poate fi consultată ca atare, mai ales în probleme de cultură şi idei.

Asupra unui subiect de un interes special pentru epocă, cartea lui I. Ferenczi şi W. F. Wilcox (eds.), *International Migration*, 2 volume (1929-31) reprezintă încă sursa cea mai bună. *An Atlas of World Population History* (1978) al lui C. McEvedy şi R. Jones este potrivit. Unele lucrări de referinţă asupra unor teme mai specializate sînt menţionate sub titluri separate. Oricine doreşte să afle cum era văzut secolul al nouăsprezecelea chiar înainte de Primul Război Mondial ar trebui să consulte cea de unsprezecea ediţie din *Encyclopaedia Britannica* (ultima ediţie britanică, 1911), care, datorită valorii ei, este încă accesibilă în multe biblioteci bune de referinţă.

ISTORIE ECONOMICĂ

Asupra istoriei economice din epocă, nişte scurte introduceri sînt W. Woodruff, *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960* (1966) şi W. Ashworth, *A Short History of the International Economy Since 1850* (diferite ediţii). *Cambridge Economic History of Europe* (volumele VI şi VII) şi C. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe* (volumele IV şi V, părţile 1 şi 2) (1973-5), sînt lucrări colective de o calitate cuprinsă între bună şi excelentă. Cartea lui Paul Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900* (1975) depăşeşte acest nivel. Dintree numeroasele lucrări utile ale acestui autor, dintre care, din nefericire, numai unele sînt traduse, P. Bairoch şi M. Levy-Lebozer (eds.), *Disparities in Economic Develpment Since the Industrial Revolution* (1981) conţine materiale revelatorii. Cărţile lui A. Milward şi S. B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe 1780-1870* (1973) şi *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914* (1979) reprezintă mult mai mult decît simple manuale de colegiu. Lucrarea aparţinînd lui S. Pollard şi C. Holmes (eds.), *Documents of European Economic History*, vol. II: *Industrial Power and National Rivalry 1870-1914* (1972) priveşte perioada de care ne ocupăm. *The Unbound Prometheus* (diferite ediţii) a lui D. S. Landes reprezintă de departe cea mai bună şi tulburătoare tratare a evoluţiilor tehnologice. Sidney Pollard, *Peaceful conquest* (1981), integrează istoria industrializării britanice şi continentale.

Asupra temelor economice de importanţă pentru această perioadă, vezi discuţiile asupra temei B9 ("From Family Firm to Professional Management") de la Cel de-al Optulea Congres Internaţional de Istorie Economică (Budapeste 1982). Alfred D. Chandler, *The Visible Hand: The Management Revolution in American Business* (1977) şi Leslie Hannah, *The Rise of the Corporate Economy* (1976) sînt la obiect. A. Maizels, *Industrial Growth and World Trade*, W. Arthur Lewis, *Growth and Fluctuations 1870-1913* (1978), Herbert Feis, *Europe, The World's Banker* (retipărită după 1930) şi M. de Cecco, *Money and Empire: The International Gold Standard 1890-1914* (1974), discută alte subiecte relevante pentru economia timpurilor.

SOCIETATE

Majoritatea lumii consta din ţărani, iar cartea lui T. Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies* (1971), reprezintă o excelentă introducere în lumea lor; lucrarea aceluiaşi autor, *The Awkward Class* (1972), se ocupă de ţărănimea rusă; *Peasants into Frenchmen* (1976) a lui Eugene Weber aruncă multă lumină asupra ţăranilor francezi; "Capitalism and Rural Society in Germany" a lui Max Weber (în H. Gerth şi C. Wright Mills, *From Max Weber*, numeroase ediţii, pp. 363-85) e mai cuprinzătoare decît îi sugerează titlul. Vechea mică burghezie e discutată în G. Crossick şi H. G. Haupt (ed.), *Shopkeepers and Master Artisans în 19th Century Europe* (1984). Peter Stearns, *Lives of Labor* (1971), Dick Geary, *European Labor Protest 1848-1939* (1981), Charles, Louise şi Richard Tilly, *The Rebellious Century 1830-1930* (1975) şi E. J. Hobsbawn, *Labouring Men* (1964 şi alte ediţii) şi *Worlds of Labour* (1984) acoperă o arie mai largă, cel puţin în parte. Încă şi mai puţine studii privesc muncitorii în relaţia lor cu alte clase. David Crew, *Town in Ruhr: A Social History of Bochum 1860-1914* (1979) este unul dintre acestea. Studiul clasic al transformării ţăranilor în muncitori este *The Polish Peasant in Europe and America* (1984, publicat pentru prima dată în 1918) al lui F. Znaniecki şi W. I. Thomas.

Există încă şi mai puţine studii comparative asupra claselor mijlocii sau burgheziilor, deşi istoriile sau studiile naţionale sînt acum, din fericire, mai obişnuite. Theodore Zeldin, *France 1848-1945*, 2 volume (1973) cuprinde mult material asupra acestui aspect al societăţii, ca şi asupra altora, dar fără nici un fel de analiză. Capitolele de început din Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes*, vol. I, 1880-1920 (1983), constituie un studiu de caz al mobilităţii sociale, printr-o îmbinare de acumulare şi examinare; iar diferitele studii ale lui William Rubinstein, mai ales în *Past & Present*, aruncă o lumină mai generală asupra burgheziei britanice. Subiectul general al mobilităţii sociale este discutat cu autoritate în *Social Mobility in the 19th and 20th Centuries: Europe and America in Comparative Perspective* (1985) a lui Hartmut Kaelble. Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime* (1982), este, comparativ, mai cuprinzător şi conţine un material de valoare, mai ales asupra relaţiilor dintre clasele mijlocii şi superioare, răsădite într-o teză controversată. Ca întotdeauna, în romanele şi piesele de teatru ale secolului al

nouăsprezecelea există cele mai bune prezentări ale lumilor aristocraţiei şi burgheziei. Cultura şi politica ca dezvăluire a situaţiei dificile burgheze sînt minunat folosite în Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna* (1980).

Marea mişcare pentru emanciparea femeilor a produs o mare cantitate de literatură istorică de o calitate variabilă, dar nu există nici măcar o singură carte despre acea perioadă care să fie satisfăcătoare. Deşi nu se referă nici din punct de vedere istoric, nici în mod precumpănitor la lumea dezvoltată, *Women's Role in Economic Development* (1970) a lui Ester Boserup este importantă. Louise Tilly şi Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (1978), este fundamentală; vezi şi secţiunea "Sexual division of labor and industrial capitalism" din excelenta revistă de studii despre femei, *Signs* (numărul de iarnă, 1981). T. Zeldin, *France 1848-1945*, vol. 1 are un capitol asupra femeilor. Puţine istorii naţionale conţin un astfel de capitol. Asupra feminismului există o mulţime. Richard Evans (care a scris o carte asupra mişcării germane) acoperă, din punct de vedere comparativ, aria, în *The Feminists Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australia 1840-1920* (1977). Totuşi, multe dintre modurile nepolitice în care s-a schimbat situaţia femeilor, de obicei în bine, şi relaţia acestora cu alte mişcări decît acelea ale stîngii laice, n-au fost investigate în mod sistematic. Asupra principalelor schimbări demografice, vezi D. V. Glasss şi E. Grebenik, "World Population, 1800-1950" în *Cambridge Economic History of Europe*, vol. IV (1965), şi în C. Cipolla, *The Economic History of World Population* (1962). D. V. Glass şi D. E. C. Evesley (eds.), *Population in History* (1965), cuprinde o conferinţă crucială, datorată lui J. Hajnal, asupra diferenţelor istorice dintre modelul vest-european de căsătorie şi celelalte.

Anthony Sutcliffe, *Towards the Planned City 1780-1914* (1981), şi Peter Hall, *The World Cities* (1966), reprezintă nişte introduceri moderne în urbanizarea secolului al nouăsprezecelea; Adna F. Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century* (1897 şi retipăriri recente), reprezintă o cercetare contemporană, care rămîne importantă.

Asupra religiei şi bisericilor, Hugh MacLeod, *Religion and the People of Western Europe* (1974), este concentrat şi lucid. D. E. Smith, *Religion and Political Development* (1970), este mai adaptat lumii neeuropene,

pentru care W. C. Smith, *Islam in Modern History* (1957), deşi datînd de multă vreme, este încă important.

IMPERIU

Textul contemporan fundamental asupra imperialismului este *Imperialism* (1902, numeroase ediţii ulterioare) al lui J. A. Hobson. Pentru discuţiile în legătură cu acest subiect, a se vedea Wolfgang J. Mommsen, *Theories of Imperialism* (1972), şi R. Owen şi B. Sutcliffe (eds.), *Studies in the Theory of Imperialism* (1972). Cucerirea coloniilor este clarificată de Daniel Headrick, *Tools of Empire: Technology an European Imperialism in the Nineteenth Century* (1981), şi V. G. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse 1815-1960* (1982). Minunata *The Lords of Human Kind* (1972) a lui V. G. Kiernan este, de departe, cea mai bună analiză a "atutudinilor europene faţă de lumea din afară în epoca imperială" (subtitlul cărţii). Asupra economiilor imperialismului, vezi P. J. Cain, *Economic Foundations of British Overseas Expansion 1815-1914* (1980), A. G. Hopkins, *An Economic History of the West Africa* (1973), şi vechea, dar valoroasa carte a lui Herbert Feis, ca şi a lui J. P. Ripley, *British Investments in Latin America 1822-1949* (1959), şi – din perspectivă americană – studiul lui Charles M. Wilson despre United Fruit, *Empire in Green and Gold* (1947).

Asupra punctelor de vedere ale creatorilor de politici, J. Gallagher şi R. F. Robinson, *Africa and the Victorians* (1958), şi D. C. M. Platt, *Finance, Trade and Politics: British Foreign Policy 1815-1914* (1968). Asupra implicaţiilor şi rădăcinilor interne ale imperialismului, Bernard Semmel, *Imperialism and Social Reform* (1960), şi, pentru cei care pot citi în germană, H.-U. Wehler, "Bismarck's Imperialism 1862-1890", *Past & Present*, 48 (1970). Asupra efectelor imperiului asupra ţărilor receptoare, Donald Denoon, *Settler Capitalism* (1983), Charles Van Onselen, *Studies in the Social and Economic History of the Witwatersrand 1886-1914*, 2 volume (1982), şi – un aspect neglijat – Edward Bristow, *The Jewish Fight Against White Slavery* (1982). Thomas Pakenham, *The Boer War* (1979), reprezintă o imagine vie a celui mai important dintre războaiele coloniale.

POLITICĂ

Problemele istorice ale apariţiei politicilor populare nu pot fi studiate decît de la ţară la ţară. Cu toate acestea, unele lucrări mai puţin generale pot fi folositoare. Unele cercetări contemporane sînt indicate la notele de la capitolul 4. Printre acestea, Robert Michels, *Political Parties* (diferite ediţii), este încă interesantă, pentru că se bazează pe cercetări aprofundate asupra subiectului. Cartea lui Eugene şi Pauline Anderson, *Political Institutions and Social Change in Continental Europe in the Nineteenth Century* (1967), este utilă în legătură cu dezvoltarea aparatului de stat; Andrew McLaren, *A Short History of Electoral Systems in Western Europe* (1980), reprezintă exact ceea ce spune titlul; *The Evolution of Social Insurance 1881-1981* (1982) a lui Peter Köhler, F. Zacher şi Martin Partington (eds.) nu acoperă, din nefericire, decît Germania, Franţa, Anglia, Austria şi Elveţia. De departe cea mai completă colecţie de date asupra tuturor chestiunilor revelatoare este Peter Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975*, menţionată mai sus. E. J. Hobsbawm şi T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (1983), se ocupă de reacţiile neinstituţionale la democratizarea politicii, mai ales în eseurile datorate lui D. Cannadine şi E. J. Hobsbawm. Hans Rogger şi Eugen Weber (eds.), *The European Right: A Historical Profile* (1965), reprezintă o călăuză în acea parte a spectrului politic care nu e discutată în text, în afara situaţiilor întîmplătoare în care are legătură cu naţionalismul.

Asupra apariţiei mişcărilor socialiste şi muncitoreşti, lucrarea standard de referinţă este aceea a lui G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought*, III, părţile 1 şi 2, "The Second International" (1956). James Joll, *The Second International* 1889-1914 (1974), este mai succintă. W. Guttsman, *The German Social-Democratic Party 1875-1933* (1981), reprezintă cea mai potrivită analiză a unui "partid de masă" clasic; Georges Haupt, *Aspects of International Socialism 1889-1914* (1986), şi Massimo Salvadori, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution* (1979), constituie introduceri nimerite în aşteptări şi ideologii. J. P. Nettl, *Rosa Luxemburg*, 2 volume (1967), şi *Life of Trotsky*, vol. 1: *The Prophet Armed* (1954) a lui Isaac Deutscher privesc socialismul prin ochii unor participanţi importanţi.

Asupra naţionalismului, pot fi consultate capitolele revelatoare din cărţile mele, *Era Revoluţiei* şi *Era Capitalului*. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (1983), reprezintă o analiză recentă a fenomenului, iar lucrarea lui Hugh Seton-Watson, *Nations and States* (1977), este enciclopedică. Cartea lui M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe* (1985), este fundamentală. Asupra relaţiei dintre naţionalism şi mişcările muncitoreşti, vezi eseul meu "What is the Workers' Country?" în *Worlds of Labour* (1984). Deşi în aparenţă prezentînd doar un interes specific, studiile galeze din *A People and a Proletariat* (1980) ale lui D. Smith şi H. Francis sînt extrem de relevante.

ISTORIE CULTURALĂ ŞI INTELECTUALĂ

Cartea lui H. Stuart Hughes, *Consciousness and Society* (numeroase ediţii), reprezintă introducerea cea mai bine cunoscută în transformările ideilor din această perioadă; George Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century* (1972), deşi editată ca o istorie generală, este, în esenţă, legată de evoluţiile intelectuale. Asemeni întregii opere a acestui autor, este densă, dar enorm de mulţumitoare. Jan Romein, *The Watershed of Two Era* (deja menţionată), oferă un material nesfîrşit. În privinţa ştiinţelor, C. C. Gillispie, *On the Edge of Objectivity* (1960), care acoperă o perioadă mult mai largă, reprezintă o introducere complexă. Domeniul este prea vast pentru o analiză scurtă – C. C. Gillispie (ed.), *Dictionary of Scientific Biography*, 16 volume (1970-80), şi Philip P. Wiener (ed.)., *Dictionary of the History of Ideas*, 4 volume (1973-74), sînt excelente ca referinţă; şi W. F. Bynum, E. J. Browne şi Roy Porter (eds.), *Dictionary of Science* (1981), ca şi *Fontana Dictionary of Modern Thought* (1977), sînt bune şi concentrate. Asupra domeniilor esenţiale ale fizicii, Ronald W. Clark, *Einstein, The Life and Times* (1971), poate fi suplimentat cu R. McCormmach (ed.), *Historical Studies in the Physical Sciences* vol II (1970), în ceea ce priveşte acceptarea relativităţii. Romanul aceluiaşi autor, *Night Thoughts of a Classical Physicist* (1982), reprezintă o minunată evocare a savantului convenţional obişnuit şi, în paranteză fie spus, a mediului universitar german. C. Webster (ed.), *Biology, Medicine and Society 1840-1940* (1981), îi poate introduce pe cititori în lumile geneticii, eugeniei, medicinei şi dimensiunilor sociale ale biologiei.

Lucrări de referinţă în prvinţa artelor, de obicei fără un prea mare simţ istoric, abundă: *Encyclopedia of World Art* este foarte utilă pentru artele vizuale; *New Grove Dictionary of Music*, 16 volume (1980), e prea mult scris de către experţi pentru alţi experţi. Analizele generale asupra Europei la 1900 şi în jurul acestui an conţin, de obicei, multe lucruri despre artele perioadei (de exemplu, Romein). Istoriile generale ale artelor reprezintă o chestiune de gust, dacă nu simple cronici. A. Hauser, *The Social History of Art* (1958), reprezintă o versiune marxistă cu totul inflexibilă. W. Hofmann, *Turning-Points in Twentieth-century Art 1890-1917* (1969), este interesantă, dar tot discutabilă. Legătura dintre William Morris şi modernism este subliniată în N. Pevsner, *Pioneers of the Modern Movement* (1936). Mark Girouard, *The Victorian Country House* (1971) şi *Sweetness and Light: The Queen Anne Movement 1860-1900* (1977), reprezintă nişte conexiuni bune între arhitectură şi stilurile de viaţă ale claselor. Roger Shattuck, *The Banquet Years: The Origins of the Avantgarde in France 1885 to World War One* (ediţie revizuită în 1967), este instructivă şi amuzantă. Camilla Gray, *The Russian Experiment in Art 1863-1922* (1971), este cu totul excelentă. În privinţa teatrului şi, într-adevăr, a avangardei dintr-un centru european, a se vedea P. Jelavich, *Munich and Theatrical Modernism* (1985). Roy Pascal, *From naturalism to Expressionism: German literature and Society 1880-1918* (1973) trebuie recomandată.

Dintere cărţile care caută să integreze artele în societatea contemporană şi alte tendinţe intelectuale, Romein şi Tannenbaum trebuie consultaţi ca de obicei. Stephen Kern, *The Culture of Time and Space 1880-1918* (1983) este aventuroasă şi tulburătoare. Cititorii trebuie să judece dacă este şi convingătoare.

Asupra tendinţelor majore din ştiinţele sociale şi umane, J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (diverse ediţii, începînd din 1954) este enciclopedică şi caustică: numai ca referinţă. G. Lichtheim, *Marxism* (1961), răsplăteşte o lectură atentă. Sociologii, întotdeauna înclinaţi să mediteze care este domeniul sociologiei, i-au investigat şi istoria. Textele de la articolul "Sociologie" din *International Encyclopaedia of the Social Sciences* (1968), vol. XV, reprezintă un ghid. Istoria istoriografiei din perioada de care ne ocupăm nu este uşor de analizat, cu excepţia cărţii *New Directions in European Historiography* (1975) a lui

George Iggers. Totuşi, articolul "Istorie" din *Encyclopaedia of the Social Sciences*, ed. E. R. A. Seligman (1932) – care, în multe privinţe, n-a fost înlocuită de către *International Encyclopaedia* din 1968 – oferă o bună imagine asupra disputelor sale. Ea se datorează lui Henri Berr şi Lucien Febvre.

ISTORII NAŢIONALE

O bibliografie limitată la limba engleză este adecvată pentru ţările care folosesc această limbă, şi (mulţumită studiilor extrem-asiatice din SUA) nu este inadecvată pentru Extremul Orient, dar ea omite, în chip inevitabil, majoritatea celor mai bune şi de mare autoritate lucrări asupra celor mai multe ţări europene.

Pentru Anglia, R. T. Shannon, *The Crisis of imperialism 1865-1915* (1974), reprezintă un text bun, puternic în privinţa temelor culturale şi intelectuale, dar George Dangerfield, cu *The Strange Death of Liberal England* (prima ediţie în 1935), la aproape cincizeci de ani de la apariţie şi greşind în majoritatea detaliilor, constituie încă modul cel mai tulburător de a începe să cercetezi istoria naţiunii în această perioadă. Elie Halévy, *A History of the English People in the Nineteenth Century*, (1895-1915), volumele IV şi V, e chiar mai veche, dar reprezintă opera unui observator contemporan remarcabil de inteligent, erudit şi perspicace. Pentru cititorii total ignoranţi faţă de istoria britanică, R. K. Webb, cu *Modern Britain from the Eighteenth Century to the Present* (1969), este ideală.

Din fericire, au fost traduse unele manuale franceze excelente. J. M. Mayeur şi M. Reberioux, *The Republic from its Origins to the Great War 1871-1914* (1984), este cea mai bună scurtă istorie care există; Georges Dupeaux, *French Society 1789-1970* (1970) trebuie de asemenea recomandată. T. Zeldin, *France 1848-1945* (1973), este enciclopedică (cu excepţia problemelor economice) şi spirituală; Sanford Elwitt, *The Third Republic Defended: Bourgeois Reform in France 1880-1914* (1986), analizează ideologia conducătorilor republicii; remarcabila *Peasants into Frenchmen* a lui Eugene Weber analizează una dintre realizările majore ale republicii.

Lucrările germane au fost mai puţin traduse, deşi H.-U. Wehler,

The German Empire 1871-1918 (1984) este, din fericire, disponibilă; ea poate fi completată încă, în mod util, cu o carte mai veche a unui marxist din Weimar foarte capabil, Arthur Rosenberg, *The Birth of the German Republic* (1931). *German History 1867-1945* (1981) a lui Gordon Craig este cuprinzătoare. Volker Berghahn, *Modern Germany, Society, Economics and Politics in the Twentieth Century* (1986) oferă un decor mai general. J. J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (1974), Carl E. Schorske, *German Social Democracy 1905-1917* (1955) – veche, dar perspicace –, şi Geoffrey Eley, *Reshaping the German Right* (1980) – polimică –, ajută la înţelegerea politicii germane.

Pentru Austro-Ungaria, C. A. Macartney, *The Habsburg Empire* (1968), constituie prezentarea generală cea mai nimerită; R. A. Kann, *The Mutinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918*, 2 volume (1970), este exhaustivă şi, cîteodată, epuizantă. Pentru cei care o suportă, H. Wickham Steed, *The Habsburg Monarchy* (1913), reprezintă ceea ce va fi văzut un jurnalist înzestrat şi informat la acea vreme: Steed era corespondent al ziarului *Times*. Cartea lui Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, vorbeşte despre politică, ca şi de cultură. Diferitele scrieri ale lui Ivan Berend şi George Ranki, doi excelenţi istorici economici maghiari, cercetează şi analizează Ungaria în particular şi Europa de Est şi Centrală în general, cu bune rezultate.

Perioada de care ne ocupăm nu este deosebit de bine acoperită, în privinţa Italiei, pentru cei care nu citesc în italiană. Există cîteva istorii generale, cum ar fi aceea a lui Denis Mack-Smith, *Italy, A Modern History* (1969), datorată unui autor ale cărui opere majore se referă la perioade anterioare şi ulterioare. Istoria lui Christopher Seton-Watson, *Italy form Liberalism to Fascism 1871-1925* (1967), este mai puţin vie decît lucrarea veche, dar revelatoare, a filozofului Benedetto Croce, *History of Italy 1871-1915* (1929), care, totuşi, omite majoritatea lucrurilor care nu-l interesează pe un gînditor idealist şi multe dintre cele care-l interesează pe istoricul modern. Pentru Spania, pe de altă parte, cititorii englezi au la dispoziţie două lucrări generale deosebite: *Spain 1808-1939* (1966) a lui Raymond Carr şi minunata, chiar dacă "neştiinţifica", *The Spanish Labyrinth* (1950). Istoria popoarelor şi statelor din Balcani e acoperită de diferite lucrări datorate lui J. şi/sau B. Jelavich, de exemplu Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, vol II, asupra secolului al douăzecilea

(1983), dar nu mă pot opri de la a atrage atenţia asupra cărţii lui Daniel Chirot, *Social Changes in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony* (1976), care analizează tragica soartă a poporului român, şi a aceleia a lui Milovan Djilas, *Land Without Justice* (1958), care recreează lumea bravilor muntenegreni. Stanford J. Shaw şi E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II: 1808-1975 (1977), este de autoritate, dar nu chiar tulburătoare.

Ar fi greşit să sugerăm că istoriile generale ale altor ţări europene, disponibile în engleză, sînt cu adevărat satisfăcătoare, deşi lucrările monografice (de exemplu, *Scandinavian Economic History Review* sau alte reviste) reprezintă un cu totul alt subiect.

Istoriile Cambridge ale Africii, Americii Latine şi Chinei – toate disponibile, pentru perioada de care ne ocupăm – reprezintă nişte bune călăuze către respectivele continente sau regiuni. *East Asia: Tradition and Transformation* (1978) a lui John K. Fairbank, Edwin O. Reischauer şi Albert M. Craig se ocupă de toate ţările din Extremul Orient şi, în paranteză fie spus, oferă (capitolele 17-18, 22-23) o introducere utilă în istoria japoneză modernă, pentru care, pentru o viziune mai generală, vezi J. Whitney Hall, *Japan: From Prehistory to Modern Times* (1986 edn), John Livingston *et al.*, *The Japan Reader*, vol. 1: 1800-1945 (1974), şi Janet Hunter, *A Concise Dictionary of Modern Japanese History* (1984). Neorientaliştii interesaţi de viaţa şi cultura japoneză pot savura cartea lui Edward Seidensticker, *Low City, High City: Tokyo from Edo to Earthquake ... 1867-1923* (1985). Cea mai bună introducere în India modernă este cartea lui Judith M. Brown, *Modern India* (1985), cu o bună bibliogafie.

Unele lucrări asupra Chinei, Iranului, Imperiului Otoman, Mexicului, Rusiei şi altor regiuni aflate în frămîntare sînt indicate la subtitlul "Revoluţii".

Dintr-un anumit motiv, există o penurie de bune prezentări ale istoriei SUA ale secolului al douăzecilea, deşi nu este nici o lipsă de manuale de colegiu de toate felurile sau de meditaţii asupra naturii faptului de a fi american, şi există un munte de monografii. Versiunea adusă la zi a unui vechi instrument de lucru, *The Growth of the American Republic* (a şasea ediţie în 1969) a lui S. E. Morison, H. S. Commager şi W. E. Leuchtenberg, este, totuşi, mai mult decît nimic. Totuşi, George

Kennan, *AmericanDiplomacy 1900-1950* (1951, extinsă în 1984) trebuie recomandată.

REVOLUŢII

Pentru perspectivle comparative ale revoluţiilor secolului al douăzecilea, cartea lui Barrington Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1965), este o lucrare clasică şi a inspirat *States and Revolutions* (1978) a lui Theda Scocpol. Eric Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century* (1972) este importantă; lucrarea lui E. J. Hobsbawm, "Revolution", în Roy Porter şi M. Teich (eds.), *Revolution in History* (1986), reprezintă o scurtă cercetare comparativă a problemelor.

Istoriografia Rusiei ţariste, a prăbuşirii şi revoluţiei acesteia, este prea vastă chiar şi pentru o scurtă listă fugitivă. Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917* (1967), la care e mai uşor să faci referiri decît să o citeşti, şi Hans Rogger, *Russia in the Age of Modernisation 1880-1917* (1983), furnizează datele. T. G. Stavrou (ed.), *Russia under the Last Tsar* (1969), conţine eseuri de valori diferite despre o mulţime de subiecte. P. Lyashchenko, *History of the Russian National Economy* (1949), trebuie completat cu părţile revelatoare din *Cambridge Economic History of Europe*. Despre ţărănimea rusă, Geroid T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime* (1932 şi retipărită adesea de atunci), reprezintă cea mai bună cale de a iniţiere, deşi e lipsită de informaţii. Cartea lui Teodor Shanin, *Russia as a Developing Society*, vol 1: *Russia's Turn of Century* (1985) şi vol 2: *Russia 1905-07: Revolution as a Moment of Truth* (1986), o lucrare extraordinară şi deloc uşoară, încearcă să privească revoluţia atît de jos în sus, cît şi în lumina influenţei acesteia asupra istoriei ulterioare a Rusiei. *History of the Russian Revolution* (diferite ediţii) a lui L. Trotsky oferă punctul comunist de vedere al unui participant, plin de inteligenţă şi vervă. Ediţia engleză a cărţii lui Marc Ferro, *The Russian Revolution of February 1917*, cuprinde o bibliografie potrivită.

Bibliografia engleză a celeilalte mari revoluţii, cea chineză, este de asemenea lungă, deşi cea mai mare parte a acesteia se ocupă, de departe, de perioada din 1911 încoace. John K. Fairbank, *The United States and*

China (1979) reprezintă, într-adevăr, o scurtă istorie modernă a Chinei. *The Great Chinese Revolution 1805-1985* (1986) a aceluiaşi autor e chiar mai bună. Franz Schurmann şi Orville Schell (eds.), *China Readings I: Imperial China* (1967), oferă decorul; F. Wakeman, *The Fall of Imperial China* (1975), trăieşte din titlul ei. V. Purcell, *The Boxer Rising* (1963), reprezintă cea mai completă relatare a acestui episod. Mary Clabaugh Wright (ed.), *China in Revolution: The First Phase 1900-1915* (1968), îi poate introduce pe cititori în studii cu un aspect monografic mai pronunţat.

Asupra transformărilor altor vechi imperii orientale, cartea lui Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran* (1981), este de autoritate. Asupra Imperiului Otoman, Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (1961, revizuită în 1969), şi D. Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908* (1977), pot fi completate prin N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (1964) şi prin Roger Owen, *The Middle East in the World Economy* (1981).

Pentru singura revoluţie modernă care a izbucnit de pe urma imperialismului în perioada de care ne ocupăm, două lucrări pot servi drept introducere: capitolele de început din Friedrich Katz, *The Secret War in Mexico* (1981) sau capitolul aceluiaşi autor din *Cambridge History of Latin America* –, şi *Zapata and the Mexican Revolution* (1969) a lui John Wormack. Ambii autori sînt extraordinari. Nu există o introducere la fel de bună în mult-disputata istorie a eliberării naţionale indiene. Cartea lui Judith M. Brown, *Modern India* (1985), oferă cel mai bun început, A Maddison, *Class Structure and Economic Growth in India and Pakistan Since the Mughals* (1971), decorul economic şi social. Pentru cei care au un gust mai apropiat de acela monografic, C. A. Bayly, *The Local Roots of Indian Politics: Allahabad 1880-1920* (1975) este datorat unui indianist strălucit; L. A. Gordon, *Bengal: The Nationalis Movement 1876-1940* (1974), se referă la regiunea cea mai radicală.

Asupra regiunilor islamice din afara Turciei şi Iranului, nu există prea mult lucrări de recomandat. Cartea lui P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt* (1969), poate fi consultată, dar *The Sanusi of Cyrenaica* (1949) (despre Libia) a celebrului antropolog E. Evans-Pritchard e mai degrabă amuzantă. Este scrisă pentru a-i informa pe comandanţii

britanici care s-au pomenit luptînd în aceste deşerturi în Cel de-al Doilea Război Mondial.

PACE ŞI RĂZBOI

O bună introducere recentă în problemele originii Primului Război Mondial este cartea lui James Joll, *The Origins of the First World War* (1984). Lucrarea lui A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (1954), este veche, dar excelentă, în privinţa complicaţiilor diplomaţiei internaţionale.Paul Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860-1914 (1980)*, Zara Steiner, *Britain and the Origins of the First World War* (1977), F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austro-Hungary 1866-1914* (1976) şi Volker Berghahn, *Germany and the Approach of War* (1973) reprezintă nişte exemple minunate de monografii recente. Cartea lui Geoffrey Barraclough, *From Agadir to Armageddon: The Anatomy of a Crisis* (1982), este opera unuia dintre cei mai originali istorici ai vremii sale. Pentru război şi societate în general, cartea lui William Neil, *The Pursuit of Power* (1982), e stimulatoare; pentru perioada specifică a acestei cărţi, Brian Bond, *War and Society in Europe 1870-1970* (1983); pentru cursa înarmărilor dinainte de război, Norman Stone, *The Eastern Front 1914-1917* (1978), capitolele 1-2. Marc Ferro, *The Great War* (1973), reprezintă un bun rezumat al impactului războiului. Robert Wohl, *The Generation of 1914* (1980), discută despre unii dintre cei care au aşteptat cu nerăbdare războiul; Georges Haupt, *Aspects of International Socialism 1871-1914* (1986), discută despre cei care au procedat în sens invers – şi, cu o strălucire specială, atitudinea lui Lenin faţă de război şi revoluţie.

Notă: Acest ghid pentru lecturi suplimentare presupune că lectorii sînt cunoscători numai de engleză. Din nefericire, aşa e probabil să se întîmple în lumea anglo-saxonă. El presupune şi că, dacă cititorii sînt suficient de interesaţi, vor consulta numeroasele reviste academice din domeniul istoric.

Indice

A

abur 16
Action Française 207, 341
Adams, familia 240
Adams, W.S. 463
Aden 91
Adenauer, Konrad 12
Adler, Alfred 335
Adler, Friedrich 342
Adler, Victor 172, 291, 342, 387, 416
aeroplan 72
Africa 36, 45, 50, 64, 71, 78, 79, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 112, 199, 237, 248, 286, 362, 366, 368, 390, 402, 429, 430, 439, 440, 441, 452, 453, 457, 458, 478
Africa de Nord 45, 78, 108, 362, 366
Africa de Sud 50, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 100, 102, 104, 105, 106, 107, 199, 201, 237, 239, 366, 370, 390, 392, 452, 453; aurul 64; emigraţia 368; statutul de dominion 92
Agadir, criza din 1911, 410, 411
agrară, chestiunea 143
agricultura 33, 40, 51, 52, 56, 112, 374; în Europa 150; forţa de muncă 32
Akroyd, familia 215, 216
Albania 28, 189, 410, 436
Alexandru II, ţarul Rusiei 377, 410
Alep 10
Alexandria 10
Alexandru cel Mare 355
Algeciras, conferinţa din 1906 de la, 409
Algeria 85, 366
Alsacia-Lorena 189, 399, 400
Amazon 46, 70, 86; atrocităţile 421
America: creşterea populaţiei 24
America Centrală 371
America de Nord 25, 38, 40, 41, 70, 86, 125, 149, 286, 439, 441
America de Sud 10, 24
America Latină 35, 36, 50, 65, 71, 80, 87, 100, 101, 102, 108, 126, 132, 133, 248, 365, 369, 370, 394, 439
Amsterdam 32, 162, 294
Amundsen 23
analfabetism 130, 439
anarhism 57, 133, 156, 163, 173, 274, 292
anarhiştii 133, 163, 169, 181, 183, 184, 275, 276, 466
Anderson, Eugene 479
Anderson, Pauline 479
Angell, Norman 403
Antarctica 23
anticlericalism 172, 185, 270, 288, 351
antisemitism 119, 205, 209, 210, 381
Anuarului femeii engleze 272
Anvers 103, 289
aparate telefonice 40, 42, 72, 440
Apostolii (societate din Cambridge) 333
Apollinaire 300
Arabi Paşa 367
Arabia de Sud 93
Arctica 23
Argentina 50, 67, 70, 88, 89, 100, 115, 150, 154, 199, 286, 436, 438, 452; imigraţia, 47
argint 54, 55, 488
arhitectură 288, 293, 294, 300, 481, 488
art nouveau 263, 288, 291, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 488
arte şi meserii, mişcarea 239, 266, 287, 291, 293, 302, 488
Asia 24, 29, 36, 71, 86, 99, 149, 248, 364, 384, 424, 439, 440, 441, 484
Asia Centrală 28, 79, 92, 355, 401
Asia Mică 363
Asociaţia Atletică Gaelică 124
Asociaţia Pământului şi Muncii 124
aspiratoare 72
aspirină 72
Asquith, Herbert Henry 144
Assiette au Beurre (ziar) 118
Atatürk, Kemal 364
Atlanticul Mijlociu 25
Atlanticul de Nord 25, 39

atomi 57
Attila 355
aur 27, 49, 54, 64, 76, 84, 86, 91, 94, 100, 118, 128, 149, 183, 217, 238, 240, 285, 290, 303, 317, 397
Australia 25, 36, 50, 67, 85, 88, 89, 98, 100, 102, 115, 154, 199, 438, 439, 449, 453, 467, 477
Austria 10, 29, 121, 122, 123, 130, 137, 139, 172, 188, 201, 203, 244, 253, 262, 278, 288, 298, 343, 348, 387, 390, 397, 399, 400, 409, 410, 412, 413, 416, 423, 436, 437, 438, 439, 479
Austro-Ungar, Imperiul 9, 35, 36, 440, 451; compromisul 190
automobile 17, 42, 72, 86, 167, 234, 238
avant garde 109, 270, 273, 275, 283, 287, 290, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 307, 309, 314, 331, 336, 383
Azerbaidjan 376

B

Bahamonde, Francisco Franco 12
Baku 70, 174, 379
Bakunin, Mihail Alexandrovici 174
Balabanov, Angelica 272, 287
Balcani 29, 52, 132, 145, 207, 362, 387, 400, 410, 483
balet 287
baletul rus 283, 309
Balmaceda, José Manuel 101
Barcelona 134, 144, 162, 288, 340, 450, 462
Baring, criza din 1890, 101
Barney, Natalie 274
Barraclough, Geoffrey 9
Barrès, Maurice 207, 243
Basc, Partid Naţional 189, 202
basci 190
Bastilia 23
Bateson, William 323, 326, 327
bănci 52, 59, 62
Bauhaus 293, 298
Bebel, August 126, 152, 206, 274, 461; *Femeia şi socialismul* 269
Becquerel, Jean 319
Bedford Park (Londra) 214
Beecham, Sir Thomas 239
Beethoven, Ludwig van 433
behaviorism 346
Behrens, Peter 298
Behterev, Vladimir Mihailovici 346
Belfast 144, 158
Belgia 32, 43, 55, 59, 67, 68, 71, 78, 81, 115, 116, 120, 122, 130, 143, 169, 172, 189, 203, 228, 244, 262, 270, 288, 298, 333, 357, 389, 390, 425, 436, 437, 439, 449, 451
belle époque 16, 64, 67, 112, 145, 206, 354, 426
Berlin 34, 59, 138, 142, 153, 166, 184, 206, 214, 262, 275, 285, 305, 441, 450, 451, 456, 461, 463, 464, 466, 467, 468, 470, 471, 472
Belloc, Hilaire 118
Bengal 368, 486
Benjamin, Walter 297
Bennett, Arnold 283
Benoist, C. 459
Benz, Carl Friedrich 42
Berenson, Bernard 284
Berlage, Hendrik Petrus 294
Berlin 34, 59, 138, 142, 153, 166, 184, 206, 214, 262, 275, 285, 305, 441, 450, 451, 456, 461, 463, 464, 466, 467, 468, 470, 471, 472; Congresul de la, din 1878, 206
Bermude 91
Bernadette, Sf., de Lourdes 269
Bernhardi, Friedrich A.J. von : *Germania şi Războiul următor*, 325
Bernhardt, Sarah 307
Bernstein, Eduard 135, 175
Besant, Annie 274, 368
bicicletă 72, 73, 428
Binet, Alfred 346
biologie 47, 323, 325, 326, 327, 344
biometric 326
Birmingham 32, 465
Biserica Ortodoxă 123
Biserica Romano-Catolică 45
Bismarck 116, 118, 122, 131, 132, 133, 137, 141, 244, 398, 399, 400, 405, 406
Bizanţ 355
Bizet, Georges: *Carmen* 291
Blackpool, iluminaţiile, 140

Bloch, Ivan 391
Blok, Alexandr Alexandrovici 300
Bochum 165, 229, 461, 476
Boemia 158, 166, 196, 288, 437
Böhm-Bawerkụ Eugen von 343
Bohr, Niels 17
Boldini, Giovanni 284
bolşevici 63, 210, 241, 333, 378, 382
Bombay 32, 289, 471
Bon Marché 43
Borodin 30
Boserup, Ester 477
Bosnia 399
Bosnia-Herţegovina 410
Boston 11, 69, 87, 199, 215, 217, 231, 441
Bourbaki 313, 315, 467
Boxerilor, Răscoala, 1900, 359, 360
Brahmo Samaj 338
Branting, Karl Hjalmar 172
Brazilia 27, 35, 37, 47, 50, 78, 87, 199, 286, 370, 436, 438, 448
Brâncuşi, Constantin 286
Brecht, Bertold 419
Brooke, Robert 245
Brouwer, L. E. J. 315, 328
Bruant, Aristide: *Belleville-Ménilmontant* al lui (cîntec) 183
Bruxelles 10
Bryan, Margaret 465
Bryan, William Jennings 54
Bucovina 29
Buenos Aires 32, 70, 100, 303, 450
Bulgaria 137, 139, 189, 399, 410, 436, 451
bunăstarea naţiunilor 57
Bund der Landwirte (Germania) 124
bundişti (evrei) 192
burghezia 19, 20, 22, 114, 138, 201, 202, 217, 218, 220, 222, 223, 226, 229, 240, 242, 244, 246, 267, 269, 278, 291, 323, 340, 380, 381, 425
Burilor, Războiul (Războiul Sud-African), 1899-19, 100
Burns, John 144

C

calea ferată transsiberiană 24, 375, 379
Carnegie, Andrew 392
Carr, Raymond : *The Spanish Labyrinth* (1950) 483
Cabot, familia (Boston) 217
cacao 87, 89, 97
cafea 87
Calcutta 32, 469, 471
California 50, 98, 199, 448, 472
Canada 36, 67, 70, 85, 89, 100, 102, 438, 444, 448
Cantor, George 313, 314, 315
capital, mişcarea de 56
capitalism 19, 62, 83, 88, 98, 146, 174, 175, 226, 297, 353, 375, 426, 477
Caraibe 87, 99
carne: aprovizionare de peste mări 56
Carnegie 240, 241, 392
Carnegie, Andrew 137, 392
Carnot, Sadi 133
Carpenter, Edward 274
Caruso, Enrico 283
casnică, muncă 200, 251
catastrofe 252, 331, 422
căi ferate 33, 41, 50, 72, 89, 149, 161
cărbune 34, 61, 91, 153, 161, 162, 168, 375, 382, 390
căsătorie 218, 249, 250, 253, 260, 275, 276, 278, 406, 477
ceai 87, 221
Ceaikovski, P.I. 30
cehi 211
Cehoslovacia 201, 278
Cehov, Anton 30, 283; *Livada cu vişini*, 241
Cernăuţi 29
Cézanne 296; *Natura moartă cu cepe* 327
Cezarilor, cetatea 355
Chagall, Marc 286
Chamberlain, Joseph 321
Chandler, Alfred 16
Chanel, Coco 279
Chaplin, Charlie 303
Charpentier, Gustave: *Louise* 291
Chestiunea orientală 386

Chile 101
chimie 317, 322, 332
China 31, 55, 81, 90, 92, 112, 354, 355, 359, 360, 362, 364, 379, 384, 402, 436, 448, 470, 486
Churchill, Lord Randolph 129, 459
Churchill, Winston, Sir 106, 149
cifre de producţie 25, 56
cinematograf 16, 30, 42, 69, 72, 73, 282, 303, 305, 307, 308
clasa socială 327
clasele mijlocii 133, 163, 209, 214, 215, 235, 236, 246, 267, 270, 275, 416, 476
clasele muncitoare 64, 84, 156, 159, 171, 180, 224, 233, 248, 257, 265
Clasicii Lumii 284
Clausewitz, Carl von 402
Clemenceau, Georges 111
Clubului Ciclist al Muncitorilor "Solidaritatea" 172
Clydeside 34
Cobden, Richard 432
Colecţia Mermaid 284
colectivism 74, 119, 136
Colette 271, 328
colonialism 81, 83, 98, 103, 106, 198
comerţul 31
comerţul liber 55, 56, 60
Comitetul de Reprezentare Laburist 136
Comitetul pentru Uniune şi Progres (Junii Turci) 46, 363
Compagnie Française de l'Afrique Occidentale 102
Compania Lloyd Triestino 10
Comte, Auguste 104, 349, 363, 370
Comunistă, Internaţionala 97
comuniste, partide 17, 136
Concertele de Promenadă (Londra) 284
conducerea ştiinţifică 225
Congo 85, 86, 90, 92, 93, 97, 402, 421, 452
Congresele Mondiale (Universale) pentru Pace 387
Congresul Internaţional de Statistică din 1873 190
Congresul Naţional Indian 368
Connolly, James 187
Conrad, Joseph 107, 108, 286, 421, 466
Constantinopol 9, 32, 355, 451
construcţii navale 153, 394
constructivism 295
controlul naşterilor 251
Conway, Katherine 272
cooperare 391, 415
Copenhaga 34, 441, 450
copii: în familii 10, 43; munca lor 137, 178; rata naşterilor 248, 249, 250
Coran 45, 357
Coreea 79, 81, 92, 294, 359, 420, 453
Cornwall 94, 157
Corporaţia Creditorilor Străini 101
Corradini, Enrico 207
corupţia 107, 129
cositor 87, 89, 94
Creştin-Democrate, Partidele 121
creştinism 104, 106
Creighton, Mandell 44
Crescătorii Muncitori de Iepuri 172
Crew, David 476
crimă 298
Crimeei, Războiul 374, 401
Criză (anii '930) 89
Croce, Benedetto 343, 350, 483
Cromer, Evelyn Baring 367
Cromwell, Oliver 125
cuantelor, teoria 320, 327
Crossley, familia 215, 216
Crossley, John 216
Cuba 37, 79, 80, 87, 99, 436
cubism 300, 302
culaci 421
cupru 86
Curie, Marie 248
Cursa Regală 140

D

Daimler, Gottlieb 42
Dalmaţia 29
Danemarca 33, 52, 53, 55, 81, 115, 117, 120, 136, 249, 278, 436, 439, 444
Daniel Chirot 484; *Social Changes in a Peripheral Society: The Crea* 484
Dante, Alighieri 289
Darío, Rubén 287
darvinism 312, 323, 325, 326, 337, 341, 355

Darwin, Charles 54, 289, 323, 336
De Vries, Hugo 326
Debussy, Claude 282, 288
Delaware, fluviul 14
Delius, Frederick 239
democraţie 44, 83, 95, 115, 117, 176, 212, 295, 378
Depretis, Agostino 131
Deroulède, Paul 207
Diaghilev, Serghei 302, 309
diamante 14, 84, 86
Díaz, Porfirio 370, 371, 372
Dicţionar al gîndirii moderne 12
Dicey 137
Dietrich, Marlene 243
Disraeli, Benjamin 116
Djilas, Milovan; *Land Without Justice* (1958) 484
Djugaşvili, Iosif Vissarionovici *vezi* Stalin
Dobrogeanu-Gherea, Alexandru 287
doctori, numărul de 468
Donețk, bazinul 70, 382
Dongen, Kees van 286
Dostoievski, Fiodor 30
Dreiser, Theodore 283
Dreyfus, Afacerea 14, 131, 134, 138, 198, 207, 340, 342
Dreyfus, căpitanul Alfred 120
Dublin 144, 187
Duhem, Pierre 328
Durkheim, Emile 118, 124, 349, 350, 351
Duveen, Joseph, baron 238

E

ebraică, limba 190, 205
Edison, Thomas Alva 42
Eduard VII, rege al Marii Britanii 73
educaţie 9, 104, 106, 108, 113, 114, 116, 142, 176, 178, 194, 195, 202, 203, 204, 213, 220, 228, 229, 232, 233, 240, 262, 267, 304, 324, 433
Egipt 10, 26, 93, 97, 362, 383
Einstein 17, 312, 316, 318, 328, 329, 334, 347, 480
electricitate 40, 72, 181, 317
Elen, Gus 183
Elgar, Sir Edward 141, 282
Elisabeta, împărăteasa Austriei 133
Ellis, Havelock 275, 284: *Studies in the Psychology of Sex* 348
Elveţia 24, 32, 36, 43, 55, 68, 71, 72, 112, 115, 237, 253, 262, 270, 278, 332, 425, 436, 437, 439, 440, 451, 479
emigraţie 52, 60, 124, 264
Engels 145, 174, 274, 276, 341, 342, 387, 391, 392, 399, 428, 470, 471
Ensor, James 288, 292
Entente Cordiale 406
etalonul-aur 128
eter, luminifer 318
Etiopia 36, 79, 366
Eton, Colegiul 228, 230
eugenie 323, 324
Europa 9, 17, 19, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 38, 40, 41, 47, 55, 62, 63, 67, 70, 72, 75, 78, 86, 88, 108, 109, 112, 117, 118, 119, 122, 126, 129, 130, 132, 134, 136, 137, 143, 145, 146, 149, 150, 154, 167, 170, 171, 173, 178, 182, 186, 192, 193, 200, 205, 215, 218, 223, 224, 238, 246, 250, 253, 263, 268, 272, 278, 290, 291, 298, 307, 309, 312, 313, 320, 329, 337, 339, 346, 356, 359, 360, 362, 366, 378, 388, 389, 391, 398, 399, 400, 402, 403, 405, 406, 412, 413, 414, 415, 417, 421, 422, 424, 426, 428, 429, 440, 451, 456, 458,
Everyman, Library 466
evoluţie 9, 22, 49, 58, 81, 84, 96, 140, 302, 323, 351, 431
evrei 38, 57, 120, 139, 183, 189, 192, 198, 205, 206, 276, 306, 377, 421
Extremul Orient 379, 408, 482, 484

F

fabiană, societatea, fabianism 97, 176, 239
Fackel (ziar) 118
Fairbank, John K. 484, 485
familii 9, 223, 226, 227, 231, 233, 240, 258, 267
fasciști 425
fascism 188
Fashoda, criza din 1898 401
Federaţia Lucrătorilor Agricoli (Italia) 163

Federaţia sindicală naţională franceză (CGT) 160
Federaţia Vestică a Minerilor 157
femei 11, 24, 74, 85, 115, 154, 157, 167, 186, 192, 221, 224, 240, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 291, 307, 416, 419,
feminism 261, 269
Fenieni 210
Ferrer, Francisco 134
Ferro, Marc 472, 485, 487
fier şi oţel 33, 40, 66, 153, 375
filantropi 241
Filateliştii Muncitori 172
Filipine 79, 110, 453
filoxer 52
Finlanda 29, 115, 169, 195, 270, 333, 337, 425, 436, 439
fizică 305, 312, 318, 319, 320, 322, 333
flamandă, limba 164, 203, 204
flamanzi şi valoni 143, 203
Flora, Peter 455, 474, 479
foamete 43, 250, 421
Fontane, Theodore: *Der Stechlin (1895)*, 228
Ford, Henry 63
Forster, E. M. 239 ; *Călătorie în India* 367
fotbal 142, 171, 234, 235
Fourier, Charles 274, 432
Fox, William 306, 431
France, Anatole 37
Franco, Generalul 12, 429
Frankfurt 59, 455, 460
Franklin, Benjamin 24
Franţa 13, 32, 36, 43, 45, 55, 60, 67, 68, 70, 71, 72, 78, 81, 96, 102, 103, 108, 115, 116, 119, 120, 121, 125, 128, 129, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 160, 161, 166, 172, 177, 179, 180, 182, 185, 188, 198, 205, 214, 219, 220, 222, 228, 243, 250, 256, 258, 261, 262, 266, 270, 271, 278, 287, 295, 298, 306, 332, 337, 339, 340, 341, 342, 346, 348, 349, 351, 358, 359, 369, 387, 390, 398, 399, 400, 401, 408, 409, 414, 425, 436, 437, 439, 440, 444, 445, 446, 449, 479; Revoluţia Franceză 19, 22, 23, 26, 104, 383, 395
Franz Ferdinand 413
Frederick, Christine 275
Freud 247, 264, 275, 312, 327, 342, 345, 347, 348, 469; *Interpretarea viselor* 327
funcţionalism 299

G

gaelică, limba 190, 205, 287
Galileo Galilei 319, 336
Galton, Sir Francis 324
Gambetta, Léon 223
Gandhi, Mahatma 12, 104, 105, 368
Gaudi 288
Gaulle, Charles de 12, 429
genetică 323, 324, 325, 326
George III 13
George, Stefan 239, 300
Georgia 210
Germania 12, 32, 33, 34, 36, 40, 43, 45, 50, 52, 55, 60, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 78, 81, 91, 102, 115, 121, 122, 123, 125, 130, 131, 135, 137, 141, 143, 145, 150, 151, 152, 153, 154, 158, 160, 166, 170, 176, 179, 186, 188, 189, 193, 205, 207, 208, 211, 219, 223, 226, 229, 243, 244, 251, 253, 256, 258, 262, 270, 278, 284, 285, 287, 292, 298, 321, 325, 332, 348, 349, 351, 357, 358, 359, 364, 376, 384, 393, 397, 399, 400, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 413, 415, 417, 423, 436, 437, 438, 439, 440, 444, 445, 446, 449, 465, 479; Imperiul German 139, 140, 285, 398, 399
Gervinus, Georg Gottfried 290, 466
Ghadr, partidul (India) 369
Gibraltarul 91
Gilbert, W.S. şi Sullivan, Sir Arthur: *Patience*, 291
Giolitti, Giovanni 117, 129, 136, 424
Girouard, Mark: *The Victorian Country House* 463
Gissing, George 286
Gladstone, Wiliam Ewart 118, 126, 144
Gödel, Kurt 315
Gogh, Vincent van 164, 283, 292
Gökalp, Zia 364
Goldman, Emma 272, 287

Golful Persic 93, 362
Gorki, Maxim 270
gotic, stilul 293, 299
grîu 52, 67, 70, 374
Grant, generalul Ulysses 432
Greene, Graham 37
greve 115, 132, 134, 149, 160, 162, 166, 169, 176, 415
Grey, Sir Edward 417
Griffith, D. W. 308
Gris, Juan 286
Gropius, Walter 302
Grosz, Otto 275
Gujarat 368
Gulbenkian, Calouste 405
Gutenberg, Johann 336

H

Habsburgic, Imperiul 10, 28, 29, 120, 145, 177, 189, 192, 195, 209, 211, 342, 354, 356, 362, 388, 412
Haga, Conferinţele pentru Pace de la 387
Halévy 424, 465, 469, 482
Hamburg 103
Hamsun, Knut 292
Hanovra 125
Hardy, G.H. 314, 333
Hardy, Thomas 283
Hardy-Weinberg, legea 314
Haskell, Francis 8
Haskins, Susan
haute-couture 263
Haupt, Georges 461, 462, 465, 471, 479, 487
Heller, Clemens 8
Hauptmann, Gerhart 283, 292
Headrick, Daniel 478
Heals (producătoare de mobilă) 291
Heiberg, Marianne 462
Heimat, serialului german de televiziune 193
Heller, Clemens 8
Helphand, A.L. ("Parvus") 49, 64, 287
Helsinki 289
Henckel von Donnersmarck, prinţul 223
Hertz, Heinrich 317, 319
Herzl, Theodor 189, 192, 210
Hilbert, David 314
Hilferding, Rudolf 177, 342, 458
Hiroshima 395
Hirschfeld, Magnus 348
Historische Zeitschrift 345
Hitler, Adolf 12, 110, 142, 206, 211, 243, 324, 397
Hobbes, Thomas 386
Hobsbawm, J., E. 459, 467, 470, 485
Hobson, J. A. 89
Hobson, J. A. 82, 89, 112, 457, 459, 478
Hollywood 255, 308
Homer 289
homosexuali 348
Honduras 58, 69, 101, 436
Hong Kong 359, 453
Horta, Victor, baron 288, 294, 298
Ho Şi Min 12
Howard, Ebenezer 293
Hume, Allan Octavian 368
Husserl, Edmund 329; *Logische Untersuchungen* 327
Huysmans, Joris Karl 292

I

Iberică, Peninsula 28
Ibsen, Henrik 241, 248, 263, 283, 289, 292
idiş, limba 191
Iglesias, Pablo 152
imperialism 15, 22, 63, 73, 74, 77, 81, 82, 83, 84, 86, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 112, 137, 138, 143, 243, 244, 286, 321, 351, 359, 360, 361, 369, 383, 395, 403, 409, 410, 442, 478, 482, 486
imperii 20, 28, 35, 36, 78, 79, 87, 89, 355, 356, 357, 359, 362, 366, 383, 418, 486
Imperiul Britanic 10, 36, 358, 366, 408, 442
Imperiul Chinez 27, 37, 359
India 31, 33, 55, 78, 87, 92, 93, 96, 97, 98, 104, 105, 149, 170, 244, 285, 339, 353, 367, 368, 369, 401, 408, 446, 448, 453, 469, 484, 486
Indochin 79, 453
Indonezia 97
industrie 33, 67, 72, 112, 150, 158, 159,

165, 167, 168, 221, 253, 256, 306, 332, 392
"Internaţionala" (imn) 142
Internaţionala I 49, 170
Internaţionala II 135, 169, 415
Internaţionala III (Comunistă) 97
Invincibila Armadă 14
Irlanda 52, 97, 120, 123, 188, 199, 250, 278, 288, 353, 366, 415, 438, 439
Isaacs, Rufus 129
Italia 36, 37, 52, 55, 60, 78, 79, 81, 92, 112, 115, 116, 121, 125, 129, 130, 131, 135, 137, 139, 144, 150, 160, 172, 178, 180, 185, 188, 189, 195, 207, 228, 262, 264, 270, 287, 337, 342, 351, 359, 389, 399, 410, 424, 436, 437, 439, 440, 444, 445, 451, 453, 461, 462

Î

împăraţi 78
încoronări 96
Întîi Mai 169, 170, 177, 291
învăţători 193, 332

J

James, familia 240
James, Henry 31, 286
James, William 347, 463, 470
Janáček, Leoš 283
Japonia 25, 30, 36, 46, 47, 68, 70, 78, 79, 81, 107, 116, 149, 170, 286, 357, 359, 361, 370, 402, 403, 408, 413, 436, 448
Jean Jaurès 415
Jelavich, Barbara: *History of the Balkans* 483
Jevons, W.S. 346
Jocurile Olimpice 235
Joyce, James 10, 288
Jucătorii de şah 107
Jugendstil 288, 291

K

Kaelble, Hartmut 476
Kahnweiler, Daniel Henry 301
kaki, alegerile (Anglia), 1900, 138
Kandinsky, Vassily 296, 336
Kautsky, Karl 175, 177, 187, 200, 341, 342, 456
Kelvin, William Thomson, lord 312
Kennedy 11
Keynes, J. Maynard 12, 113, 228, 229, 237, 291, 333, 403, 425, 426, 459, 476
Kipling, Rudyard 107, 111
Klimt, Gustav 266
Klondike 64
Kodak, fata din reclama 140
Köhler, Peter 479
Kokoschka, Oskar 302
Kollontai, Alexandra 272
Kollwitz, Käthe 292
Kondratiev, Nicolai Dmitrievici 65, 66
Korngold, Eric Wolfgang 309
Krafft-Ebing, Richard von: *Psychopathia Sexualis* 348
Kraus, Karl 118, 239, 265, 295, 334, 420
Krupp, familia 215
Krupp, Thomas 223, 322, 393
Krupp, uzinele 153
Kuhn, Thomas 320
Kulisciov, Anna 272, 287
Kulturkampf 132

L

Laemmle, Carl 306
Lagerlöf, Selma 271, 283
Lalique, Tiffany 294
Lausanne 346
Lawrence, D. H. 275
Le Bon, Gustave 349
Le Corbusier (C.E. Jeanneret) 298
Le Figaro 394
Leconte de Lisle, Charles Marie 292
Legea Mann din 1910 (SUA) 274
Legile Reformei din 1867 (Anglia) 115
Lehar, Franz 283
Lena, fluviul 382
Lenin 12, 22, 81, 82, 98, 146, 147, 178, 187, 241, 275, 328, 334, 353, 354, 378, 379, 381, 382, 383, 417, 423, 424, 457, 460, 487; *Materialism şi empiriocriticism* 333

Leoncavallo, Ruggiero 283
Leopold II, rege al belgienilor 90
Letonia 210
Levant 9
Leverhulme, lord 221
Leverhulme Trust 8
Lex Arons (1898) (Germania) 342
Liban 362
Liberal, Partidul 122, 202
liberalism 19, 20, 31, 55, 57, 58, 95, 114, 122, 139, 143, 144, 167, 181, 185, 197, 198, 206, 207, 212, 242, 243, 244, 267, 333, 350, 374, 422, 424, 425
Liberia 36
Liberty (magazin de ţesături) 291
Libia 452, 486
Liège (Belgia) 164
Liga Gaelică 190
Liga Naţiunilor 444
Liga Pangermană 198
Liga pentru Restrîngerea Imigraţiei 199
Liga Unită Irlandeză 124
lingvistică 190, 202, 205, 507
Lipchitz 286
Lipton, Sir Thomas 73, 221
Lisabona 34, 451
Liverpool 103
lînă 56, 239
Lloyd George, David 129, 143, 145, 189, 212, 411, 425
Lloyds Bank 62
locuinţe 105
Londra 2, 8, 10, 34, 56, 57, 59, 71, 96, 105, 161, 166, 229, 238, 305, 344, 369, 437, 438, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 451, 455
Loos, Adolf 298
Lorentz, H.A. 317, 318
Loti, Pierre 107
Lowe, Robert 141
Lowell, familia (Boston) 153, 217
Lueger, Karl 122, 132
Lukacs, Georg 239
Lumea a Treia 25, 26, 38, 43, 86, 90, 249, 364, 365, 368, 423, 430
Luxemburg, Rosa 177, 187, 202, 248, 271, 272, 277, 287, 342, 465, 479
Lyon 165, 461, 469

M

Macao 359
Mach, Ernst 317, 328, 331, 337, 342, 472
MacDonald, James Ramsay 173
MacDougall, William 470
Mach, Ernst 328
Mackay, Alan 8
Mackenzie, Fred A.: *Invadatorii americani* 60
Mackinder, Sir Halford 408
Mack-Smith, Denis 483
Madero, Francisco 372
Maeterlinck, Maurice 288
Mahler, Gustav 282, 302
Mahomed, Profetul 356
Mallarmé, Stéphane 292
Malta 91
Malthus, Thomas 325
Manaus 46
Manchester 10
Manciuria 79, 359
Manifestul comunist 176, 428
Mann, Heinrich 243
Mann, Thomas 217, 239, 243, 283, 289
Mao Tse Dun 12, 429
Marconi, scandalul 129
Marea Britanie 2, 21, 70, 102, 122, 126, 144, 218, 404, 408, 444, 445, 446, 451; puterea maşinilor din 40
Marea Criză 50, 55, 61, 62, 64, 67, 89, 90, 101, 119, 130, 207, 244, 315, 353, 404, 427, 429, 461
Marea Roşie 93
Maria Antoaneta, regina 14
Marja, Sfînta Fecioară 270
Marinetti, F. T. 385
Maroc 27, 36, 78, 79, 81, 355, 357, 358, 360, 366, 396, 397, 406, 409, 410
"*Marseillaise*" (imn) 142
Marshall, Alfred 51, 237, 456
Marshall, Vanessa 8
Martin du Gard, Roger 283
Martyn, Caroline 272
Marx, Karl 65, 82, 145, 156, 158, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 272, 275, 299, 325, 335, 336, 341, 342, 343, 345, 350, 351, 375, 377, 428, 429, 433, 462, 467, 470, 471

Marx, Eleanor 272
Masaryk, Thomas 201
Mascagni, Pietro 283; *Cavalleria Rusticana*, 1890, 291
masele 45, 46, 75, 94, 110; şi clasele muncitoare 177; şi Primul Război Mondial 144, 212, 219; şi religia 338; şi revoluţia 118, 169; masele negrilor 111; populare 114; educaţia lor 336, 337, 368; ideologia 154, 289
mass-media 14, 73, 117, 167, 334, 420, 431
matematică 314, 315, 316, 320, 322
Maurras, Charles 341
Max-Planck-Gesellschaft 322
Maxwell, Lames Clerk 317
May, Karl 108, 387
Mayer, Arno 463, 476
Mayer, Louis B. 306
Maynard, John Keynes 113, 228, 237, 425, 459, 476
Mazzini, Giuseppe 106, 188
McKinley, William 55, 133
McLaren, Andrew 479
Melaneziei, Insulele 31
Medici Society (Anglia) 284
Melba, Dame Nellie 283
Melbourne 32
Méline, Félix-Jules 55
Men and Women of the Time 465
menşevici 210, 381, 382
Mendel 326, 327
Menger, Carl 345, 346
Merill, Stuart 286
Messina, cutremurului din 1908, de la 420
Metternich 29
Meunier, Constantin 288
Mexic 46, 55, 101, 104, 337, 354, 355, 365, 369, 370, 371, 372, 373, 436, 455, 457, 460, 471, 484, 486
Mişcarea Tinerilor Galezi 202
mica burghezie 202, 208, 211, 220, 260
Michels, Robert 118, 126, 350
Michelson, A.A. 317
Michelson-Morley, experimentul 318
Middlesbrough 153, 165
migraţia 194, 201
Milano 32, 132, 305
Mill, John Stuart 47, 48, 361, 456
Millerand, Alexandre 182
Milner, Alfred 130
minerit 112, 152, 165
Ming, dinastia 361
misionari 103, 107, 361
Moarte la Veneţia (filmul lui Visconti) 218
Möbius, Paul Julius 265
modă 15, 16, 62, 77, 126, 264, 265, 282, 283, 284, 293, 324, 331
modernism 17, 122, 218, 288, 293, 299, 300, 301, 305, 481
Modigliani, Amedeo 286
monopol 61, 90, 134, 158, 167, 186, 404
Monroe, Doctrina (SUA) 80, 92, 401
Montesquieu, Charles de Secondat, baron : *Scrisorile persane* 107
Montmartre 302, 303
Moore, G.E. 333, 469
moralitate 44, 241, 242
Moreas, Jean (Yannis Papadiamantópoulos) 286
Morgan, John Pierpont 137, 231, 238
Morley, E.W. 317
Morley, John 144, 415
mormoni 127, 434
Morozov, Savva 241, 284
Morris, William 237, 289, 291, 293, 294, 297, 298, 481
Morrison, Arthur : *A Child of the Jago* (1896) 183
Mosca, Gaetano 113, 118, 350, 459
Moscova 289
Mozart, Wolfang Amadeus 41, 239
muncă (ocupaţii) 32, 51, 62, 88
Munch, Edvard 292
München 32, 275, 395
Mussolini, Benito 12
Muthesius 298
muzică 289, 300, 389, 433

N

Nagasaki 395
Napoleon Bonaparte 26, 197, 278, 376
Napoleon III 78, 79
narodnici 369, 377

naturalism 292, 481
naţionalism 106, 122, 123, 125, 127, 134, 141, 143, 158, 170, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 194, 196, 198, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 243, 244, 245, 289, 361, 364, 368, 376, 384, 412, 417, 430, 450, 479, 480
Naţiunile Unite 147, 430
Naumburg-Merseburg 171
Neil, William 487
Nehru, Jawaharlal 12, 353, 487
neocolonialism 369
neopozitivism 328, 329, 344
Neil, William 487
neocolonialism 369
Neue Zeit (ziar) 291, 458, 467
New Delhi 111, 458, 471
New English Arts Club 285, 291
New York 289
Newall, Bertha Philpotts 277
Newcastle· 153; uzinele din 393
Nietzsche, Friedrich 110, 243, 290, 292, 296, 301, 331, 333, 387, 417, 466, 468; *Aşa grăit-a Zaratlıustra* 265; *Voinţa de putere* 323
Nijinsky 283
Nisa (Franţa) 189
nitraţi 87, 101, 149
Nobel, Alfred 392
Nobel, premiile 31, 33, 271, 287, 321, 325, 332, 333, 387
Nora, Pierre 9
nonconformism 144
Nordau, Max : *Degenerarea* 330
Norvegia 23, 58, 115, 189, 195, 228, 278, 337, 436, 439, 444, 451
Noua Guinee 27, 453
Noua Zeelandă 36, 53, 85, 88, 89, 115, 120, 150, 333, 439, 449, 453

O

Oceania 92, 99, 103, 109, 297, 441; *vezi şi* Pacific
Odesa 379
Offenbach, Jacques 431; *Povestirile lui Hoffmann* 419
Oklahoma 180
Olanda 32, 43, 55, 67, 68, 70, 71, 72, 78, 115, 116, 122, 195, 228, 249, 262, 272, 278, 298, 333, 389, 425, 436, 437, 439, 444, 449, 451
oligopol 61, 62, 98
operă 283, 301, 391
opere 41, 45, 70,
oraşele-grădină 215, 293
Orientul Apropiat 28, 394, 405, 410
Orientul Mijlociu 10, 28, 75, 85, 86, 93, 149, 362, 387, 405
Ostrogorski 118, 459
Ostwald 327, 328; *Crima anorganică* 327
Otoman, Imperiul (Turcia) 10, 35, 36, 46, 92, 107, 188, 354, 355, 356, 362, 386, 402, 405, 412, 436, 484, 486, 451
Otto, rege de Bavaria 194
Oxford 229, 340, 456, 458, 459, 460, 463, 466, 469, 471

P

Pacificul 25, 29, 79, 85, 92, 99, 101, 103, 109, 297, 359, 384, 402, 441, 452, 453, 458
Pahlavi, dinastia 358
Paine, Tom 336
Palestina 380
Panama 371, 436
Panama, Canalul 80
Panama, scandalul 120, 129
Paraguay 69, 436, 452
Pareto, Vilfredo 118, 350, 351
Paris 8, 24, 34, 59, 95, 96, 113, 257, 274, 282, 286, 288, 289, 294, 303, 305, 309, 333, 441, 450, 451, 455, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 472
Parnell, Charles Stewart 123, 127, 366
Parti Ouvrier Français 166
Partidul Laburist 125, 144, 173, 270
Partidul Liberal 126
Partidul Muncitoresc 154
Partidul Popular 122
Partidul Republican 130
Partidul Social Democrat 270, 341, 342
Partidul Tory 131
Partington, Martin 479
Parvus 49, 64, 177, 287, 342, 456

Pascin, Jules 286
Pathé, Charles 306
patriotism 95, 121, 186, 187, 193, 195, 206, 208, 209, 212, 363, 385, 415, 416, 417
Pavlov, Ivan 346
Pearson, Karl 324, 326, 327, 328, 370
Pearson, Weetman 371
Peary, amiralul Robert Edwin 23
Pekin 32
Peninsula Arabiei 362
Peninsula Balcanică 28, 362
Peninsula Italică 28
Pennsylvania 34, 201, 465
pesimism 51, 330
Persia 358, 362, 369
Perret, Auguste 298, 487
Persan, Imperiul 35
Petrograd *vezi* St.Petersburg
petrol 17, 40, 86, 87, 362, 371
Philpotts, Bertha Newall 277
Picasso, Pablo 284, 286, 288, 302, 312, 467
Pickford, Mary 306
Pilsudski, Josef 192, 193
Pius X, Papa 121
Planck, Max 17, 312, 316, 320, 322, 327, 328, 468
Platon 289
Plehanov, Gheorghi Valentinovici 291, 295
plutocraţie 16, 167, 234
poezie 281
Poincaré, Henri 315, 329
Polonia 10
Polul Sud 23
Pomerania 138
populaţie 29, 34, 38, 58, 74, 124, 138, 139, 150, 163, 198, 205, 226, 250, 305, 308, 333, 339, 363, 370
populism 128, 364
Porter, Roy 480, 485
Portugalia 30, 37, 52, 100, 406, 436, 437, 438, 439, 451, 452
post-impresionişti 283
post-modernismul 17
Potemkin, crucişătorul 380
presă 117, 431, 467
Prinčip, Gavrilo 413
produse alimentare 149
produsul naţional brut 25, 26
profesiuni 172, 222, 225, 261, 277, 346, 363
progres 19, 44, 47, 63, 64, 66, 127, 167, 170, 171, 196, 242, 243, 245, 246, 251, 277, 278, 311, 314, 321, 323, 331, 337, 341, 344, 363, 369, 370, 412, 422, 432, 433, 434
protecţionism 60, 103
Proust, Marcel 274, 283, 297, 348
Prusia 116, 117, 125, 138, 399, 400, 405, 406
psihanaliză 264
psihologie 140, 265, 347, 349
publicitate 68, 87, 95, 261, 266, 301
Puccini, Giacomo 283; *Tosca* 327
Puerto Rico 79, 80
Punjab 369

Q

quaker 226, 227

R

Radek, Karl 287
radiaţi 319
Raeder, amiralul Erich 397, 471
Raiffeisen (Germania) 52
Raphael, Max 300, 467
Rappoport, Angelo S. 287
rasă 46, 156, 323, 324, 353
rata naşterilor 249, 251, 274, 324
ratele de mortalitate 248, 249
Rathenau, Walter 301
Ratibor, ducele de 411
raţiune 142, 245, 271, 323, 331, 341
Ray, Satyajit 107
Raymond Carr: *The Spanish Labyrinth* (1950) 483
Răscoala de Paşti din Dublin 187, 367
Război Mondial:
(Primul Război Mondial 12, 14, 16, 22, 42, 83, 85, 88, 106, 132, 189, 207, 226, 259, 264, 281, 309, 323, 337, 355, 360, 373, 384, 394, 414, 416, 420, 455, 458, 462, 464, 487);
(al Doilea Război Mondial 13, 136, 345, 369, 395, 424, 426, 427, 428, 487)

Războiul Americano-Spaniol 92
Războiul Crimeei 386
Războiul Hispano-American 389, 396
Războiul Ruso-Japonez 379
Războiul Sud-African (al Angliei) 100, 390
Războiului Bur 90
recrutare 107, 151, 157, 208, 258
Reger, Max 283
religie 37, 38, 97, 103, 104, 109, 120, 121, 122, 123, 157, 158
Remington, Frederick 198
Renan, Ernest 243
republicanism 361
Rerum Novarum, 1891 (Enciclica) 121
Revolte, La (ziar) 292
Revoluţia Franceză 19, 22, 26, 104, 383, 395, 506
Revoluţia Mexicană 365
Revoluţia Rusă 17, 106, 178, 355, 383, 395, 401, 409, 422, 424
Revoluţia Turcă 364, 410
revoluţie 19, 22, 66, 70, 72, 76, 80, 114, 133, 149, 163, 169, 170, 174, 175, 176, 177, 181, 241, 248, 295, 300, 313, 326, 328, 352, 354, 357, 361, 364, 365, 370, 371, 372, 373, 375, 377, 379, 381, 383, 384, 397, 412, 418, 420, 424, 425, 426, 432, 486, 487
Rhodes, Cecil 94
Richthofen, surorile 275
Rilke, Rainer Maria 239, 300
Rimsky-Korsakov, N.A. 30
Rio Grande 371
Ritz, César 37, 145
Roanne (Franţa) 166
Robert Michels 479
Rockefeller, D., John 238
Rohmer, Sax 108
Roland-Holst, Henrietta 272
Rolland, Romain 281, 283, 335, 466, 469
Roman, Imperiul 28, 355, 356
România 52, 67, 86, 120, 139, 189, 287, 374, 436, 439
Röntgen, Wilhelm Conrad 319
Roosevelt, Franklin Delano 12
Roosevelt, Theodore 138, 198, 231
Rosebery, lordul 125, 238
Rostand, Edmond; *L'Aiglon* 328
Rothschild, casa 129
Rousseau, Jean-Jacques 124
Rousseau, Waldeck 135
Roy, M. N. 369
Rubinstein, William 476
Rufus, Isaacs 129
Ruhr 34, 160, 476
Rusia (Imperiul Rus) 24, 29, 30, 35, 36, 37, 39, 43, 50, 52, 55, 67, 68, 70, 79, 81, 86, 87, 105, 117, 120, 123, 133, 145, 146, 150, 169, 188, 212, 241, 249, 262, 264, 271, 278, 286, 287, 333, 353, 354, 356, 358, 359, 362, 364, 365, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 384, 386, 388, 397, 398, 399, 400, 401, 408, 409, 410, 412, 413, 416, 422, 436, 439, 440, 441, 444, 445, 446, 449; Imperiul Ţarist 29, 42, 182, 342, 376, 402, 409; Revoluţia Rusă 17, 106, 178, 355, 383, 395, 401, 409, 422, 424
Russell, Bertrand 311, 314, 315, 333, 467: *Principia Mathematica* (împreună cu Whitehead) 328
ruteni 201
Rutherford, Ernest, baron 333
Ryba-Seidl, Amalie 277

S

Saint-Simon, Claude Henri de, conte 433
salarii 155, 165, 199, 221, 229, 232, 254, 255
Salisbury, lordul 115
San Francisco 14, 420, 458
Sanger, Margaret 274
Sankt Petersburg 153, 379, 380, 382, 391, 399, 441
Sarajevo 410, 413, 487
Sargent, Jonn Singer 284
Saussure, Fernand de 345, 346
Savoia (Franţa) 189
Scandinavia 67, 68, 154, 288, 295, 332, 333, 396, 426, 437, 440, 464, 471
Schell, Orville 486
Schiffrin, André 8
Schindler, Alma 302
Schlieffen, planul 398, 414
Schmoller, Gustav von 229, 464

Schneider, P. şi J. 251
Schnitzler, Arthur 348
Schönberg 283, 312
Schönberg, Arnold 283, 300, 302, 309
Schreiner, Olive 275
Schulze-Gaevernitz, H.G., von 112
Schumpeter, Josef Alois 66
Schurmann, Franz 486
Schwabing 303
sclavie 97
Scoţia 262, 298, 439
Scott, căpitanul Robert Falcon 24
Scott, Joan W. 465
secularizare 340, 341
Serbia 189, 397, 399, 410, 412, 436, 451
Seton-Watson, Christopher 483
Seurat, Denis 296
Sf. Teresa de Lisieux 270
Shanin, T.; *Peasants and Peasant Societies* 476
Shaw, George Bernard 245, 248, 276, 283, 288, 291, 385, 387, 465, 471
Shaw, E. K. 484
Shaw, Norman 214
Shaw, Stanford J. 484
Sibelius, Jan 283
Sicilia 52
Simplicissimus (ziar) 118
sindicate 134, 160, 161, 163, 165, 166, 169, 178, 270, 379; femeile din 270
Sindicatul Cărbunelui Renania-Westphalia (1893) 61
Skidelsky, Robert 459, 476
Sklodkowska-Curie, Marie 272
Smirna 10
Smith, Adam 57, 63
socialism 75, 154, 166, 172, 174, 180, 242, 269, 292, 294, 331, 336, 337, 380
Societatea Teozofică 338
Sombart, Werner 227, 229, 347, 464
Sorbona 289
Sorel, Georges 118, 246, 459
Sousa, J. P. 141
Soutine, Haïm 286
soviete 379
Spania 37, 43, 52, 55, 81, 92, 131, 139, 163, 178, 189, 193, 286, 288, 358, 420, 436, 437, 438, 439, 444, 452, 483
Spencer, Herbert 243
sport 142, 171, 234, 235, 236
St. Louis (oraş) 289
Stacy, Enid 272
Stalin (Djugaşvili, Iosif Vissarionovici) 12, 376
Standard Oil Company 61, 371
Statele Unite ale Americii 30, 31, 33, 36, 40, 42, 44, 47, 52, 53, 55, 58, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 99, 100, 101, 102, 110, 115, 120, 125, 128, 129, 133, 135, 137, 138, 140, 142, 150, 152, 154, 157, 160, 161, 180, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 225, 230, 232, 233, 236, 240, 251, 258, 259, 262, 266, 272, 273, 274, 276, 278, 285, 287, 298, 306, 307, 324, 325, 326, 333, 339, 350, 357, 359, 365, 369, 371, 372, 373, 374, 393, 396, 398, 402, 405, 408, 413, 432, 436, 438, 439, 440, 442, 444, 448, 449, 452, 453, 461, 468, 482, 484; populaţia (1790) 24; Revoluţia Americană 23; de după Războiul Civil 139; Partidul Republican 130; electricitatea în 40
Statuia Libertăţii 14, 297
Stolîpin, Piotr Arkadevici 382
Stopes, Marie 274
Strauss, Richard 282, 30: *Salomeea* (1905) 291
Stravinsky, Igor 283
Strindberg, August 265, 292
suburbii 214, 294
Suedia 38, 50, 55, 70, 72, 81, 99, 115, 144, 169, 172, 195, 262, 270, 271, 278, 436, 439, 444, 451
Sullivan, Gilbert 291, 298
Sun Yat-sen 361
surse de energie 40, 66
Suttner, Bertha von 272
Svejk, bravul soldat (personaj de ficţiune) 391
Syllabus of Errors din 1864, 121
Synge, John M. 288

Ş

Şaliapin, F. 283
Şciukin, P.I. 284

şcolile publice 141, 142, 227
şerbia, abolirea ei, 1861 (Rusia) 374
ştiinţă de carte 25, 37, 38, 194, 195, 203, 363
ştiinţele sociale 109, 312, 325, 341, 345, 346, 351, 352, 481

T

Taaffe, Eduard 131
Taiwan 79, 92
Tanger 358
Tarde, Gabriel 349
tarife 52
Tata, firma de fier şi oţel (India) 33
Taylor, A.J.P. 487
Taylor, F. W. 62
Teich, M. 485
tehnologie 53, 73, 86, 243, 282, 294, 305, 313, 392, 422
telegrafie 149
Thane, Pat 8
Thomson, J. J. 316
Tibet 79, 453
Tilak, Bal Ganghadar 368
Tilly, Louise 465, 477
Tirol 289
Tirpitz, Amiralul 407
Titanic (vapor) 14, 420
Tito, Iosip Broz 12, 429

Tolstoi, Lev 30, 105
Tonkin 390
tortură 90
Toulouse-Lautrec, Henri de 141, 303
tradiţie 17, 125, 138, 140, 144, 174, 192, 261, 298, 300, 309, 360, 364, 370, 468
transport 21, 27, 41, 42, 51, 56, 61, 71, 85, 162, 234, 294, 433
Trieste 10
Tripla Alianţă 162, 399, 402, 409
Troeltsch, Ernst 350
Trotter, Wilfred 349
Troţki, L. D. 380, 485
Trust, Leverhulme 8
trusturi 61
Tuchman, Barbara 16
Tunis 366
Turati, Filippo 172
Turcia 362
Turner (asociaţii de gimnastică) 206
Twain, Mark 30
Tyneside 34
Tzu-hsi 359

Ţ

Ţara Bascilor 202, 203
Ţărilor de Jos 59, 274, 332, 440
Ţara Galilor 122, 126, 189, 196, 201, 204, 262, 272, 437
Ţara Sfîntă 380
Ţarigrad 355
ţarism 378

U

Ucraina 380
UFA films 308
Ulianov, V. I. *vezi* Lenin
Ulster 122, 145, 158
Umberto, regele Italiei 133
Ungaria 35, 52, 55, 67, 68, 117, 204, 278, 332, 399, 412, 439, 440, 444, 445, 446, 483
United Fruit Company 87
United States Steel (1901 61
Uniunii Politice şi Sociale a Femeilor ("sufragete") 273
Ural 382
Uruguay 89
Utah 127

V

Van Gogh 292
Vatican 121, 132
Vaughan Williams, Ralph 282
Veblen, Thorstein 350
Velde, Henry Clemens Van de 288, 298
Verhaeren, Emile 288
Verne, Jules 330
Vestey, lord 221
Vestul Sălbatic al lui Buffalo Bill 108
Vickers (compania) 394

Victor Emmanuel, Monumentul lui (1912) 297
Victoria, regina 111
Vielé-Griffin, Francis 286
Viena 9, 29, 34, 59, 96, 118, 122, 158, 166, 177, 205, 214, 247, 265, 285, 288, 289, 294, 295, 296, 301, 309, 341, 345, 387, 399, 412, 413, 419, 441, 450, 451
Villa, Pancho 372
vin 144
vită, carne de 69
vitalism 325
Vivekananda, Swami 338, 458, 469
Vladivostok 24
Vogelweide, Walther von der 289
Vries, Hugo de 326

W

Wagner, Richard 283, 298; *Siegfried* 450
Wallas, Graham 139, 459
Walras, Léen 346
Wanamakers 43
Warner Brothers 306, 309
Washington 14, 365, 371, 401, 455, 462
Wassermann, August von 321
Watson, J. B. 346, 462, 471, 480, 483, 485
Webb, Beatrice şi Sidney 239, 350, 459
Weber, Eugene 476, 482
Weber, Max 77, 198, 224, 227, 232, 243, 275, 335, 350, 351, 457, 462, 469, 476
Weizmann, Chaim 210
Wells, H. G. 112
Werfel, Franz 302
Westermarck, Edward Alexander; *Istoria căsătoriei omeneşti* (1891) 276
Whig 126
Whitehead 328
Whiteley, magazinul universal 43, 216
Whitman, Walt 30
Whitworth 393
Who's Who 224
Wilde, Oscar 274, 286, 288, 291, 292, 432
Wilhelm I 141
Wilhelm II 111, 141, 220, 407
William Cuceritorul 396
Wilson, Charles M. 478
Wilson, scandalul (Franţa) 129
Wister, Owen 198
Wollstonecraft, Mary 277
Woolf, Virginia 239
Wundt, Wilhelm 346

X

xenofobie 119, 198, 199, 207, 361

Y

Yeats 300
Yeats, W. B 288

Z

Zabern, afacerea 134
Zacher, F. 479
zahăr 56, 87, 99, 442
Zaharoff, Basil 394
Zapata, Emiliano 372
Zeldin, Theodore 463, 476, 477, 482
ziare 44, 119, 148, 304
Ziua de Muncă de Opt Ore 169
Znaniecki, F. 476
Zola, Émile 292, 307

Eric HOBSBAWM

O istorie mondială de la 1789 pînă la 1991

ERA REVOLUȚIEI (1789 –1848)
ERA CAPITALULUI (1848 –1875)
ERA IMPERIULUI (1875 – 1914)
ERA EXTREMELOR (1914 – 1991)

Lăsînd la o parte leninismul și anti-leninismul, primul lucru pe care trebuie să-l restabilească istoricul este faptul evident, pe care nimeni în anii '890 nu l-ar fi negat, că împărțirea globului avea o dimensiune economică. A demonstra asta nu înseamnă să explici totul despre imperialismul perioadei. Evoluția economică nu este un fel de ventriloc, iar restul istoriei manechinul ei. În această privință, nici măcar cel mai fixist om de afaceri, care nu urmărește decît profitul, să zicem, din minele de aur și diamante din Africa de Sud, nu poate fi tratat vreodată exclusiv ca o mașină de produs bani. El nu era imun la apelurile politice, emoționale, ideologice, patriotice sau chiar rasiale, care erau atît de clar asociate cu expansiunea imperialistă.

ISBN 9975-79-142-5

9 789975 791427

CODEX 2000 CEU CARTIER® istoric